

महाराष्ट्राची आर्थिक पाहणी १९९७-९८

ECONOMIC SURVEY OF MAHARASHTRA 1997-98

अर्थ व सांख्यिकी संचालनालय,
नियोजन विभाग, महाराष्ट्र शासन, मुंबई.

DIRECTORATE OF ECONOMICS & STATISTICS,
PLANNING DEPARTMENT, GOVERNMENT OF MAHARASHTRA, MUMBAI.

महाराष्ट्राची आर्थिक पाहणी
१९९७-९८
ECONOMIC SURVEY
OF
MAHARASHTRA
1997-98

NIEPA DC

D09844

LIBRARY & DOCUMENTATION CENTRE
National Institute of Educational
Planning and Administration.
17-B, Sri Aurobindo Marg,
New Delhi-110016
DOC, No D- 9844
Date 14/5/98.

प्रस्तावना

अर्थ व सांख्यिकी संचालनालय “ महाराष्ट्राची आर्थिक पाहणी ” हे प्रकाशन दरवर्षी तयार करते. सदर प्रकाशन १९९७-९८ या वर्षासाठी मराठी व इंग्रजी असे संयुक्त तयार करण्यात आले असून हा या मालिकेतील ३७ वा अंक आहे.

२. महाराष्ट्र राज्याच्या अर्थव्यवस्थेची टळक वैशिष्ट्ये प्रकाशनाच्या पहिल्या भागात दिली असून दुसऱ्या भागात विविध विषयांवरील सांख्यिकीय तक्ते दिले आहेत. आलेखांचा समावेश संबंधित प्रकरणांत केला आहे.

३. या प्रकाशनात अद्ययावत माहिती देण्याच्या प्रयत्नात वन्याच टिकाणी अस्थायी स्वरूपाची आकडेवारी देण्यात आली आहे. पूर्ण माहिती मिळाल्यावर अशा आकडेवारीमध्ये बदल होण्याची शक्यता आहे.

भा.मा.नगराळे
अर्थ व सांख्यिकी संचालक
नियोजन विभाग
मुंबई

मुंबई,
दिनांक १६ मार्च, १९९८

PREFACE

The Directorate of Economics and Statistics brings out a publication titled "Economic Survey of Maharashtra" every year. The present publication for the year 1997-98 is the 37th issue in the series and is prepared in combined form in Marathi and English.

2. The salient features of the State's economy are given in Part-I of this issue, while statistical tables on various subjects are presented in Part-II. Graphs and charts are given in respective chapters.

3. In attempting to give up-to-date information in this publication, provisional figures have been included at a number of places and these are likely to be revised after full data become available.

B.M.Nagrle
Director of Economics & Statistics
Planning Department
Mumbai

Mumbai,
Dated 16th March, 1998

अनुक्रमणिका

CONTENTS

विषय	पृष्ठ क्रमांक Page No.	SUBJECT
दृष्टिक्षेपान महाराष्ट्र	ix	Maharashtra at a glance
महाराष्ट्राची आणि भारताची तुलनात्मक माहिती	xii	Maharashtra's comparison with India
भारतातील राज्यांचे निवडक सामाजिक व आर्थिक निर्देशक	xiv	Selected socio-economic indicators of States in India
भाग एक—पाहणी		PART I—SURVEY
1. स्थूल आढावा	1	General appraisal
2. लोकसंख्या	6	Population
3. राज्य उत्पन्न	11	State income
4. किमतीविषयक स्थिती	16	Price situation
5. रोजगार	23	Employment
6. कृषि व मूल्य व्यवसाय—	33	Agriculture and allied activities—
(1) कृषि		Agriculture
(2) फलोद्यान		Horticulture
(3) जलसिंचन		Irrigation
(4) वन व सामाजिक वनीकरण		Forests and social forestry
(5) मत्स्यव्यवसाय		Fisheries
(6) पशुसंवर्धन		Animal husbandry
(7) दुग्धव्यवसाय		Dairy development
7. सहकार	56	Co-operation
8. ऊर्जा	64	Energy
9. उद्योग	71	Industries
10. परिवहन व दळणवळण	84	Transport and communications
11. शिक्षण	92	Education
12. सार्वजनिक आरोग्य, पाणीपुरवठा आणि इतर सामाजिक सेवा	99	Public health, water supply and other social services.
13. नागरी पुरवठा	108	Civil supplies
14. संस्थांद्वारे वित्त पुरवठा	114	Institutional finance
15. स्थानिक संस्थांची वित्तीय स्थिती	119	Finances of local bodies
16. विशेष अभ्यास	125	Special studies
भाग दोन—सांख्यिकीय तक्ते		PART II—STATISTICAL TABLES
1. महाराष्ट्राची व भारताची लोकसंख्या.	T-1	Population of Maharashtra and India
2. राज्यातील ग्रामीण आणि नागरी लोकसंख्या	T-1	Rural and Urban population in the State
3. महाराष्ट्र राज्याचे नमुना नोंदणी पाहणीवर आधारित जन्म, मृत्यू व बालमृत्यू दर	T-2	Birth, death and infant mortality rates based on Sample Registration Scheme, Maharashtra State

विषय	पृष्ठ क्रमांक Page No.	SUBJECT
4. काम करणाऱ्या लोकांची १९९१ जनगणनेनुसार आर्थिक वर्गवारी	T-3	Economic classification of workers as per population census, 1991
5. औद्योगिक स्रोतानुसार राज्य उत्पन्न—चालू किमतीनुसार . .	T-4	Net State domestic product by industry of origin at current prices
6. औद्योगिक स्रोतानुसार राज्य उत्पन्न-स्थिर १९८०-८१ च्या किमतीनुसार	T-5	Net State domestic product by industry of origin at Constant 1980-81 prices
7. औद्योगिक स्रोतानुसार निव्वळ राष्ट्रीय देशांतर्गत उत्पन्न व राष्ट्रीय उत्पन्न—चालू किमतीनुसार	T-6	Net National domestic product by industry of origin and National income at current prices
8. औद्योगिक स्रोतानुसार निव्वळ राष्ट्रीय देशांतर्गत उत्पन्न व राष्ट्रीय उत्पन्न-स्थिर (१९८०-८१) किमतीनुसार	T-7	Net National domestic product by industry of origin and National income at constant (1980-81) prices
9. महाराष्ट्र राज्यातील कृषि क्षेत्रावरील करांपासून महमुली जमा	T-8	Revenue receipts from taxes on agriculture sector in Maharashtra State
10. महमुली व भांडवली लेख्यांवरील जमेतील कल . .	T-9	Trends in receipts on revenue and capital accounts
11. महमुली व भांडवली लेख्यांवरील खर्चातील कल . .	T-10	Trends in expenditure on revenue and capital accounts
12. महाराष्ट्र राज्य शासनाच्या अर्थसंकल्पाचे आर्थिक व उद्देशानुसार वर्गीकरण	T-12	Economic and purposive classification of Maharashtra State Government budget
13. आठवी पंचवार्षिक योजना—वर्षानिहाय व उपक्षेत्रानिहाय नियत-व्यय आणि खर्च	T-14	Eighth Five Year Plan—Yearwise and Sub-sectorwise outlay and expenditure
14. महाराष्ट्र राज्यातील निवडक केंद्रांमधील औद्योगिक कामगागंकरिता ग्राहक किमतीचे निर्देशांक	T-15	Consumer price index numbers for industrial workers at selected centres in Maharashtra State
15. नागरी श्रमिकेतर कर्मचाऱ्यांकरिता ग्राहक किमतीचे निर्देशांक	T-17	Consumer price index numbers for urban non-manual employees
16. महाराष्ट्र व अखिल भारतातील शेतमजुरांकरिता ग्राहक किमतीचे निर्देशांक	T-17	Consumer price index numbers for agricultural labourers in Maharashtra and All-India
17. औद्योगिक कामगागंकरिता अखिल भारतीय ग्राहक किमतीचे निर्देशांक	T-18	All-India consumer price index numbers for industrial workers
18. अखिल भारतीय घाऊक किमतीचे निर्देशांक . .	T-18	All-India wholesale price index numbers
19. महत्त्वाच्या किंमत निर्देशांकांवर आधारित चलनवाढीचे दर	T-19	Inflation rates based on important price indices
20. महाराष्ट्र राज्यातील चालू कारखाने व त्यांतील रोजगार	T-20	Working factories and factory employment in Maharashtra State
21. महाराष्ट्र राज्यातील विविध उद्योगांतील रोजगार	T-22	Employment in different industries in Maharashtra State
22. महाराष्ट्र राज्यातील औद्योगिक विवाद	T-24	Industrial disputes in Maharashtra State
23. महाराष्ट्र राज्यातील सेवायोजनविषयक आकडेवारी	T-25	Employment exchange statistics in Maharashtra State
24. रोजगार हमी योजनेखाली महाराष्ट्र राज्यात घेण्यात आलेली प्रकागनुसार कामे व त्यांवरील खर्च	T-26	Categorywise number of works and expenditure incurred thereon under the Employment Guarantee Scheme in Maharashtra State

विषय	पृष्ठ क्रमांक Page No.	SUBJECT
25. महागण्ड्रातील ँकूण वहिती खालेदार, वहितीचे ँकूण क्षेत्र व मगमगी क्षेत्र (कृषि गणना)	T-27	Number, area and average size of operational holdings in Maharashtra (Agricultural Census)
26. महागण्ड्रातील जमिनीच्या वापगची आकडेवारी . .	T-28	Land utilisation statistics of Maharashtra
27. महागण्ड्र गज्यातील मुख्य पिकांखालील क्षेत्र, पीक उत्पादन आणि ढर हेक्टरी उत्पादन	T-29	Area under principal crops, production and yield per hectare in Maharashtra State
28. महागण्ड्र गज्यातील विविध स्रोतांनुसार सिंचित क्षेत्र	T-31	Area irrigated by sources in Maharashtra State
29. महागण्ड्र गज्यातील पीकनिहाय कृषि उत्पादनांचे निर्देशांक	T-32	Cropwise index numbers of agricultural production in Maharashtra State
30. महागण्ड्र गज्यातील पशुधन, कोंवड्या आणि वदके . .	T-34	Livestock and poultry in Maharashtra State
31. महागण्ड्र गज्यातील सहकारी संस्था (टळक वैशिष्ट्ये) . .	T-35	Co-operative societies in Maharashtra State (Salient features)
32. महागण्ड्र गज्यातील वीजपुग्वाटा	T-37	Electricity supply in Maharashtra State
33. भारतातील औद्योगिक उत्पादनाचे निर्देशांक . .	T-39	Index numbers of industrial production in India
34. महागण्ड्र गज्यातील उद्योगांच्या महत्त्वाच्या वारी . .	T-40	Important characteristics of industries in Maharashtra State
35. महागण्ड्रातील निवडक उद्योग गटांतील कारखान्यांची गेजगर आकारवर्गाप्रमाणे टक्केवारी १९९५-९६	T-42	Percentage distribution of factories by size class of employment in selected industry groups in Maharashtra 1995-96
36. महागण्ड्रातील निवडक उद्योग गटांतील कारखान्यांची यंत्रसामग्रीत गुंनविलेल्या भांडवल आकारवर्गाप्रमाणे टक्केवारी १९९५-९६	T-43	Percentage distribution of factories by size class of investment in plant and machinery in selected industry groups in Maharashtra 1995-96
37. महागण्ड्र गज्यात वित्तीय संस्थांनी मंजूर केलेले व वितरित केलेले अर्थसहाय्य	T-44	Financial assistance sanctioned and disbursed by financial institutions in Maharashtra State
38. महागण्ड्र गज्यातील प्रमुख खनिज उत्पादन	T-45	Major mineral production in Maharashtra State
39. महागण्ड्र गज्यातील रस्त्यांची प्रकारांनुसार लांबी (सार्वजनिक वांधकाम विभाग व जिल्हा परिषद यांच्या देखरेखी खालील)	T-46	Road length by type of roads in Maharashtra State (Maintained by P.W.D. and Z.P.)
40. महागण्ड्र गज्यातील वापरात असलेली मोटार वाहने . .	T-47	Number of motor vehicles in operation in Maharashtra State
41. महागण्ड्रात शैक्षणिक क्षेत्रात झालेली वाढ . .	T-48	Growth of education in Maharashtra
42. महागण्ड्र गज्यातील उपलब्ध वैद्यकीय सुविधा . .	T-49	Medical facilities available in Maharashtra State
43. महागण्ड्रातील अधिकृत शिधावाटप/रास्त भावाच्या दुकानांना देण्यात आलेला तांदूळ व गहू	T-50	Quantity of rice and wheat issued to authorised ration/fair price shops in Maharashtra
44. भारत सरकारकडून महागण्ड्र गज्याला मिळालेले तांदूळ व गहू यांचे नियतन	T-50	Quantity of rice and wheat allotted by Government of India to Maharashtra State
45. महागण्ड्र गज्याच्या ग्रामीण, निमनागरी व नागरी/महानगर क्षेत्रातील सर्व अनुसूचित वाणिज्यिक बँकांच्या ठेवी व कर्जे	T-51	Deposits and credits of all scheduled commercial banks in rural, semi-urban and urban/metropolitan areas of Maharashtra State

विषय	पृष्ठ क्रमांक Page No.	SUBJECT
46. निर्गमगळ्या उपभोग्य वार्षिक वरील दरडोई मासिक खर्च . .	T-52	Monthly <i>per capita</i> expenditure on different items of consumption
47. दरडोई मासिक खर्चाच्या वर्गाप्रमाणे लोकसंख्येची टक्केवारी	T-54	Percentage distribution of population according to monthly <i>per capita</i> expenditure classes
48. दृष्टिक्षेपान आर्थिक गणना १९८० आणि १९९०	T-55	Economic census 1980 and 1990 at a glance
49. प्रमुख उद्योग गटानुसार उपक्रमांची आणि कामगागंची संख्या	T-56	Number of enterprises and persons usually working according to major industry groups

आलेख	पृष्ठ क्रमांकानंतर After Page No.	Graphs
1. लोकसंख्या व साक्षरतेचे प्रमाण (जनगणनेनुसार) . .	8	Population and literacy rate (As per population census)
2. राज्य उत्पन्न	15	State Income
3. राज्य उत्पन्नाची औद्योगिक स्रोतानुसार विभागणी . .	15	Composition of State Income by Industry of origin
4. दरडोई राज्य व राष्ट्रीय उत्पन्न	15	<i>Per capita</i> State and National Income
5. अखिल भारतीय घाऊक किमतीचे निर्देशांक	22	All-India wholesale price index numbers
6. औद्योगिक कामगागंकरिता ग्राहक किमतीचे निर्देशांक . .	22	Consumer price index numbers for industrial workers
7. कारखाने आणि कारखान्यांतील गैजगार	24	Factories and factory employment
8. अन्नधान्य उत्पादन	37	Foodgrains production
9. कृषि उत्पादनाचे निर्देशांक	37	Index numbers of agricultural production
10. सहकार्य संस्थांची वाढ	56	Growth of co-operative societies
11. प्राथमिक कृषि पत संस्थांनी वितरित केलेल्या कर्जाची स्थिती	58	Position of advances disbursed by primary agricultural credit societies
12. विजेचा वापर	66	Electricity consumption
13. भारतातील औद्योगिक उत्पादनाचे निर्देशांक . .	71	Index numbers of industrial production in India

दृष्टिक्षेपात महाराष्ट्र / MAHARASHTRA AT A GLANCE

बाब (1)	1960-61 (2)	1970-71 (3)	1980-81 (4)	1990-91 (5)	1996-97* (6)	Item (1)
1. भौगोलिक क्षेत्र - (हजार चौ. कि. मी.)	306	308	308	308	308	Geographical Area - (Thousand Sq.Km)
2. प्रशासकीय रचना -						Administrative Set up -
महसूली विभाग	4	4	6	6	6	Revenue Divisions
जिल्हे	26	26	28	31	31	Districts
तहसील	229	235	301	303	325	Tahsils
वरती असलेली गावे	35,851	35,778	39,354	40,412	41,251	Inhabited villages
वरती नसलेली गावे	3,016	2,883	2,479	2,613	2,613	Un-inhabited villages
शहरे	266	289	307	336	336	Towns
3. जनगणनेनुसार लोकसंख्या- (हजारत)	(1961)	(1971)	(1981)	(1991)	(1-3-1997)@	Population as per Census - (In thousand)
एकूण	39,554	50,412	62,784	78,937	87,883	Total
पुरुष	20,429	26,116	32,415	40,826	45,425	Males
स्त्रिया	19,125	24,296	30,369	38,111	42,458	Females
ग्रामीण	28,391	34,701	40,791	48,395	51,888	Rural
नागरी	11,163	15,711	21,993	30,542	35,995	Urban
अनुसूचित जाती	2,227	3,177	4,480	8,758	N.A.	Scheduled Castes
अनुसूचित जमाती	2,397	3,841	5,772	7,318	N.A.	Scheduled Tribes
लोकसंख्येची घनता (प्रति चौ. कि. मी.)	129	164	204	257	286	Density of population (Per Sq.Km)
साक्षरता प्रमाण (टक्के)	35.1	45.8	55.8	64.9	N.A.	Literacy rate (Percentage)
स्त्री-पुरुष प्रमाण (स्त्रिया प्रति हजार पुरुष)	936	930	937	934	935	Sex ratio (Females per thousand males)
नागरी लोकसंख्येचे प्रमाण (टक्के)	28.22	31.17	35.03	38.69	40.96	Percentage of urban population
4. राज्य उत्पन्न - (चालू किमतीनुसार)						State Income - (At current prices)
राज्य उत्पन्न (कोटी रुपये)	1,597	3,876	15,163	58,137*	1,52,129+	State Income (Crore Rs.)
प्राथमिक क्षेत्र (कोटी रुपये)	668	1,109	4,261	13,647	32,444+	Primary Sector (Crore Rs.)
द्वितीय क्षेत्र (कोटी रुपये)	422	1,325	5,321	19,488	50,929+	Secondary Sector (Crore Rs.)
तृतीय क्षेत्र (कोटी रुपये)	507	1,442	5,581	25,002	68,756+	Tertiary Sector (Crore Rs.)
दरडोई राज्य उत्पन्न (रुपये)	409	783	2,435	7,439*	17,295+	Per capita State income (Rs.)
5. कृषि- (क्षेत्र हजार हेक्टर्स मध्ये)						Agriculture- (Area in thousand hectares)
निव्वळ पेरणी क्षेत्र	17,878	17,668	18,299	18,565	17,876	Net area sown
पिकांखालील एकूण क्षेत्र	18,823	18,737	19,642	21,859	21,662	Gross cropped area
एकूण सिंचित क्षेत्र	1,220	1,570	2,415	3,319	3,338	Gross irrigated area
एकूण सिंचित क्षेत्राचे एकूण पिकांखालील क्षेत्राशी प्रमाण (टक्के)	6.5	8.4	12.3	15.2	15.4	Percentage of gross irrigated area to gross cropped area.
6. प्रमुख पिकांखालील क्षेत्र - (हजार हेक्टर्स मध्ये)						Area under principal crops- (In thousand hectares)
तांदूळ	1,300	1,352	1,459	1,597	1,478	Rice
गहू	907	812	1,063	867	799	Wheat
ज्वारी	6,284	5,703	6,469	6,300	5,692	Jowar
बाजरी	1,635	2,039	1,534	1,940	1,947	Bajri
एकूण तृणधान्ये	10,606	10,320	10,976	11,136	10,468	All cereals
एकूण कडधान्ये	2,349	2,566	2,715	3,257	3,325	All pulses
एकूण अन्नधान्ये	12,955	12,886	13,691	14,393	13,793	All foodgrains

* अर्थ्याची/Provisional

+ प्राथमिक अंदाज/Preliminary estimates

@ आधाराः अंदाजित लोकसंख्या, महानिबंधक, भारत सरकार, नवी दिल्ली/Source : Projected population, Registrar General of India, New Delhi

दृष्टिक्षेपात महाराष्ट्र / MAHARASHTRA AT A GLANCE

वाब (1)	1960-61 (2)	1970-71 (3)	1980-81 (4)	1990-91 (5)	1996-97* (6)	Item (1)
ऊस क्षेत्र	155	204	319	536	619	Sugarcane Area
ऊस तोडणी क्षेत्र	N.A.	167	258	442	516	Sugarcane Harvested area
कापूस	2,500	2,750	2,550	2,721	3,085	Cotton
भुईमूग	1,083	904	695	864	576	Groundnut
7. प्रमुख पिकांचे उत्पादन - (हजार टनात)						Production of principal crops - (In thousand tonnes)
तांदूळ	1,369	1,662	2,315	2,344	2,614	Rice
गहू	401	440	886	909	1,167	Wheat
ज्वारी	4,224	1,557	4,409	5,929	6,241	Jowar
बाजरी	489	824	697	1,115	1,831	Bajri
एकूण तृणधान्ये	6,755	4,737	8,647	10,740	12,552	All cereals
एकूण कडधान्ये	989	677	825	1,441	2,037	All pulses
एकूण अन्नधान्ये	7,744	5,414	9,472	12,181	14,589	All foodgrains
ऊस	10,404	14,433	23,706	38,154	41,805	Sugarcane
कापूस (रुई)	288	82	208	319	534	Cotton (lint)
भुईमूग	800	586	451	979	756	Groundnut
8 कृषि उत्पादनाचा निर्देशांक @ -	-	-	-	136.5	160.7	Index number of agricultural production @ -
9. कृषि गणना-		(1970-71)	(1980-81)	(1985-86)	(1990-91)	Agricultural Census-
वहिले खातेदारांची संख्या (हजारात)		4,951	6,863	8,101	9,470	Number of operational holdings (In thou sand)
वहिलेचे क्षेत्र (हजार हेक्टरस मध्ये)		21,179	21,362	21,352	20,925	Area of operational holdings (In thousand hectares)
वहिलेचे सरासरी क्षेत्र (हेक्टर)		4.28	3.11	2.64	2.21	Average size of operational holdings (Hectare)
10. पशुधन गणना-	(1961)	(1966)	(1978)	(1987)	(1992)	Livestock Census-
एकूण पशुधन (हजारात)	26,048	25,449	29,642	34,255	36,393	Total livestock (In thousand)
एकूण कांबळ्या-बदके (हजारात)	10,577	9,902	18,751	24,839	32,187	Total poultry (In thousand)
ट्रॅक्टर	1,427	3,274	12,917	34,529	47,251	Tractor
11. वन क्षेत्र (चौ.कि.मी.)	63,544	62,311	64,222	63,798	63,809	Forest Area (Sq.Km.)
12. कारखाने- @@	(1960)	(1970)	(1980)	(1990)	(1996)	Factories- @@
वातू कारखाने	8,010	9,803	15,170	23,410	27,668	Working Factories
सरासरी दैनिक रोजगार (हजारात)	746	952	1,177	1,163	1,279	Average daily employment (In thousand)
दर लाख लोकसंख्येमागे रोजगार	1.886	2.031	1.958	1.483	1.463	Employment per lakh of population
13. वीज- (दशलक्ष कि.वॅ. तास)						Electricity- (Million KWH)
एकूण उत्पादन	3,268	9,134	18,751	37,311	54,037	Total generation
एकूण वापर	2,720	7,650	14,034	30,775	47,092	Total consumption
औद्योगिक वापर	1,853	5,312	8,130	14,706	18,119	Industrial consumption
कृषि वापर	15	356	1,723	6,604	14,115	Agricultural consumption
घरगुती वापर	260	732	1,779	5,065	8,349	Domestic consumption

*अस्थायी / Provisional

@ पाया:- त्रैवर्षीय सरासरी १९७९-८२ = १०० / Base:- Triennial Average 1979-82=100

@ @ काग्याना अर्धनियम १९४८ खालील / Covered under Factories Act 1948.

दृष्टिक्षेपात महाराष्ट्र / MAHARASHTRA AT A GLANCE

बाब (1)	1960-61 (2)	1970-71 (3)	1980-81 (4)	1990-91 (5)	1996-97* (6)	Item (1)
14. बँका (अनुसूचित वाणिज्यिक)		(June 1971)	(June 1981)	(June 1991)	(March 1997)	Banking—(Scheduled Commercial)
बँक कार्यालये	N.A.	1,471	3,627	5,591	5,967	Banking offices
बँक कार्यालये असलेली गावे	N.A.	450	1,355	2,749	2,414	Villages having banking offices
15. शिक्षण—						Education—
प्राथमिक शाळा	34,594	45,143	51,045	57,744	63,230	Primary school
विद्यार्थी (हजारात)	4,178	6,229	8,392	10,424	11,972	Enrolment (In thousand)
माध्यमिक शाळा	2,468	5,339	6,119	9,972	13,509	Secondary school
विद्यार्थी (हजारात)	858	1,936	3,309	5,794	6,870	Enrolment (In thousand)
16. आरोग्य —		(1971)	(1981)	(1991)	(1996)	Health—
रुग्णालये	N.A.	299	530	768	741	Hospitals
दवाखाने	N.A.	1,372	1,776	1,896	1,423	Dispensaries
दर लाख लोकसंख्येमागे खाटा @	N.A.	88	114	144	143	Beds per lakh of population @
जन्मदर@ (**)	34.7	28.4	28.5	26.2	23.2	Birth rate @ (**)
मृत्युदर@ (**)	13.8	10.0	9.6	8.2	7.4	Death rate @ (**)
बाल मृत्युदर@ (+)	86	65	79	60	48	Infant mortality rate @ (+)
17. वाहतूक —						Transport—
रेल्वे मार्गाची लांबी (किलोमीटर)	5,056	5,226	5,233	5,434	5,554	Railway route length (Kilometer)
रस्त्यांची लांबी (किलोमीटर)						Road length (Kilometer)
एकूण	39,241	65,364	1,41,131	1,72,965	1,87,575	Total
पृष्ठांकित	24,852	35,853	66,616	1,32,048	1,57,394	Surfaced
मोटार वाहने (हजारात)	100	312	805	2,641	3,942	Motor vehicles (In thousand)
18. सहकार —						Co-operation —
प्राथमिक कृषि पतसंस्था	21,400	20,420	18,577	19,565	20,104	Primary agricultural credit societies
सभासद (हजारात)	2,170	3,794	5,416	7,942	8,930	Membership (In thousand)
एकूण सहकारी संस्था	31,565	42,597	60,747	1,04,620	1,36,785	Total No. of Co-op. societies
एकूण सभासद (हजारात)	4,191	8,581	14,783	26,903	36,505	Total membership (In thousand)
खेळते भांडवल (कोटी रु.)	291	1,490	5,210	24,283	55,210	Working capital (Rs. in crore)
19. स्थानिक स्वराज्य संस्था —						Local bodies —
जिल्हा परिषदा	25	25	25	29	29	Zila Parishads
ग्रामपंचायती	21,636	22,300	24,281	25,827	27,620	Gram Panchayats
पंचायत समित्या	295	296	296	298	317	Panchayat Samitis
नगर परिषदा	219	221	220	228	231	Municipal Councils
महानगरपालिका	3	4	5	11	14	Municipal Corporations
कटक मंडळे	7	7	7	7	7	Cantonment Boards

* अस्थायी/Provisional

N.A.--उपलब्ध नाही/Not available

@ नमुना नोंदणी पाहणीनुसार/As per Sample Registration Scheme.

(* *) प्रती हजार लोकसंख्येमागे/Per thousand population.

(+) प्रती हजार जिवित जन्मांमागे/Per thousand live births.

महाराष्ट्राची आणि भारताची तुलनात्मक माहिती
MAHARASHTRA'S COMPARISON WITH INDIA

बाब (1)	परिमाण (2)	महाराष्ट्र Mahara- shtra	भारत India	भारताशी तुलना (टक्केवारी) Comparison with India (Percentage) (5)	Unit (2)	Item (1)
1. लोकसंख्या (१९९१)						Population (1991)
1.1. एकूण लोकसंख्या	हजारात	78,937	8,46,303*	9.3	In thousand	Total population
(१) पुरुष	"	40,826	4,39,230*	9.3	"	(i) Males
(२) स्त्रिया	"	38,111	4,07,072*	9.4	"	(ii) Females
1.2. (अ) ग्रामीण लोकसंख्या	हजारात	48,395	6,28,692*	7.7	In thousand	(a) Rural population
(ब) ग्रामीण लोकसंख्येची एकूण लोकसंख्येशी टक्केवारी	टक्के	61.31	74.29	...	Per cent	(b) Percentage of rural popula- tion to total population
1.3. (अ) नागरी लोकसंख्या	हजारात	30,542	2,17,611*	14.0	In thousand	(a) Urban population
(ब) नागरी लोकसंख्येची एकूण लोकसंख्येशी टक्केवारी	टक्के	38.69	25.71	...	Per cent	(b) Percentage of urban popu- lation to total population
1.4. स्त्री-पुरुष प्रमाण (१९९१)	दर हजार पुरुषां- मागे स्त्रियांची संख्या	934	927@*	...	Females per thousand males	Sex ratio (1991)
1.5. लोकसंख्येतील शेकडा वाढ (१९८१-९१)	टक्के	25.73	23.85	...	Per cent	Percentage growth of popula- tion during 1981-91
1.6. साक्षरता प्रमाण	टक्के	64.87	52.21	...	Per cent	Literacy rate
1.7. (अ) अनुसूचित जाती व अनुसूचित जमातीची लोकसंख्या (१९९१)	हजारात	16,076	2,05,982@*	7.8	In thousand	(a) Population of scheduled castes and scheduled tribes (1991)
(ब) वरील लोकसंख्येची एकूण लोकसंख्येशी टक्केवारी	टक्के	20.37	24.56@*	...	Per cent	(b) Percentage of above popu- lation to total population
1.8. (अ) एकूण काम करणारे (१९९१)	हजारात	33,910	3,14,131@*	10.8	In thousand	(a) Total workers (1991)
(ब) एकूण काम करणाऱ्यांची एकूण लोकसंख्येशी टक्केवारी	टक्के	42.96	37.46@*	...	Per cent	(b) Percentage of workers to total population
1.9. भौगोलिक क्षेत्र (१९९१)	लाख चौ.कि.मी.	3.08	32.87	9.4	Lakh Sq. Km.	Geographical area (1991)
2. कृषि† (१९९१-९२)						Agriculture† (1991-92)
2.1. निव्वळ पेरणी क्षेत्र	हजार हेक्टर	17,895	1,41,408	12.7	Thousand hectares	Net area sown
2.2. पिकाखालील एकूण क्षेत्र	"	20,133	1,82,728	11.0	"	Gross cropped area
2.3. एकूण सिंचित क्षेत्र	"	3,252	63,991	5.1	"	Gross irrigated area
2.4. एकूण सिंचित क्षेत्राची एकूण पिकाखालील क्षेत्राशी टक्केवारी	टक्के	16.2	35.0	...	Per cent	Percentage of gross irrigated area to gross cropped area
2.5. प्रमुख पिकाखालील क्षेत्र (१९९३-९४ ते १९९५-९६ या वर्षांची सरासरी)						Area under principal crops (average for years 1993-94 to 1995-96)
(१) तांदूळ	हजार हेक्टर	1,535	42,754	3.6	Thousand hectares	(i) Rice
(२) गहू	"	741	25,323	2.9	"	(ii) Wheat
(३) ज्वारी	"	5,691	11,890	47.9	"	(iii) Jowar
(४) बाजरी	"	1,740	9,717	17.9	"	(iv) Bajri
(५) एकूण तृणधान्ये	"	10,220	1,00,236	10.2	"	(v) All cereals
(६) एकूण अन्नधान्ये (तृणधान्ये व कडधान्ये)	"	13,665	1,23,301	11.1	"	(vi) All foodgrains (cereals and pulses)
(७) ऊस क्षेत्र	"	564	"	(vii) Sugarcane Area
कापणी क्षेत्र	"	481	3,809	12.6	"	Harvested Area
(८) कापूस	"	2,970	8,676	34.9	"	(viii) Cotton
(९) भुईमूग	"	591	7,958	7.4	"	(ix) Groundnut

* अस्थायी/Provisional. @* जम्मू व काश्मीर सोडून/Excluding Jammu and Kashmir.

† जम्मू व काश्मीरची अंदाजित लोकसंख्या धरून/Including projected population of Jammu and Kashmir.

महाराष्ट्राची आणि भारताची तुलनात्मक माहिती—चालू
MAHARASHTRA'S COMPARISON WITH INDIA—contd.

बाब (1)	परिमाण (2)	महाराष्ट्र Mahara- shtra (3)	भारत India (4)	भारताशी तुलना (टक्केवारी) Comparison with India (Percentage) (5)	Unit (2)	Item (1)
3. पशुधन गणना १९८७						Livestock census 1987
3.1. एकूण पशुधन (१९९२)	हजारात	36,393	4,70,145	7.7	In thousand	Total livestock (1992)
3.2. ट्रॅक्टर्स	हजारात	35	738	4.7	In thousand	Tractors
3.3. सिंचनाकरिता वापरलेली इंजिने व पंप	हजारात	743	16,184	4.6	In thousand	Oil engines with pumps for irrigation purposes
4. वने						Forests
4.1. एकूण वन क्षेत्र* (१९९०-९१)	चौ. कि.मीटर	63,798	6,79,850	9.4	Sq. km.	Total forest area* (1990-91)
5. उद्योग*						Industry*
5.1. कारखाने—						Factories—
(अ) चालू कारखाने (१९९५)	संख्या	27,516	2,39,803	11.5	Number	(a) Working factories (1995)
(ब) रोजगाराची दैनिक सरासरी (१९९५)	हजारात	1,313	9,703	13.5	In thousand	(b) Average daily employment (1995)
6. वीज* (१९९५-९६)						Electricity* (1995-96)
6.1. एकूण उत्पादन	दशलक्ष कि.वॅ. तास	51,326	3,79,887	13.5	Million kwh.	Total generation
6.2. एकूण वापर	दशलक्ष कि.वॅ. तास	45,571	2,78,323	16.4	Million kwh.	Total consumption
6.3. (अ) औद्योगिक वापर	दशलक्ष कि.वॅ. तास	18,053	1,05,291	17.1	Million kwh.	(a) Industrial consumption
(ब) औद्योगिक वापराची एकूण वापराशी टक्केवारी	टक्के	39.6	37.8	...	Per cent	(b) Percentage of industrial consumption to total consumption
7. बँका						Banking
7.1. बँक कार्यालये (अनुसूचित वाणिज्यिक) (मार्च १९९७)	संख्या	5,967	63,534	9.4	Number	Banking offices (Scheduled commercial) (March 1997)
7.2. बँक कार्यालये (अनुसूचित वाणिज्यिक) असलेली शहरे व गावे (मार्च १९९३)	संख्या	2,750	37,724	7.3	Number	Towns and villages having banking offices (Scheduled commercial) (March 1993)
8. राज्य/राष्ट्रीय उत्पन्न (१९९६-९७)						State/National Income (1996-97)
8.1. चालू किमतीनुसार उत्पन्न	कोटी रुपये	1,52,129†	10,08,188*	15.1	Crore Rs.	Income at current prices
8.2. चालू किमतीनुसार दरडोई उत्पन्न	रुपये	17,295†	10,771*	...	Rs.	Per capita income at current prices
8.3. घटक उत्पादन मूल्यानुसार स्थूल उत्पन्न	कोटी रुपये	1,68,944	11,49,215	14.7	Crore Rs.	Gross Domestic Product (GDP) at factor cost
8.4. स्थूल दरडोई उत्पन्न	रुपये	19,207	12,278	...	Rs.	Per Capita (GDP)

* अस्थायी/Provisional.

† प्राथमिक अंदाज/Preliminary estimates.

भारतातील राज्यांचे निवडक सामाजिक व आर्थिक निर्देशक /

राज्य	भौगोलिक क्षेत्र (लाख चौ. कि.मी.) Geo-graphical area (lakh sq. km.)	लोकसंख्येची घनता Density of population	स्त्री-पुरुष प्रमाण Sex ratio	अनुसूचित जाती आणि अनुसूचित जमाती यांची एकूण लोकसंख्येची टक्केवारी Percentage of scheduled castes and scheduled tribes to total population	मुख्यतः काम करणाऱ्यांची एकूण लोकसंख्येची टक्केवारी Percentage of main workers to total population	कृषि विषयक काम करणाऱ्यांची एकूण काम करणाऱ्यांशी टक्केवारी Percentage of agricultural workers to total workers	काम करणाऱ्या स्त्रियांचा सहभाग दर Female workers' participation rate	साक्षरतेची टक्केवारी** Literacy percentage		
								पुरुष Males	स्त्रिया Females	एकूण Total
संदर्भ वर्ष किंवा दिनांक	(1991)	(1991)	(1991)	(1991)	(1991)	(1991)	(1991)	(1991)	(1991)	(1991)
(1)	(2)	(3)	(4)	(5)	(6)	(7)	(8)	(9)	(10)	(11)
1. आंध्र प्रदेश	2.75	242	972	22.24	42.77	65.13	34.32	55.13	32.72	44.09
2. आसाम	0.78	286	923	20.23	31.20	54.45	21.61	61.87	43.03	52.89
3. अरुणाचल प्रदेश	0.84	10	859	64.13	45.22	64.05	37.49	51.45	29.69	41.59
4. बिहार	1.74	497	911	22.22	29.66	74.44	14.86	52.49	22.89	38.48
5. दिल्ली	0.01	6,352	827	19.05	31.51	1.96	7.36	73.13	48.64	75.29
6. गुजरात	1.96	211	934	22.32	34.12	47.74	25.96	82.01	66.99	61.29
7. गोवा	0.04	316	967	2.11	32.59	22.24	20.52	83.64	67.09	75.51
8. हरियाणा	0.44	372	865	19.75	28.66	53.42	10.76	69.10	40.47	55.85
9. हिमाचल प्रदेश	0.56	93	976	29.56	34.41	53.47	34.81	75.36	52.13	63.86
10. जम्मू व काश्मीर	2.22	N.A.	N.A.	N.A.	N.A.	N.A.	N.A.	N.A.	N.A.	N.A.
11. कर्नाटक	1.92	235	960	20.64	38.45	57.79	29.39	67.26	44.34	56.04
12. केरळ	0.39	749	1,036	11.02	28.53	34.29	15.85	93.62	86.17	89.81
13. मध्य प्रदेश	4.43	149	931	37.81	37.67	66.22	32.68	58.42	28.85	44.20
14. महाराष्ट्र	3.08	257	934	20.37	39.29	54.51	33.11	76.56	52.32	64.87
15. मणिपूर	0.22	82	958	36.43	38.55	62.57	38.96	71.63	47.60	59.89
16. मेघालय	0.22	79	955	86.04	40.32	64.08	34.93	53.12	44.85	49.10
17. मिझोराम	0.21	33	921	94.85	42.09	55.62	43.52	85.61	78.60	82.27
18. नागालँड	0.17	73	886	87.70	42.29	73.38	37.96	67.62	54.75	61.65
19. ओरिसा	1.56	203	971	38.41	32.78	63.75	20.79	63.09	34.68	49.09
20. पंजाब	0.50	403	882	28.31	30.07	53.82	4.40	65.66	50.41	58.51
21. राजस्थान	3.42	129	910	29.73	31.62	55.97	27.40	54.99	20.44	38.55
22. सिक्कीम	0.07	57	878	28.29	40.45	63.97	30.41	65.74	46.69	56.94
23. तामिळनाडू	1.30	429	974	20.21	40.81	56.05	29.89	73.75	51.33	62.66
24. त्रिपुरा	0.10	263	945	47.31	29.09	57.43	13.76	70.58	49.65	60.44
25. उत्तर प्रदेश	2.94	473	879	21.25	29.73	66.66	12.32	55.73	25.31	41.60
26. पश्चिम बंगाल	0.89	767	917	29.22	30.23	49.74	11.25	67.81	46.56	57.70
भारत*	32.87	@ 274	@ 927	@ 24.56	@ 34.18	@ 58.99	@ 22.25	@ 64.13	@ 39.29	@ 52.21

* केंद्रशासित प्रदेश धरून/Includes Union Territories.

N.A. = उपलब्ध नाही/Not available.

** साक्षरतेची टक्केवारी सात व त्यापेक्षा अधिक वयाच्या लोकसंख्येची आहे./The literacy rates relate to the population aged seven and above.

@ जम्मू आणि काश्मीर वगळून/Excluding Jammu and Kashmir.

SELECTED SOCIO-ECONOMIC INDICATORS OF STATES IN INDIA

नागरी लाकसंख्येची एकूण लाकसंख्येशी टक्केवारी Percentage of urban population to total population	राज्याच्या लाकसंख्येची भारताच्या लाकसंख्येशी टक्केवारी Percentage of State population to All-India population	लाकसंख्येचा दशवर्षीय वृद्धिदर (टक्के) Decennial growth rate of population (per cent)	जन्माच्या वेळची आयुर्मर्यादा (वर्षे) Life expect- ancy at birth (years)	जन्म दर Birth rate (P)	मृत्यू दर Death rate (P)	बालमृत्यू दर Infant mortality rate (P) @@	दर हजार लाकसंख्येमागे प्राथमिक व माध्यमिक शाळांमधील विद्यार्थ्यांची संख्या Number of students in primary and secondary schools per thousand population	चालू किंमतीनुसार दरडोई उत्पन्न (रुपये) Per capita income at current prices (Rs.) (P)	दर शेतकऱ्यामागे निव्वळ पेरणी क्षेत्र (हेक्टर) Net area sown per cultivator (Hectare)	State
(1991)	(1991)	(1981-90)	(1988-92)	(1996)	(1996)	(1996)	(30-9-96)	(1995-96)	(1991-92)	Reference year or date
(12)	(13)	(14)	(15)	(16)	(17)	(18)	(19)	(20)	(21)	
26.89	7.93	24.20	60.2	22.7	8.3	66	155	8,938	1.4	Andhra Pradesh
11.10	2.67	24.24	54.1	27.7	9.5	75	227	6,192	0.8	Assam
12.80	0.10	36.83	NA	21.9	5.6	NA	196	10,205	0.6	Arunachal Pradesh
13.14	10.30	23.54	57.5	32.1	10.2	72	139	4,097	0.7	Bihar
89.93	1.12	51.45	NA	21.2	5.4	NA	196	NA	1.4	Delhi
34.49	4.93	21.19	59.5	25.5	7.6	62	194	11,036	2.0	Gujarat
41.01	0.14	16.08	NA	14.1	5.8	NA	171	16,148	2.4	Goa
24.63	1.96	27.41	62.5	28.8	8.1	68	170	13,518	1.9	Haryana
8.69	0.62	20.79	63.3	23.0	8.0	62	209	8,747	0.5	Himachal Pradesh
NA	NA	28.92	NA	NA	NA	NA	162	6,181	NA	Jammu & Kashmir
30.92	5.36	21.12	62.2	23.0	7.6	53	196	9,004	1.8	Karnataka
26.39	3.47	14.32	70.9	17.8	6.2	13	181	8,324	2.2	Kerala
23.18	7.89	26.84	53.4	32.4	11.1	97	186	6,518	1.5	Madhya Pradesh
38.69	9.41	25.73	63.4	23.2	7.4	48	213	15,457	1.8	Maharashtra
27.52	0.22	29.29	NA	19.4	5.7	NA	175	7,277	0.3	Manipur
18.60	0.21	32.86	NA	30.4	8.9	NA	189	6,826	0.5	Meghalaya
46.10	0.08	39.70	NA	NA	NA	NA	224	NA	0.4	Mizoram
17.21	0.14	56.08	NA	NA	NA	NA	242	NA	0.5	Nagaland
13.38	3.78	20.06	55.4	26.8	10.7	95	176	6,079	1.4	Orissa
29.55	2.42	20.81	66.6	23.5	7.5	52	157	15,504	2.2	Punjab
22.88	5.25	28.44	56.3	32.3	9.1	86	187	6,958	1.9	Rajasthan
9.10	0.05	28.47	NA	20.0	6.5	NA	229	NA	1.0	Sikkim
34.15	6.66	15.39	61.5	19.2	7.9	54	197	9,868	1.0	Tamil Nadu
15.30	0.33	34.30	NA	18.3	6.5	NA	184	NA	0.9	Tripura
19.84	16.59	25.48	55.4	34.0	10.2	85	156	5,983	0.8	Uttar Pradesh
27.48	8.12	24.73	61.4	22.8	7.8	55	159	7,851	0.9	West Bengal
@ 25.73	@ 100.00	23.85	@ 58.7	†27.4	† 8.9	†72	179	9,578	@ 1.3	India*

@@@ त्रैवार्षिक (१९९४-९६) सरकती सरासरी/Three year (1994-96) moving average.

(P) — अस्थायी/Provisional.

@ जम्मू व काश्मीर वगळून / Excluding Jammu and Kashmir.

† जम्मू व काश्मीर, मिझोराम, नागालँड वगळून / Excluding Jammu and Kashmir, Mizoram, Nagaland.

भारतातील राज्यांचे निवडक सामाजिक व आर्थिक निर्देशक—चालू

राज्य	दर हेक्टरी उत्पादन (किलोग्रॅममध्ये) Yield per hectare (in kg.) (P)					दरडोई अन्नधान्य उत्पादन (कि. ग्रॅ.) Foodgrains production per capita (Kg.)	पिकांखालील दर हेक्टर क्षेत्रामागे खतांचा वापर (कि. ग्रॅ.) Consumption of fertilizers per hectare of cropped area (Kg.)	एकूण सिंचित क्षेत्राची पिकांखालील एकूण क्षेत्राशी टक्केवारी Percentage of gross irrigated area to gross cropped area (P)	प्राथमिक कृषि सहकारी पतपेढ्या-कर्ज घेणाऱ्या सभासदांची एकूण सभासदांशी टक्केवारी Primary agricul- tural co- operative credit societies- percentage of borrow- ing members to total members	दर लाख लोकसंख्येमागे कारखान्यातील सरासरी दैनिक रोजगार (संख्या) Average daily factory employ- ment per lakh of population (No.) (P)
	एकूण तृणधान्ये Total cereals	एकूण कडधान्ये Total pulses	एकूण अन्नधान्ये Total foodgrains	कापूस (रुई) Cotton (lint)	ऊस Sugarcane					
सदभ वर्ष किंवा दिनांक (1)	त्रैवार्षिक सरासरी-Triennial average (1993-94 to 1995-96)					(1994-95)	(1991-92)	(1993-94)	(1995)	
	(22)	(23)	(24)	(25)	(26)	(27)	(28)	(29)	(30)	(31)
1. आंध्र प्रदेश	2,130	424	1,739	283	74,774	167.6	121.4	40.8	40	1,065
2. आसाम	1,333	534	1,301	77	40,719	145.6	9.5	14.8	6	439
3. अरुणाचल प्रदेश	1,181	906	1,172	NA	NA	231.4	NA	12.7	NA	NA
4. बिहार	1,548	729	1,459	340	42,781	138.5	64.6	41.0	48	551
5. दिल्ली	2,863	667	2,792	NA	NA	12.0	247.0	NA	NA	2,389
6. गुजरात	1,247	575	1,099	277	70,898	99.4	77.5	27.4	41	1,822
7. गोवा	2,380	590	2,149	NA	40,932	112.6	41.4	22.7	22	1,885
8. हरियाणा	2,844	1,008	2,633	364	57,326	589.2	126.4	77.9	48	1,428
9. हिमाचल प्रदेश	1,626	303	1,568	383	17,047	241.5	34.6	17.8	NA	1,176
10. जम्मू व काश्मीर	1,655	532	1,603	227	28,889	170.0	48.2	41.2	NA	317
11. कर्नाटक	1,463	420	1,227	221	88,259	179.1	64.9	22.9	15	1,530
12. केरळ	1,938	1,060	1,902	265	80,797	32.7	66.7	12.8	37	1,265
13. मध्य प्रदेश	1,225	659	1,063	137	31,779	264.0	37.4	20.6	33	789
14. महाराष्ट्र	1,018	538	897	159	81,295	144.8	64.9	16.2	24	1,528
15. मणिपूर	2,557	NA	2,557	283	32,091	198.8	58.9	39.1	NA	246
16. मेघालय	1,141	737	1,131	120	21,667	76.7	14.9	18.8	17	102
17. मिझोराम	1,566	1,804	1,580	393	7,267	159.2	8.6	8.2	8	NA
18. नागालँड	1,234	915	1,216	425	41,752	168.8	3.0	27.9	NA	NA
19. ओरिसा	1,377	509	1,185	282	56,145	217.1	22.5	25.8	8	441
20. पंजाब	3,663	833	3,614	461	63,322	998.6	174.7	94.6	60	2,004
21. राजस्थान	919	428	778	322	48,454	198.9	34.8	29.1	22	687
22. सिक्कीम	1,379	1,041	1,351	NA	NA	227.1	7.3	11.9	14	NA
23. तामिळनाडू	2,604	417	2,182	275	1,08,833	152.7	136.6	46.7	39	1,760
24. त्रिपुरा	1,835	560	1,786	211	46,146	157.3	19.5	11.1	9	985
25. उत्तर प्रदेश	2,056	840	1,884	183	59,945	259.4	99.3	57.2	51	600
26. पश्चिम बंगाल	2,074	623	2,022	283	65,698	181.4	86.2	22.1	40	1,237
भारत*	1,730	586	1,516	249	68,972	206.8	75.7	35.0	37	1,059

* केंद्रशासित प्रदेश धरून/Includes Union Territories.

(P) = अस्थायी/Provisional.

N.A. = उपलब्ध नाही/Not available.

SELECTED SOCIO-ECONOMIC INDICATORS OF STATES IN INDIA—contd.

उद्योगातील दरडोई स्थूल उत्पादन (रुपये) Per capita gross output in industries (Rs.) (P)	उद्योगातील दरडोई मूल्यवृद्धी (रुपये) Per capita value added in industries (Rs.) (P)	विजेचा दरडोई घरगुती वापर (कि. वॅ. ता.) Domestic consumption of electricity per capita (kwh.) (P)	विजेचा दरडोई औद्योगिक वापर (कि. वॅ. ता.) Industrial consumption of electricity per capita (kwh.) (P)	दर लाख लोकसंख्ये- मागे मोटार वाहने (संख्या) Motor vehicles per lakh of popula- tion (No.)	दर शंभर चौरस किलो- मीटर क्षेत्रामागे एकूण रस्त्यांची लांबी (किलोमीटर) Total road length per hundred sq. km. of area (Km.) **	दर लाख लोकसंख्येमागे रास्त भावाच्या / शिधावाटप दुकानांची संख्या Number of fair price/ ration shops per lakh of population	अनुसूचित वाणिज्यिक बँका Scheduled commercial banks			State
							दर लाख लोकसंख्ये- मागे बँक कार्यालयांची संख्या Number of banking offices per lakh of popula- tion (No.)	दरडोई टेंवी (रुपये) Deposits per capita (Rs.)	दरडोई दिलेले कर्ज (रुपये) Bank credit per capita (Rs.)	
(1994-95)	(1994-95)	(1995-96)	(1995-96)	(31-3-96)	(31-3-95)	(1993)	(31-3-97)	(31-3-97)	(31-3-97)	Reference year or date
(32)	(33)	(34)	(35)	(36)	(37)	(38)	(39)	(40)	(41)	(1)
5.311	1,074	47.0	95.6	3,469	62	55	6.7	3,538	2,746	Andhra Pradesh
1.781	407	17.4	32.3	1,449	87	116	4.9	2,019	710	Assam
NA	NA	40.6	6.1	1,429	14	65	6.3	3,657	392	Arunachal Pradesh
2,052	473	8.9	74.3	1,427	51	57	5.2	2,238	682	Bihar
11.401	2,731	348.0	180.8	22,322	1,535	34	10.0	39,620	26,504	Delhi
12,822	2,806	68.6	239.3	7,407	55	31	7.6	6,282	3,124	Gujarat
14.208	2,616	137.6	362.0	15,177	191	50	19.4	26,502	6,618	Goa
11.430	1,717	161.1	198.5	5,137	61	42	7.3	5,468	2,335	Haryana
4.431	1,371	70.0	145.3	1,985	54	64	12.3	5,943	1,392	Himachal Pradesh
868	120	45.4	36.2	2,187	6	33	8.6	5,130	1,990	Jammu and Kashmir
5.153	1,242	55.2	106.6	4,554	73	40	9.0	5,259	3,759	Karnataka
3.056	749	90.3	105.3	3,775	358	44	10.0	7,330	3,437	Kerala
4.047	866	48.8	112.4	3,109	48	32	5.9	2,396	1,254	Madhya Pradesh
12,923	2,820	88.9	209.5	4,651	73	48	6.8	11,588	7,956	Maharashtra
77	17	61.5	9.8	2,800	47	98	3.7	1,159	666	Manipur
83	19	43.1	30.7	2,106	34	193	8.1	4,047	578	Meghalaya
NA	NA	95.4	0.9	2,201	31	123	9.1	3,310	464	Mizoram
518	102	38.9	12.2	6,927	78	20	4.7	3,227	776	Nagaland
2,869	610	68.2	97.1	1,910	135	72	6.2	2,052	1,005	Orissa
10.452	1,624	126.6	296.8	8,551	113	49	10.3	10,138	3,966	Punjab
3,779	750	40.3	105.9	3,551	38	35	6.4	2,767	1,223	Rajasthan
NA	NA	90.7	25.3	1,849	26	322	8.3	4,747	839	Sikkim
10.422	2,021	71.6	187.0	4,658	157	38	7.7	5,401	5,420	Tamil Nadu
230	50	17.6	14.6	1,052	140	44	5.3	2,027	764	Tripura
3,286	722	41.5	45.0	1,897	73	53	5.5	3,021	955	Uttar Pradesh
3,581	750	45.6	71.0	1,605	69	28	5.7	4,805	2,404	West Bengal
5,730	1,200	57.1	114.5	3,587	67	48	6.7	5,175	2,967	India*

*) — अस्थायी/Provisional.

सार्वजनिक बांधकाम खाते, जिल्हा परिषदा, महानगरपालिका, नगरपरिषदा, पाटबंधारे विभाग व वन विभाग यांच्याकडील रस्त्यांचा समावेश आहे.

This includes roads under P.W.D., Z.P., Municipal Corporations, Municipal Councils, Irrigation Department and Forest Department.

भाग एक
पाहणी
PART I
SURVEY

१. स्थूल आढावा

देशातील आर्थिक स्थिती

१.१. वर्ष १९९७ हे सर्वसाधारणपणे चांगल्या मोसमी पावसाचे सलग दहावे वर्ष होते. देशभरातील मोसमी पाऊस दीर्घकालीन सरासरी पर्जन्यमानाच्या १०२ टक्के होता. देशातील बहुतांश भागात पावसाचे आगमन ८ ते १० दिवस उशीरा झाले आणि तो १९ जुलै, १९९७ पर्यंत देशाच्या सर्व भागात पोहोचला. देशातील एकूण ३५ हवामान उपविभागांपैकी देशाचे ९२ टक्के क्षेत्र व्यापणाऱ्या ३२ उपविभागात पावसाळ्याच्या अखेरपर्यंत सरासरी ते सरासरीपेक्षा अधिक पाऊस पडला. मराठवाडा, विदर्भ व तेलंगणा या उपभागातील संपूर्ण मोसमातील अपुरा पाऊस वगळता देशातील सर्व भागात पाऊस सर्वदूर समाधानकारक पडला. १९९७-९८ मध्ये अन्नधान्याच्या उत्पादनात अल्पशी वाढ होईल अशी अपेक्षा आहे. १९९७-९८ च्या पहिल्या ९ महिन्यात औद्योगिक उत्पादन (औद्योगिक उत्पादनाच्या निर्देशांकानुसार) ४.७ टक्क्यांनी वाढले. १९९६-९७ मध्ये स्थिर (१९८०-८१) किंमतीनुसार देशांतर्गत स्थूल उत्पन्न ७.५ टक्क्यांनी वाढले. चालू वर्षी म्हणजे १९९७-९८ मध्ये देशांतर्गत स्थूल उत्पन्न ५.० टक्क्यांनी वाढेल असा अंदाज आहे. किंमतीविषयक स्थितीच्या बाबतीत अखिल भारतीय घाऊक किंमतीच्या निर्देशांकावर आधारित चलनवाढीच्या दराने १९९६-९७ मध्ये जो जवळजवळ सतत चढता कल दिसून आला होता, त्यात बदल होऊन १९९७-९८ च्या पहिल्या पाच महिन्यात त्यात सातत्याने घट झाली. त्यानंतर नोव्हेंबर, १९९७ वगळता जानेवारी, १९९८ पर्यंत त्यात चढता कल दिसून आला.

१.२. १९९६-९७ मध्ये निव्वळ राष्ट्रीय उत्पन्नात स्थिर (१९८०-८१) किंमतीनुसार शीघ्र अंदाजानुसार ७.७ टक्के वाढ झाली. ही वाढ १९९५-९६ मध्ये ६.९ टक्के इतकी होती. चालू किंमतीनुसार १९९६-९७ मधील अंदाजित राष्ट्रीय उत्पन्न १०,०८,१८८ कोटी रुपये व दरडोई राष्ट्रीय उत्पन्न १०,७७१ रुपये इतके होते.

१.३. अन्नधान्याचे उत्पादन १९९७-९८ मध्ये १९९६-९७ मधील अन्नधान्य उत्पादनाच्या १९.९ कोटी टनापेक्षा थोडेसे जास्त म्हणजे २०.० कोटी टन होईल अशी अपेक्षा आहे.

१.४. एप्रिल-डिसेंबर, १९९७ या कालावधीकरिता अखिल भारतीय औद्योगिक उत्पादनाच्या मासिक निर्देशांकाची (पायाभूत वर्ष १९८०-८१=१००) सरासरी ३१०.६ होती व ती १९९६ मधील तत्सम कालावधीतील सरासरी निर्देशांकाच्या तुलनेत ४.७ टक्क्यांनी जास्त होती. १९९६ मधील अशी सरासरी १९९५ च्या तत्सम सरासरीपेक्षा ८.६ टक्क्यांनी अधिक होती. औद्योगिक उत्पादनाच्या निर्देशांकाच्या एकूण भारापैकी ७७ टक्के भार असलेल्या वस्तुनिर्माण क्षेत्राच्या उत्पादनाचा सरासरी निर्देशांक एप्रिल-डिसेंबर, १९९७ या कालावधीत ४.५ टक्क्यांनी वाढला. १९९६ मधील तत्सम कालावधीत तो १०.६ टक्क्यांनी वाढला होता.

१.५. १९९७-९८ मधील पहिल्या आठ महिन्यातील निर्यात अमेरिकन डॉलरमध्ये मोजता गेल्या वर्षीच्या तत्सम कालावधीतील निर्यातीपेक्षा ४.२ टक्क्यांनी अधिक होती. ही वाढ १९९६-९७ मधील तत्सम कालावधीतील

1. GENERAL APPRAISAL

Economic Situation in the Country

1.1. The year 1997 was the tenth successive normal monsoon year. The countrywide seasonal rainfall was 102 per cent of the long term average. The monsoon arrived 8 to 10 days late in most parts of the country and covered the entire country by 19th July, 1997. By the end of the monsoon season, 32 out of 35 meteorological sub-divisions, covering 92 per cent area of the country, had received normal to excess rainfall. The spatial rainfall distribution was satisfactory over most parts of the country except Marathwada, Vidarbha and Telangana sub-divisions which received deficient rainfall all along the season. The foodgrains production is expected to improve marginally during 1997-98. The industrial production (as measured by the Index of Industrial Production - IIP) grew by 4.7 per cent in the first nine months of 1997-98. The growth in the Gross Domestic Product (GDP) at constant (1980-81) prices during 1996-97 was 7.5 per cent. During the current year i.e. 1997-98, the growth in GDP is expected to be 5.0 per cent. On the price front, the monthly inflation rate, as measured by the All-India Wholesale Price Index number, which was showing a rising trend almost continuously during the year 1996-97 reversed its trend and declined continuously during the first five months of 1997-98. Thereafter till January, 1998, except November, 1997, it showed an upward trend.

1.2. The Net National Product (i.e. National Income) at constant (1980-81) prices, as per the quick estimates, increased by 7.7 per cent in 1996-97. This growth was 6.9 per cent in 1995-96. In 1996-97, the National Income at current prices is estimated at Rs. 10,08,188 crore and per capita National Income at Rs. 10,771.

1.3. The foodgrains production in 1997-98 is expected to be 20.0 crore tonnes, marginally higher than the level of 19.9 crore tonnes in 1996-97.

1.4. The average of monthly All-India Indices of Industrial Production (Base 1980-81 = 100) for the period April - December, 1997 was 310.6. This was higher by 4.7 per cent than the average index for the corresponding period of 1996, while the latter was higher by 8.6 per cent than that for the corresponding period of 1995. In the case of manufacturing sector, which accounts for a weight of 77 per cent in the Index of Industrial Production, the average index for the period April-December, 1997 increased by 4.5 per cent as compared with an increase of 10.6 per cent during the corresponding period of 1996.

1.5. During the first eight months of the year 1997-98, the exports measured in American dollar terms increased by 4.2 per cent over the corresponding period of the previous year. This

७.४ टक्के वाढीपेक्षा कमी होती. एप्रिल-नोव्हेंबर, १९९७ या कालावधीतील निर्यात अंदाजित २,२३७.३ कोटी अमेरिकन डॉलर होती. याच कालावधीतील आयात अंदाजित २,५७४.२ कोटी अमेरिकन डॉलर असून ती आधीच्या वर्षातील तत्सम कालावधीतील आयातीच्या तुलनेत ५.४ टक्क्यांनी जास्त होती. १९९७-९८ च्या पहिल्या आठ महिन्यात रुपयांमध्ये मोजता निर्यात ८०,७८५ कोटी रुपये होती व ती आधीच्या वर्षातील तत्सम कालावधीतील निर्यातीच्या तुलनेत ६.६ टक्क्यांनी अधिक होती. याच कालावधीत, आयात ९२,९५७ कोटी रुपये होती. ती आधीच्या वर्षातील तत्सम कालावधीतील आयातीच्या तुलनेत ७.७ टक्क्यांनी अधिक होती. विदेशी व्यापारातील अंदाजित तूट एप्रिल ते नोव्हेंबर, १९९७ मध्ये १२,१७२ कोटी रुपये होती तर ती अमेरिकन डॉलरमध्ये ३३६.९ कोटी डॉलर होती. डिसेंबर, १९९७ अखेर भारतीय रिझर्व्ह बँकेकडे विदेशी चलनाचा साठा २४.० अब्ज अमेरिकन डॉलर इतका होता.

१.६. चलन साठ्याच्या (एम-३) वाढीचा वेग हा चलनविषयक बदल दर्शवितो. १९९७-९८ मध्ये (१९ डिसेंबर, १९९७ पर्यंत) हा वेग १०.० टक्के होता. तो १९९६-९७ मधील तत्सम कालावधीतील (९.१ टक्के) वाढीपेक्षा अधिक होता. मात्र जनतेकडील चलनातील चालू वर्षातील ह्या कालावधीतील ९.० टक्के वाढ आधीच्या वर्षाच्या तत्सम कालावधीतील ९.४ टक्के वाढीपेक्षा कमी होती.

१.७. किंमतीविषयक स्थिती विचारात घेता अखिल भारतीय घाऊक किंमतीच्या निर्देशांकावर आधारित चलनवाढीच्या दरात १९९७-९८ च्या पहिल्या पाच महिन्यात घट दिसून आली. चलनवाढीचा दर जो मार्च, १९९७ मध्ये ७.१ टक्के होता, तो ऑगस्ट/सप्टेंबर, १९९७ मध्ये ३.७ टक्के इतका खाली आला. त्यानंतर तो ऑक्टोबर, १९९७ मध्ये ४.४ टक्के इतका वाढला व नोव्हेंबर, १९९७ मध्ये तो परत कमी होऊन ४.० टक्के झाला. त्यानंतर तो वाढू लागला व जानेवारी, १९९८ मध्ये ५.७ टक्क्यांपर्यंत पोहोचला. वर्षापूर्वी तो याहून जास्त म्हणजे ७.५ टक्के होता. १९९७-९८ मधील (जानेवारी, १९९८ पर्यंत) चलनवाढीमध्ये 'वरतूनिर्माण उत्पादने' या गटाच्या चलनवाढीचा वाटा ४३.३ टक्के होता तर 'मूलभूत वस्तू' या गटाच्या चलनवाढीचा वाटा ३१.६ टक्के होता.

१.८. औद्योगिक कामगारांसाठीच्या ग्राहक किंमती निर्देशांकावर आधारित चलनवाढीचा दर एप्रिल, १९९७ मधील ९.३ टक्क्यांवरून ऑगस्ट, १९९७ मध्ये ४.७ टक्क्यांपर्यंत कमी झाला. त्यानंतर नोव्हेंबर, १९९७ पर्यंत तो ४.७ टक्के ते ५.५ टक्के या दरम्यान होता. डिसेंबर, १९९७ मध्ये त्यात वाढ होऊन तो ६.३ टक्के झाला. चालू आर्थिक वर्षातील एप्रिल-डिसेंबर, १९९७ या कालावधीकरिता चलनवाढीचा दर ६.१ टक्के होता व तो आधीच्या वर्षातील तत्सम कालावधीतील चलनवाढीच्या दरापेक्षा (१०.४ टक्के) बराच कमी होता.

महाराष्ट्र राज्याची आर्थिक स्थिती

१.९. नैऋत्य मान्सूनचा पाऊस कोकणात आठवडाभर उशीरा म्हणजे १३ जून, १९९७ रोजी आला व १८ जून, १९९७ पर्यंत पूर्ण राज्यात पोहोचला. राज्यात जून मध्ये झालेला पाऊस कोकण व कोल्हापूर विभाग

increase was less than the corresponding increase of 7.4 per cent in 1996-97. The exports during the period April-November, 1997 were estimated at \$ 2,237.3 crore. During the same period imports estimated at \$ 2,574.2 crore were higher by 5.4 per cent than those of the corresponding period of the previous year. During the first eight months of 1997-98, the exports in rupee terms were Rs.80,785 crore showing a rise of 6.6 per cent over the exports during the corresponding period of the previous year. The imports at Rs.92,957 crore registered a rise of 7.7 per cent during the same period. The estimated trade deficit for the period April-November, 1997 was Rs. 12,172 crore. In terms of US Dollars, the trade deficit was \$336.9 crore. The foreign currency assets with Reserve Bank of India stood at US \$ 24.0 billion by the end of December, 1997.

1.6. During the year 1997-98 (upto 19th December, 1997), the pace of growth of money stock (M-3), which reflects monetary developments, has been higher (10.0 per cent) than that during the corresponding period of 1996-97 (9.1 per cent). The expansion in the currency with public this year in the above period viz. 9.0 per cent has, however, been lower as compared with 9.4 per cent during the same period of the previous year.

1.7. As regards price situation, the inflation rate based on All-India Wholesale Price Index declined in the first five months of the year 1997-98. The inflation rate which was 7.1 per cent in March, 1997 declined to a low level of 3.7 per cent in August/September, 1997. It increased to 4.4 per cent in October, 1997 and again declined and reached a level of 4.0 per cent in November, 1997. Thereafter, it started moving upwards and reached a level of 5.7 per cent in January, 1998. A year back it was higher at 7.5 per cent. The inflation in 'manufactured products' group contributed 43.3 per cent of the inflation in 1997-98 (up to January, 1998), while that in the 'primary articles' group contributed 31.6 per cent.

1.8. The inflation rate based on Consumer Price Index for Industrial Workers (CPI-IW) declined from 9.3 per cent in April, 1997 to 4.7 per cent in August, 1997. It remained in the range of 4.7 per cent to 5.5 per cent till November, 1997 and increased to 6.3 per cent in December, 1997. The inflation rate for the period April-December, 1997 was 6.1 per cent which was substantially lower than the inflation rate (10.4 per cent) for the corresponding period of the previous year.

Economic Situation in Maharashtra State

1.9. The South-West monsoon arrived in Konkan on 13th June, 1997 i.e. by about a week late and covered the entire State by 18th June, 1997.

वगळता सरासरीपेक्षा कमी होता. जुलैच्या पहिल्या आठवड्यात राज्याच्या बऱ्याच भागात समाधानकारक पाऊस पडला. हा पाऊस खरीप पिकांच्या पेरण्या जोमाने सुरु करण्यास उपयोगी पडला. तथापि, त्यानंतर राज्याच्या बहुतांश भागात पाऊस खंडित झाला. ऑगस्टच्या पहिल्या आठवड्यात राज्याच्या काही भागात मध्यम ते जोराचा पाऊस पडला. तथापि, नंतर परत दोन आठवडे पावसात खंड पडला. सप्टेंबर मधील पाऊस पुरेसा नव्हता. त्यामुळे सर्व खरीप पिकांच्या वाढीवर त्याचा प्रतिकूल परिणाम झाला. राज्यातील नैऋत्य मान्सूनचा पाऊस ८ ऑक्टोबरच्या सुमारास संपला. तथापि, ऑक्टोबरच्या तिसऱ्या आठवड्यात राज्यातील बहुतांश भागात मध्यम ते जोराचा पाऊस पडला, तो रब्बी पिकांना व उशीरा पेरण्या झालेल्या खरीप पिकांना उपयुक्त ठरला. ह्या पावसामुळे तयार खरीप पिकांचे काही प्रमाणात नुकसान झाले. नोव्हेंबरमध्ये झालेला मान्सूनोत्तर पाऊस रब्बी पिकांस अनुकूल ठरला. डिसेंबरमध्ये देखील मान्सूनोत्तर पाऊस झाला. नोव्हेंबर व डिसेंबर महिन्यातील ढगाळ हवामान, विदर्भ विभागात झालेली गारपीट, अधूनमधून पडणारे धुके आणि थंडीचे कमी प्रमाण अशा प्रतिकूल हवामान परिस्थितीमुळे कापूस व तूर पिकांचे नुकसान झाले आणि रब्बी पिकांच्या वाढीवर प्रतिकूल परिणाम झाला.

१.१०. १९९७-९८ मध्ये राज्यात अन्नधान्याचे उत्पादन १०९.२ लाख टन अपेक्षित असून ते १९९६-९७ च्या तुलनेत ३०.६ टक्क्यांनी कमी असेल. कापसाच्या उत्पादनात ३५.४ टक्के घट अपेक्षित असून ते ३.५ लाख टन होईल. तेलबियांचे उत्पादन २१.९ टक्क्यांनी घटून १८.७ लाख टन होईल असा अंदाज आहे. उसाच्या उत्पादनात सुद्धा १६.४ टक्के घट होऊन ते ३४९.६ लाख टन होईल असा अंदाज आहे.

१.११. १९९६-९७ मध्ये राज्यात अंदाजित एकूण दूध उत्पादन ५,१२७ हजार टन होते. ते १९९५-९६ मधील ४,९९१ हजार टन अंदाजित दूध उत्पादनापेक्षा २.७ टक्क्यांनी अधिक होते. १९९६-९७ मध्ये अंड्यांचे अंदाजित उत्पादन २६९ कोटी इतके होते. १९९५-९६ मधील २६० कोटी अंदाजित उत्पादनापेक्षा ते ३.५ टक्क्यांनी अधिक होते. १९९६-९७ मध्ये मांसाचे अंदाजित उत्पादन १७३ हजार टन होते व ते जवळजवळ १९९५-९६ मधील उत्पादनाइतकेच होते.

१.१२. एप्रिल ते डिसेंबर, १९९७ ह्या कालावधीत राज्यातील (बृहन्मुंबई वगळून) शासकीय व सहकारी दुग्धशाळांचे दूध संकलन प्रतिदिन सरासरी ३४.५१ लाख लिटर होते. ते १९९६-९७ मधील तत्सम कालावधीतील प्रतिदिन सरासरी ३२.७६ लाख लिटर दूध संकलनाच्या तुलनेत अधिक होते.

१.१३. चालू आर्थिक वर्षातील (१९९७-९८) पहिल्या नऊ महिन्यांच्या उपलब्ध माहितीवरून राज्यातील औद्योगिक उत्पादन (वस्तुनिर्माण) सुमारे ३.४ टक्क्यांनी वाढेल असे अनुमान आहे. आधीच्या वर्षी म्हणजे १९९६-९७ मध्ये तत्सम कालावधीत ही वाढ ७.२ टक्के होती.

The rainfall received during the month of June was below average in the State except Konkan and Kolhapur divisions. Widespread and satisfactory rains were received in most parts of the State in the first week of July. These rains were useful for speeding up the sowing operations of kharif crops. However, thereafter, there was a break in rains in most parts of the State. Medium to heavy rains were received in the first week of August in some parts of the State. However, again there was a break in the rain for two weeks. Rainfall received during the month of September was inadequate. Consequently, the growth of all kharif crops was adversely affected. South-west monsoon withdrew from the State by 8th October. However, medium to heavy and widespread rains were received in most parts of the State in the third week of October, which were beneficial for rabi crops and late sown kharif crops. These rains damaged to some extent the matured kharif crops. The post monsoon rains received in November were favourable for rabi crops. Post monsoon rains were also received in December. The adverse conditions of climate viz. cloudy weather during November and December, the occurrence of hail-storms in Vidhabha region, the misty weather and low intensity of cold damaged cotton and tur crops and adversely affected growth of rabi crops.

1.10. The foodgrains production in the State is expected to be 101.2 lakh tonnes in 1997-98, less by 30.6 per cent than that in 1996-97. The cotton(Lint) production is expected to decrease by 35.4 per cent and would be around 3.5 lakh tonnes. The oilseeds production is expected to decrease by 21.9 per cent and would be 18.7 lakh tonnes. The sugarcane production is also expected to decrease by 16.4 per cent and would be about 349.6 lakh tonnes.

1.11. The estimated total milk production in the State in 1996-97 was 5,127 thousand tonnes. This was 2.7 per cent more than the estimated production of 4,991 thousand tonnes in 1995-96. The estimated eggs production(in number) in 1996-97 was 269 crore showing an increase of 3.5 per cent over the production of 260 crore in 1995-96. The estimated meat production was 173 thousand tonnes in 1996-97 which was almost the same as that in 1995-96.

1.12. During the period April to December, 1997, the average daily collection of milk by the Government and Co-operative Dairies in the State (excluding Brihanmumbai) was 34.51 lakh litres which was higher than that of 32.76 lakh litres during the corresponding period of 1996-97.

1.13. From the available indications for the first nine months of the current financial year 1997-98, it is surmised that the industrial production (manufacturing) in the State during this period is expected to register an increase of about 3.4 per cent. The corresponding increase in the earlier year i.e. 1996-97 was 7.2 per cent.

१.१४. १९९६-९७ मध्ये चालू किंमतीनुसार अंदाजित राज्य उत्पन्न १,५२,१२९ कोटी रुपये आणि दरडोई राज्य उत्पन्न १७,२९५ रुपये होते. स्थिर (१९८०-८१) किंमतीनुसार १९९६-९७ मधील अंदाजित राज्य उत्पन्न ४२,६८५ कोटी रुपये होते व ते १९९५-९६ मधील ३९,६८८ कोटी रुपये राज्य उत्पन्नापेक्षा ७.६ टक्क्यांनी अधिक होते. १९८६-८७ ते १९९६-९७ या दहा वर्षांच्या कालावधीत स्थिर (१९८०-८१) किंमतीनुसार राज्य उत्पन्न दुपटीहून अधिक (२.२५पट) झाले ही बाब उल्लेखनीय आहे. उपलब्ध माहितीच्या आधारे स्थिर किंमतीनुसार १९९७-९८ मध्ये राज्य उत्पन्नात ४.८ टक्के वाढ अपेक्षित आहे.

१.१५. राज्यातील एकूण वीज उत्पादन १९९६-९७ मध्ये ५४,०३७ दशलक्ष किलोवॅट तास झाले व ते आधीच्या वर्षातील वीज उत्पादनापेक्षा ५.३ टक्क्यांनी अधिक होते. १९९६-९७ मधील विजेचा एकूण वापर ४७,०९२ दशलक्ष किलोवॅट तास झाला व तो आधीच्या वर्षातील वीज वापरापेक्षा ३.३ टक्क्यांनी अधिक होता. १९९७-९८ मध्ये डिसेंबर, १९९७ पर्यंत विजेचे उत्पादन ४०,८३५ दशलक्ष किलोवॅट तास झाले व ते आधीच्या वर्षांच्या तत्सम कालावधीतील उत्पादनापेक्षा ३.१ टक्क्यांनी जास्त होते. चालू वर्षात ९ फेब्रुवारी, १९९८ रोजी ९,४५१ मेगा वॅट विजेची अत्युच्च मागणी भार नियमन न करता पुरी करण्यात आली. ३१ मार्च, १९९७ अखेर राज्यात वीजपुरवठा करण्यात आलेल्या शेती पंपांची संख्या २०.९२ लाख होती.

१.१६. जून, १९९७ अखेर संपलेल्या सहामाहीकरिताच्या कारखान्यांसंबंधीच्या आकडेवारीवरून राज्यातील कारखान्यातील सरासरी दैनिक रोजगार १२.८४ लाख होता. रोजगार हमी योजनेअंतर्गत राज्यात एप्रिल-डिसेंबर, १९९७ या कालावधीत ६.०५ कोटी मनुष्यदिवस रोजगार पुरविण्यात आला. आधीच्या वर्षी तत्सम कालावधीमध्ये ५.६० कोटी मनुष्यदिवस रोजगार पुरविण्यात आला होता. याशिवाय, जवाहर रोजगार योजनेअंतर्गत एप्रिल, १९९७ ते जानेवारी, १९९८ ह्या कालावधीत ३.०४ कोटी मनुष्यदिवस रोजगार पुरविण्यात आला. आधीच्या वर्षी तत्सम कालावधीत २.५१ कोटी मनुष्यदिवस रोजगार पुरविण्यात आला होता. सेवायोजन केंद्रात १९९६-९७ मध्ये नवीन नोंदणी करणाऱ्यांची संख्या ६.५० लाख होती आणि ती आधीच्या वर्षापेक्षा १३.३ टक्क्यांनी कमी होती. सेवायोजन केंद्रातील चालू नोंदवहीमध्ये नोंदलेल्या व्यक्तींची संख्या जानेवारी, १९९८ अखेर ३९.४७ लाख होती.

१.१७. १९९७ मध्ये संप व टाळेबंदीमुळे झालेल्या काम स्थगित्यांची संख्या १९९६ मधील ११२ च्या तुलनेत कमी म्हणजे १०१ होती. १९९७ मध्ये काम स्थगित्यामुळे, चालू राहिलेल्या काम स्थगित्यांसह, वाया गेलेले मनुष्यदिवस ३४ लाख होते, तर आधीच्या वर्षी ते ४७ लाख होते.

1.14. At current prices, the State Income (i.e. Net State Domestic Product) of Maharashtra in 1996-97 is estimated to be Rs.1,52,129 crore and the per capita income to be Rs.17,295. At constant (1980-81) prices, the State Income in 1996-97 is estimated at Rs. 42,685 crore showing an increase of 7.6 per cent over that of Rs. 39,688 crore in 1995-96. It is worth noting that during the period of 10 years from 1986-87 to 1996-97 the State Income at constant (1980-81) prices has more than doubled (2.25 times). As per the indications available, the State Income at constant prices during 1997-98 is expected to register an increase of 4.8 per cent.

1.15. The total generation of electricity in the State during 1996-97 was 54,037 million kwh and was higher by 5.3 per cent than that in the previous year. The overall electricity consumption in 1996-97 was 47,092 million kwh and was higher by 3.3 per cent than that in the previous year. During 1997-98 upto December, 1997, the generation of electricity was 40,835 million kwh which was 3.1 per cent higher than that in the corresponding period of 1996-97. During the current year 1997-98, on 9th February, 1998 the peak demand of 9,451 MW was met without load shedding. As on 31st March, 1997, the number of agricultural pumpsets energised stood at 20.92 lakh.

1.16. According to factory statistics for the half year ending June, 1997, the average daily factory employment in the State was 12.84 lakh. Employment provided under the Employment Guarantee Scheme (EGS) during April-December, 1997, was 6.05 crore mandays as against 5.60 crore mandays provided during the corresponding period of the previous year. In addition to this, under the Jawahar Rojgar Yojana, employment of 3.04 crore mandays was provided during the period of April, 1997 to January, 1998 as compared to 2.51 crore mandays provided in the corresponding period of the previous year. The number of new registrations in Employment Exchanges in 1996-97 was 6.50 lakh showing a decrease of 13.3 per cent over that of the previous year. The number of persons on live register of Employment Exchanges as at the end of January, 1998 was 39.47 lakh.

1.17. The number of work stoppages due to strikes and lockouts in 1997 was 101 and was less than that of 112 in 1996. The number of mandays lost due to work stoppages, including continuing work stoppages, was 34 lakh in 1997 as against 47 lakh in 1996.

१.१८. प्राथमिक कृषी पतपुरवठा सहकारी संस्थांनी १९९६-९७ मध्ये १,६६१ कोटी रुपये कर्ज पुरवठा केला. त्याच वर्षात झालेली १,३३९ कोटी रुपयांची कर्जवसुली ही वसुलीयोग्य कर्जाच्या रकमेच्या ५९.७ टक्के होती. आधीच्या वर्षी ती ५९.८ टक्के होती. १९९६-९७ अखेर थकवाकीची रक्कम ९०३ कोटी रुपये होती.

१.१९. राज्यातील नागरी व ग्रामीण विभागांसाठी स्वतंत्रपणे तयार करण्यात येणाऱ्या ग्राहक किंमती निर्देशांकानुसार ग्रामीण व शहरी भागात चालू वित्तीय वर्षात एप्रिल, १९९७ ते जानेवारी, १९९८ या कालावधीतील किंमतींच्या वाढीचा दर गेल्या वर्षीच्या तत्सम कालावधीतील किंमतींच्या वाढीच्या दरापेक्षा ग्रामीण व नागरी या दोन्ही भागात बराच कमी होता. एप्रिल, १९९७ ते जानेवारी, १९९८ या कालावधीचा सरासरी निर्देशांक १९९६-९७ मधील तत्सम कालावधीच्या सरासरी निर्देशांकापेक्षा नागरी विभागाकरिता ४.८ टक्क्यांनी अधिक होता, तर ग्रामीण विभागात ३.६ टक्क्यांनी अधिक होता. तथापि, ही वाढ १९९६-९७ मधील तत्सम कालावधीतील नागरी निर्देशांकाच्या ६.२ टक्के व ग्रामीण निर्देशांकाच्या ७.२ टक्के वाढीच्या तुलनेत कमी होती.

1.18. The primary agricultural credit societies advanced loans to the tune of Rs. 1,661 crore during 1996-97. The amount of loans recovered during 1996-97 was Rs.1,339 crore which was 59.7 per cent of the amount due as against 59.8 per cent in the previous year. The loans overdue at the end of 1996-97 were Rs. 903 crore.

1.19. The Consumer Price Index Numbers compiled separately for the urban and rural areas of the State reveal that the rate of increase in prices in the current financial year for April, 1997-January, 1998 was substantially lower than that during the corresponding period of the previous year both in the rural and urban areas of the State. The average index for the period April, 1997-January, 1998 was higher than that for the corresponding period of 1996-97 by 4.8 per cent in the case of urban index while it was higher by 3.6 per cent in the case of rural index. This rise in 1997-98 was, however, lower than the corresponding rise for the year 1996-97 which was 6.2 per cent in the case of urban index and 7.2 per cent in the case of rural index.

२. लोकसंख्या

२.१. लोकसंख्येच्या बाबतीत महाराष्ट्र हे भारतातील तिसऱ्या क्रमांकाचे मोठे राज्य आहे. १९९१ च्या जनगणनेनुसार महाराष्ट्राची लोकसंख्या ७.८९ कोटी होती. १ मार्च, १९९८ रोजी राज्याची अंदाजित लोकसंख्या ८.९० कोटी होती.

२.२. राज्याच्या लोकसंख्येचा वृद्धिदर १९८१-९१ या दशकात २५.७३ टक्के (वार्षिक चक्रवाढ वृद्धिदर २.३२ टक्के) इतका होता, व तो आधीच्या दशकातील वृद्धिदरापेक्षा (२४.५४ टक्के) जास्त होता. १९८१-९१ या दशकातील राज्याच्या लोकसंख्येचा वृद्धिदर (२५.७३ टक्के) भारताच्या लोकसंख्येच्या वृद्धिदरापेक्षा (२३.८५ टक्के) जास्त होता. गेल्या पाच दशकातील लोकसंख्येचे वृद्धिदर भाग-२ मधील तक्ता क्रमांक १ मध्ये दर्शविले आहेत.

२.३. महाराष्ट्र आणि भारताच्या लोकसंख्येबाबतची काही ठळक वैशिष्ट्ये खालील तक्ता क्र. २.१ मध्ये दर्शविली आहेत.

2. POPULATION

2.1. Maharashtra is the third largest State in India in respect of population. The population of Maharashtra as per 1991 Census was 7.89 crore. The estimated population of the State as on 1st March, 1998 was 8.90 crore.

2.2. The population growth rate in the State in the decade 1981-91 was 25.73 per cent (annual compound growth rate being 2.32 per cent) which was higher than that (24.54 per cent) in the preceding decade. The (1981-91) decadal growth rate of population in the State (25.73 per cent) was also higher than that of India (23.85 per cent). The decadal growth rates of population for last five decades are given in Table No.1 of Part II.

2.3. Some important features of the population of Maharashtra and India are given in the Table No.2.1 below.

तक्ता क्रमांक/TABLE No. 2.1

लोकसंख्याविषयक आकडेवारी/Population Statistics जनगणना/Census 1991

बाब (1)	महाराष्ट्र Maharashtra (2)	भारत India (3)	Item (1)
लोकसंख्या (कोटीमध्ये)			Population (in crore)
पुरुष	4.08	43.92	Male
स्त्रिया	3.81	40.71	Female
एकूण	7.89	84.63	Total
१९८१-९१ दशकातील वृद्धिदर (टक्के)	25.73	23.85	Growth rate (percentage) for the decade 1981-91
नागरी लोकसंख्येची एकूण लोकसंख्येशी टक्केवारी	38.69	25.71	Percentage of urban population to total population
स्त्री-पुरुष प्रमाण (स्त्रिया प्रति हजार पुरुष)	934	927	Sex-ratio (No. of females per thousand males).
लोकसंख्येची घनता (संख्या प्रति चौरस कि.मी. मागे)	257	274*	Density of population (No. per sq. km.)
साक्षरतेची टक्केवारी	64.9	52.2*	Literacy percentage

* जम्मू व काश्मिर वगळून

* Excluding Jammu and Kashmir.

नागरी लोकसंख्या १९९१

२.४. १९९१ च्या जनगणनेनुसार महाराष्ट्रातील नागरी लोकसंख्या (३.०५ कोटी) एकूण लोकसंख्येच्या ३८.७ टक्के होती. ही टक्केवारी भारताच्या तत्सम टक्केवारीपेक्षा (२५.७ टक्के) बरीच जास्त होती. याबाबतीत भारतातील प्रमुख राज्यांमध्ये (एक कोटीहून जास्त लोकसंख्या असलेली) महाराष्ट्राचा क्रमांक पहिला आहे. १९८१-९१ या दशकात

Urban Population 1991

2.4. As per the 1991 Population Census the urban population in Maharashtra (3.05 crore) was 38.7 per cent of the total population. This percentage was much higher than that of India (25.7 per cent). In this regard Maharashtra stands first amongst the major States (population

महाराष्ट्रातील नागरी लोकसंख्या वाढीचा दर ३८.९ टक्के होता. तर भारताकरिता (* जम्मू व काश्मिर वगळून) हा दर ३६.५ टक्के होता. राज्यातील नागरी लोकसंख्येचे १९६१ मध्ये असलेले २८.२ टक्के हे प्रमाण १९७१ मध्ये ३१.२ टक्के इतके झाले आणि १९८१ मध्ये असलेले ३५.० टक्के हे प्रमाण १९९१ मध्ये ३८.७ टक्क्यांपर्यंत वाढले. महाराष्ट्र राज्यातील शहरे व नगरांची संख्या १९८१ मधील ३०७ वरून १९९१ मध्ये ३३६ पर्यंत वाढली. लोकसंख्येच्या गटानुसार राज्यातील शहरे व नगरांचे १९९१ च्या जनगणनेनुसार वर्गीकरण खालील तक्ता क्र. २.२ मध्ये दिले आहे.

more than one crore) in India. During the 1981-91 decade, the urban population of the State increased by 38.9 per cent as against the increase of 36.5 per cent for India (*Excluding Jammu and Kashmir). The proportion of urban population in the State increased from 28.2 per cent in 1961 to 31.2 per cent in 1971 and from 35.0 per cent in 1981 to 38.7 per cent in 1991. The number of cities and towns in Maharashtra increased from 307 in 1981 to 336 in 1991. The classification of cities and towns in the State according to size class of population as per 1991 Census is shown in the Table No.2.2 below.

तक्ता क्रमांक /TABLE NO. 2.2
१९९१ च्या जनगणनेनुसार महाराष्ट्रातील शहरे व नगरांचे
लोकसंख्येच्या गटानुसार वर्गीकरण
Classification of cities and towns in Maharashtra according
to size class of population as per 1991 Census

लोकसंख्येचा गट (1)	शहरे आणि नगरांची संख्या Number of cities and towns (2)	एकूणशी टक्केवारी Percentage to total (3)	लोकसंख्या (लाखात) Population (in lakh) (4)	एकूणशी टक्केवारी Percentage to total (5)	Size class of population (1)
१० लाख आणि त्यापेक्षा अधिक	4	1.2	141.32	46.3	10 lakh and above
१ लाख ते ९,९९,९९९	29	8.6	88.13	28.9	1 lakh to 9,99,999
५०,००० ते ९९,९९९	30	8.9	21.18	6.9	50,000 to 99,999
२०,००० ते ४९,९९९	114	33.9	35.41	11.6	20,000 to 49,999
१०,००० ते १९,९९९	102	30.4	15.30	5.0	10,000 to 19,999
१०,००० पेक्षा कमी	57	17.0	4.08	1.3	Less than 10,000
एकूण	336	100.0	305.42	100.0	Total

२.५ राज्यात दहा लाख व त्यापेक्षा जास्त लोकसंख्या असलेल्या शहरांची संख्या १९९१ च्या जनगणनेनुसार चार (१.२ टक्के) होती आणि ह्या चार शहरांची एकत्रित लोकसंख्या राज्याच्या एकूण नागरी लोकसंख्येच्या ४६ टक्के होती.

2.5. The number of cities having population 10 lakh and above as per 1991 Census was 4 (1.2 per cent) and these four cities together accounted for 46 per cent of the total urban population in the State.

ग्रामीण लोकसंख्या १९९१

२.६ १९९१ च्या जनगणनेनुसार राज्यातील ग्रामीण लोकसंख्या (४.८४ कोटी) एकूण लोकसंख्येच्या ६१.३ टक्के होती. ही टक्केवारी भारताच्या टक्केवारीपेक्षा (७४.३ टक्के) बरीच कमी होती. १९८१-९१ या दशकात राज्याची ग्रामीण लोकसंख्या १८.६ टक्क्यांनी वाढली. महाराष्ट्रातील हा वृद्धिदर भारताच्या तत्सम वृद्धिदरापेक्षा (२०.० टक्के) कमी होता. राज्यातील ग्रामीण लोकसंख्येचा १९८१-९१ या दशकातील वृद्धिदर हा मागील १९७१-८१ या दशकातील वृद्धिदरापेक्षा थोडा जास्त होता. राज्यातील गावांची एकूण संख्या (वस्ती नसलेली गावे धरून) १९८१ मधील ४१,८३३ वरून १९९१ मध्ये ४३,०२५ पर्यंत वाढली. १९९१ च्या जनगणनेनुसार राज्यातील वस्ती असलेल्या गावांचे लोकसंख्येच्या गटानुसार वर्गीकरण खालील तक्ता क्र. २.३ मध्ये दिले आहे.

Rural Population 1991

2.6. According to 1991 Population Census the rural population of the State (4.84 crore) was 61.3 per cent of the total population. This percentage was significantly lower than that of India (74.3 per cent). During the 1981-91 decade, the rural population of the State increased by 18.6 per cent. This growth rate in Maharashtra was less than that of India (20.0 per cent). The growth rate of rural population in the State in 1981-91 decade was slightly higher than that in the earlier decade of 1971-81. The total number of villages (including uninhabited villages) in the State increased from 41,833 in 1981 to 43,025 in 1991. The classification of inhabited villages in the State according to size class of population as per 1991 Census is shown in Table No.2.3 below.

तक्ता क्रमांक /TABLE NO. 2.3
 १९९१ च्या जनगणनेनुसार महाराष्ट्रातील वस्ती असलेल्या गावांचे
 लोकसंख्येच्या गटानुसार वर्गीकरण
*Classification of inhabited villages in Maharashtra according
 to size class of population as per 1991 Census*

लोकसंख्येचा गट	गावांची संख्या Number of villages	एकूणशी टक्केवारी Percentage to total (in lakh)	लोकसंख्या (लाखात) Population	एकूणशी टक्केवारी Percentage to total	Size class of of population
(1)	(2)	(3)	(4)	(5)	(1)
२०० पेक्षा कमी	3,461	8.6	3.52	0.73	Less than 200
२०० ते ९९९	20,650	51.1	119.67	24.73	200 to 999
१,००० ते १,९९९	10,632	26.3	147.92	30.56	1000 to 1,999
२,००० ते ४,९९९	4,715	11.6	136.38	28.18	2,000 to 4,999
५,००० ते ९,९९९	762	1.9	50.20	10.37	5,000 to 9,999
१०,००० पेक्षा जास्त	192	0.5	26.27	5.43	10,000 and above
एकूण	40,412	100.0	483.96	100.0	Total

२.७ १९९१ च्या जनगणनेनुसार एक हजारपेक्षा कमी लोकसंख्या असलेली गावे ५९.७ टक्के होती व ह्या गावातील एकूण लोकसंख्या राज्यातील एकूण ग्रामीण लोकसंख्येच्या २५.५ टक्के होती.

साक्षरतेचे प्रमाण

२.८ १९९१ च्या जनगणनेनुसार सात वर्षे व त्यापेक्षा अधिक वय असलेल्या लोकसंख्येचे साक्षरतेचे महाराष्ट्रातील प्रमाण ६४.९ टक्के होते व ते भारतातील* साक्षरतेच्या प्रमाणापेक्षा (५२.२ टक्के) बरेच जास्त होते. १९८१ मध्ये राज्यात साक्षरतेचे प्रमाण ५५.८ टक्के इतके होते. साक्षरतेच्या टक्केवारीच्या बाबतीत १९९१ मध्ये भारतातील प्रमुख राज्यांमध्ये महाराष्ट्राचा क्रमांक दुसरा लागतो. १९९१ मध्ये राज्यातील पुरुषांचे व स्त्रियांचे साक्षरतेचे प्रमाण अनुक्रमे ७६.६ व ५२.३ टक्के इतके होते.

अनुसूचित जातींची लोकसंख्या

२.९ १९९१ च्या जनगणनेनुसार राज्यातील अनुसूचित जातींची लोकसंख्या ८७.५८ लाख (पुरुष ४५.०५ लाख व स्त्रिया ४२.५३ लाख) होती. त्यापैकी ६३.४ टक्के लोक ग्रामीण भागात व ३६.६ टक्के नागरी भागात होते. अनुसूचित जातींच्या लोकसंख्येचे राज्यातील एकूण लोकसंख्येशी प्रमाण ११.१ टक्के होते. हेच प्रमाण भारतासाठी* १६.५ टक्के इतके होते. राज्यातील अनुसूचित जातींच्या लोकसंख्येचे साक्षरतेचे प्रमाण ४५.९ टक्के होते, व ते भारताच्या तत्सम प्रमाणापेक्षा (३०.१ टक्के) बरेच जास्त होते.

अनुसूचित जमातींची लोकसंख्या

२.१० १९९१ च्या जनगणनेनुसार राज्यातील अनुसूचित जमातींची लोकसंख्या ७३.१८ लाख (पुरुष ३७.१८ लाख व स्त्रिया ३६.०० लाख) होती. त्यापैकी ८७.५ टक्के लोक ग्रामीण भागात व १२.५ टक्के नागरी

२.७. As per 1991 Census the percentage of villages having population below 1000 was 59.7 and their population accounted for 25.5 per cent of the total rural population.

Literacy Rate

२.८. The literacy rate of population aged seven years and above for Maharashtra, according to 1991 Census, was 64.9 per cent which was significantly higher than that for India* (52.2 per cent). In 1981 the literacy rate was 55.8 per cent in the State. Among the major States in India, Maharashtra ranked second in respect of literacy rate in 1991. The literacy rate for males and females in the State was 76.6 per cent and 52.3 per cent respectively in 1991.

Scheduled Castes Population

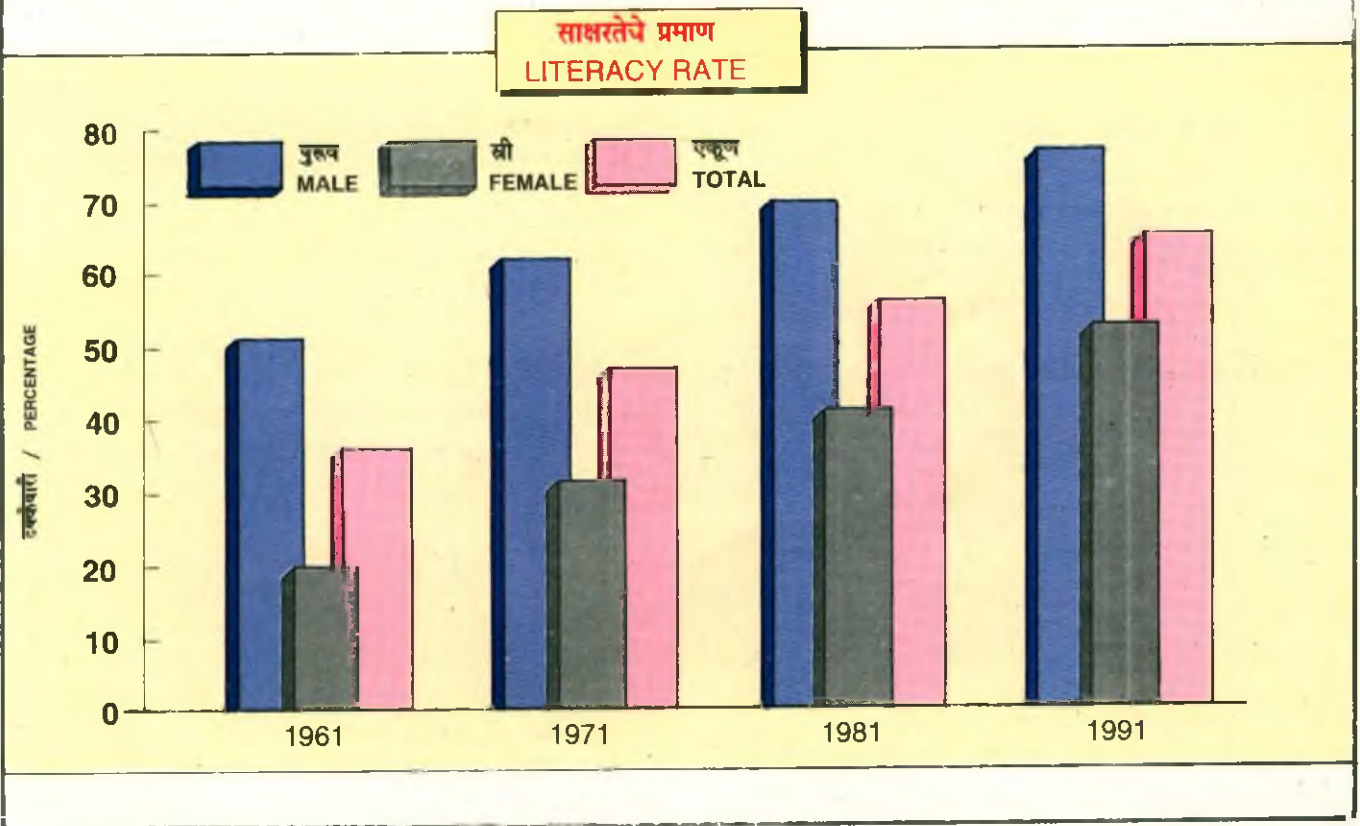
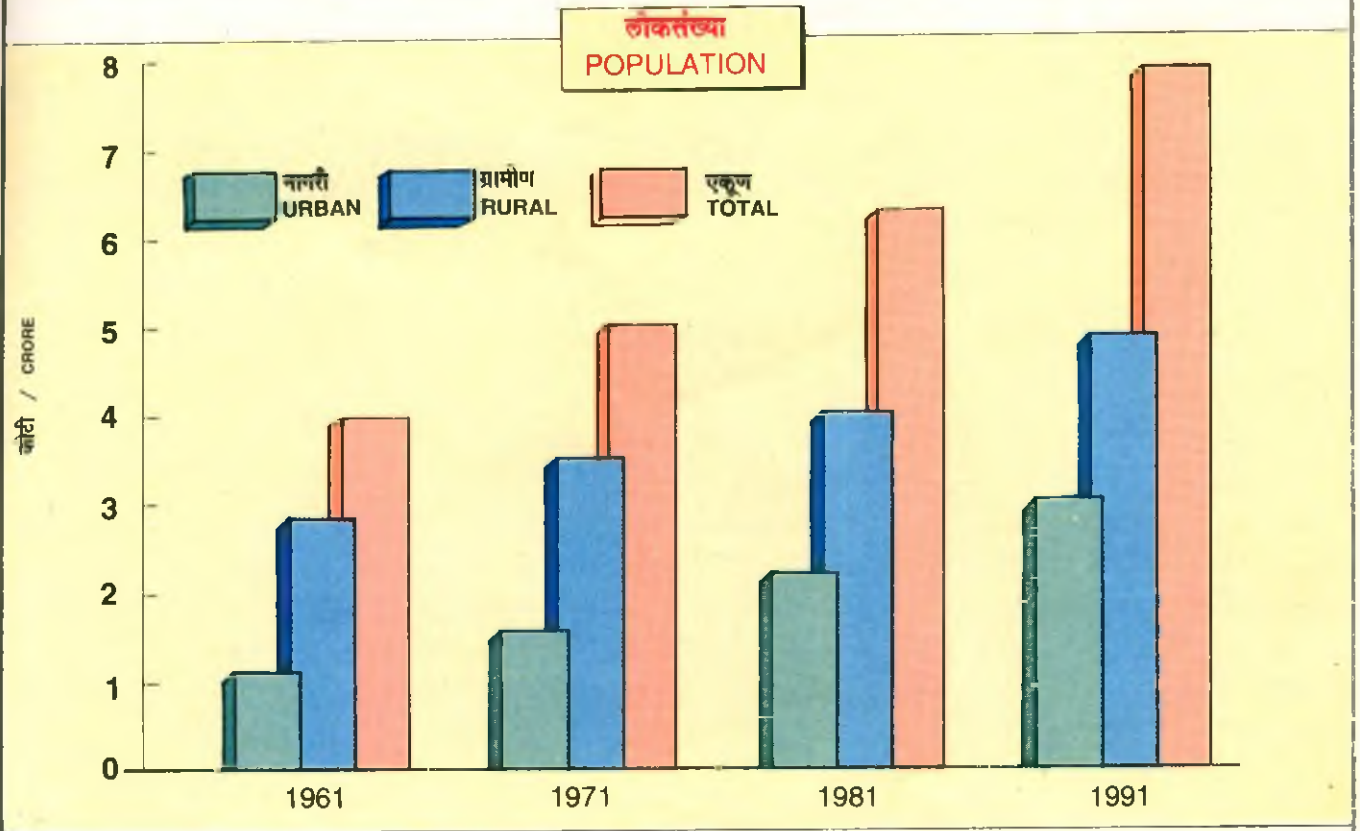
२.९. The Scheduled Castes population of the State as per 1991 Census was 87.58 lakh (45.05 lakh males and 42.53 lakh females) of which 63.4 per cent were in rural areas and 36.6 per cent in urban areas. The proportion of Scheduled Castes population to total population in the State was 11.1 per cent. The corresponding percentage for India* was 16.5 per cent. The literacy rate of the scheduled castes population in the State was 45.9 per cent which was significantly higher than that for India (30.1 per cent).

Scheduled Tribes Population

२.१०. The Scheduled Tribes population of the State as per 1991 Census was 73.18 lakh (37.18 lakh males and 36.00 lakh females) of which 87.5 per

महाराष्ट्र राज्य MAHARASHTRA STATE

लोकसंख्या व साक्षरतेचे प्रमाण (जनगणनेनुसार)
POPULATION AND LITERACY RATE (As per Population Census)

भागात होते. अनुसूचित जमातीच्या लोकसंख्येचे राज्यातील एकूण लोकसंख्येशी प्रमाण ९.३ टक्के होते. हेच प्रमाण भारतासाठी* ८.१ टक्के इतके होते. राज्यातील अनुसूचित जमातीच्या लोकसंख्येचे साक्षरतेचे प्रमाण २९.४ टक्के होते, व ते भारताच्या तत्सम प्रमाणापेक्षा (२३.६ टक्के) जास्त होते.

वयोगटानुसार लोकसंख्या

२.११ १९८१ आणि १९९१ च्या जनगणनेप्रमाणे राज्यातील लोकसंख्येची वयोगटानुसार टक्केवारी खालील तक्ता क्र. २.४ मध्ये दर्शविली आहे.

तक्ता क्रमांक/TABLE No. 2.4

राज्यातील लोकसंख्येची वयोगटानुसार टक्केवारी
१९८१ आणि १९९१जनगणना
*Age-groupwise percentage distribution of the Population in the State
1981 and 1991 Census*

वयोगट वर्षे (1)	टक्केवारी 1981 * Percentage (2)	टक्केवारी 1991@@ Percentage (3)	Age group years (1)
०-६	17.42	17.10	0-6
७-१४	20.91	18.50	7-14
१५-३४	32.56	33.96	15-34
३५-५९	22.59	23.06	35-59
६० व अधिक	6.38	6.98	60 & above
वय न सांगितलेले	0.14	0.40	Age not Stated
एकूण	100.00	100.00	Total

* पाच टक्के नमुन्यावर आधारित / Based on five per cent sample

@@ दहा टक्के नमुन्यावर आधारित / Based on ten per cent sample

२.१२ १९९१ च्या जनगणनेप्रमाणे राज्यातील एकूण लोकसंख्येच्या ३५.६ टक्के लोकसंख्या ०-१४ वयोगटातील, ५७ टक्के १५-५९ या वयोगटातील आणि ७.४ टक्के ६० व अधिक वयोगटातील होती.

२.१३ १९८१ आणि १९९१ च्या जनगणनेप्रमाणे वयोगटानुसार राज्यातील लोकसंख्येची टक्केवारी पहाता जास्त वयाच्या (१५ वर्षे व त्यापेक्षा जास्त) गटातील लोकसंख्येच्या प्रमाणाचा कल चढता आहे, तर कमी वयाच्या (१५ वर्षांपेक्षा कमी) गटातील लोकसंख्येचे प्रमाण कमी होत आहे.

स्थलांतर

२.१४ १९९१ च्या जनगणनेनुसार, १९८१-९१ या दशकामध्ये राहण्याच्या आधीच्या ठिकाणानुसार राज्याबाहेरून राज्यात स्थलांतरित झालेल्यांची संख्या १६.१३ लाख होती आणि राज्यातून राज्याबाहेर स्थलांतरित झालेल्यांची संख्या ७.६८ लाख होती. म्हणजेच राज्यात निव्वळ स्थलांतरितांची संख्या ८.४५ लाख होती. त्यापैकी ५.३८ लाख पुरुष आणि ३.०७ लाख स्त्रिया होत्या.

cent were in rural areas and 12.5 per cent in urban areas. The proportion of Scheduled Tribes population to total population in the State was 9.3 per cent. The corresponding percentage for India* was 8.1 per cent. The literacy rate of the scheduled tribes population in the State was 29.4 per cent which was higher than that for India (23.6 per cent).

Population by age group

2.11. The age-groupwise percentage distribution of the population in the State as per 1981 and 1991 Censuses is shown in Table No.2.4 below.

2.12 According to 1991 Population Census, 35.6 per cent of total population in the State was in the age-group 0-14, 57.0 per cent in the age-group 15 - 59 and 7.4 per cent in the age-group 60 and above.

2.13 Age-groupwise composition of 1981 and 1991 Censuses indicates that the proportion of population in higher age-groups (15 years of age and above) is showing an increasing trend while in the lower age groups (below 15 years of age) it has declined.

Migration

2.14 As per the 1991 Census, during the decade 1981-91, based on the place of last residence, the number of in-migrants in Maharashtra was 16.13 lakh and that of out-migrants was 7.68 lakh. Thus the number of net migrants in the State was 8.45 lakh of which 5.38 lakh were males and 3.07 lakh were females.

कुटुंबे

२.१५ १९९१ च्या जनगणनेप्रमाणे राज्यातील कुटुंबांची एकूण संख्या १.५३ कोटी होती. त्यापैकी ६०.३ टक्के ग्रामीण भागात व ३९.७ टक्के नागरी भागात होती. १९९१ मध्ये कुटुंबाचा सरासरी आकार ५.१४ इतका होता व तो १९८१ मधील कुटुंबांच्या आकारापेक्षा (५.३७) कमी होता.

धर्मानुसार लोकसंख्या

२.१६ प्रत्येक दशवार्षिक जनगणनेमध्ये विविध धर्मानुसार लोकसंख्येचे चित्र सादर करण्याचा प्रयत्न केला जात असतो. १९९१ च्या जनगणनेप्रमाणे राज्यातील व भारतातील प्रमुख धर्मानुसार लोकसंख्येची टक्केवारी खालील तक्ता क्र. २.५ मध्ये दिली आहे.

Households

2.15 According to 1991 Population Census the number of households in the State was 1.53 crore of which 60.3 per cent were in rural areas and 39.7 per cent in urban areas. The average household size in 1991 was 5.14 which was lower than that (5.37) in 1981.

Population by Religion

2.16 Every decennial census attempts to provide picture of the religious persuasions of the people. According to 1991 Census the percentage distribution of the population by major religious communities in the State and India is shown in Table No.2.5 given below.

तक्ता क्रमांक/TABLE No. 2.5
१९९१ च्या जनगणनेप्रमाणे धर्मानुसार एकूण लोकसंख्येची टक्केवारी
Percentage distribution of population by Religious Communities as per 1991 Census

धर्म (1)	एकूण लोकसंख्येची टक्केवारी Percentage to total Population		Religious Communities (1)
	राज्य/State (2)	भारत/India (3)	
हिंदू ...	81.1	82.0	Hindus
मुस्लिम ...	9.7	12.1	Muslims
बौद्ध ...	6.4	0.8	Buddhists
जैन ...	1.2	0.4	Jains
ख्रिश्चन ...	1.1	2.3	Christians
शीख ...	0.2	1.9	Sikhs
इतर@ ...	0.3	0.5	Others @
एकूण ...	100.0	100.0	Total

@धर्म न सांगितलेले धरून/Including religion not stated

जन्मदर, मृत्युदर व बालमृत्यू दर

२.१७ १९७१-१९९६ या कालावधीसाठी निरनिराळ्या राज्याकरिता व भारताकरिता नमुना नोंदणी पाहणीवर आधारित जन्म, मृत्यू आणि बालमृत्यू दराबाबतची माहिती उपलब्ध आहे. महाराष्ट्र आणि भारताकरिता हे दर भाग-२ मधील तक्ता क्रमांक-३ मध्ये दिले आहेत. १९९६ मध्ये महाराष्ट्रातील जन्मदर, मृत्युदर आणि बालमृत्यू दर (अस्थायी) अनुक्रमे २३.२, ७.४, व ४८.० होते. हे दर भारताच्या तत्सम दरापेक्षा कमी होते. भारताकरिता हे दर अनुक्रमे २७.४, ८.९ आणि ७२ होते.

Birth rate, Death rate and Infant Mortality Rate

2.17 The birth rate, death rate and infant mortality rate based on Sample Registration Scheme for the period 1971-1996 are available for different States and India. These rates for Maharashtra and India are given in Table No. 3 of Part-II. The birth rate, death rate and infant mortality rate for Maharashtra for the year 1996 (provisional) were 23.2, 7.4 and 48.0 respectively. These rates were less than that for all-India which were 27.4, 8.9 and 72.0 respectively.

३. राज्य उत्पन्न

चालू आणि स्थिर (१९८०-८१) किंमतीनुसार राज्य उत्पन्न

३.१ प्राथमिक अंदाजानुसार महाराष्ट्राचे १९९६-९७ मधील राज्य उत्पन्न (राज्यांतर्गत निव्वळ उत्पन्न) चालू किंमतीनुसार १,५२,१२९ कोटी रुपये असून ते १९९५-९६ मधील १,३३,४२१ कोटी रुपये (अस्थायी) राज्य उत्पन्नापेक्षा १४.० टक्क्यांनी वाढले आहे. स्थिर (१९८०-८१) किंमतीनुसार १९९६-९७ मध्ये राज्य उत्पन्न प्राथमिक अंदाजानुसार ४२,६८५ कोटी रुपये होते व ते १९९५-९६ मधील ३९,६८८ कोटी रुपये (अस्थायी) राज्य उत्पन्नापेक्षा ७.६ टक्क्यांनी अधिक होते. १९९५-९६ मध्ये तत्सम वाढ ९.७ टक्के होती. १९८६-८७ ते १९९६-९७ या दहा वर्षांच्या कालावधीत स्थिर (१९८०-८१) किंमतीनुसार राज्य उत्पन्न दुपटीहून अधिक (२.२५ पट) झाले ही बाब उल्लेखनीय आहे.

३.२ १९९६-९७ मध्ये राज्याच्या अर्थव्यवस्थेत ७.६ टक्के वाढ झाली. या वाढीमध्ये प्राथमिक क्षेत्रातील १५.७ टक्के वाढीचा प्रामुख्याने वाटा आहे. १९९६-९७ हे वर्ष कृषि क्षेत्रासाठी चांगले होते. १९९५-९६ च्या तुलनेत १९९६-९७ मध्ये अन्नधान्याचे उत्पादन २५.० टक्क्यांनी जास्त झाले. १९९६-९७ मध्ये तेलबिया पिकांच्या उत्पादन निर्देशांकात ७२.३ टक्के इतकी वाढ झाली तर तंतू पिकांच्या निर्देशांकात १२.३ टक्के वाढ झाली. ऊस उत्पादन निर्देशांक मात्र १०.४ टक्क्यांनी घटला. या सर्वांचा एकत्रित परिणाम म्हणून कृषि क्षेत्रातील मूल्यवृद्धीत (स्थिर किंमतीनुसार) १९९६-९७ मध्ये १६.९ टक्क्यांनी वाढ झाली. प्राथमिक अंदाजानुसार १९९६-९७ मध्ये नोंदणीकृत वस्तुनिर्माण क्षेत्राच्या मूल्यवृद्धीत ४.८ टक्के वाढ अपेक्षित आहे. १९९६-९७ मध्ये प्राथमिक, द्वितीय व तृतीय क्षेत्रात स्थिर (१९८०-८१) किंमतीनुसार अनुक्रमे १५.७ टक्के, ४.१ टक्के व ७.१ टक्के वाढ झाली.

३.३ १९९५-९६ च्या तुलनेत १९९६-९७ मध्ये राज्य उत्पन्नामध्ये (चालू किंमतीनुसार) झालेल्या १८,७०८ कोटी रुपयांच्या एकूण वाढीमध्ये प्राथमिक क्षेत्राचा हिस्सा ५,१२१ कोटी रुपये (२७.४ टक्के), द्वितीय क्षेत्राचा हिस्सा ६,१३१ कोटी रुपये (३२.८ टक्के) आणि तृतीय क्षेत्राचा हिस्सा ७,४५६ कोटी रुपये (३९.८ टक्के) होता.

३.४ चालू किंमतीनुसार राज्य उत्पन्नाच्या क्षेत्रवार विभागणीवरून असे दिसून येते की, १९९६-९७ या वर्षाच्या राज्य उत्पन्नात प्राथमिक, द्वितीय व तृतीय क्षेत्रांचा वाटा अनुक्रमे २१.३ टक्के, ३३.५ टक्के व ४५.२ टक्के इतका होता. १९८०-८१ मध्ये याच क्षेत्रांची तत्सम टक्केवारी अनुक्रमे २८.१ टक्के, ३५.१ टक्के व ३६.८ टक्के होती. यावरून असे दिसून येते की, या कालावधीत प्राथमिक क्षेत्राचा वाटा कमी झाला आहे, द्वितीय क्षेत्राचा वाटा जवळजवळ स्थिर राहिला आहे तर तृतीय क्षेत्राच्या वाट्यात वाढ झाली आहे.

दरडोई राज्य उत्पन्न

३.५ १९९६-९७ वर्षामध्ये चालू किंमतीनुसार अंदाजित दरडोई राज्य उत्पन्न १७,२९५ रुपये होते ते १९९५-९६ मधील १५,४५७

3. STATE INCOME

State Income at Current and Constant (1980-81) Prices

3.1. The preliminary estimate of the State Income (i.e. Net State Domestic Product) of Maharashtra at current prices for 1996-97 was Rs.1,52,129 crore, showing an increase of 14.0 per cent over that of Rs.1,33,421 crore (provisional) for 1995-96. The State Income (preliminary estimates) at constant (1980-81) prices for 1996-97 was Rs. 42,685 crore, showing an increase of 7.6 per cent over that of Rs.39,688 crore (provisional) in 1995-96. The corresponding increase was 9.7 per cent during 1995-96. It is worth noting that during the period of ten years from 1986-87 to 1996-97 the State Income at constant (1980-81) prices has become more than double (2.25 times).

3.2. The State's economy has registered a growth of 7.6 per cent in 1996-97. The major contribution in this growth was from primary sector, which registered an increase of 15.7 per cent. The year 1996-97 was good for agriculture. The foodgrains production in 1996-97 was higher by 25.0 per cent than that in 1995-96. The index number of agricultural production for oilseeds increased by 72.3 per cent and that of fibres increased by 12.3 per cent during 1996-97. There was, however, a fall of 10.4 per cent in the index of sugarcane production. The overall effect was an increase of 16.9 per cent in the value added (at constant prices) in the agriculture sector in 1996-97. In 1996-97, as per the preliminary estimate, a growth of 4.8 per cent is expected in the value added in registered manufacturing sector. The growth in the primary, secondary and tertiary sectors in the year 1996-97 at constant (1980-81) prices was 15.7 per cent, 4.1 per cent and 7.1 per cent respectively.

3.3. In the total increase of Rs.18,708 crore (at current prices) in the State Income in 1996-97 over that in 1995-96, the contribution of the primary sector was Rs.5,121 crore (27.4 per cent), secondary sector was Rs.6,131 crore (32.8 per cent) and tertiary sector was Rs.7,456 crore (39.8 per cent).

3.4. The sectoral composition of the State Income at current prices in 1996-97 indicates that the percentage share of the primary, secondary and tertiary sectors was 21.3, 33.5 and 45.2 respectively. In 1980-81, the corresponding percentage share was 28.1, 35.1 and 36.8 respectively. Thus, the share of primary sector has declined over the period, that of the secondary sector remained more or less steady, while that of tertiary sector has gone up.

Per Capita State Income

3.5. The per capita State income at current prices for the year 1996-97 is estimated at

रुपयांपेक्षा ११.९ टक्क्यांनी जास्त होते. स्थिर (१९८०-८१) किंमतींनुसार १९९५-९६ मध्ये दरडोई राज्य उत्पन्न ४,५९८ रुपये होते, ते ५.५ टक्क्यांनी वाढून १९९६-९७ मध्ये ४,८५३ रुपये झाले.

वाढीचा कल

३.६ १९८०-८१ ते १९९६-९७ या १६ वर्षांच्या कालावधीत स्थिर (१९८०-८१) किंमतींनुसार राज्य उत्पन्नाचा सरासरी वार्षिक वृद्धीदर ७.० टक्के होता. याच कालावधीत दरडोई राज्य उत्पन्नाचा सरासरी वार्षिक वृद्धीदर ४.७ टक्के होता.

३.७ स्थिर (१९८०-८१) किंमतींनुसार राज्य उत्पन्नाच्या वाढीचा कल अर्थव्यवस्थेच्या तिन्ही क्षेत्रात एकसारखा नाही. प्राथमिक क्षेत्रातील उत्पन्न १९८०-८१ मधील ४,२६१ कोटी रुपयांवरून १९९६-९७ मध्ये जरी ८,१८२ कोटी रुपयांपर्यंत वाढले असले तरी दरम्यानच्या कालावधीत त्यामध्ये चढउतार झाले होते. वास्तविकतः १९८२-८३, १९८४-८५, १९८५-८६, १९८६-८७, १९९०-९१, १९९१-९२, १९९३-९४ आणि १९९४-९५ या वर्षांमध्ये या क्षेत्रात वृद्धीदर ऋण होता. १९८०-८१ ते १९९६-९७ या १६ वर्षांच्या कालावधीत राज्यास वर नमूद केलेल्या आठ वर्षांमध्ये मुख्यतः अवर्षणग्रस्त परिस्थितीस तोंड द्यावे लागल्याने प्राथमिक क्षेत्राच्या दीर्घकालीन वृद्धीदरावर प्रतिकूल परिणाम झाला आहे. या १६ वर्षांच्या कालावधीत प्राथमिक क्षेत्रातील सरासरी वार्षिक वृद्धीदर ४.२ टक्के होता. द्वितीय क्षेत्राच्या बाबतीत १६ वर्षांच्या कालावधीत सरासरी वार्षिक वृद्धीदर ७.१ टक्के होता. १९८१-८२, १९८७-८८ व १९९१-९२ ही वर्षे वगळता द्वितीय क्षेत्रामध्ये भरीव वाढ दिसून आली. तृतीय क्षेत्रात १९८०-८१ ते १९९६-९७ या कालावधीत, बहुतांशपणे सातत्याने वाढ दिसून आली. या क्षेत्रांचा या कालावधीतील सरासरी वार्षिक वृद्धीदर ८.५ टक्के होता. सहाव्या व सातव्या पंचवार्षिक योजनेच्या कालावधीत राज्य उत्पन्नाच्या वाढीचा सरासरी वार्षिक वृद्धीदर अनुक्रमे ३.० टक्के व ७.८ टक्के होता. आठव्या पंचवार्षिक योजनेच्या कालावधीत हा वार्षिक वृद्धीदर ९.० टक्के होता.

राज्य उत्पन्न व दरडोई राज्य उत्पन्न यांच्या राज्यनिहाय वृद्धीदरांची तुलना

३.८ स्थिर किंमतींनुसार प्रमुख राज्यांचे राज्य उत्पन्न व दरडोई राज्य उत्पन्नाची आकडेवारी १९८०-८१ ते १९९५-९६ या वर्षांसाठी उपलब्ध आहे. प्रमुख राज्यांचे ह्या कालावधीतील राज्य उत्पन्न व दरडोई राज्य उत्पन्न यांचे वार्षिक वृद्धीदर व १९९५-९६ या वर्षातील दरडोई राज्य उत्पन्नाची चालू किंमतींनुसार आकडेवारी तक्ता क्र. ३.१ मध्ये देण्यात आली आहे. या तक्त्यावरून असे दिसून येते की, दरडोई राज्य उत्पन्नाच्या बाबतीत, भारतातील प्रमुख राज्यांत महाराष्ट्र राज्य पंजाब खालोखाल दुसऱ्या क्रमांकावर आहे तर राज्य उत्पन्नाच्या वृद्धीदराच्या संदर्भात महाराष्ट्राचा प्रथम क्रमांक लागतो.

Rs.17,295 which is higher by 11.9 per cent than that of Rs.15,457 in 1995-96. At constant (1980-81) prices, the per capita State Income increased by 5.5 per cent from Rs.4,598 in 1995-96 to Rs.4,853 in 1996-97.

Growth Trend

3.6. The average annual growth rate of State Income at constant (1980-81) prices in the 16 years period from 1980-81 to 1996-97 was 7.0 per cent. In this period, the average annual growth rate of per capita State Income was 4.7 per cent.

3.7. The trend in the growth of State Income at constant (1980-81) prices is not uniform for all the three sectors of the economy. Though, the income from the primary sector increased from Rs.4,261 crore in 1980-81 to Rs. 8,182 crore in 1996-97, it showed fluctuations in the intervening period. The years 1982-83, 1984-85, 1985-86, 1986-87, 1990-91, 1991-92, 1993-94 and 1994-95 in fact recorded negative growth rates. The long term growth rate in the primary sector was adversely affected mainly due to the drought situation faced by the State in the above mentioned eight years during the 16 years period from 1980-81 to 1996-97. In these 16 years period, the average annual growth rate in the primary sector was 4.2 per cent. As regards the secondary sector, the average annual growth rate in the 16 year period was 7.1 per cent. Except for the years 1981-82, 1987-88 and 1991-92, the secondary sector showed sizeable growth. In the tertiary sector, there has been almost a steady growth during the period from 1980-81 to 1996-97. The average annual growth rate in this sector was 8.5 per cent in this period. The average annual growth rate of the State Income in the Sixth Five Year Plan and Seventh Five Year Plan was 3.0 per cent and 7.8 per cent respectively. In the Eighth Five Year Plan the average annual growth rate was 9.0 per cent.

Statewise Comparison of Growth Rates of State Income and Per Capita State Income

3.8. The State Income and per capita State Income at constant prices of major States are available for the period 1980-81 to 1995-96. The average annual growth rate of State Income and per capita State Income of these states during this period and per capita State Income at current prices for 1995-96 are given in table no. 3.1. It can be seen from this table that in terms of per capita State Income, among the major States in India, Maharashtra State ranks second after Punjab. In terms of growth rate in State Income, Maharashtra stands first.

तक्ता क्रमांक/TABLE No. 3.1

प्रमुख राज्यांचे १९८०-८१ ते १९९५-९६ या कालावधीतील राज्य उत्पन्न व दरडोई राज्य उत्पन्नाचे स्थिर (१९८०-८१) किंमतीनुसार वृद्धीदर व १९९५-९६ या वर्षाचे चालू किंमतीनुसार दरडोई राज्य उत्पन्न
Growth Rates of State Income and Per capita State Income for major States during 1980-81 to 1995-96 at Constant (1980-81) Prices and Per capita State Income at Current Prices for 1995-96

अनु. क्रमांक Serial No.	राज्य (2)	वृद्धीदर टक्के Growth rate in per cent		चालू किंमतीनुसार दरडोई राज्य उत्पन्न १९९५-९६ (रु.) Per capita State Income at current prices 1995-96 (Rs.)	State (2)
		राज्य उत्पन्न State Income (3)	दरडोई राज्य उत्पन्न Per capita State Income (4)	(5)	
1	आंध्र प्रदेश	4.4	2.2	8,938	Andhra Pradesh
2	आसाम	3.3	1.1	6,192	Assam
3	बिहार	3.3	1.1	4,097	Bihar
4	गुजरात	5.2	3.3	11,036	Gujarat
5	हरियाणा	5.9	3.4	13,518	Haryana
6	कर्नाटक	5.5	3.7	9,004	Karnataka
7	केरळ	4.5	3.1	8,324	Kerala
8	मध्य प्रदेश	4.4	2.0	6,518	Madhya Pradesh
9	महाराष्ट्र	6.9	4.5	15,457	Maharashtra
10	ओरिसा	3.4	1.6	6,079	Orissa
11	पंजाब	5.0	3.0	15,504	Punjab
12	राजस्थान	6.2	3.7	6,958	Rajasthan
13	तामिळ नाडू	5.6	4.3	9,868	Tamil Nadu
14	उत्तर प्रदेश	4.2	2.0	5,983	Uttar Pradesh
15	पश्चिम बंगाल	5.0	2.8	7,851	West Bengal
	भारत	5.2	3.0	9,578	All - India

राष्ट्रीय उत्पन्नाशी तुलना

३.९ चालू किंमतीनुसार १९९६-९७ मध्ये अंदाजित राष्ट्रीय उत्पन्न १०,०८,१८८ कोटी रुपये असून ते १९९५-९६ मधील ८,८९,२९६ कोटी रुपये राष्ट्रीय उत्पन्नापेक्षा १४.४ टक्क्यांनी अधिक आहे. राज्य उत्पन्नात तत्सम वाढ १४.० टक्के होती. १९९६-९७ मध्ये चालू किंमतीनुसार दरडोई राष्ट्रीय उत्पन्न १०,७७९ रुपये होते तर दरडोई राज्य उत्पन्न १७,२९५ रुपये होते. दरडोई राज्य उत्पन्न अधिक असण्याचे प्रमुख कारण म्हणजे राज्यातील नोंदणीकृत वस्तूनिर्माण आणि तृतीय क्षेत्राचे प्रामुख्य हे होय.

३.१० १९९५-९६ च्या तुलनेत १९९६-९७ मध्ये स्थिर (१९८०-८१) किंमतीनुसार राष्ट्रीय उत्पन्नात ७.७ टक्क्यांची वाढ दिसून आली तर राज्य उत्पन्नातील तत्सम वाढ जवळजवळ तितकीच (७.६ टक्के) होती.

३.११ १९९७-९८ मध्ये देशांतर्गत स्थूल उत्पन्नात ५.० टक्क्यांनी वाढ अपेक्षित आहे व निव्वळ राष्ट्रीय उत्पन्नातील वाढ याहून फारशी वेगळी अपेक्षित नाही. १९९७-९८ करिता राज्य उत्पन्नाचा अंदाज इतक्यातच करणे योग्य होणार नाही. तथापि, कृषि व वस्तूनिर्माण क्षेत्रातील वृद्धीबाबतची उपलब्ध आकडेवारी आणि इतर क्षेत्रातील अलिकडील वाढीचे कल यावर आधारित तात्पुरते पूर्वानुमान काढता येणे

Comparison with National Income

3.9. At current prices, the National Income is estimated at Rs. 10,08,188 crore in 1996-97 as against Rs. 8,81,216 crore in 1995-96 showing an increase of 14.4 per cent. The corresponding increase in the State Income was 14.0 per cent. The per capita National Income at current prices in 1996-97 was Rs. 10,771 as against per capita State Income of Rs. 17,295. The higher per capita State Income is mainly the result of the prominence of registered manufacturing and tertiary sectors in the State.

3.10. The National Income at constant (1980-81) prices in 1996-97 showed an increase of 7.7 per cent over that in 1995-96, the corresponding increase in the State Income was almost the same (7.6 per cent).

3.11. The growth in Gross Domestic Product in 1997-98 for the country is placed at 5.0 per cent which is not expected to be much different from the growth of National Income. It is too early to estimate the State Income for 1997-98. However, as per the tentative forecast, based on the available data on the performance of agriculture and manufacturing sectors and recent growth trends in

शक्य आहे व त्यानुसार १९९७-९८ मध्ये स्थिर किंमतीनुसार राज्य उत्पन्नात ४.८ टक्क्यांनी वाढ होईल अशी अपेक्षा आहे.

३.१२ १९८०-८१ ते १९९६-९७ या १७ वर्षांचे स्थिर (१९८०-८१) किंमतीनुसार राज्य उत्पन्न व दरडोई राज्य उत्पन्न, तसेच राष्ट्रीय उत्पन्न व दरडोई राष्ट्रीय उत्पन्न यांची आकडेवारी खालील तक्ता क्र. ३.२ मध्ये दर्शविण्यात आली आहे. तसेच निर्देशांक (१९८०-८१ = १००) सुद्धा सदर तक्त्यात कंसात दर्शविण्यात आले आहेत. १९८०-८१ च्या मानाने १९९६-९७ मध्ये राज्य उत्पन्नात २.८ पट वाढ झाली तर राष्ट्रीय उत्पन्नात १९८०-८१ च्या मानाने १९९६-९७ मध्ये २.३ पट वाढ झाली.

other sectors, the State income at constant prices might go up by 4.8 per cent in 1997-98.

3.12. The estimates at constant (1980-81) prices of State income and per capita State Income and that of National Income and per capita National Income for the last 17 years from 1980-81 to 1996-97 are given in the table No. 3.2 below. The indices (1980-81 = 100) are also given in this table in brackets. The State Income in 1996-97 was 2.8 times of that in 1980-81, whereas the National Income in 1996-97 was 2.3 times of that in 1980-81.

तक्ता क्रमांक/TABLE No. 3.2

स्थिर (१९८०-८१) किंमतीनुसार राज्य उत्पन्न व राष्ट्रीय उत्पन्न - १९८०-८१ ते १९९६-९७

State Income and National Income at Constant (1980-81) Prices - 1980-81 to 1996-97

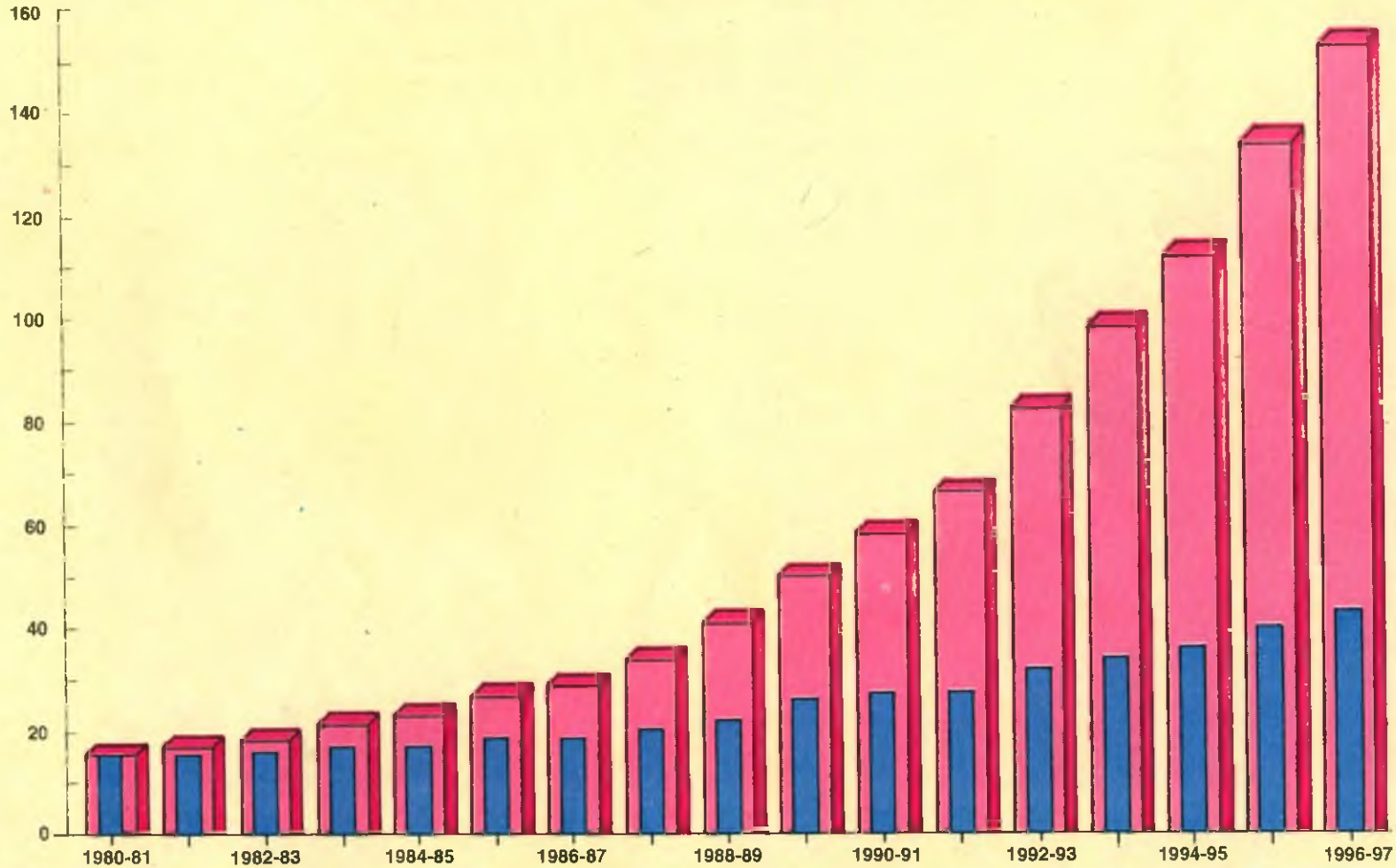
वर्ष Year (1)	महाराष्ट्र/Maharashtra		भारत/India	
	राज्य उत्पन्न (कोटी रुपयात) State Income (Rs. in crore) (2)	दरडोई राज्य उत्पन्न (रुपयात) Per capita State Income (Rs.) (3)	राष्ट्रीय उत्पन्न (कोटी रुपयात) National Income (Rs. in crore) (4)	दरडोई राष्ट्रीय उत्पन्न (रुपयात) Per capita National Income (Rs.) (5)
1980-81	15,163 (100.0)	2,435 (100.0)	1,10,685 (100.0)	1,630 (100.0)
1981-82	15,519 (102.3)	2,441 (100.2)	1,17,140 (105.8)	1,693 (103.9)
1982-83	16,116 (106.3)	2,480 (101.8)	1,19,704 (108.1)	1,691 (103.7)
1983-84	17,128 (113.0)	2,579 (105.9)	1,29,392 (116.9)	1,790 (109.8)
1984-85	17,348 (114.4)	2,558 (105.1)	1,33,808 (120.9)	1,811 (111.1)
1985-86	18,714 (123.4)	2,705 (111.1)	1,39,025 (125.6)	1,841 (112.9)
1986-87	18,969 (125.1)	2,666 (109.5)	1,44,242 (130.3)	1,871 (114.8)
1987-88	20,248 (133.5)	2,781 (114.2)	1,49,787 (135.3)	1,901 (116.6)
1988-89	22,362 (147.5)	3,000 (123.2)	1,65,750 (149.7)	2,059 (126.3)
1989-90	26,051 (171.8)	3,414 (140.2)	1,77,315 (160.2)	2,157 (132.3)
1990-91	27,224 (179.5)	3,483 (143.0)	1,86,446 (168.4)	2,222 (136.3)
1991-92	27,139 (179.0)	3,399 (139.6)	1,86,191 (168.2)	2,175 (133.4)
1992-93	31,343 (206.7)	3,849 (158.1)	1,95,602 (176.7)	2,243 (137.6)

महाराष्ट्र राज्य MAHARASHTRA STATE

राज्य उत्पन्न
STATE INCOME

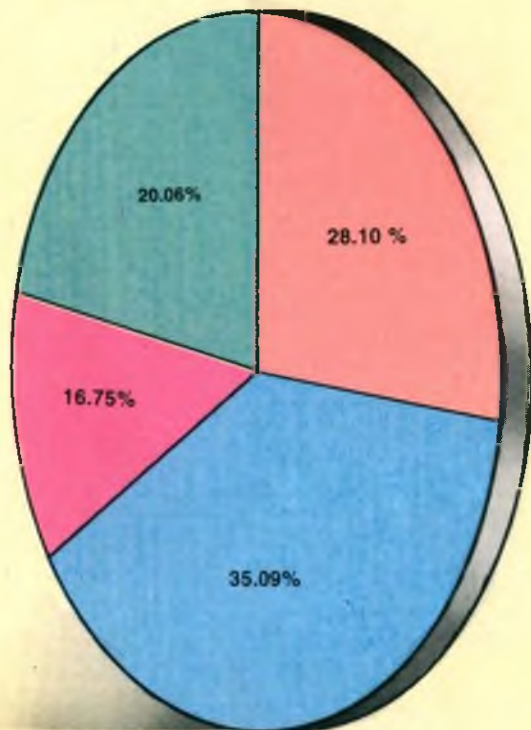
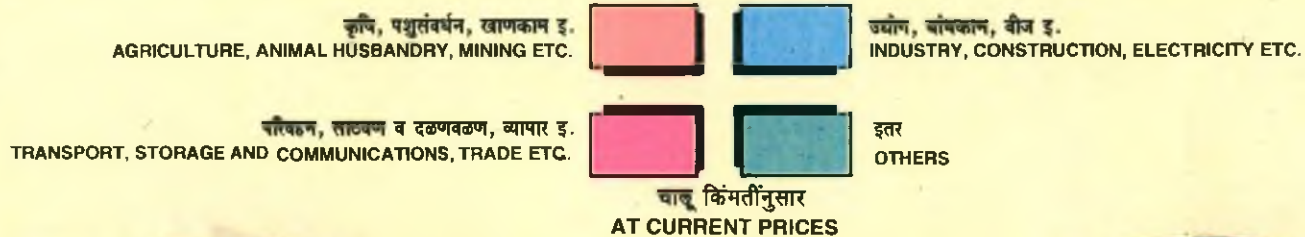
हजार कोटी रुपये
THOUSAND CRORE RS.

■ स्थिर (१९८०-८१) किंमतीनुसार AT CONSTANT (1980-81) PRICES
■ चालू किंमतीनुसार AT CURRENT PRICES

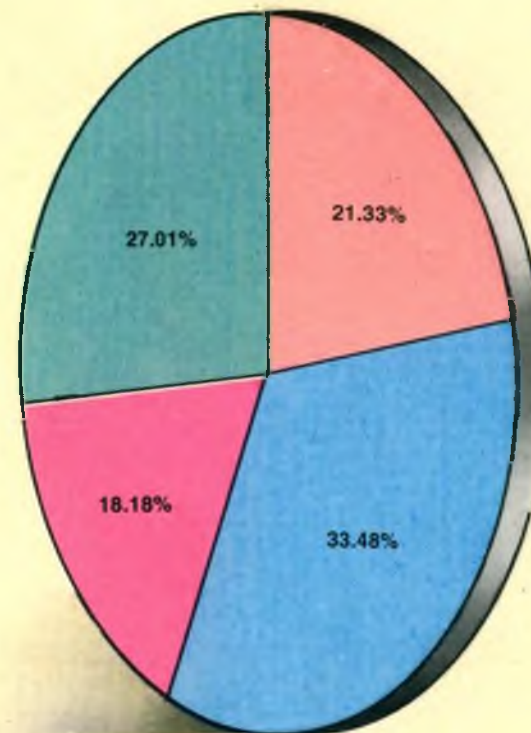
महाराष्ट्र राज्य MAHARASHTRA STATE

राज्य उत्पन्नाची औद्योगिक स्रोतांनुसार विभागणी COMPOSITION OF STATE INCOME BY INDUSTRY OF ORIGIN

1980-81

15,163 कोटी रुपये/Rs. CRORE

1996-97

15,2129 कोटी रुपये/Rs. CRORE

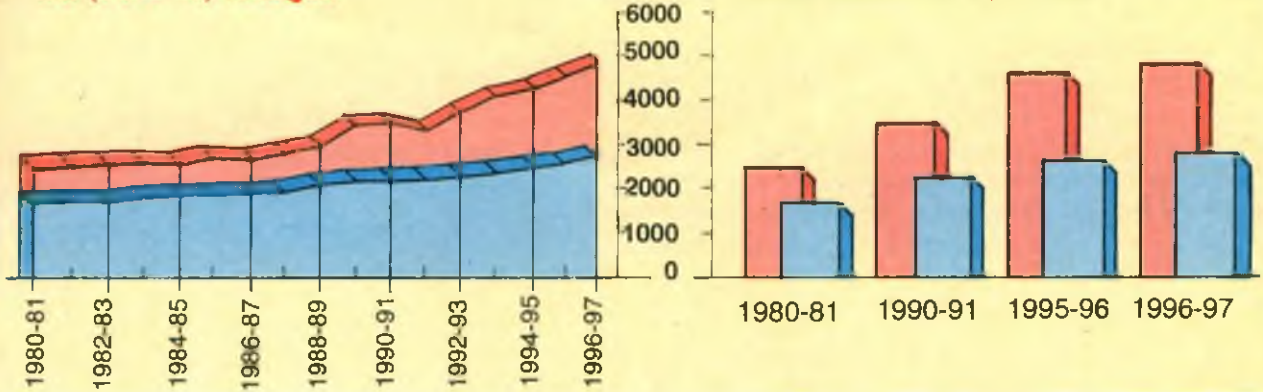
दरडोई राज्य व राष्ट्रीय उत्पन्न PER CAPITA STATE AND NATIONAL INCOME

■ महाराष्ट्र MAHARASHTRA
■ भारत INDIA

त्पिर (१९८०-८१) किंमतीनुसार

रुपये
RUPEES

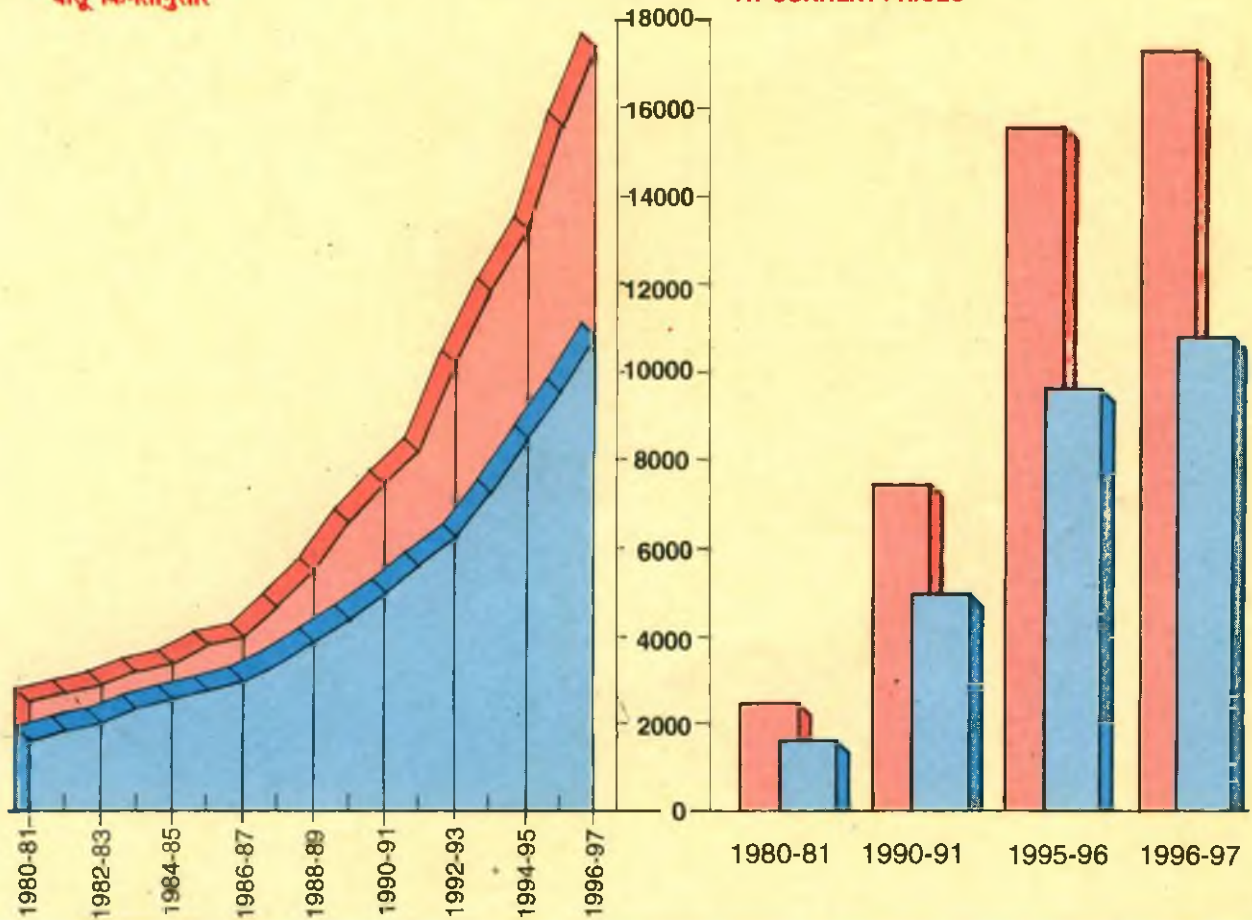
AT CONSTANT (1980-81) PRICES

चाहू किंमतीनुसार

रुपये
RUPEES

AT CURRENT PRICES

(1)	(2)	(3)	(4)	(5)
1993-94* ...	34,126 (225.1)	4,110 (168.8)	2,07,545 (187.5)	2,337 (143.4)
1994-95* ...	36,191 (238.7)	4,274 (175.5)	2,23,580 (202.0)	2,473 (151.7)
1995-96* ...	39,688 (261.7)	4,598 (188.8)	2,39,957 (216.8)	2,608 (160.0)
1996-97 ...	42,685@ (281.5)	4,853@ (199.3)	2,58,465+ (233.5)	2,761+ (169.4)

* अस्थायी/Provisional

@ प्राथमिक/Preliminary

+ शीघ्र अंदाज/Quick Estimates

टीप : कंसातील आकडे निर्देशांक (१९८०-८१ = १००) दर्शवितात.

Note :- Figures in bracket indicate indices with 1980-81=100.

३.१३ राज्य उत्पन्न व राष्ट्रीय उत्पन्न यांची चालू व स्थिर (१९८०-८१) किंमतीनुसार क्षेत्रवार आकडेवारी या प्रकाशनातील भाग २ मधील तक्ता क्रमांक ५ ते ८ मध्ये दर्शविली आहे.

3.13. The sectorwise details of State Income and National Income, both at current and at constant (1980-81) prices, are presented in Table Nos. 5 to 8 of Part-II of this publication.

४. किंमतींविषयक स्थिती

भारतातील किंमतींविषयक स्थिती

४.१ भारतातील किंमतींविषयक स्थिती अभ्यासण्यासाठी अखिल भारतीय घाऊक किंमतींच्या निर्देशांकावर आधारित चलनवाढीच्या दरांचा सर्वसाधारणपणे विचार करण्यात येतो. १९९५-९६ या वर्षात चलनवाढीचा दबाव आधीच्या वर्षाच्या तुलनेने कमी होता, तो १९९६-९७ मध्ये आणखी कमी झाला. १९९६-९७ या वर्षाचा वार्षिक चलनवाढीचा दर ६.३ टक्के होता. हा दर १९९५-९६ मधील ७.७ टक्के दरापेक्षा कमी होता. १९९७-९८ या वर्षामध्ये एप्रिल, १९९७ ते जानेवारी, १९९८ या कालावधीत चलनवाढीचा दबाव निरंतरपणे नियंत्रणात होता आणि यातील बहुतांश चलनवाढीचा मासिक दर ६.० टक्क्यांपेक्षा कमी पातळीवर होता. मार्च, १९९७ मध्ये ७.९ टक्के असलेला चलनवाढीचा दर त्यानंतर सतत कमी होऊन तो ऑगस्ट, १९९७ मध्ये ३.७ टक्के इतक्या कमी पातळीवर आला. तो ऑक्टोबर, १९९७ मध्ये ४.४ टक्के इतका झाला, त्यानंतर त्यात चढउतार होऊन, जानेवारी, १९९८ मध्ये तो ५.७ टक्के इतका झाला.

४.२ १९९७-९८ या वर्षात औद्योगिक कामगारांकरिता अखिल भारतीय ग्राहक किंमती निर्देशांकावर आधारित चलन वाढीच्या दराचा कल घाऊक किंमती निर्देशांकांवर आधारित कलाप्रमाणेच होता. मात्र औद्योगिक कामगारांकरिता अखिल भारतीय ग्राहक किंमती निर्देशांकावर आधारित चलनवाढीच्या दराची पातळी ही घाऊक किंमती निर्देशांकाच्या चलनवाढीच्या दरापेक्षा जास्त होती. औद्योगिक कामगारांसाठीचा अखिल भारतीय ग्राहक किंमतींच्या निर्देशांकांवर आधारित एप्रिल ते डिसेंबर, १९९७ या कालावधीचा सरासरी चलनवाढीचा दर ६.९ टक्के होता, जो त्याच कालावधीतील घाऊक किंमती निर्देशांकावर आधारित सरासरी ४.७ टक्के या दरापेक्षा बराच अधिक होता. ह्या प्रकाशनाच्या भाग २ मधील तक्ता क्रमांक १९ मध्ये, अखिल भारतीय घाऊक किंमतींचा निर्देशांक, औद्योगिक कामगारांसाठीचा अखिल भारतीय ग्राहक किंमतींचा निर्देशांक आणि महाराष्ट्रातील नागरी व ग्रामीण ग्राहक किंमतींचे निर्देशांक यावर आधारित चलनवाढीचे दर देण्यात आले आहेत.

अखिल भारतीय घाऊक किंमतींच्या निर्देशांकातील कल

४.३ एप्रिल, १९९७ ते जानेवारी, १९९८ या कालावधीच्या अखिल भारतीय घाऊक किंमतींच्या सरासरी निर्देशांकात आधीच्या वर्षाच्या तत्सम कालावधीतील सरासरी निर्देशांकापेक्षा ४.८ टक्क्यांनी वाढ झाली. या तुलनेत १९९६-९७ च्या घाऊक किंमतींच्या निर्देशांकातील तत्सम वाढ ६.९ टक्के इतकी होती. घाऊक किंमती निर्देशांकातील तीन प्रमुख गटांपैकी एप्रिल, १९९७ ते जानेवारी, १९९८ या कालावधीत सरासरी निर्देशांकातील वाढ 'मूलभूत वस्तू' या गटात सर्वात कमी म्हणजे ३.२ टक्के होती, तर 'इंधन, शक्ती, दिवाबत्ती व वंगण' या प्रमुख गटात सर्वात जास्त म्हणजे १३.२ टक्के होती. याच कालावधीत 'उत्पादित वस्तू' या प्रमुख गटाच्या सरासरी निर्देशांकात ४.९ टक्के इतकी वाढ झाली होती. अखिल भारतीय घाऊक किंमतींचे निर्देशांक प्रमुख गटवार चलनवाढीच्या दरासह पुढील तक्ता क्र. ४.१ मध्ये दिले आहेत.

4. PRICE SITUATION

Price Situation in India

4.1 Inflation rates based on All-India Wholesale Price Index Number (WPI) are generally used to study price situation in India. Compared with the earlier year, the inflationary pressure which had relatively eased during the year 1995-96, eased further during the year 1996-97. The annual inflation rate for the year 1996-97 was 6.3 per cent which was lower than that of 7.7 per cent in 1995-96. During the year 1997-98, for the period April, 1997 to January, 1998, the inflationary pressure continued to remain under control and the monthly inflation rate was well below the level of 6.0 per cent for most part of this period. The inflation rate which was 7.1 per cent in March, 1997 continued to decline thereafter and reached a low level of 3.7 per cent in August, 1997. In October, 1997 it increased to 4.4 per cent, thereafter it showed fluctuations and it stood at 5.7 per cent in January, 1998.

4.2 The trend in the inflation rate during 1997-98, based on All India Consumer Price Index for Industrial Workers (CPIIW) was similar to that based on WPI, although the level of inflation rates based on the former was much higher than that based on the latter. The average inflation rate for the period April to December, 1997 based on average CPIIW was 6.1 per cent which was substantially higher than the corresponding average of 4.7 per cent based on WPI. Table No.19 of Part II of this publication gives inflation rates as based on WPI and CPIIW at All-India level and retail consumer price index numbers of urban and rural Maharashtra.

The movements in All-India Wholesale Price Index Number

4.3 The average of the All-India Wholesale Price Index (WPI) for the period April, 1997 to January, 1998 registered an increase of 4.8 per cent over that for the corresponding period of the previous year. As against this, the corresponding increase in WPI was 6.1 per cent in 1996-97. Of the three major groups of WPI, the increase in the average index for the period April, 1997 to January, 1998 was minimum in the major group 'Primary Articles', being 3.2 per cent and maximum in the major group 'Fuel, Power, Light and Lubricants' at 13.2 per cent. The increase in the average index of major group 'Manufactured Products' for the corresponding period was 4.1 per cent. The major group-wise All-India Wholesale Price Index Numbers alongwith annual inflation rates are shown in the following Table No.4.1.

तक्ता क्रमांक/TABLE No. 4.1
अखिल भारतीय घाऊक किंमतीचे निर्देशांक
All-India Wholesale Price Index Numbers

(पायाभूत वर्ष : १९८१-८२=१००)
(Base Year : 1981-82=100)

वर्ष / महिना	मूलभूत वस्तू Primary Articles	इंधन, शक्ती, दिवाबत्ती व वंगण Fuel, Power, Light and Lubricants	वस्तू निर्माण उत्पादन Manufactured Products	सर्व वस्तू All Commo- dities	चलन वाढीचा दर Inflation rate	Year/ Month
(1)	(2)	(3)	(4)	(5)	(6)	(1)
भार/	32.30	10.66	57.04	100.00	...	Weight
१९८६-८७	137.1	138.6	129.2	132.7	5.82	1986-87
१९८७-८८	152.6	143.3	138.5	143.6	8.21	1987-88
१९८८-८९	160.1	151.2	151.5	154.3	7.45	1988-89
१९८९-९०	163.6	156.6	168.6	165.7	7.39	1989-90
१९९०-९१	184.9	175.8	182.8	182.7	10.26	1990-91
१९९१-९२	218.4	199.0	203.4	207.8	13.74	1991-92
१९९२-९३	234.6	227.1	225.6	228.7	10.06	1992-93
१९९३-९४	250.9	262.4	243.2	247.8	8.34	1993-94
१९९४-९५	283.2	280.4	268.8	274.7	10.87	1994-95
१९९५-९६	304.1	285.4	293.1	295.8	7.70	1995-96
१९९६-९७	328.4	324.2	305.0	314.6	6.34	1996-97
१९९६-९७	(327.2)	(320.0)	(304.1)	(313.3)	(6.10)	1996-97
१९९७-९८	(337.6)	(362.6)	(316.5)	(328.2)	(4.77)	1997-98
जानेवारी, १९९७	336.5	334.1	307.6	319.8	7.53	January, 1997
फेब्रुवारी, १९९७	337.2	343.0	308.3	321.4	7.89	February, 1997
मार्च, १९९७	331.8	344.1	310.1	320.7	7.11	March, 1997
एप्रिल, १९९७	332.6	349.2	311.5	322.3	6.44	April, 1997
मे, १९९७	331.3	349.2	312.4	322.4	5.81	May, 1997
जून, १९९७	331.6	349.2	313.8	323.4	5.72	June, 1997
जुलै, १९९७	332.7	349.3	315.2	324.5	4.07	July, 1997
ऑगस्ट, १९९७	335.6	349.3	316.2	326.0	3.69	August, 1997
सप्टेंबर, १९९७	335.8	369.9	316.9	328.6	3.72	September, 1997
ऑक्टोबर, १९९७	338.8	378.0	318.8	331.5	4.41	October, 1997
नोव्हेंबर, १९९७	338.0	377.4	319.4	331.6	3.95	November, 1997
डिसेंबर, १९९७ (अ)	344.7	377.4	319.6	333.9	4.31	December, 1997 (P)
जानेवारी १९९८ (अ)	354.4	377.4	321.5	338.1	5.72	January, 1998 (P)

टिप : कंसातील आकडे १० महिन्यांची सरासरी दर्शवितात. (एप्रिल ते जानेवारी.)

(अ) अस्थायी

Note: Bracketed figures indicate 10 months' average (April to January)

(P) = Provisional

४.४ 'मूलभूत वस्तू' या प्रमुख गटातील 'अन्नपदार्थ' या गटाच्या एप्रिल, १९९७ ते जानेवारी, १९९८ या कालावधीच्या सरासरी निर्देशांकात आधीच्या वर्षात तत्सम कालावधीतील सरासरी निर्देशांकापेक्षा ३.४ टक्के वाढ झाली. ह्या वाढीस प्रामुख्याने 'इतर अन्नपदार्थ' या गटाच्या सरासरी निर्देशांकातील ३२.३ टक्के वाढ कारणीभूत झाली. 'मूलभूत वस्तू' या प्रमुख गटातील 'अन्नधान्येतर वस्तू' या गटाच्या सरासरी निर्देशांकात या कालावधीत २.६ टक्के वाढ झाली. ही वाढ प्रामुख्याने 'इतर अन्नधान्येतर वस्तू' या उपगटाच्या सरासरी निर्देशांकात झालेल्या ४.६ टक्के वाढीच्या परिणामी होती. 'इतर अन्नधान्येतर वस्तू' या उपगटात ऊस, तंबाखू, कच्चे रबर, लाकूड व कातडी इ. महत्त्वाच्या औद्योगिक कच्च्या मालाचा समावेश होतो. तथापि,

4.4 In the major group 'Primary Articles', the average index of the group 'Food Articles' for the period April, 1997 to January, 1998 registered an increase of 3.4 per cent over the corresponding period of earlier year. This was mainly due to 32.3 per cent increase in the average index of the sub-group 'Other Food Articles'. In the major group 'Primary Articles', the average index of the group 'Non-Food Articles' increased by 2.6 per cent during this period. This increase was mainly due to 4.6 per cent increase in the average index of the sub-group 'Other Non-Food Articles', which includes important industrial raw materials like sugarcane, tobacco, raw

या कालावधीत 'भाजीपाला व फळे' या उपगटाच्या सरासरी निर्देशांकात ७.२ टक्के इतकी घट झाली.

४.५ 'इंधन, शक्ती, दिवाबत्ती व वंगण' या प्रमुख गटाच्या सरासरी निर्देशांकात एप्रिल, १९९७ ते जानेवारी, १९९८ या कालावधीत झालेली १३.२ टक्के ही वाढ 'खनिज तेल' या उपगटाच्या सरासरी निर्देशांकातील ११.३ टक्के व 'विद्युत' १३.६ टक्के आणि 'खनिज कोळसा' १८.९ टक्के वाढीच्या परिणामी होती.

४.६ चालू वित्तीय वर्षात (१९९७-९८) अखिल भारतीय घाऊक किंमतींच्या मासिक निर्देशांकात एप्रिल, १९९७ ते जानेवारी, १९९८ या कालावधीत सतत वाढ झाली. जानेवारी, १९९८ चा घाऊक किंमतींचा निर्देशांक (३३८.९) हा मार्च, १९९७ च्या निर्देशांकापेक्षा (३२०.७) ५.४ टक्क्यांनी जास्त होता. ही वाढ १९९६-९७ मध्ये झालेल्या तत्सम ६.८ टक्के वाढीपेक्षा बरीच कमी होती.

औद्योगिक कामगारांकरिता अखिल भारतीय ग्राहक किंमतींचा निर्देशांक

४.७ ग्राहक किंमतींचा निर्देशांक हा नेहमीच्या उपभोग्य वस्तूंना लागू असणारी चलनवाढीची पातळी दर्शविणारा चांगला निर्देशक आहे. औद्योगिक कामगारांकरिता अखिल भारतीय ग्राहक किंमतींच्या निर्देशांकावर आधारित चलनवाढीचा दर १९९६-९७ मध्ये ९.४ टक्के होता व तो १९९५-९६ मधील १०.० टक्के दराशी तुलना करता कमी होता. १९९७-९८ या वर्षात या निर्देशांकावर आधारित चलनवाढीच्या दरात एप्रिल, १९९७ पासून तीव्रतेने घट होऊन तो ९.३ टक्क्यांवरून ऑगस्ट, १९९७ मध्ये जवळजवळ निम्म्याने म्हणजे ४.७ टक्क्यांपर्यंत घसरला. त्यानंतर नोव्हेंबर, १९९७ पर्यंत तो ४.७ टक्के ते ५.५ टक्के या दरम्यान होता. डिसेंबर, १९९७ मध्ये तो ६.३ टक्के होता. औद्योगिक कामगारांकरिता अखिल भारतीय ग्राहक किंमतीचे प्रमुख गटवार निर्देशांक चलनवाढीच्या दरांसह पुढील तक्ता क्रमांक ४.२ मध्ये दिले आहेत.

rubber, wood, leather etc.. The average index of the sub-group 'Fruits & Vegetables' however decreased by 7.2 per cent during this period.

4.5 The average index number of major group 'Fuel, Power, Light and Lubricants' increased by 13.2 per cent during the period April, 1997 to January, 1998 due to the increase in the average index of sub-group 'Mineral Oil' by 11.3 per cent, 'Electricity' by 13.6 per cent and 'Coal Mining' by 18.9 per cent.

4.6 During the current financial year (1997-98), the monthly WPI increased continuously from April, 1997 to January, 1998. The WPI in January, 1998 (338.1) was higher by 5.4 per cent than the index for March, 1997 (320.7). This rise was substantially less than the corresponding rise of 6.8 per cent in 1996-97.

All-India Consumer Price Index Number for Industrial Workers

4.7 The Consumer Price Index Number is a better indicator of the increase in the price level of the items of common consumption. The inflation rate based on the All-India Consumer Price Index Number for Industrial Workers (CPIIW) for the year 1996-97 was 9.4 per cent and was lower than the rate of 10.0 per cent in 1995-96. During the year 1997-98, the inflation rate based on this index declined sharply from 9.3 per cent in April, 1997 to almost half i.e. 4.7 per cent in August, 1997. It remained in the range of 4.7 per cent to 5.5 per cent thereafter till November, 1997. In December, 1997 it was 6.3 per cent. The major group wise CPIIW along with annual inflation rates are shown in the following table no. 4.2.

तक्ता क्रमांक/TABLE No. 4.2

औद्योगिक कामगारांकरिता अखिल भारतीय ग्राहक किंमतींचे निर्देशांक
All India Consumer Price Index Numbers For Industrial Workers

(पायामृत वर्ष : १९८२=१००)
(Base year : 1982=100)

वर्ष/महिना	अन्न Food	पान, सुपारी, तंबाखू, व मादक पदार्थ Pan, supari, tobacco and intoxicants	इंधन व दिवाबत्ती Fuel and light	घरभाडे Housing	कापड, बिछाना व पादत्राणे Clothing, bedding and footwear	संकीर्ण Miscellaneous	सर्वसाधारण निर्देशांक General index	चलन वाढीचा दर Inflation rate	Year/Month
(1)	(2)	(3)	(4)	(5)	(6)	(7)	(8)	(9)	(1)
भार	57.00	3.15	6.28	8.67	8.54	16.36	100.00	...	Weight
१९८९-९०	177	219	171	171	143	170	173	6.56	1989-90
१९९०-९१	199	243	186	185	154	187	193	11.20	1990-91
१९९१-९२	230	280	204	198	169	210	219	13.48	1991-92
१९९२-९३	254	315	220	212	185	232	240	9.86	1992-93
१९९३-९४	272	340	234	224	201	251	258	7.28	1993-94
१९९४-९५	304	368	243	237	227	273	284	10.27	1994-95
१९९५-९६	337	397	260	255	253	294	313	9.96	1995-96

(1)	(2)	(3)	(4)	(5)	(6)	(7)	(8)	(9)	(1)
१९९६-९७	369	432	295	280	271	322	342	9.43	1996-97
१९९६-९७	(367)	(427)	(290)	(277)	(270)	(318)	(340)	(9.02)	1996-97
१९९७-९८	(382)	(475)	(324)	(294)	(284)	(350)	(360)	(6.08)	1997-98
डिसेंबर, १९९६	380	440	302	281	268	329	350	10.41	December, 1996
जानेवारी, १९९७	376	441	304	290	268	332	350	11.11	January, 1997
फेब्रुवारी, १९९७	375	445	312	290	269	334	350	10.76	February, 1997
मार्च, १९९७	373	451	313	290	278	338	351	10.03	March, 1997
एप्रिल, १९९७	377	465	316	290	281	340	354	9.26	April, 1997
मे, १९९७	372	468	318	290	284	342	352	7.32	May, 1997
जून, १९९७	376	472	319	290	283	343	355	6.61	June, 1997
जुलै, १९९७	380	472	320	296	284	345	358	5.60	July, 1997
ऑगस्ट, १९९७	381	475	321	296	284	347	359	4.66	August, 1997
सप्टेंबर, १९९७	383	476	323	296	284	350	361	4.94	September, 1997
ऑक्टोबर, १९९७	387	480	328	296	284	357	365	5.49	October, 1997
नोव्हेंबर, १९९७	387	481	333	296	285	361	366	4.87	November, 1997
डिसेंबर, १९९७	396	483	337	296	288	364	372	6.29	December, 1997

टीप : कंसातील आकडे ९ महिन्यांची सरासरी दर्शवितात.(एप्रिल ते डिसेंबर.)

Note : Bracketed figures indicate 9 month's average.(April to December.)

४.८ एप्रिल ते डिसेंबर, १९९७ या कालावधीतील औद्योगिक कामगारांकरिता अखिल भारतीय ग्राहक किंमतींचा सरासरी निर्देशांक १९९६-९७ मधील तत्सम कालावधीतील निर्देशांकापेक्षा ६.१ टक्क्यांनी जास्त होता. १९९६-९७ मधील तत्सम वाढ ९.० टक्के होती. चालू वित्तीय वर्षामध्ये (१९९७-९८) डिसेंबर, १९९७ चा ग्राहक किंमती निर्देशांक मार्च, १९९७ च्या निर्देशांकापेक्षा ६.० टक्क्यांनी अधिक होता. ही ६.० टक्के वाढ गेल्या वर्षाच्या तत्सम कालावधीत झालेल्या ९.७ टक्के या वाढीपेक्षा बरीच कमी होती. औद्योगिक कामगारांकरिता अखिल भारतीय ग्राहक किंमतींचा निर्देशांक देशातील औद्योगिकदृष्ट्या विकसित अशा ७० केंद्रांच्या ग्राहक किंमतींच्या निर्देशांकावर आधारलेला आहे. ह्या ७० केंद्रांपैकी मुंबई, पुणे, नागपूर, सोलापूर आणि नाशिक ही पाच केंद्रे महाराष्ट्र राज्यातील आहेत. ह्या पाच केंद्रांसाठीचे आणि जळगाव, नांदेड, औरंगाबाद, कोल्हापूर व अकोला ह्या पाच अतिरिक्त केंद्रांचे राज्य शासनाद्वारे काढण्यात येणारे ग्राहक किंमतींचे निर्देशांक भाग-२ च्या तक्ता क्रमांक १४ मध्ये देण्यात आले आहेत. औद्योगिक कामगारांकरिता अखिल भारतीय ग्राहक किंमतींचे निर्देशांक भाग-२ च्या तक्ता क्रमांक १७ मध्ये दिले आहेत.

राज्यातील किंमतीविषयक स्थिती

४.९ खुल्या अर्थव्यवस्थेत देशातील किंमतीत होणाऱ्या चढ-उतारांचा राज्यातील किंमतीविषयक स्थितीवर परिणाम होणे अटळ आहे. राज्यातील किंमतीविषयक स्थितीचा आढावा घेण्यासाठी नागरी आणि ग्रामीण भागातील निवडक केंद्रातून जीवनावश्यक वस्तूंच्या किरकोळ किंमती व ग्राहकाला पडणारे सेवांचे दर, महाराष्ट्र शासनाचे अर्थ व सांख्यिकी संचालनालय नियमितपणे गोळा करते. या किंमतींच्या आधारावर राज्याच्या नागरी आणि ग्रामीण भागाकरिता वेगवेगळे ग्राहक किंमतींचे मासिक निर्देशांक (पायाभूत वर्ष १९८२ = १००) तयार करण्यात येतात.

4.8 The average All-India CPIIW for the period April to December, 1997 was higher by 6.1 per cent than that for the corresponding period of 1996-97. The corresponding increase in 1996-97 was 9.0 per cent. During the current financial year (1997-98), the CPI for December, 1997 was higher by 6.0 per cent than that for March, 1997. This rise of 6.0 per cent during 1997-98 was substantially less than the rise of 9.7 per cent during the corresponding period of the earlier year. The All-India CPIIW is based on the CPIIW for 70 industrially developed centres in the country. Out of these, five centres viz. Mumbai, Pune, Nagpur, Solapur and Nashik are from Maharashtra State. The CPIIW for these five centres and for additional five centres viz. Jalgaon, Nanded, Aurangabad, Kolhapur and Akola compiled by the State Government are shown in Table No.14 of part-II. The All-India CPIIW are shown in Table No. 17 of Part-II.

Price Situation in the State

4.9 In an open economy, the price situation in the State is bound to be influenced by the price behaviour in the country as a whole. For assessing the price situation in the State, the Directorate of Economics and Statistics of Government of Maharashtra collects, on a regular basis, the retail prices of essential commodities and cost of services to consumers from selected centres in the urban and the rural areas. On the basis of these prices, monthly consumer price index numbers (with base 1982 = 100) are compiled separately for the urban and rural areas of the State.

राज्याच्या नागरी भागातील किंमतीतील कल

४.१० महाराष्ट्राच्या नागरी भागासाठी असलेल्या ग्राहक किंमती निर्देशांकावर आधारित चालू आर्थिक वर्षातील एप्रिल, १९९७ ते जानेवारी, १९९८ या कालावधीतील भाववाढीचा दर गतवर्षाच्या याच कालावधीशी तुलना करता बराच कमी होता. १९९७-९८ मध्ये एप्रिल, १९९७ ते जानेवारी, १९९८ या दहा महिन्यांच्या कालावधीतील नागरी ग्राहक किंमतींच्या सरासरी निर्देशांकातील वाढ ४.८ टक्के होती तर ती १९९६-९७ मधील तत्सम कालावधीत ६.२ टक्के होती. बिंदू ते बिंदू पद्धतीने तुलना केल्यास मार्च, १९९७ (३५०) च्या मानाने जानेवारी, १९९८ (३८९) चा नागरी ग्राहक किंमतीचा निर्देशांक १०.९ टक्क्यांनी अधिक होता. मागील वर्षाच्या तत्सम कालावधीत ही वाढ ७.१ टक्के होती.

४.११ मार्च, १९९७ च्या तुलनेत जानेवारी, १९९८ च्या नागरी ग्राहक किंमतींच्या निर्देशांकात झालेल्या १०.९ टक्के वाढीस प्रामुख्याने चणाडाळ, कांदे, टोमॅटो, वांगी, कोबी, साखर, चहापत्ती, लसूण आणि सिनेमा तिकीट दर या बाबींच्या किंमतींतील वाढ कारणीभूत आहे. महाराष्ट्राच्या नागरी भागाकरिता असलेले ग्राहक किंमतीचे गटवार निर्देशांक चलनवाढीच्या दरासह खालील तक्ता क्र. ४.३ मध्ये दर्शविण्यात आले आहेत.

Price Behaviour in Urban Areas of the State

4.10. The rate of increase in prices in the current financial year from April, 1997 to January, 1998 based on the Urban Consumer Price Index Number for Maharashtra(UCPI), was substantially lower than that for the corresponding period of the previous year. During the year 1997-98, for the period of ten months i.e. April, 1997 to January, 1998 the increase in average UCPI was 4.8 per cent as against the increase of 6.2 per cent in average UCPI for the corresponding period of 1996-97. On a point to point basis, the UCPI for January, 1998 (389) was higher by 10.9 per cent over that for March, 1997 (350). Corresponding rise was 7.1 per cent during the previous year.

4.11 The main items responsible for the 10.9 per cent rise in the UCPI of January, 1998 over that of March, 1997 were gramdal, onion, tomato, brinjal, cabbage, sugar, tea leaves, garlic and cinema ticket rates. The groupwise UCPI numbers of Maharashtra with inflation rates are shown in Table No. 4.3 below.

तक्ता क्रमांक/TABLE No. 4.3

महाराष्ट्रातील नागरी भागाकरिता ग्राहक किंमतीचे निर्देशांक Consumer Price Index Numbers for Urban Maharashtra

(पायामूल वर्ष : १९८२=१००)

(Base Year : 1982=100)

वर्ष/ महिना	अन्न Food	पान, सुपारी आणि तंबाखू Pan, Supari and Tobacco	इंधन, वीज व दिवाबत्ती Fuel, power and Light	कापड, बिछाना व पादत्राणे Clothing, Bedding & Footwear	संकीर्ण Miscellaneous	सर्व वस्तू All Commo- dities	चलन- वाढीचा दर Inflation rate	Year/ Month
(1)	(2)	(3)	(4)	(5)	(6)	(7)	(8)	(1)
भार	54.12	2.02	6.67	5.95	31.24	100.00	...	Weight
१९८६-८७	144	163	136	160	152	147	10.07	1986-87
१९८७-८८	156	181	140	175	162	159	7.71	1987-88
१९८८-८९	167	192	151	189	178	172	8.10	1988-89
१९८९-९०	177	218	158	209	192	183	6.72	1989-90
१९९०-९१	198	245	185	240	208	204	11.20	1990-91
१९९१-९२	236	274	197	270	229	234	15.03	1991-92
१९९२-९३	261	317	210	307	258	261	11.28	1992-93
१९९३-९४	270	357	220	339	283	277	6.09	1993-94
१९९४-९५	296	387	226	378	300	300	8.35	1994-95
१९९५-९६	330	427	232	426	319	327	9.30	1995-96

(1)	(2)	(3)	(4)	(5)	(6)	(7)	(8)	(1)
१९९६-९७	355	465	238	446	333	348	6.27	1996-97
१९९६-९७	(355)	(462)	(237)	(444)	(332)	(347)	(6.17)	1996-97
१९९७-९८	(367)	(495)	(243)	(470)	(356)	(364)	(4.82)	1997-98
जानेवारी, १९९७	361	471	237	453	338	353	7.21	January, 1997
फेब्रुवारी, १९९७	358	477	237	456	341	353	7.30	February, 1997
मार्च, १९९७	352	483	239	458	342	350	6.29	March, 1997
एप्रिल, १९९७	353	496	240	460	345	352	5.35	April, 1997
मे, १९९७	356	498	240	464	347	355	4.43	May, 1997
जून, १९९७	358	496	240	465	348	356	3.06	June, 1997
जुलै, १९९७	357	496	240	466	348	356	2.30	July, 1997
ऑगस्ट, १९९७	360	493	239	467	358	361	3.08	August, 1997
सप्टेंबर, १९९७	365	492	244	468	360	364	4.22	September, 1997
ऑक्टोबर, १९९७	366	492	247	474	362	366	4.55	October, 1997
नोव्हेंबर, १९९७	367	495	248	478	363	367	4.55	November, 1997
डिसेंबर, १९९७	383	496	248	480	364	376	6.47	December, 1997
जानेवारी, १९९८	405	497	249	483	366	389	10.09	January, 1998

टीप : कंसातील आकडे १० महिन्यांची सरासरी दर्शवितात (एप्रिल ते जानेवारी.)

Note : Bracketed figures indicate, 10 months' average (April to January.)

राज्याच्या ग्रामीण भागातील किंमतीतील कल

४.१२ महाराष्ट्राच्या ग्रामीण भागासाठी असलेल्या ग्राहक किंमती निर्देशांकावर आधारित चालू वित्तीय वर्षातील एप्रिल, १९९७ ते जानेवारी, १९९८ या कालावधीतील भाववाढीचा दर गत वर्षाच्या याच कालावधीशी तुलना करता बराच कमी होता. १९९७-९८ मध्ये एप्रिल, १९९७ ते जानेवारी, १९९८ ह्या दहा महिन्यांच्या कालावधीतील ग्रामीण ग्राहक किंमतीच्या सरासरी निर्देशांकातील वाढ ३.६ टक्के होती तर १९९६-९७ मधील तत्सम कालावधीतील वाढ ७.२ टक्के होती. बिंदू ते बिंदू पद्धतीने तुलना केल्यास मार्च, १९९७ (३६९) च्या मानाने जानेवारी, १९९८ (३९६) चा ग्रामीण ग्राहक किंमतीचा निर्देशांक ९.६ टक्क्यांनी अधिक होता. मागील वर्षाच्या तत्सम कालावधीतील ८.६ टक्के वाढीपेक्षा ही वाढ जास्त होती. मार्च, १९९७ च्या तुलनेत जानेवारी, १९९८ च्या ग्रामीण ग्राहक किंमतीच्या निर्देशांकात झालेल्या ९.६ टक्के वाढीस प्रामुख्याने चणाडाळ, टोमॅटो, कांदे, वांगी, लसूण, गूळ, चहापत्ती, आणि वैद्यकीय सेवा शुल्क या बाबींच्या किंमतीतील वाढ कारणीभूत होती. महाराष्ट्राच्या ग्रामीण भागाकरिता असलेले ग्राहक किंमतीचे गटवार निर्देशांक चलनवाढीच्या दरांसह तक्ता क्रमांक ४.४ मध्ये दिले आहेत.

Price Behaviour in Rural areas of the State

4.12. The rate of increase in prices in the current financial year from April, 1997 to January, 1998, as indicated by Consumer Price Index Number for Rural Maharashtra (RCPI), was substantially lower than that for the corresponding period of the previous year. During the year 1997-98, for the period of ten months i.e. April, 1997 to January, 1998, the increase in average RCPI was 3.6 per cent as against the increase of 7.2 per cent in the corresponding period of 1996-97. On a point to point basis, the RCPI for January, 1998 (396) was higher by 9.6 per cent over that for March, 1997 (361). This rise was higher than the rise of 8.6 per cent during the corresponding period of the previous year. The main commodities responsible for 9.6 per cent rise in RCPI in January, 1998 over that for March, 1997 were gramdal, tomato, onion, brinjal, garlic, gur, tea leaves and doctor's fee. The groupwise RCPI numbers with inflation rates are shown in Table No.4.4 .

तक्ता क्रमांक/TABLE No. 4.4
महाराष्ट्रातील ग्रामीण भागाकरिता ग्राहक किंमतींचे निर्देशांक
Consumer Price Index Numbers for Rural Maharashtra

(पायाभूत वर्ष : १९८२=१००)
(Base Year : 1982=100)

वर्ष/ महिना (1)	दिवाबत्ती अन्न Food (2)	इंधन व Fuel and Light (3)	संकीर्ण कापड Clothing (4)	सर्व वस्तू Miscella- neous (5)	चलनवादीचा दर All Commo- dities (6)	Inflation rate (7)	Year/ Month (1)
भार	61.66	7.92	7.78	22.64	100.00	...	Weight
१९८६-८७	138	146	131	148	141	8.72	1986-87
१९८७-८८	149	156	140	161	152	8.00	1987-88
१९८८-८९	164	175	154	180	168	10.69	1988-89
१९८९-९०	178	190	175	197	183	8.86	1989-90
१९९०-९१	191	204	192	222	199	8.83	1990-91
१९९१-९२	240	225	210	247	238	19.42	1991-92
१९९२-९३	271	239	236	274	266	12.06	1992-93
१९९३-९४	263	245	249	300	269	0.83	1993-94
१९९४-९५	298	253	275	315	297	10.45	1994-95
१९९५-९६	344	273	309	336	334	12.40	1995-96
१९९६-९७	367	289	340	363	358	7.26	1996-97
१९९६-९७	(367)	(288)	(338)	(361)	(357)	(7.17)	1996-97
१९९७-९८	(372)	(309)	(357)	(389)	(370)	(3.61)	1997-98
जानेवारी, १९९७	371	298	347	372	364	7.37	January, 1997
फेब्रुवारी, १९९७	368	299	348	375	363	7.55	February, 1997
मार्च, १९९७	365	299	349	377	361	7.90	March, 1997
एप्रिल, १९९७	362	300	352	382	361	6.43	April, 1997
मे, १९९७	363	302	355	383	362	4.87	May, 1997
जून, १९९७	362	305	356	385	362	2.92	June, 1997
जुलै, १९९७	364	309	356	386	364	2.33	July, 1997
ऑगस्ट, १९९७	366	313	356	388	366	1.62	August, 1997
सप्टेंबर, १९९७	369	312	356	390	368	1.81	September, 1997
ऑक्टोबर, १९९७	369	311	357	391	369	1.65	October, 1997
नोव्हेंबर, १९९७	371	310	359	392	370	1.71	November, 1997
डिसेंबर, १९९७	385	311	361	395	380	4.10	December, 1997
जानेवारी, १९९८	409	318	360	399	396	8.85	January, 1998

टीप : कंसातील आकडे १० महिन्यांची सरासरी दर्शवितात (एप्रिल ते जानेवारी.)

Note : Bracketed figures indicate 10 months' average (April to January.)

अखिल भारतीय घाऊक किंमतीचे निर्देशांक ALL-INDIA WHOLESALE PRICE INDEX NUMBERS

समाप्त वर्ष / BASE YEAR 1981-82 = 100

वार्षिक निर्देशांक
ANNUAL INDICES

मासिक निर्देशांक
MONTHLY INDICES

— 1996

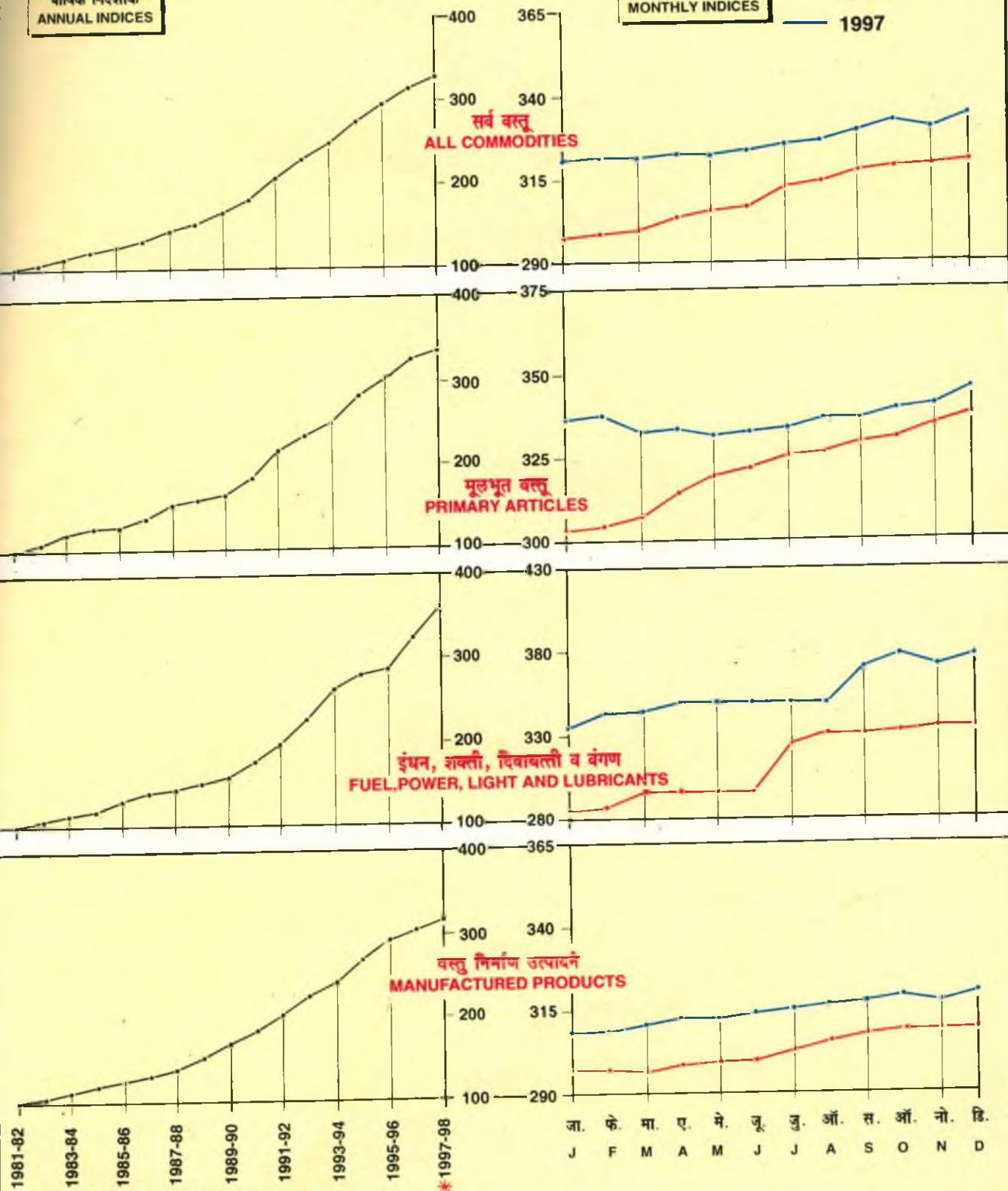
— 1997

सर्व वस्तु
ALL COMMODITIES

मूलभूत वस्तु
PRIMARY ARTICLES

इंधन, शक्ती, दिवाबत्ती व वंगण
FUEL, POWER, LIGHT AND LUBRICANTS

वस्तु निर्माण उत्पादने
MANUFACTURED PRODUCTS

* = तिमाहिक सरासरी / AVERAGE FOR NINE MONTHS

महाराष्ट्र राज्य MAHARASHTRA STATE
औद्योगिक कामगारांकरिता ग्राहक किंमतींचे निर्देशांक
CONSUMER PRICE INDEX NUMBERS
FOR INDUSTRIAL WORKERS

पायाभूत वर्ष / BASE YEAR 1982 = 100

वार्षिक निर्देशांक
ANNUAL INDICES

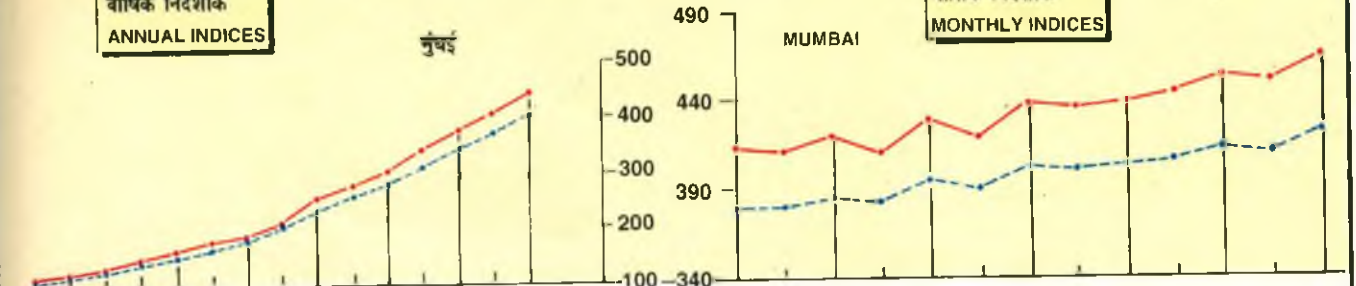
अन्नगट
FOOD GROUP

सर्वसाधारण निर्देशांक
GENERAL INDEX

मासिक निर्देशांक
MONTHLY INDICES

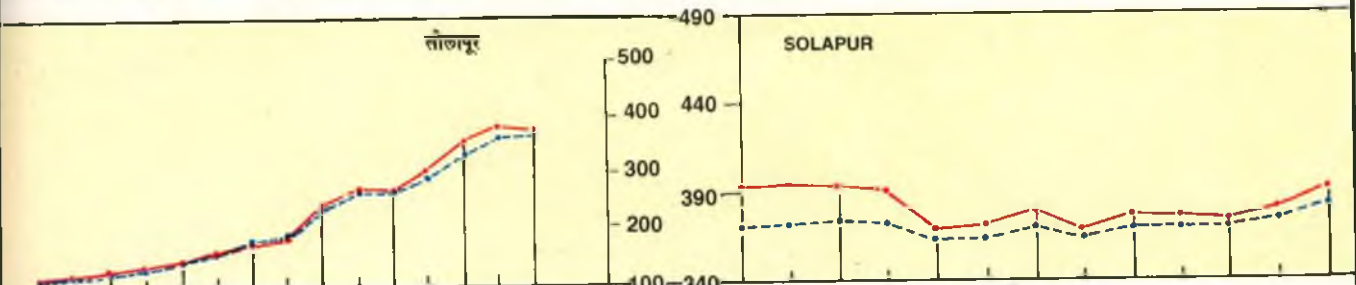
मुंबई

MUMBAI

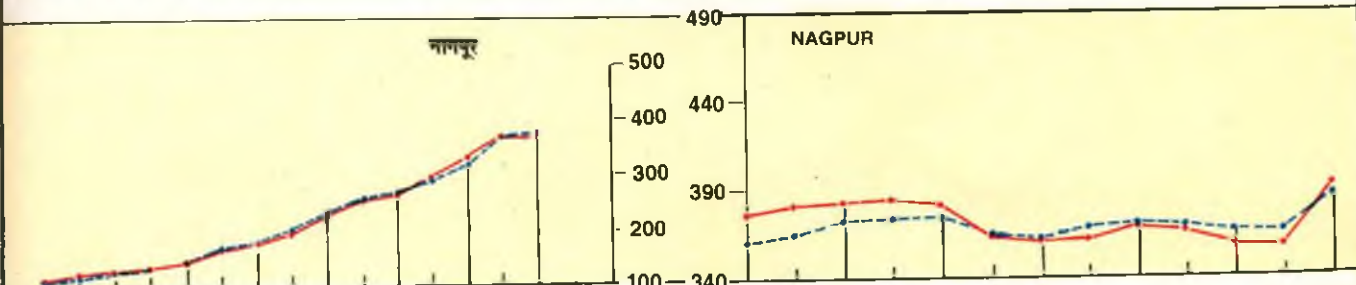
सोलापूर

SOLAPUR

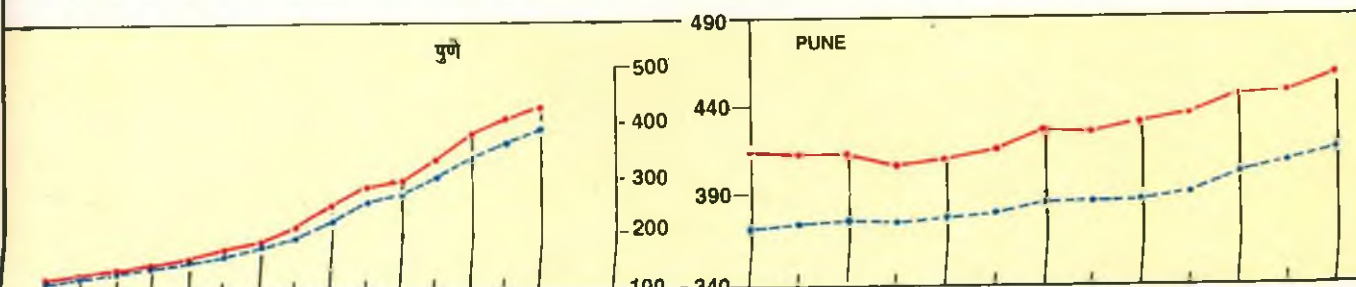
नागपूर

NAGPUR

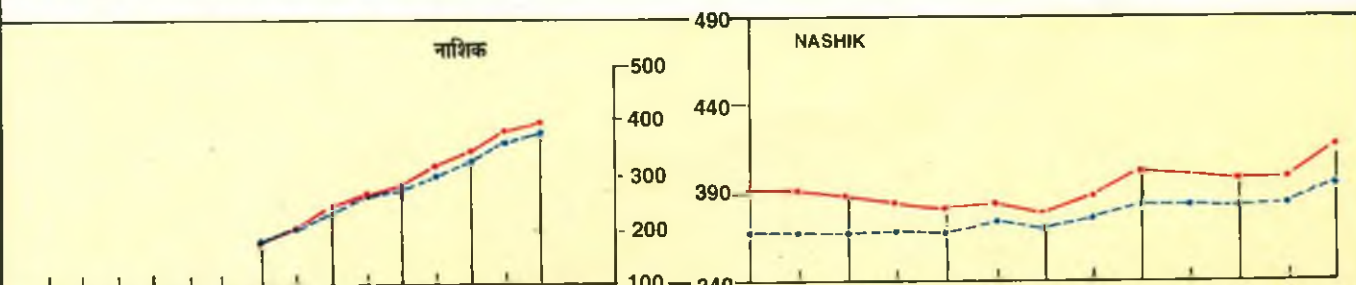
पुणे

PUNE

नाशिक

NASHIK

1983-84 1985-86 1987-88 1989-90 1991-92 1993-94 1995-96 1997-98

डि. जा. फे. मा. ए. मे. जू. जु. ऑ. स. ऑ. नो. डि.
 D J F M A M J J A S O N D

1996 1997

* नऊ महिन्यांची सरासरी / AVERAGE FOR NINE MONTHS

नाशिक केंद्राचे निर्देशांक ऑक्टोबर, १९८८ पासून प्रसारित करण्यात येत आहेत.

पुढे चालू CONTINUED

THE INDEX NUMBERS FOR NASHIK CENTRE ARE RELEASED FROM OCTOBER, 1988.

महाराष्ट्र राज्य MAHARASHTRA STATE

औद्योगिक कामगारांकरिता ग्राहक किंमतीचे निर्देशांक CONSUMER PRICE INDEX NUMBERS FOR INDUSTRIAL WORKERS

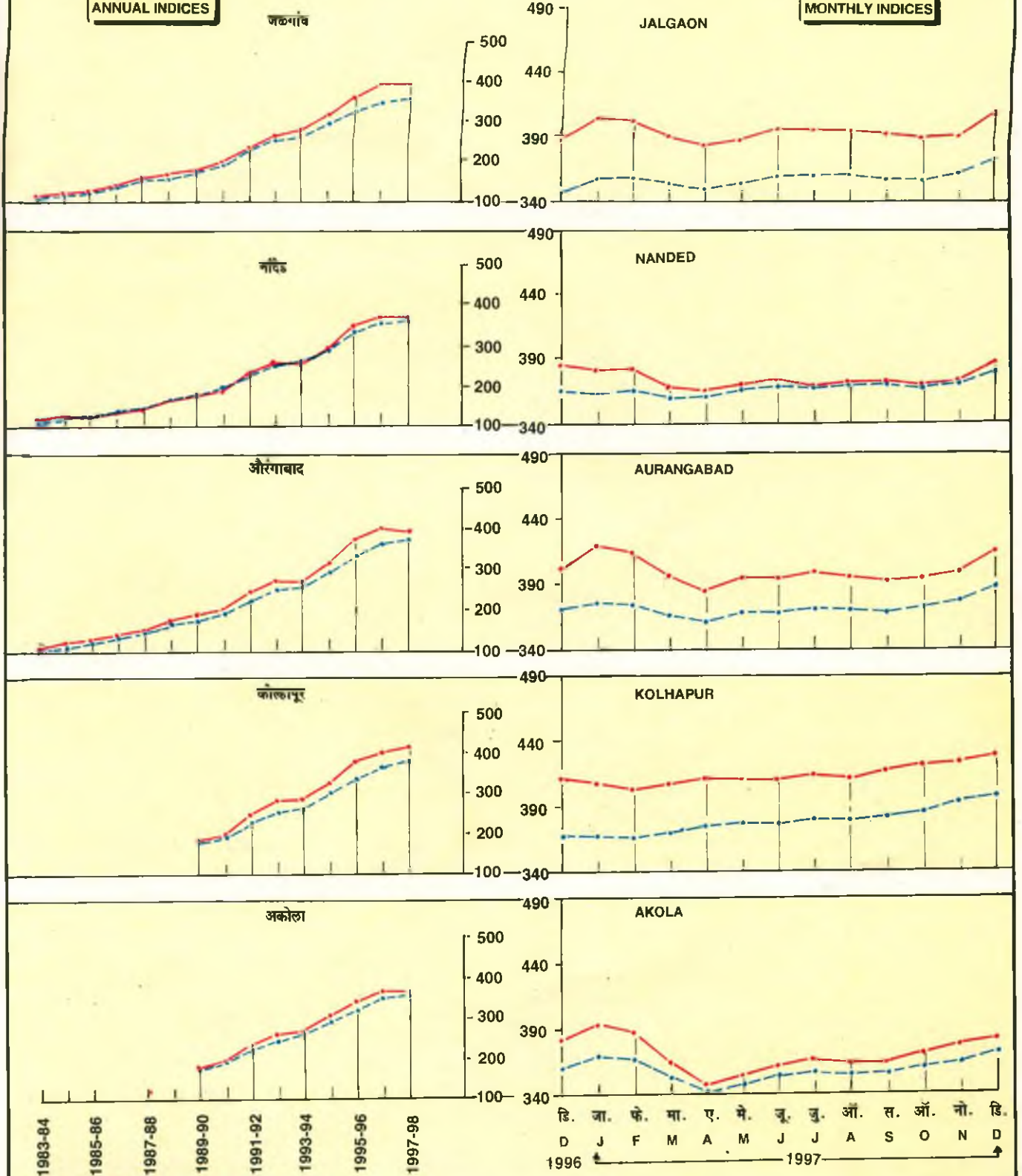
सन्मूलक वर्ष / BASE YEAR 1982 = 100

वार्षिक निर्देशांक
ANNUAL INDICES

—●— जन्मगट
FOOD GROUP

—○— सर्वसाधारण निर्देशांक
GENERAL INDEX

मासिक निर्देशांक
MONTHLY INDICES

* या किंमती साठी / AVERAGE FOR NINE MONTHS *

अकोला व कोल्हापूर या दोन केंद्रे निर्देशांक मे, १९८९ पासून प्रसहित करण्यात येत आहेत.

समाप्त CONCLUDED

THE INDEX NUMBERS FOR AKOLA AND KOLHAPUR CENTRES ARE RELEASED FROM MAY, 1989.

५. रोजगार

जनगणना १९९१ नुसार काम करणारे

५.१. जनगणना १९९१ नुसार राज्याच्या एकूण लोकसंख्येमध्ये काम करणाऱ्यांचे प्रमाण ४३ टक्के असून ते जवळजवळ १९८१ च्या जनगणनेच्या प्रमाणाएवढेच होते. राज्याच्या ग्रामीण भागातील हे प्रमाण (४९.७ टक्के) नागरी भागातील अशा प्रमाणापेक्षा (३२.३ टक्के) बरेच जास्त होते. राज्यातील हे प्रमाण (४३.० टक्के) संपूर्ण भारतातील अशा प्रमाणापेक्षा (३७.७ टक्के) जास्त होते.

काम करणारे पुरुष

५.२. राज्यातील एकूण पुरुषांपैकी काम करणाऱ्या पुरुषांचे प्रमाण १९८१ मध्ये ५३.७ टक्के होते, ते १९९१ मध्ये थोडे कमी होऊन ५२.२ टक्के झाले. राज्याच्या ग्रामीण भागातील हे प्रमाण (५३.२ टक्के) नागरी भागातील प्रमाणापेक्षा (५०.६ टक्के) जास्त होते. राज्यातील एकूण काम करणाऱ्यांमध्ये ६२.८ टक्के पुरुष होते.

काम करणाऱ्या स्त्रिया

५.३. राज्यात काम करणाऱ्या पुरुषांच्या प्रमाणात घट आढळली असली तरी राज्यातील एकूण स्त्रियांपैकी काम करणाऱ्या स्त्रियांचे प्रमाण १९८१ मधील ३०.६ टक्क्यांवरून वाढून १९९१ मध्ये ३३.१ टक्के इतके झाले. राज्याच्या ग्रामीण भागात हे प्रमाण ४६.० टक्के होते व ते नागरी भागातील प्रमाणापेक्षा (११.४ टक्के) बरेच जास्त होते. राज्यातील एकूण काम करणाऱ्यांमध्ये स्त्रियांचे प्रमाण ३७.२ टक्के होते.

मुख्यतः व सीमांतिक काम करणारे

५.४. १९९१ च्या जनगणनेप्रमाणे काम करणाऱ्यांचे (१) मुख्यतः काम करणारे म्हणजे जे वर्षभरात जास्त काळ काम करतात (म्हणजेच १८३ किंवा त्यापेक्षा जास्त दिवस) आणि (२) सीमांतिक काम करणारे म्हणजे जे वर्षभरात १८३ दिवसांपेक्षा कमी दिवस काम करतात, असे दोन प्रकारात वर्गीकरण केले आहे. राज्यातील एकूण लोकसंख्येपैकी "मुख्यतः काम करणाऱ्यांचे" प्रमाण १९८१ मध्ये ३८.७ टक्के होते. त्यात थोडीशी वाढ होऊन ते १९९१ मध्ये ३९.३ टक्के झाले. तथापि, १९९१ मध्ये "सीमांतिक काम करणाऱ्यांचे" प्रमाण जवळजवळ १९८१ मधील प्रमाणाएवढेच म्हणजे ३.७ टक्के होते.

५.५. सीमांतिक काम करणाऱ्यांचे पुरुषांमधील प्रमाण स्त्रियांमधील प्रमाणापेक्षा बरेच कमी आढळले. राज्यात फक्त ०.९२ टक्के पुरुष सीमांतिक काम करणारे होते, तर ६.६४ टक्के स्त्रिया होत्या. सीमांतिक काम करणाऱ्यांचे प्रमाण नागरी भागाच्या (०.८२ टक्के) तुलनेत ग्रामीण भागात (५.५ टक्के) बरेच जास्त आढळले.

मुख्यतः काम करणाऱ्यांचे वर्गीकरण

५.६. १९८१ व १९९१ च्या जनगणनांप्रमाणे मुख्यतः काम करणाऱ्यांची आर्थिक वर्गीकरणानुसार टक्केवारी खालील तक्ता क्र. ५.१ मध्ये दिली आहे.

5. EMPLOYMENT

Workers as per 1991 Population Census

5.1 According to the 1991 population census, the proportion of workers in the total population of the State was 43 per cent which was almost the same as that in 1981. The proportion of workers was substantially higher in the rural areas (49.7 per cent) than that in urban areas (32.3 per cent). The proportion of workers (43.0 per cent) in the State was higher than that for All-India (37.7 per cent).

Male workers

5.2 The proportion of male workers to the male population in the State marginally declined from 53.7 per cent in 1981 to 52.2 per cent in 1991. This proportion in the rural areas (53.2 per cent) of the State was higher than that in the urban areas (50.6 per cent). The proportion of male workers to total workers in the State was 62.8 per cent.

Female Workers

5.3 Unlike the decline observed in the proportion of male workers, the proportion of female workers to the female population in the State increased from 30.6 per cent in 1981 to 33.1 per cent in 1991. The proportion of female workers in the rural areas of the State was 46.0 per cent which was significantly higher than the proportion in the urban areas (11.4 per cent). The proportion of female workers to total workers in the State was 37.2 per cent.

Main and Marginal Workers

5.4 The 1991 Census classified the workers in two categories viz. (1) Main workers i.e. those who worked for a major period of the year (i.e. 183 or more days) and (2) Marginal workers i.e. those who worked for less than 183 days in a year. The composition of workers in 1991 indicates that the proportion of main workers to total population in the State slightly increased from 38.7 per cent in 1981 to 39.3 per cent in 1991. However, the proportion of marginal workers to total population which was 3.7 per cent in 1991, remained almost the same as that in 1981.

5.5 The incidence of marginal workers among the males was very low as compared with females. Only 0.92 per cent of the males in the State were marginal workers, while the females were 6.64 per cent. The incidence of marginal work was comparatively high in the rural areas (5.5 per cent) than that in the urban areas (0.82 per cent).

Composition of Main Workers

5.6 The percentage distribution of main workers according to Economic Classification as per 1981 and

तक्ता क्रमांक/TABLE No. 5.1

जनगणना १९८१ व १९९१ नुसार मुख्यतः काम करणाऱ्यांची आर्थिक वर्गीकरणानुसार टक्केवारी
Percentage distribution of main workers according to economic classification 1981 and 1991 censuses

काम करणाऱ्यांचा वर्ग (1)	ग्रामीण Rural		नागरी Urban		एकूण Total		Class of Workers (1)
	1981 (2)	1991 (3)	1981 (4)	1991 (5)	1981 (6)	1991 (7)	
1. शेतकरी	47.86	46.25	2.90	2.93	35.12	32.81	Cultivators
2. शेतमजूर	35.14	36.61	5.10	5.04	26.62	26.81	Agricultural labourers
3. पशुधन, जंगलकाम, मच्छिमारी, शिकार, मळे, फळबागा आणि संलग्न कामे.	2.20	1.66	1.53	1.21	2.02	1.52	Livestock, forestry, fishing, hunting and plantations, orchards and allied activities
4. खाणकाम आणि दगड खाण काम	0.26	0.27	0.29	0.60	0.27	0.37	Mining and quarrying
5. वस्तुनिर्माण प्रक्रिया, संधारण आणि दुरुस्ती— (अ) घरगुती उद्योग (ब) घरगुती उद्योगाव्यतिरिक्त इतर उद्योग.	2.22 3.55	1.47 3.86	3.41 31.35	1.91 28.79	2.55 11.43	1.61 11.60	Manufacturing, processing, servicing and repairs— (a) Household industry (b) Other than household industry.
6. बांधकाम	1.44	1.13	3.76	5.82	2.09	2.59	Construction
7. व्यापार आणि वाणिज्य	2.22	2.73	19.70	21.53	7.18	8.57	Trade and commerce
8. वाहतूक, साठवण आणि दळणवळण	0.89	1.16	9.39	9.48	3.30	3.74	Transport, storage and communication
9. इतर सेवा	4.22	4.85	22.57	22.68	9.42	10.38	Other services
एकूण मुख्यतः काम करणारे	100.00	100.00	100.00	100.00	100.00	100.00	Total main workers

५.७. राज्यातील मुख्यतः काम करणाऱ्यांमध्ये शेतकऱ्यांचे प्रमाण १९८१ मध्ये ३५.१२ टक्के होते. ते १९९१ मध्ये कमी होऊन ३२.८१ टक्के इतके झाले. तथापि, त्याच कालावधीत राज्यातील शेतमजुरांच्या प्रमाणात अल्पशी वाढ होऊन ते २६.६२ टक्क्यांवरून २६.८१ टक्के इतके झाले. राज्यात कृषि क्षेत्रामध्ये (शेतकरी, शेतमजूर, पशुधन, जंगलकाम, मत्स्यव्यवसाय इत्यादी) काम करणाऱ्यांचे प्रमाण १९८१ मधील ६३.७६ टक्क्यांवरून १९९१ मध्ये ६१.१४ टक्के इतके कमी झाले.

कारखान्यांतील रोजगार

५.८. कारखान्यांतील रोजगारामध्ये कारखाना अधिनियम १९४८ च्या विभाग २ एम (१), २ एम (२) व विभाग ८५ खाली नोंद झालेल्या कारखान्यांतील रोजगाराचा समावेश होतो. अखिल भारतीय स्तरावर कारखान्यांतील रोजगारासंबंधी उपलब्ध असलेली अलिकडची आकडेवारी १९९५ या वर्षाची असून त्यानुसार महाराष्ट्र राज्याने कारखान्यांतील सरासरी दैनिक रोजगाराच्या बाबतीत देशातील सर्व राज्यांमध्ये प्रथम क्रमांक कायम ठेवला आहे.

५.९. कारखान्यांतील रोजगाराबाबत महाराष्ट्र राज्याची अगदी अलिकडील माहिती १९९६ करिता असून त्यानुसार राज्यात कारखान्यांतील सरासरी दैनिक रोजगार १२.७९ लाख होता. १९९५ च्या तुलनेत तो १.६ टक्क्यांनी अधिक होता. पुनर्निर्माण वस्तू उद्योगातील दैनिक सरासरी रोजगारात १९९५ पेक्षा १९९६ मध्ये ३,३१० ने वाढ झाली. तत्सम कालावधीत भांडवली वस्तू उद्योगातील दैनिक सरासरी रोजगारात १५,५०६ ने वाढ झाली. उद्योग गटानुसार कारखान्यांतील रोजगार तक्ता क्र. ५.२ मध्ये दर्शविला आहे.

1991 censuses is presented in the table No.5.1 below:

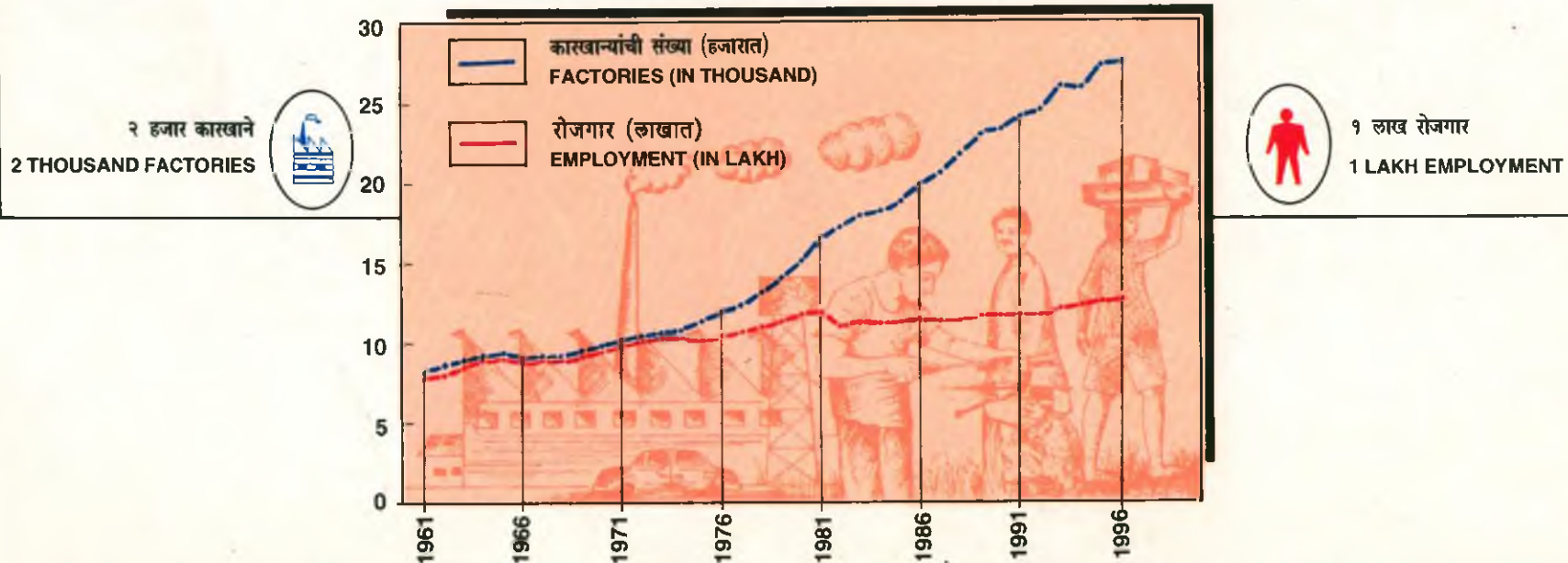
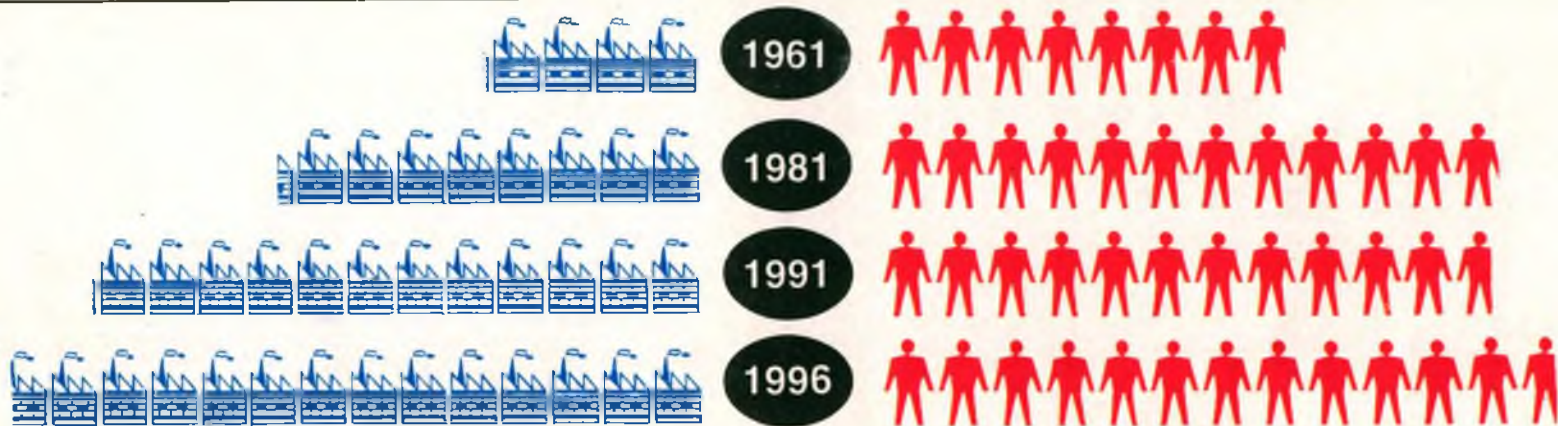
5.7 The proportion of cultivators amongst all main workers in the State declined from 35.12 per cent in 1981 to 32.81 per cent in 1991. However, in the same period, the proportion of agricultural labourers in the State slightly increased from 26.62 per cent to 26.81 per cent. The proportion of workers engaged in agricultural sector (Cultivators, Agricultural labourers, Livestock, Forestry, Fishing, etc.) declined from 63.76 per cent in 1981 to 61.14 per cent in 1991.

Factory Employment

5.8. The factory employment covers the employment in the factories coming under section 2m(i), section 2m(ii) and section 85 of the Factories Act 1948. The latest available data on factory employment at All-India level, which relate to the year 1995, indicate that Maharashtra continued to occupy the first position in respect of the average daily factory employment amongst all the States in the country.

5.9. From the latest available data on factory employment for Maharashtra State which pertain to the year 1996, the average daily factory employment was 12.79 lakh, which was higher by 1.6 per cent than that in 1995. The average daily employment in 1996 in intermediate goods industries increased by 3,310 over that in 1995. The corresponding increase in capital goods industries was 15,506. Major industry divisionwise factory employment is shown

महाराष्ट्र राज्य MAHARASHTRA STATE
कारखाने आणि कारखान्यांतील रोजगार
FACTORIES AND FACTORY EMPLOYMENT

२ हजार कारखाने

2 THOUSAND FACTORIES

१ लाख रोजगार

1 LAKH EMPLOYMENT

तक्ता क्रमांक/TABLE No. 5.2

महाराष्ट्र राज्यातील प्रमुख उद्योग गटांतील रोजगार

Factory Employment in Major Industry Divisions in Maharashtra State

उद्योग गट (1)	रोजगाराची दैनिक सरासरी Average daily employment			एकूणाशी टक्केवारी Percentage to total			Industry Division (1)
	1961 (2)	1995 (3)	1996 (4)	1961 (5)	1995 (6)	1996 (7)	
(अ) ग्राहक वस्तू उद्योग	5,10,254	4,78,164	4,80,357	64.9	38.0	37.5	A. Consumer goods industries
1. खाद्य वस्तू	55,065	1,39,914	1,46,099	7.0	11.1	11.4	1. Food products
2. पेये	1,080	7,531	8,607	0.1	0.6	0.7	2. Beverages
3. तंबाखू व तंबाखूचे पदार्थ	34,045	5,202	4,447	4.3	0.4	0.3	3. Tobacco and tobacco products.
4. सुती कापड	3,21,031	1,74,937	1,72,835	40.9	13.9	13.5	4. Cotton textiles
5. लोकर, रेशीम व मनुष्यनिर्मित तंतूचे कापड.	34,899	45,660	42,468	4.4	3.6	3.3	5. Wool, silk and man-made artificial fibre textiles
6. कापडाच्या वस्तू	13,227	32,430	32,391	1.7	2.6	2.5	6. Textile products
7. लाकूड, लाकडाच्या वस्तू व फर्निचर	10,873	15,174	15,275	1.4	1.2	1.2	7. Wood, wood products and furniture.
8. कागद, कागदाच्या वस्तू, मुद्रण, प्रकाशन व संबंधित उद्योग.	38,982	53,593	54,602	5.0	4.3	4.3	8. Paper, paper products, printing, publishing and allied industries.
9. कातडी व कातड्याची उत्पादने, फर व कातड्याच्या पर्यायी वस्तू.	1,052	3,723	3,633	0.1	0.3	0.3	9. Leather and products of leather, fur and substitutes of leather
(ब) पुनर्निर्माण वस्तू उद्योग	1,29,631	3,70,667	3,73,977	16.4	29.4	29.2	B. Intermediate goods industries
10. मूलभूत रसायने व रासायनिक पदार्थ	34,048	1,40,231	1,36,079	4.3	11.1	10.6	10. Basic chemicals and chemical products
11. रबर, प्लॅस्टिक, पेट्रोलियम व कोळसा यांचे पदार्थ व अणुइंधनाची प्रक्रिया	17,379	54,729	56,296	2.2	4.3	4.4	11. Rubber, plastic, petroleum and coal products, processing of nuclear fuels
12. अधातू खनिज पदार्थ	28,351	36,399	36,782	3.6	2.9	2.9	12. Non-metallic mineral products.
13. मूलभूत धातू व मिश्र धातू आणि धातूच्या वस्तू व सुटे भाग (यंत्रे व सामग्री सोडून.)	49,853	1,39,308	1,44,820	6.3	11.1	11.3	13. Basic metal and alloys industries, metal products and parts (except machinery and equipment).
(क) भांडवली वस्तू उद्योग	1,21,920	2,93,764	3,09,270	15.5	23.4	24.3	C. Capital goods industries
14. यंत्रसामग्री, यांत्रिक अवजारे (परिवहन सामग्री वगळून)	59,396	1,73,547	1,77,335	7.5	13.9	13.9	14. Machinery and equipment. (other than transport equipment).
15. परिवहन सामग्री व सुटे भाग	46,867	93,500	1,01,809	6.0	7.4	8.0	15. Transport equipment and parts.
16. उत्पादन करणारे इतर उद्योग	15,657	26,717	30,126	2.0	2.1	2.4	16. Other manufacturing industries.
(ड) इतर							D. Others
17. इतर	25,574	1,16,418	1,15,228	3.2	9.2	9.0	17. Others
एकूण	7,87,379	12,59,013	12,78,832	100.0	100.0	100.0	Total

५.१०. वस्तूनिर्माण उद्योगांचे मुख्यतः तीन विभागात वर्गीकरण करण्यात आले आहे. ते म्हणजे ग्राहक वस्तू उद्योग, पुनर्निर्माण वस्तू उद्योग व भांडवली वस्तू उद्योग. कारखान्यांतील रोजगार विचारात घेता, १९६१ ते १९९६ या कालावधीत राज्यातील या तीन उद्योग गटांच्या सापेक्ष महत्त्वात लक्षणीय बदल झाला आहे. १९६१ मध्ये ग्राहक वस्तू उद्योगांचे कारखान्यांतील रोजगारात प्राबल्य होते व त्यांचा हिस्सा ६४.९ टक्के इतका होता. १९९६ मध्ये तो ३७.५ टक्क्यांपर्यंत खाली आला. याउलट, या कालावधीत पुनर्निर्माण वस्तू उद्योगात व भांडवली वस्तू उद्योगात भरीव वाढ दिसून आली आणि त्यांचा रोजगारातील एकत्रित

in Table No.5.2.

5.10. The manufacturing industries are broadly classified into three categories viz. consumer goods, intermediate goods and capital goods industries. Considering the factory employment, the relative importance of these three categories in the State, has considerably changed between 1961 to 1996. In 1961, consumer goods industries were predominant as they accounted for 64.9 per cent of the factory employment. The share of these industries declined to 37.5 per cent in 1996. On the other hand, the intermediate goods industries and capital goods industries have shown substantial growth during

हिस्सा जो १९६१ मध्ये ३१.९ टक्के होता, तो वाढून १९९६ मध्ये ५३.५ टक्के झाला.

५.११. कारखान्यांतील एकूण रोजगारातील ग्राहक वस्तू उद्योगामधील रोजगाराचा हिस्सा कमी होण्याचे प्रमुख कारण म्हणजे सुती कापड उद्योग गटातील रोजगारात झालेली मोठ्या प्रमाणावरील घट हे होय. सुती कापड उद्योगात १९६१ साली दैनिकसरासरी रोजगार ३.२ लाख होता. त्यात घट होऊन तो १९८१ साली (सुती कापड उद्योगातील संपापूर्वी) २.८ लाख झाला आणि त्यात आणखी घट होऊन तो १९९६ साली १.७ लाख इतका झाला. इतर ग्राहक वस्तू उद्योग गटातील रोजगारामध्ये जरी वाढ झाली असली तरी ही वाढ सुती कापड उद्योग गटातील रोजगारात झालेल्या तीव्र घटीची भरपाई करू शकली नाही.

५.१२. गेल्या ३६ वर्षांत ग्राहक वस्तू उद्योगातील रोजगारात घट झाली असली तरी, पुनर्निर्माण वस्तू उद्योगातील आणि भांडवली वस्तू उद्योगातील रोजगारात लक्षणीय वाढ झाली आहे. पुनर्निर्माण वस्तू उद्योगातील रोजगार १.३ लाखावरून ३.७ लाखांपर्यंत वाढला. त्याचप्रमाणे भांडवली वस्तू उद्योगातील रोजगारातही भरीव वाढ होऊन १९६१ मधील १.२ लाखावरून तो १९९६ मध्ये ३.१ लाख इतका झाला.

५.१३. १९६१ ते १९८१ या कालावधीत कारखान्यांतील सरासरी दैनिक रोजगाराचा वार्षिक वृद्धीदर १.९ टक्के होता. तथापि, १९८१-८२ मध्ये बृहन्मुंबईतील सुती कापड गिरण्यांत आणि ठाणे व पुणे ह्या पट्ट्यातील कारखान्यांमध्ये १९८४ साली झालेल्या संपामुळे राज्यातील कारखान्यांतील रोजगारात घट झाली. अलिकडील काही वर्षांत कारखान्यांच्या रोजगारात काही प्रमाणात वाढ झाली असून सन १९८१ मधील संपपूर्व कालावधीतील ११.९२ लाख ही रोजगार पातळी १९९३ मध्ये ओलांडली गेली आहे. १९६१ ते १९९६ या कालावधीत कारखान्यांतील रोजगाराचा वार्षिक वृद्धीदर १.१७ टक्के इतका होता. तथापि, त्याच कालावधीतील कारखान्यांच्या संख्येचा वार्षिक वृद्धीदर बराच जास्त म्हणजे ३.८८ टक्के होता.

५.१४. पुनर्निर्माण वस्तू उद्योग आणि भांडवली वस्तू उद्योग यांच्यातील एकत्रित रोजगाराचा १९६१ ते १९९६ या कालावधीकरिता वार्षिक वृद्धीदर २.४९ टक्के होता व तो कारखान्यातील एकूण रोजगाराच्या वृद्धीदराच्या दुपटीपेक्षा जास्त होता. याउलट तो ग्राहक वस्तू उद्योगांकरिता ऋण (-०.५२ टक्के) होता. सात उद्योग गटांसाठी रोजगाराचा १९६१ ते १९९६ या दिर्घ कालावधीतील वार्षिक वृद्धीदर सर्व उद्योगांसाठी मिळून असलेल्या १.१७ टक्के ह्या वार्षिक वृद्धीदराच्या दुपटीपेक्षा जास्त होता. हे सात उद्योग गट पुढीलप्रमाणे :- (१) पेये (५.६१ टक्के), (२) कातडी व कातड्याची उत्पादने, फर व कातड्याच्या पर्यायी वस्तू (४.०७ टक्के), (३) रबर, प्लॅस्टिक, पेट्रोलियम व कोळसा यांचे पदार्थ व अणू इंधनाची प्रक्रिया (३.८९ टक्के), (४) रसायने व रासायनिक पदार्थ (३.५९ टक्के), (५) खाद्य वस्तू (३.०३ टक्के),

this period as their share together in employment increased from 31.9 per cent in 1961 to 53.5 per cent in 1996.

5.11. The reduction in the share of employment of the consumer goods industries in total factory employment is mainly due to large scale reduction in employment in cotton textiles industry. The average daily employment in the cotton textiles industry which was 3.2 lakh in 1961, declined to 2.8 lakh in 1981 (prior to the strike in the cotton textiles industry) and further to 1.7 lakh in 1996. Though there is some growth in employment in other consumer goods industries, it could not compensate for the sharp fall in employment in cotton textiles industry.

5.12. Unlike the decline in employment in consumer goods industries, the employment in intermediate goods industries and capital goods industries registered a sizeable growth in the last 36 years. In intermediate goods industries the employment is increased from 1.3 lakh to 3.7 lakh. Similarly, the employment in capital goods industries also increased substantially from 1.2 lakh in 1961 to 3.1 lakh in 1996.

5.13. The average daily factory employment in the State increased at an annual rate of 1.9 per cent during the period 1961 to 1981. However, thereafter, the growth in factory employment in the State declined mainly due to strikes in the cotton textiles industry in Brihanmumbai in 1981-82 and in other factories in Thane and Pune belt in 1984. There has been some recovery in total factory employment in the recent years, and it has surpassed the pre-strike period level of 11.92 lakh in 1981, in the year 1993. During the period 1961-1996 the factory employment registered an annual growth rate of 1.17 per cent. However, the annual growth rate in the total number of factories for the same period was much higher being 3.88 per cent.

5.14. During 1961 to 1996 the annual growth rate of employment for intermediate and capital goods industries together was 2.49 per cent, which is more than double the rate for all factories together. As against this, for consumer goods industries it was negative (-0.52 per cent). The annual growth rate of employment for the period 1961 to 1996 for seven industry divisions was more than double the annual growth rate of 1.17 per cent for all industry divisions together. These industry divisions are (i) Beverages (5.61 per cent), (ii) Leather and products of leather, fur and substitutes of leather, (4.07 per cent), (iii) Rubber, plastic, petroleum and coal products, processing of nuclear fuels (3.89 per cent), (iv) Chemicals and chemical products (3.59 per cent), (v) Food products (3.03 per cent), (vi) Basic metal

(६) मूलभूत धातू व मिश्र धातू आणि धातुच्या वस्तू (यंत्रे व सामग्री सोडून) (२.६० टक्के) आणि (७) यंत्र सामग्री व यांत्रिक अवजारे (परिवहन सामग्री वगळून) (२.३८ टक्के).

नवीन नोंदणी झालेले कारखाने

५.१५. कारखाने अधिनियम, १९४८ च्या अंतर्गत राज्यात १९९६ मध्ये १,५५३ नवीन कारखाने नोंदले गेले. या कारखान्यातील रोजगार ५७ हजार होता. नवीन नोंदलेल्या कारखान्यांपैकी ९० टक्के कारखाने प्रत्येकी ५० पेक्षा कमी कामगार असणारे होते. या नवीन नोंदणी झालेल्या कारखान्यांत जास्त प्रमाण खाद्य पदार्थ (१२.८ टक्के), सुती कापड (११.९ टक्के), लाकूड व लाकडाच्या वस्तू (९.६ टक्के), मूलभूत रसायने व रासायनिक पदार्थ (९.५ टक्के), आणि यंत्रसामग्री वगळून धातूच्या अन्य वस्तू व सुटे भाग (१०.५ टक्के) या उद्योग गटांचे होते.

५.१६. मुंबई, ठाणे, पुणे या औद्योगिकदृष्ट्या प्रगत भागाच्या पट्ट्याबाहेर उद्योग स्थापन करण्यास उत्तेजन देण्यावर शासकीय धोरणांचा भर आहे. राज्यातील कारखान्यांतील एकूण रोजगारात बृहन्मुंबई (मुंबई व मुंबई उपनगर जिल्हे), ठाणे व पुणे हे जिल्हे वगळता इतर जिल्हांचा वाटा १९७५ मध्ये २३ टक्के होता, तो १९९६ मध्ये ४४ टक्के इतका वाढला. १९७५ ते १९९६ या कालावधीत कारखान्यांतील रोजगारात (मुंबईतील संपाचा परिणाम झालेला सुती कापड उद्योग वगळता) झालेल्या निव्वळ वाढीत या जिल्हांचा हिस्सा बराच मोठा म्हणजे ९३ टक्के होता.

रोजगार क्षेत्र माहिती

५.१७. रोजगार क्षेत्र माहिती कार्यक्रमांतर्गत, सार्वजनिक व खाजगी क्षेत्रातील (१) बृहन्मुंबईत ज्या आस्थापनामध्ये २५ किंवा अधिक कामगार कार्यरत आहेत आणि (२) राज्यातील उर्वरित भागात ज्या आस्थापनामध्ये १० किंवा अधिक कामगार कार्यरत आहेत, अशा सर्व आस्थापनांकडून आकडेवारी गोळा करण्यात येते. या आस्थापनांमध्ये मार्च, १९९७ अखेर एकूण ३८.८२ लाख रोजगार होता, तर मार्च, १९९६ अखेर ३८.६२ लाख इतका रोजगार होता.

५.१८. रोजगार क्षेत्र माहिती कार्यक्रमांतर्गत मार्च, १९९७ अखेरीच्या एकूण ३८.८२ लाख रोजगारापैकी २३.४६ लाख रोजगार हा सार्वजनिक क्षेत्रात असून तो जवळजवळ मार्च, १९९६ अखेर इतकाच होता. सार्वजनिक क्षेत्रातील एकूण रोजगारामध्ये स्थानिक संस्थांचा २९ टक्के, राज्य शासनाचा २३ टक्के, केंद्र शासनाचा १९ टक्के, निम-केंद्र शासकीय संस्थांचा १८ टक्के आणि निम-राज्य शासकीय संस्थांचा ११ टक्के असा वाटा होता.

५.१९. रोजगार क्षेत्र माहिती कार्यक्रमांतर्गत गोळा करण्यात येणाऱ्या आकडेवारीनुसार राज्यात संघटित खाजगी क्षेत्रातील एकूण रोजगार मार्च, १९९७ अखेरीस १५.३६ लाख होता. तर आधीच्या वर्षी तो १५.१९ लाख होता. मार्च, १९९७ अखेर संघटित खाजगी क्षेत्रातील एकूण रोजगारापैकी ६५ टक्के रोजगार वस्तुनिर्माण क्षेत्रामध्ये तर २१ टक्के रोजगार सामूहिक, सामाजिक व वैयक्तिक सेवा क्षेत्रांमध्ये होता.

and alloys, metal products and parts(except machinery and equipment) (2.60 per cent) and (vii) Machinery and equipments (other than transport equipment) (2.38 per cent).

Newly registered factories

5.15. During 1996, the number of factories newly registered in the State under the Factories Act, 1948 was 1,553. The employment in these factories was 57 thousand. Amongst the newly registered factories 90 per cent were employing less than 50 workers each. Amongst the newly registered factories higher proportion is accounted for the groups Food products (12.8 per cent), Cotton textiles (11.9 per cent), Wood & wood products (9.6 per cent), Basic chemicals & chemical products (9.5 per cent) and Metal products and parts except machinery and equipment (10.5 per cent).

5.16 The thrust of the government policies is encouraging the industries in areas other than the industrially advanced Mumbai-Thane-Pune belt. The total share of districts other than Brihanmumbai (Mumbai and Mumbai suburban districts), Thane and Pune in the factory employment went up to 44 per cent in 1996 from 23 per cent in 1975. These districts also accounted for a large proportion viz. 93 per cent of the total net additional factory employment(excluding cotton textile industry which was affected by strikes in Mumbai) between 1975 and 1996.

Employment Market Information

5.17 Under the Employment Market Information (EMI) Programme, data are collected from such public and private sector establishments i) in Brihanmumbai employing 25 or more workers and ii) in the rest of the State employing 10 or more workers. The total employment in these establishments at the end of March, 1997 was 38.82 lakh as against 38.62 lakh at the end of March, 1996.

5.18 Of the 38.82 lakh total employment at the end of March, 1997 covered under EMI programme, 23.46 lakh employment was in the public sector, which was almost same as that at the end of March, 1996. In the public sector employment, the share of Local Bodies was 29 per cent, that of the State Government 23 per cent, Central Government 19 per cent, Quasi Central Government 18 per cent and Quasi State Government 11 per cent.

5.19 The total employment in the organised private sector as covered under the EMI Programme in the State at the end of March, 1997 was 15.36 lakh as against 15.19 lakh at the end of the previous year. Out of the total employment in the organised private sector at the end of March, 1997, 65 per cent was in the Manufacturing sector and 21 per cent in the Community, Social and Personal services sector.

सेवायोजन केंद्रांची आकडेवारी

५.२०. महाराष्ट्र राज्यातील सेवायोजन केंद्रात १९९६-९७ यावर्षी नवीन नोंदणी झालेल्या व्यक्तींची संख्या ६.५ लाख होती व ती १९९५-९६ च्या ७.५ लाख संख्येच्या तुलनेत १३.३ टक्क्यांनी कमी होती. एप्रिल, १९९७ ते जानेवारी, १९९८ या कालावधीत ५.७३ लाख व्यक्तींची नवीन नोंदणी झाली. ही संख्या गेल्या वर्षी तेवढीच आहे. जानेवारी, १९९८ अखेर पटावर असलेल्या उमेदवारांची संख्या ३९.४७ लाख होती. १९९६-९७ मध्ये जाहीर झालेल्या भरावयाच्या जागांची संख्या ५१ हजार होती व १९९५-९६ मध्ये तत्सम संख्येपेक्षा (५२ हजार) ती १.९ टक्क्यांनी कमी होती. प्रत्यक्ष भरलेल्या जागांची संख्या १९९६-९७ मध्ये २१,२५८ होती. तर १९९५-९६ मध्ये ती २१,४०४ होती. एप्रिल १९९७ ते जानेवारी, १९९८ या कालावधीत जाहीर झालेल्या भरावयाच्या जागांची संख्या ४० हजार होती, तर आधीच्या वर्षाच्या याच कालावधीत ती ४६ हजार होती. एप्रिल १९९७ ते जानेवारी, १९९८ या कालावधीत नोकरी मिळालेल्यांची संख्या १९ हजार होती व ती एप्रिल १९९६ ते जानेवारी, १९९७ मध्ये भरलेल्या जागांच्या संख्येच्या (१७ हजार) तुलनेत अधिक होती.

५.२१. ३१ डिसेंबर, १९९७ रोजी सेवायोजन केंद्राच्या पटावर असलेल्या व्यक्तींचे त्यांच्या शैक्षणिक पात्रतेनुसार वर्गीकरण तक्ता क्र. ५.३ मध्ये दर्शविले आहे.

तक्ता क्रमांक/TABLE No. 5.3

डिसेंबर, १९९७ अखेर सेवायोजन केंद्राच्या पटावर असलेल्या व्यक्तींच्या संख्येचे शैक्षणिक पात्रतेनुसार वर्गीकरण
Distribution of persons on the live register as at the end of December, 1997 according to educational qualification

उच्चतम शैक्षणिक पात्रता	डिसेंबर, १९९७ अखेर पटावर असलेल्या व्यक्तींची संख्या Candidates on the live register as at the end of December, 1997		Highest Level of education
	संख्या Number	एकूणशी टक्केवारी Percentage to total	
(1)	(2)	(3)	(1)
माध्यमिक शालांत परीक्षेपेक्षा कमी शिकलेले (निरक्षर धरून)	9,28,431	23.61	Below S.S.C. (including Illiterate).
माध्यमिक शालांत परीक्षा उत्तीर्ण	20,24,141	51.46	S. S. C.
उच्च माध्यमिक परीक्षा उत्तीर्ण	4,77,377	12.14	H. S. C. (Higher Secondary School Certificate Exam.)
औद्योगिक प्रशिक्षण संस्थेमधून शिकलेले व शिकाऊ उमेदवारी अधिनियमाखाली शिकलेले	1,05,863	2.69	ITI trained applicants and apprentices trained under Apprenticeship Act.
अभियांत्रिकी पदविकाधारक पदवीधर	41,125	1.05	Engineering diploma-holder Graduates
(अ) अभियांत्रिकी/तंत्रविज्ञान	17,055	0.43	(a) Engineering/Technology
(ब) वैद्यकीय	3,742	0.10	(b) Medicine
(क) इतर	3,01,680	7.67	(c) Others
एकूण	3,22,477	8.20	Total
पदव्युत्तर पदवीधर			Post-Graduates
(अ) अभियांत्रिकी/तंत्रविज्ञान	75	*	(a) Engineering/Technology
(ब) वैद्यकीय	246	*	(b) Medicine
(क) इतर	33,355	0.85	(c) Others
एकूण	33,676	0.86	Total
एकूण	39,33,090	100.00	Total

* नगण्य / Negligible

Employment Exchange Statistics

5.20 The number of persons newly registered in the employment exchanges in Maharashtra State during the year 1996-97 was 6.5 lakh as compared with 7.5 lakh during 1995-96 showing a decrease of 13.3 per cent. During April, 1997 to January, 1998, the number of persons newly registered was 5.73 lakh, the same as that of the previous year. The number of persons on the live register at the end of January, 1998 was 39.47 lakh. The number of vacancies notified in 1996-97 was 51 thousand and was lower by 1.9 per cent than that (52 thousand) during the year 1995-96. Actual placements effected during 1996-97 were 21,258 as against 21,404 in 1995-96. The number of vacancies notified between April, 1997 to January, 1998 was 40 thousand as against 46 thousand during the corresponding period of the previous year. The placements effected were 19 thousand during April 1997 to January, 1998 and were higher as compared with that of 17 thousand during April-January, 1997.

5.21 The classification of the persons on the live register of employment exchanges as on 31 st December, 1997 by educational qualifications is shown in the Table No.5.3.

५.२२. ३१ डिसेंबर, १९९७ रोजी पटावर असलेल्या व्यक्तींपैकी जवळजवळ २४ टक्के व्यक्ती माध्यमिक शालांत परीक्षेपेक्षा कमी शिक्षण झालेल्या (निरक्षर धरून) होत्या. सुमारे ५१ टक्के व्यक्ती माध्यमिक शालांत परीक्षा उत्तीर्ण होत्या आणि ८.२ टक्के व्यक्ती विविध शाखांतील पदवीधर होत्या. त्यातील बहुतांश पदवीधर अभियांत्रिकी, तंत्रविज्ञान व वैद्यकीय शाखा सोडून इतर शाखातील होते. पटावरील पदव्युत्तर पदवीधरांचे प्रमाण एक टक्क्यापेक्षा कमी (०.८६ टक्के) होते व त्यापैकी जवळजवळ सर्व पदव्युत्तर पदवीधर अभियांत्रिकी, तंत्रविज्ञान व वैद्यकीय विभाग सोडून इतर शाखांतील होते.

रोजगार कार्यक्रम

रोजगार हमी योजना

५.२३ रोजगार हमी योजनेचा (रो.ह.यो.) उद्देश राज्यातील ग्रामीण भागात व 'क' वर्ग नगरपरिषदांच्या क्षेत्रात ज्यांना रोजगाराची जरूरी आहे व जे शारीरिक श्रमाचे काम करण्यास तयार आहेत त्यांना 'मागेल त्याला काम' या तत्वाच्या अधीन राहून लाभदायक व उत्पादक रोजगार पुरविणे हा आहे. रो.ह.यो. द्वारे फलोत्पादन विकास कार्यक्रम, जवाहर विहिरी योजना, ओसाड जमिनीवर वृक्ष लागवड, तुतीची लागवड व श्रमशक्तीद्वारे ग्रामविकास या उपयोजनांची अंमलबजावणी करण्यात येते. रोजगार हमी योजनेखाली १९९६-९७ या वर्षात ९.०० कोटी मनुष्यदिवसांचे काम उपलब्ध करून देण्यात आले, तर आधीच्या वर्षी ९.७० कोटी मनुष्यदिवसांचे काम उपलब्ध करून देण्यात आले होते. एप्रिल ते डिसेंबर, १९९७ या कालावधीत ६.०५ कोटी मनुष्यदिवसांचे काम पुरविण्यात आले. या तुलनेत १९९६ मध्ये तत्सम कालावधीत ५.६० कोटी मनुष्यदिवसांचे काम पुरविण्यात आले होते. या योजनेच्या आरंभापासून डिसेंबर, १९९७ अखेरपर्यंत वेगवेगळ्या प्रकारची ३.४९ लाख कामे घेण्यात आली व त्यापैकी ३.२२ लाख कामे पूर्ण करण्यात आली. पूर्ण झालेल्या कामांपैकी ६६ टक्के कामे ही मृदसंधारण व भू-विकासाची आणि १३ टक्के कामे जलसिंचनाची होती.

जवाहर रोजगार योजना

५.२४. जवाहर रोजगार योजना (जरयो) राज्यात दिनांक १ एप्रिल, १९८९ पासून सुरू करण्यात आली. या योजनेचा मुख्य हेतू ग्रामीण भागातील बेरोजगारांना लाभदाई रोजगार मिळवून देणे व न्यून रोजगारीतांना अतिरिक्त लाभदाई रोजगार मिळवून देणे हा आहे. टिकाऊ आणि उत्पादक सामूहिक मालमत्ता निर्माण करून ग्रामीण भागातील लोकांच्या राहणीमानाचा दर्जा उंचावणे हाही या योजनेचा उद्देश आहे. या योजनेकरिता वित्त पुरवठ्याचे स्वरूप केंद्र शासन ८० टक्के व राज्य शासन २० टक्के या प्रमाणात आहे. या योजनेखाली निर्माण होणाऱ्या एकूण रोजगारांपैकी ३० टक्के रोजगार स्त्रियांना पुरविण्याची अट घालण्यात आली आहे. या योजनेखाली १९९६-९७ मध्ये ४.५५ कोटी मनुष्यदिवस रोजगार उपलब्ध करून देण्यात आला. या योजनेखाली १९९७-९८ मध्ये ५.२४ कोटी मनुष्यदिवस रोजगार उपलब्ध करून देण्याचे उद्दिष्ट ठरविले असून एप्रिल, १९९७ ते जानेवारी १९९८ या कालावधीत ३.०४ कोटी मनुष्यदिवस रोजगार पुरविण्यात आला, तर १९९६-९७ च्या तत्सम कालावधीत २.५१ कोटी मनुष्यदिवस रोजगार पुरविला होता. १९९७-९८ मध्ये जानेवारी, १९९८ पर्यंत पुरविण्यात आलेल्या रोजगारापैकी ३४ टक्के रोजगार स्त्रियांना पुरविण्यात आला होता.

5.22 Nearly 24 per cent of those on the live register as on 31st December, 1997 were below S.S.C(Secondary School Certificate Examination) level including illiterates. About 51 per cent were S.S.C and 8.2 per cent were graduates in various disciplines. Most of the graduates were in the disciplines other than Engineering, Technology and Medicine. The proportion of post-graduates on the live register was less than one per cent (0.86 per cent) and almost all were from the disciplines other than Engineering, Technology and Medicines.

Employment Programmes

Employment Guarantee Scheme

5.23 The objective of the Employment Guarantee Scheme (EGS), which is being implemented in the State since 1972, is to provide gainful and productive employment to people in the rural areas and in the areas of 'C' class Municipal Councils, who are in need of work and are prepared to do unskilled manual work on the principle of 'work on demand'. The sub-schemes implemented through EGS are Horticulture Development Programme, Jawahar Wells Scheme, Plantation of Trees on the barren lands, Sericulture and Shramshaktidware Gram Vikas. Under EGS, work of 9.00 crore mandays was generated during 1996-97 as against 9.70 crore mandays generated during the previous year. During April-December, 1997, the work of 6.05 crore mandays was provided as compared with 5.60 crore mandays provided in the corresponding period of 1996. Since the inception of the EGS programme till the end of December, 1997, 3.41 lakh works of various types were taken up, of which 3.22 lakh works were completed. Out of the completed works, soil conservation and land development together accounted for 66 per cent and irrigation 13 per cent.

Jawahar Rojgar Yojana

5.24 Jawahar Rojgar Yojana (JRY) scheme was introduced in the State from 1st April, 1989. The main objective of this scheme is to provide gainful employment to unemployed and additional gainful employment to under-employed persons in rural areas. It also envisages creation of durable and productive community assets so as to improve overall quality of life in the rural areas. The financing pattern of scheme is 80 per cent of central share and 20 per cent of state share. The scheme stipulates provision of 30 per cent of the total employment opportunities to be created for women. Under this scheme, the employment of 4.55 crore mandays was provided during 1996-97. A target to provide 5.24 crore mandays of employment is set for 1997-98. During April, 1997 to January, 1998, 3.04 crore mandays of employment was provided as compared to employment of 2.51 crore mandays provided during corresponding period of 1996-97. Of the total employment provided during 1997-98 upto January, 1998, 34 per cent employment was provided to women.

५.२५. वर उल्लेखिलेल्या रोहयो व जरोयो या दोन्ही ग्रामीण रोजगार कार्यक्रमांतर्गत १९९६-९७ मध्ये एकूण १३.५५ कोटी मनुष्यदिवस रोजगार पुरविण्यात आला. या योजनेंतर्गत एप्रिल ते डिसेंबर, १९९७ या कालावधीत ८.६६ कोटी मनुष्यदिवस रोजगार पुरविण्यात आला.

नेहरू रोजगार योजना

५.२६. हा कार्यक्रम १९८९-९० मध्ये सुरु करण्यात आला असून तो राज्यातील सार्व नगरपरिषदा आणि महानगरपालिका क्षेत्रांना लागू आहे. केंद्र शासनाने १९९७-९८ पर्यंत या कार्यक्रमासाठी रु. ५५.४९ कोटी उपलब्ध करून दिले असून राज्य शासनाने राज्याचा हिस्सा म्हणून रु. २२.०३ कोटी रक्कम उपलब्ध करून दिली आहे. स्वयंरोजगार, वेतनी रोजगार, निवारा सुधार आणि कौशल्य वाढविण्यासाठी प्रशिक्षण देणे हे या कार्यक्रमाचे प्रमुख घटक आहेत.

५.२७. 'नागरी छोटे व्यवसाय सुरु करण्याकरिता सहाय्य' ह्या उपयोजनेखाली एकूण ८५,२९९ व्यवसाय सुरु करण्यात आले आणि २८,०९९ गरीब नागरी व्यक्तींना व्यावसायिक प्रशिक्षण देण्यात आले. नागरी भागात 'वेतनी रोजगार पुरविणे' या उपयोजनेखाली ऑक्टोबर, १९९७ पर्यंत ७,९८२ कामे पूर्ण करण्यात आली असून ६२.६६ लाख मनुष्यदिवस रोजगार पुरविण्यात आला.

सुवर्णजयंती शहरी रोजगार योजना

५.२८. केंद्र सरकारने नेहरू रोजगार योजना, नागरी भागातील गरिबांसाठी मूलभूत सेवा आणि पंतप्रधानांचा एकात्मिक नागरी दारिद्र्य निर्मूलन कार्यक्रम या तिन्ही योजनांच्या ऐवजी 'सुवर्ण जयंती शहरी रोजगार योजना' ही नवीन योजना दि. १ डिसेंबर, १९९७ पासून सुरु केली आहे. स्वयंरोजगार व वेतनी रोजगार पुरविणे हा या योजनेचा उद्देश आहे.

आश्वासित रोजगार योजना

५.२९. शेतीचा हंगाम संपल्यानंतरच्या काळात कमाल १०० दिवसांचा अंगमेहनतीचे काम असलेला वेतनी रोजगार ग्रामीण भागात उपलब्ध करून देण्याच्या दृष्टिने १९९३ पासून राज्यात 'आश्वासित रोजगार योजना' राबविली जात आहे. राज्यात या योजनेअंतर्गत २९ जिल्ह्यांतून २९८ गटांची निवड करण्यात आली आहे. जवाहर रोजगार योजनेप्रमाणेच या योजनेकरिता वित्त पुरवठ्याचे स्वरूप केंद्र शासन ८० टक्के व राज्य शासन २० टक्के या प्रमाणात आहे. १९९५-९६ पासून या योजनेतील ५० टक्के निधी 'पाणलोट क्षेत्र विकास' कार्यक्रमावर खर्च करण्यात येत आहे. १९९७-९८ मध्ये जानेवारी, १९९८ पर्यंत या योजनेसाठी १२७.९९ कोटी रुपये निधी (मागील वर्षाचा खर्च न झालेला निधी धरून) उपलब्ध करून दिला आहे. १९९७-९८ मध्ये जानेवारी, १९९८ पर्यंत या योजनेवर ८७.२२ कोटी रुपये खर्च करण्यात आले आहेत. ही योजना रोजगार हमी योजनेच्या धर्तीवर कार्यान्वित केली जात आहे.

दशलक्ष विहिरी योजना

५.३०. 'दशलक्ष विहिरी योजना' (दवियो) अंतर्गत दारिद्र्य रेषेखालील ग्रामीण शेतकऱ्यांना कृषि उत्पन्नापासून त्यांचे जीवनमान सुधारण्यासाठी

5.25 During 1996-97, the total employment generated under above mentioned two rural employment programmes viz. EGS and JRY was 13.55 crore mandays. During April to December, 1997, 8.66 crore mandays of employment was generated under EGS and JRY.

Nehru Rojgar Yojana

5.26 This programme was introduced in 1989-90 and is implemented in all the Municipal Council and Municipal Corporation areas in the State. Under this scheme, the Government of India has made available an amount of 55.49 crore rupees and the State Government has released its share of 22.03 crore rupees upto 1997-98. Self-employment, wage employment, upgradation of shelter and training for skill upgradation are the important components of this programme.

5.27 Under the sub-scheme, 'Support for setting up of Urban Micro enterprises', 85,299 units have been set up and 28,019 urban poor have been trained in vocational training. Under the sub-scheme of 'Urban Wage Employment' upto October, 1997, 7,982 works have been completed and 62.66 lakh mandays of employment was provided.

Suwarnajayanti Shahari Rojgar Yojana

5.28 The Central Government has introduced a new scheme 'Suwarnajayanti Shahari Rojgar Yojana' replacing three schemes namely Nehru Rojgar Yojana, Urban Basic Services for Poor and Prime Ministers Integrated Urban Poverty Eradication Programme with effect from 1st December, 1997. The objective of this scheme is to provide self employment and wage employment to urban poor.

Employment Assurance Scheme

5.29 The 'Employment Assurance Scheme' (EAS) is being implemented in the State since 1993 with a view to providing gainful employment of maximum 100 days of manual work during the lean agricultural season in the rural areas. In the State, 298 blocks from 29 districts have been selected under this scheme. The financing pattern of the scheme is similar to Jawahar Rojgar Yojana i.e. 80 per cent of Central share and 20 per cent of State share. From the year 1995-96, 50 per cent fund of this scheme is spent on 'Watershed Development Programme'. During 1997-98 upto January, 1998 the fund of 127.99 crore rupees (including unspent balance of previous year) was made available for this scheme. During 1997-98, upto January, 1998 an expenditure of Rs.87.22 crore has been incurred. The scheme is being implemented on the lines of EGS.

Million wells scheme

5.30 Under 'Million Well Scheme' (MWS), subsidy is given to the rural cultivators below

विहीर सिंचन सुविधा उपलब्ध करून देण्याच्या उद्देशाने अनुदान दिले जाते. या योजनेकरिता वित्त पुरवठ्याचे स्वरूप केंद्राचा ८० टक्के हिस्सा व राज्य शासनाचा २० टक्के हिस्सा असे आहे. दारिद्र्य रेषेखालील अनुसूचित जाती/अनुसूचित जमातीच्या शेतकऱ्यांना आणि ०.६० ते २.५० हेक्टर क्षेत्र जमीन असणाऱ्या दारिद्र्य रेषेखालील मागासेतर शेतकऱ्यांना दशलक्ष विहिरी योजनेचा लाभ देण्यात येतो. दावियो अंतर्गत १९९६-९७ मध्ये एकूण ६१.३५ कोटी रुपये एवढ्या रकमेची तरतूद करण्यात आली, तर ४५.८५ कोटी रुपये खर्च करण्यात आले. १९९६-९७ मध्ये दशलक्ष विहिरी योजने अंतर्गत राज्याकरिता ६,७३६ विहिरी खोदण्याचे उद्दिष्ट होते. प्रत्यक्षात १९९६-९७ मध्ये २५,७८८ (आधीची अपूर्ण कामे धरून) विहिरींचे काम हाती घेण्यात आले. यापैकी मार्च, १९९७ पर्यंत ८,००२ विहिरींचे काम पूर्ण झाले होते व १७,७८६ विहिरींचे काम प्रगतीपथावर होते. १९९७-९८ मध्ये जानेवारी, १९९८ पर्यंत ४७.७७ कोटी रुपये उपलब्ध करून देण्यात आले आणि २८.१६ कोटी रुपये खर्च करण्यात आले. १९९७-९८ मध्ये राज्यात एकूण ८,५४१ विहिरी खोदण्याचे उद्दिष्ट आहे. प्रत्यक्षात मागील १७,७८६ विहिरींच्या कामासह २०,८८२ विहिरींचे काम हाती घेण्यात आले त्यापैकी जानेवारी, १९९८ अखेरपर्यंत ४,५६२ विहिरींचे काम पूर्ण झाले आणि १६,३२० विहिरींची कामे प्रगती पथावर होती.

गंगा कल्याण योजना

५.३१. ग्रामीण भागातील गरीबांना वैयक्तिक आणि सामुदायिक स्तरावर भूजलाचा पुरेपुर उपयोग करून (विंधण विहिरी व कूपनलिका द्वारे) सिंचन सुविधा उपलब्ध करून देणे हा गंगा कल्याण योजनेचा उद्देश आहे. दारिद्र्य रेषेखालील अल्पभूधारक व सीमांतिक शेतकरी हे या योजनेखाली लाभधारक असतील. वित्त पुरवठ्याचे स्वरूप केंद्र शासनाचे ८० टक्के व राज्य शासनाचे २० टक्के असे राहिल. ही योजना महाराष्ट्र राज्यातील आठ जिल्ह्यात (धुळे, जळगाव, बुलढाणा, अकोला, अमरावती, यवतमाळ, नागपूर आणि चंद्रपूर) १ फेब्रुवारी, १९९७ पासून राबविण्यात येत आहे.

रोजगार प्रोत्साहन कार्यक्रम

५.३२. या योजनेखाली सुशिक्षित बेरोजगारांना नोकरी मिळविण्यासाठी उपयोगी होईल असे कौशल्य संपादन करण्याकरिता किंवा कौशल्याचा दर्जा वाढविण्याकरिता प्रशिक्षण दिले जाते. १९९६-९७ मध्ये प्रशिक्षण घेत असलेल्या उमेदवारांची संख्या ५,४५७ होती व ती १९९५-९६ मधील संख्येपेक्षा २३.७४ टक्क्यांनी अधिक होती. १९९६-९७ मध्ये प्रशिक्षण पूर्ण केलेल्यांची संख्या ३,२८६ होती. ती १९९५-९६ मधील २,६७७ ह्या संख्येपेक्षा २२.७४ टक्क्यांनी अधिक होती. १९९६-९७ मध्ये प्रशिक्षण घेतलेल्यांपैकी निरनिराळ्या नोकऱ्यांमध्ये सामावून घेतलेल्या उमेदवारांची संख्या ८८४ होती व ती १९९५-९६ मध्ये नोकऱ्यांत सामावून घेतलेल्या उमेदवारांच्या (१०२१) संख्येपेक्षा १३.४ टक्क्यांनी कमी होती.

शिकाऊ उमेदवारी प्रशिक्षण कार्यक्रम

५.३३. १९९७-९८ मध्ये विविध व्यवसाय शाखांमध्ये प्रशिक्षण घेत असलेल्या शिकाऊ उमेदवारांची संख्या २२.५ हजार होती, तर १९९६-९७ मध्ये अशा उमेदवारांची संख्या २०.९ हजार होती.

poverty line with a view to making available a facility of well irrigation thereby uplifting standard of living through agricultural income. The financial pattern of this scheme is 80 per cent Central share and 20 per cent State share. Benefit of this scheme is accorded to the cultivators from Scheduled caste/Scheduled Tribes who are below poverty line and other cultivators below poverty line holding land 0.60 to 2.50 hectares. Under MWS an allocation of Rs.61.35 crore was made available during 1996-97, against which an expenditure of Rs.45.85 crore was incurred. The target fixed for 1996-97 was digging of 6,736 open irrigation wells in the State. The work of 25,788 wells (including spill over work) was taken up during 1996-97. Out of these, the work of 8,002 wells was completed and the work of 17,786 wells was in progress by the end of March, 1997. During the year 1997-98, upto January, 1998 funds of Rs. 47.77 crore are made available and an expenditure of Rs. 28.16 crore has been incurred. The target fixed during 1997-98 is digging of 8,541 open irrigation wells. The work of 20,882 wells was taken up including spill over work of 17,786 wells. Out of these, by the end of January, 1998 the work of 4,562 wells was completed and the work of 16,320 wells was in progress.

Ganga Kalyan Yojana

5.31 The objective of Ganga Kalyan Yojana (GKY) is to provide irrigation through exploitation of ground water (borewells and tubewells) to individuals and groups belonging to the rural poor. The beneficiaries under this scheme would be small and marginal farmers living below the poverty line. The funding pattern will be 80 per cent by the Central Government and 20 per cent by the State Government. This scheme is being implemented with effect from 1st February, 1997 in 8 districts of Maharashtra State (i.e. Dhule, Jalgaon, Buldhana, Akola, Amravati, Yavatmal, Nagpur and Chandrapur).

Employment Promotion Programme

5.32 Under this programme educated unemployed are given training for acquisition/upgradation of skill for enabling them to secure employment. In 1996-97, the number of candidates placed under training was 5,457 which was higher by 23.74 per cent than that in 1995-96. The number of trainees who completed training in 1996-97 was 3,286 as compared with 2,677 in 1995-96 showing an increase of 22.74 per cent. Of the trained candidates, the number of candidates absorbed in various jobs during 1996-97 was 884 showing a decrease of 13.4 cent over the number of candidates absorbed (1021) in 1995-96.

Apprenticeship Training Programme

5.33 The number of apprentices undergoing training in various trades in 1997-98 is 22.5 thousand as compared with 20.9 thousand in 1996-97.

सुशिक्षित बेरोजगारांच्या सहाय्यार्थ रोजगार प्रोत्साहन कार्यक्रम

५.३४. सातवी परीक्षा उत्तीर्ण झालेल्या किंवा औद्योगिक प्रशिक्षण संस्थांतून प्रशिक्षण पूर्ण केलेल्या व महाराष्ट्रातील स्थायी रहिवासी असलेल्या सुशिक्षित बेरोजगार तरुणांना त्यांच्या प्रकल्पाच्या खर्चाच्या १५ ते २२.५ टक्क्यांपर्यंत व जास्तीत जास्त १.५ लाख रुपये मर्यादेपर्यंत 'बीज भांडवल अर्थसहाय्य' देण्यात येते. या कार्यक्रमाखाली १९९६-९७ या वर्षात २.८१४ लाभार्थ्यांना ८.७३ कोटी रुपयांचे सहाय्य करण्यात आले, तर त्या आधीच्या वर्षी ३.०१२ लाभार्थ्यांना ९.४४ कोटी रुपयांचे सहाय्य दिले होते. एप्रिल ते जानेवारी, १९९८ या कालावधीत २,२४१ लाभार्थ्यांना ७.५३ कोटी रुपये सहाय्य देण्यात आले.

उद्योजकता प्रशिक्षण कार्यक्रम

५.३५. सुशिक्षित बेरोजगार तरुणांना स्वयंरोजगारासाठी प्रवृत्त करण्याकरिता प्रशिक्षण देणे हा या कार्यक्रमाचा उद्देश आहे. पद्धतशीर प्रशिक्षणाद्वारे उद्योजकतेचा विकास घडवून आणण्यासाठी महाराष्ट्र उद्योजकता विकास केंद्राकडून या कार्यक्रमाखाली १ ते ३ आठवड्यांचा प्रशिक्षणाचा कार्यक्रम राबविला जातो. ह्या कार्यक्रमांतर्गत प्रशिक्षण दिलेल्या तरुणांची संख्या १९९६-९७ मध्ये ५,८१७ होती तर १९९५-९६ मध्ये ती ६,१९५ होती. १९९७-९८ मध्ये नोव्हेंबर, १९९७ पर्यंत ३,७४८ तरुणांना प्रशिक्षण देण्यात आले.

पंतप्रधानांची रोजगार योजना

५.३६. पंतप्रधानांची रोजगार योजना (पॅरोयो) राज्याच्या ग्रामीण व नागरी विभागातील सुशिक्षित बेरोजगार युवकांना स्वयंरोजगार उपलब्ध करून देण्यासाठी राबविण्यात येते. ही योजना जिल्हा उद्योग केंद्रे व जिल्हा नागरी विकास यंत्रणा यांच्या मार्फत राबविली जात आहे. या योजने अंतर्गत १८ ते ३५ वर्षे वयोगटातील किमान इयत्ता १० वी ची परीक्षा उत्तीर्ण किंवा अनुत्तीर्ण असणाऱ्या किंवा ज्यांनी औद्योगिक प्रशिक्षण केंद्राची परीक्षा उत्तीर्ण केली आहे किंवा शासन पुरस्कृत संस्थेतून कमीत कमी ६ महिन्यांचा तांत्रिक शिक्षण अभ्यासक्रम उत्तीर्ण केला आहे व ज्यांच्या कुटुंबाचे वार्षिक उत्पन्न २४ हजारांपेक्षा अधिक नाही अशा व्यक्ती अनुदान मिळण्यास पात्र ठरतील. १ लाख रुपयांपर्यंतच्या प्रकल्पाचा या योजनेत समावेश असून आयोजकाने प्रकल्पाच्या एकूण किंमतीच्या ५ टक्के रक्कम सीमांतिक रक्कम म्हणून रोख उभारावयाची आहे. उर्वरित रक्कम बँका कर्जाच्या स्वरूपात मंजूर करतील. पंतप्रधानांची रोजगार योजने अंतर्गत १९९६-९७ वर्षात ३९,१७४ लाभार्थ्यांना रुपये २०३.८६ कोटीचे कर्ज बँकांनी मंजूर केले. चालू वर्षात जानेवारी, १९९८ पर्यंत २३,२३६ लाभार्थ्यांना १२५.४३ कोटी रुपयांचे कर्ज मंजूर करण्यात आले.

औद्योगिक संबंध

५.३७. संप व टाळेबंदीमुळे काम थांबण्याच्या प्रकारांची संख्या १९९७ मध्ये १०१ होती, आधीच्या वर्षी ती ११२ होती. संप व टाळेबंदीमुळे वाया गेलेल्या श्रमदिवसांची १९९७ मधील संख्या ३४ लाख होती व ती आधीच्या वर्षाच्या ४७ लाख या संख्येपेक्षा २८ टक्क्यांनी कमी होती.

Employment Promotion Programme for Assisting Educated Unemployed:

5.34 The educated unemployed who have passed seventh standard or are ITI trained and are domiciled in Maharashtra are given 'Seed Money Assistance' to the extent of 15 to 22.5 per cent of the project cost, subject to a limit of Rs.1.5 lakh. Under this programme, in 1996-97, the assistance of Rs.8.73 crore was given to 2,814 beneficiaries as compared with Rs.9.44 crore given to 3,012 beneficiaries in the previous year. During April to January, 1998 the assistance of 7.53 crore rupees was given to 2,241 beneficiaries.

Entrepreneurial Training Programme

5.35 The scheme intends to motivate and train the educated unemployed youth to take up self-employment. Under the scheme, one to three weeks training programmes are arranged by the Maharashtra Centre for Entrepreneurship Development (MCED) with a view to developing entrepreneurship through systematic training. Under this scheme, during 1996-97, the number of youths trained was 5,817 as against 6,195 in 1995-96. During the 1997-98 upto November, 1997, the number of youths trained was 3,748.

Prime Minister's Rojgar Yojana

5.36 The Prime Minister's Rojgar Yojana (PMRY) is implemented both in the urban as well as in rural areas of the State with a view to providing self-employment to the educated youths. The scheme is being implemented through District Industries Centres and District Urban Development Agency. Any person between age-group of 18 to 35 years and has passed or failed S.S.C. examination or I.T.I passed or having undergone Government sponsored technical course for a minimum duration of 6 months and whose family income is not more than Rs.24,000/- per annum is eligible for assistance under this scheme. Project upto Rs.1 lakh are covered under this scheme. The entrepreneur is required to contribute 5 per cent of the project cost as margin money in cash. The balance would be sanctioned as loan by banks. During 1996-97 under PMRY, 39,174 beneficiaries were sanctioned Rs.203.86 crore loan by banks. During the current year, upto January, 1998, Rs.125.43 crore loan was sanctioned to 23,236 beneficiaries.

Industrial Relations:

5.37 The number of work stoppages due to strikes and lockouts during 1997 was 101 as compared with 112 during the corresponding period of the previous year. During 1997, the number of mandays lost due to work-stoppages was 34 lakh and was lower by 28 per cent as compared to that of 47 lakh during 1996.

६. कृषि व संलग्न व्यवसाय

भारताच्या तुलनेत महाराष्ट्र

६.१. महाराष्ट्रातील जमीन, भौगोलिक रचना, पाऊस आणि हवामान हे सर्वसाधारणपणे शेतीसाठी फारसे अनुकूल नाहीत. परिणामी महाराष्ट्रातील पिकांचे सरासरी उत्पादन देशातील सरासरी उत्पादनाच्या तुलनेत कमी आहे. राज्याचा जवळजवळ एक-तृतीयांश भाग पर्जन्यछायेत येतो आणि या भागात पाऊस अपुरा तर पडतोच, परंतु तो अनिश्चितही असतो. सिंचनाच्या बाबतीतही राष्ट्रीय सरासरी विचारात घेता राज्य बरेच मागे आहे. १९९२-९३ या वर्षी सिंचनाखालील एकूण क्षेत्राचे पिकांखालील एकूण क्षेत्राशी प्रमाण राज्यात फक्त १५.४ टक्के होते, तर संपूर्ण देशासाठी असे प्रमाण ३५.७ टक्के होते. एकंदरीत राज्यातील शेती मोसमी पावसावरच मोठ्या प्रमाणावर अवलंबून आहे. १९९७-९८ मधील कृषि हंगामाचा तपशील खाली दिला आहे.

कृषि हंगाम १९९७-९८

६.२ ह्या वर्षी नैऋत्य मोसमी पाऊस नियमित दिनांकापेक्षा आठवडाभर उशिराने आला. राज्याच्या दक्षिण भागात त्याचे आगमन १३ जून, १९९७ रोजी झाले आणि १८ जूनपर्यंत तो राज्यात सर्वत्र पोहोचला. ह्या पावसामुळे कोकण विभागात भात व नाचणी ह्या पिकांच्या रोपवाटिकांतील पेरण्या सुरू झाल्या आणि राज्यातील विविध भागांत पेरणीपूर्व मशागतीची कामे सुरू झाली. जून महिन्यामध्ये पाऊस मराठवाडा विभाग वगळता उर्वरित महाराष्ट्रात बहुतेक भागांत त्या महिन्यातील नेहमीच्या प्रमाणापेक्षा कमी म्हणजे सुमारे ५० ते ८० टक्के इतक्या प्रमाणात झाला आणि मराठवाडा विभागात तो ५० टक्क्यांपेक्षा कमी प्रमाणात झाला. ह्या पावसामुळे मराठवाडा वगळता उर्वरित भागात खरीप पिकांच्या पेरण्या सुरू झाल्या, तर मराठवाडा विभागामध्ये त्या खोळंबल्या. जुलैच्या पहिल्या आठवड्यात राज्याच्या सर्व भागांत सर्वत्र पाऊस झाला आणि त्यामुळे खरीप पिकांच्या पेरण्यांनी वेग घेतला. कोकण विभागात भाताची लावणी सुरू झाली. परंतु राज्यात काही भागांत पावसाचे प्रमाण कमीच होते. शिवाय ५ जुलैपासून राज्यातील काही भागांत, तर ११ जुलैपासून इतर काही भागांत पावसात खंड पडला. कोकण विभागात कमी पावसामुळे भात व नाचणी पिकांच्या लावण्या काही भागांत खोळंबल्या. शिवाय राज्यातील विविध भागांमध्ये उघडिपीमुळे पेरण्या खोळंबल्या. १८ जुलैपासून पुन्हा पाऊस पडण्यास सुरुवात झाली आणि जुलैच्या शेवटच्या आठवड्यात राज्यातील बहुतेक भागांत विस्तृत आणि समाधानकारक प्रमाणात पाऊस पडला. हा पाऊस राज्यातील पेरणी झालेली खरीप पिके जगण्यासाठी, खरीप पिकांच्या उर्वरित पेरण्याची कामे करण्यासाठी, त्याचप्रमाणे कोकण व नागपूर विभागांतील भात व नाचणी पिकांच्या लावण्यांसाठी लाभदायक ठरला. राज्यात जुलै महिन्यात नेहमीच्या प्रमाणापेक्षा कमी आणि काही भागात बराच कमी पाऊस झाला. ऑगस्टच्या पहिल्या आठवड्यात राज्यातील काही भागांत मध्यम ते जोरदार स्वरूपाचा पाऊस पडला. कोकण विभागात आणि त्याजवळपासच्या भागात झालेला अतिजोराचा पाऊस भात व नाचणीच्या पिकांसाठी लाभदायक ठरला. तथापि पुन्हा एकदा ऑगस्टच्या पहिल्या आठवड्याच्या

6. AGRICULTURE AND ALLIED ACTIVITIES

Position of Maharashtra in India

6.1. The soil, topography, rainfall and climate in Maharashtra are in general not very conducive to agriculture, resulting in relatively low yields of the crops in the State as compared with those in India. Nearly one-third area of the State falls in the rain shadow region where the rains are not only scanty but erratic. In respect of irrigation also, the State is far below the national average, the percentage of gross irrigated area to gross cropped area in the State being only 15.4 per cent as compared with 35.7 per cent for the country as a whole in 1992-93. The agriculture in the State is thus largely dependent on monsoon. The details about agricultural season 1997-98 are given below.

Agricultural Season 1997-98

6.2. The South-West monsoon was late by a week of the scheduled date. It arrived in southern part of the State on 13th June, 1997 and covered the entire State by 18th June. These rains enabled the initiation of sowing of paddy and ragi in the nurseries in Konkan region and commencement of preparatory tillage operations of *kharif* crops in various parts of the State. The rainfall received during the month of June was below normal in most parts of the State and was about in the range 50 to 80 per cent of the normal in almost all the parts of the State except Marathwada region where it was below 50 per cent of the normal. Due to these rains, sowing of *kharif* crops was initiated in the State except in Marathwada region where it was held up. Rains were received in all parts of the State in the first week of July and the sowing of *kharif* crops speedily progressed. Transplanting of paddy was initiated in Konkan region. But the intensity of monsoon was low in some parts of the State and also there was a break in the rains from 5th July in some parts and from 11th July in some other parts of the State. Due to weak monsoon in Konkan region, transplanting of paddy and ragi was held up in some parts. Also sowing was held up in various parts of the State due to the dry spell. Rains resumed again from 18th July and were widespread and satisfactory in most parts of the State during last week of July. These rains were beneficial for the survival of sown *kharif* crops

अखेरपासून ऑगस्टच्या तिसऱ्या आठवडयापर्यंत पावसात खंड पडला. ह्या उघडिपीमुळे पेरणी झालेल्या खरीप पिकांवर प्रतिकूल परिणाम झाला. अपुऱ्या पावसामुळे काही भागांत भाताची लावणी होऊ शकली नाही. त्यानंतर पुन्हा २१ ते २४ ऑगस्ट ह्या काळात राज्याच्या बहुतेक भागांत मध्यम ते जोरदार स्वरूपाचा पाऊस पडला. हा पाऊस, विशेषतः मराठवाडा व विदर्भ विभागांत, खरीप पिके जगण्याच्या दृष्टीने लाभदायक ठरला. परंतु काही जिल्हांत नद्यांना आलेल्या पुरांमुळे नदीकाठच्या पिकांचे काही प्रमाणात नुकसान झाले. सप्टेंबर महिन्यामध्ये राज्यातील जवळजवळ सर्व भागांत पावसाचा जोर फारच कमी होता. त्यामुळे खरीप पिकांवर प्रतिकूल परिणाम झाला. ८ ऑक्टोबरच्या सुमारास राज्यातील नैऋत्य मोसमी पाऊस संपला. त्यानंतर पुन्हा ऑक्टोबरच्या तिसऱ्या आठवडयात राज्यातील बहुतेक भागांत मध्यम ते जोरदार स्वरूपाचा विस्तृत पाऊस पडला. हा पाऊस विलंबाने पेरणी झालेल्या खरीप पिकांची योग्य वाढ होण्यासाठी, रबी पिकांच्या पेरण्या मोठ्या प्रमाणावर हाती घेण्यासाठी आणि पेरणी झालेल्या रबी पिकांच्या योग्य उगवणीसाठी व वाढीसाठी उपयुक्त ठरला. तथापि राज्यातील बहुतेक भागांत रबी पिकांच्या पेरण्या मंदगतीने चालू होत्या आणि मराठवाडा व विदर्भ ह्या विभागांतील काही भागांत वादळासह गारांचा पाऊस पडल्याने तयार असलेल्या खरीप पिकांचे काही प्रमाणात नुकसान झाले. नोव्हेंबरमध्ये देखील पहिल्या आठवडयात राज्यातील काही भागांमध्ये आणि दुसऱ्या आठवडयात बऱ्याच भागांमध्ये पाऊस पडला आणि त्यामुळे पेरणी झालेल्या रबी पिकांची परिस्थिती सुधारण्यास मदत झाली. डिसेंबर महिन्यामध्ये राज्यातील बहुतेक भागांमध्ये हलका ते मध्यम स्वरूपाचा पाऊस पडला. नोव्हेंबर व डिसेंबर महिन्यांत हवामान सतत ढगाळ होते. अधून मधून धुके पडत होते. थंडीचे प्रमाणही कमी होते. अशा प्रतिकूल हवामान परिस्थितीमुळे कापूस व तूर या खरीप पिकांचे नुकसान झाले. रबी पिकांच्या, विशेषतः रबी ज्वारी, करडई, गहू व हरभरा ह्या पिकांच्या वाढीवर प्रतिकूल परिणाम झाला.

१९९७-९८ मधील कृषि उत्पादन

६.३ प्राथमिक अंदाजानुसार राज्यातील १९९७-९८ मधील अन्नधान्यांचे एकूण उत्पादन १०१.२ लाख टन इतके होईल. ते आधीच्या वर्षाच्या तुलनेत ३०.६ टक्क्यांनी कमी असेल. ह्या वर्षी खरीप अन्नधान्यांचे उत्पादन जवळपास ७३.९ लाख टन इतके होईल अशी अपेक्षा आहे. आधीच्या वर्षी ते १०३.८ लाख टन इतके झाले होते. रबी अन्नधान्यांचे उत्पादन (उन्हाळी भात धरून) २७.३ लाख टन होईल अशी अपेक्षा असून आधीच्या १९९६-९७ ह्या वर्षात ते ४२.० लाख टन इतके झाले होते

and for undertaking the remaining sowing of *kharif* crops as well as for transplanting of paddy and ragi in Konkan and Nagpur divisions. The rainfall received in July in the State was below normal and was much less in some parts of the state. Medium to heavy rains were received during the first week of August in some parts of the State. Very heavy rains received in Konkan region and nearby were beneficial for paddy and ragi crops. However, again there was a break in the rains from the end of the first week of August to the third week of August. This dry spell adversely affected the sown *kharif* crops. Some area under paddy remained unsown due to insufficient rains. Medium to heavy rains were again received from 21st to 24th August in most parts of the State. These rains were beneficial, particularly in Marathwada and Vidarbha regions, for the survival of *kharif* crops. However, crops on the banks of the rivers were damaged to some extent due to floods. Intensity of rains was very low in the month of September in almost all parts of the State which adversely affected the *kharif* crops. By 8th October, monsoon in the State was over. Medium to heavy and widespread rains were again received in most parts of the State in the third week of October which were beneficial for proper growth of the late sown *kharif* crops, for undertaking sowing of *rabi* crops on large scale and for proper germination and growth of sown *rabi* crops. However, progress of sowing of *rabi* crops was slow in most parts of the State and the hail-storm occurred in some parts of Marathwada and Vidarbha regions damaged matured *kharif* crops to some extent. Rains were also received in some parts in the first week and in most parts in the State in the second week of November which helped the sown *rabi* crops to improve. In December, light to medium rains occurred in most parts of the State. The weather was continuously cloudy and misty during November and December. Intensity of cold was also low. These unfavourable conditions of weather damaged *kharif* crops of cotton and tur and adversely affected the growth of *rabi* crops, particularly *rabi* jowar, safflower, wheat and gram.

Agricultural Production in 1997-98

6.3. As per the preliminary forecast, the total foodgrains production in the State in 1997-98 is expected to be 101.2 lakh tonnes which may be less by 30.6 per cent as compared with that in the earlier year. The foodgrains production in *kharif* this year is expected to be around 73.9 lakh tonnes as against 103.8 lakh tonnes during the earlier year. The foodgrains production in *rabi* (including summer

चालू वर्षात तेलबियांचे उत्पादन १८.७ लाख टन इतके होईल, अशी अपेक्षा असून ते आधीच्या वर्षातील २४.० लाख टन उत्पादनापेक्षा २१.९ टक्क्यांनी कमी असेल. कापसाचे (रुई) उत्पादन ३.५ लाख टन इतके होईल अशी अपेक्षा असून १९९६-९७ मधील ५.३ लाख टन उत्पादनापेक्षा ते ३५.४ टक्क्यांनी कमी असेल. उसाचे उत्पादन ३४९.६ लाख टन इतके होईल अशी अपेक्षा असून ते आधीच्या वर्षातील उत्पादनापेक्षा १६.४ टक्क्यांनी कमी असेल. १९९७-९८ मधील प्रमुख खरीप व रब्बी पिकांखालील क्षेत्र व त्यांचे उत्पादन याबाबतचा तपशील खाली दिला आहे.

खरीप पिके

६.४. १९९७-९८ मध्ये आधीच्या वर्षाच्या तुलनेत खरीप ज्वारीखालील क्षेत्र ६.४ टक्क्यांनी कमी होते आणि भात ह्या पिकाखालील क्षेत्र जवळ-जवळ तितकेच होते. बाजरीखालील क्षेत्र १४.२ टक्क्यांनी कमी होते. खरीप तृणधान्यांखालील क्षेत्र ८.५ टक्क्यांनी कमी होते. खरीप कडधान्य पिकांखालील क्षेत्र आधीच्या वर्षाइतकेच राहिले होते. एकंदरीत १९९७-९८ मध्ये खरीप अन्नधान्य पिकांखालील क्षेत्रात आधीच्या वर्षाच्या तुलनेत ६.० टक्क्यांनी घट झाली. १९९७-९८ मध्ये खरीप अन्नधान्यांचे उत्पादन आधीच्या वर्षाच्या तुलनेत २८.८ टक्क्यांनी कमी होईल, असा अंदाज आहे. १९९७-९८ मध्ये खरीप ज्वारीचे उत्पादन आधीच्या वर्षाच्या तुलनेत ३४.१ टक्क्यांनी कमी म्हणजे २५.८ लाख टन होईल, असा अंदाज आहे. १९९७-९८ मध्ये भाताचे उत्पादनदेखील २२.० लाख टन म्हणजे १९९६-९७ मधील २५.५ लाख टनांपेक्षा कमी होईल असा अंदाज आहे. १९९७-९८ मध्ये बाजरीचे उत्पादन केवळ ११.३ लाख टन, म्हणजे १९९६-९७ मधील १८.३ लाख टन उत्पादनाच्या तुलनेत ३८.५ टक्क्यांनी कमी होईल, असा अंदाज आहे. १९९७-९८ मध्ये तुरीचे उत्पादनदेखील ५.९ लाख टन इतके कमी, म्हणजे १९९६-९७ मधील ७.१ लाख टन उत्पादनापेक्षा १६.८ टक्क्यांनी कमी होईल, असा अंदाज आहे. कापूस आणि ऊस ह्या महत्त्वाच्या पिकांच्या बाबतीत १९९७-९८ मध्ये कापसाखालील क्षेत्र आधीच्या वर्षाच्या तुलनेत १.८ टक्क्यांनी अधिक, तर उसाच्या बाबतीत ते १०.९ टक्क्यांनी कमी होते. १९९७-९८ मध्ये कापसाचे (रुई) उत्पादन ३.५ लाख टन, म्हणजे आधीच्या वर्षाच्या तुलनेत ३५.४ टक्क्यांनी कमी होईल, तर उसाचे उत्पादन ३४९.६ लाख टन, म्हणजे आधीच्या वर्षाच्या तुलनेत १६.४ टक्क्यांनी कमी होईल, असा अंदाज आहे. खरीप भुईमुगाच्या बाबतीत त्याखालील क्षेत्र आधीच्या वर्षाच्या तुलनेत ५.२ टक्क्यांनी कमी होते, तर उत्पादन २३.३ टक्क्यांनी कमी होईल, असा अंदाज आहे. इतर खरीप तेलबियांच्या बाबतीत १९९७-९८ मध्ये त्याखालील क्षेत्र ६.६ टक्क्यांनी अधिक होते, मात्र उत्पादन १९.२ टक्क्यांनी कमी होईल, असा अंदाज आहे. राज्यातील प्रमुख खरीप पिकांचे क्षेत्र व उत्पादन पुढील तक्ता क्र. ६.१ मध्ये दिले आहे.

rice) is expected to be 27.3 lakh tonnes as against 42.0 lakh tonnes during 1996-97. The oilseeds production during the current year is expected to be at 18.7 lakh tonnes which is 21.9 per cent less than the production of 24.0 lakh tonnes in the earlier year. Cotton (Lint) production is expected to be 3.5 lakh tonnes which is less by 35.4 per cent than 5.3 lakh tonnes in 1996-97. The sugarcane production is expected to be 349.6 lakh tonnes which is 16.4 per cent less than that in the earlier year. The details about the area and production under principal *kharif* and *rabi* crops for 1997-98 are given below.

Kharif Crops

6.4. During 1997-98, the area under *kharif* jowar was less by 6.4 per cent as compared with that in the earlier year and the area under rice remained almost the same. The area under bajri was less by 14.2 per cent. The area under *kharif* cereals was less by 8.5 per cent. The area under *kharif* pulses remained the same as that of the earlier year. Overall, there was a decrease of 6.0 per cent in the area under *kharif* foodgrains in 1997-98 as compared with that in the earlier year. The production of *kharif* foodgrains in 1997-98 is expected to be less by 28.8 per cent as compared with that in the earlier year. The production of *kharif* jowar in 1997-98 is expected to be 25.8 lakh tonnes i.e. less by 34.1 per cent as compared with that in the earlier year. The production of rice also is expected to be on a lower side to 22.0 lakh tonnes in 1997-98 as compared with 25.5 lakh tonnes in 1996-97. The production of bajri in 1997-98 is expected to be only 11.3 lakh tonnes i.e. less by 38.5 per cent than that of 18.3 lakh tonnes in 1996-97. In 1997-98, the production of tur is also expected to be low at 5.9 lakh tonnes, less by 16.8 per cent than that of 7.1 lakh tonnes in 1996-97. In respect of the important crops of cotton and sugarcane, area under the former was more by 1.8 per cent, while that under the latter was less by 10.9 per cent during 1997-98 as compared with the earlier year. During 1997-98, the cotton (Lint) production is expected to be 3.5 lakh tonnes i.e. less by 35.4 per cent and sugarcane production is expected to be 349.6 lakh tonnes i.e. less by 16.4 per cent as compared with that of the earlier year. In the case of *kharif* ground-nut, the area was less by 5.2 per cent and the production is expected to be less by 23.3 per cent. As regards other *kharif* oilseeds, area during 1997-98 was more by 6.6 per cent, but the production is expected to be less by 19.2 per cent. The area and production of principal *kharif* crops in the State are given in the following Table No.6.1.

Administrative
K. S. Aravindan Mar. 2
No. 110016 D-9844
14/5/98

तक्ता क्रमांक/TABLE No. 6.1
 महाराष्ट्रातील प्रमुख खरीप पिकांचे क्षेत्र व उत्पादन
Area and production of principal kharif crops in Maharashtra State
 (क्षेत्र हजार हेक्टरात/Area in thousand hectares)
 (उत्पादन हजार टनात/Production in thousand tonnes)

पिका	क्षेत्र/Area			उत्पादन/Production			Crop
	1996-97 (अंतिम अंदाज) (Final forecast)	1997-98 (अस्थायी) (Tentative)	१९९६-९७ च्या मानाने १९९७-९८ मधील वाढ/घट (टक्के) Percentage increase(+) or decrease(-) in 1997-98 over 1996-97	1996-97 (अंतिम अंदाज) (Final forecast)	1997-98 (अस्थायी) (Tentative)	१९९६-९७ च्या मानाने १९९७-९८ मधील वाढ/घट (टक्के) Percentage increase(+) or decrease(-) in 1997-98 over 1996-97	
(1)	(2)	(3)	(4)	(5)	(6)	(7)	(1)
तांदूळ ...	1,449	1,444	(-) 0.3	2,552	2,196	(-) 13.9	Rice
बाजरी ...	1,947	1,671	(-)14.2	1,831	1,126	(-) 38.5	Bajri
खरीप ज्वारी ...	2,150	2,013	(-)6.4	3,911	2,579	(-) 34.1	Kharif jowar
इतर खरीप तृणधान्ये ...	498	404	(-)18.9	624	421	(-)32.5	Other kharif cereals
एकूण खरीप तृणधान्ये ...	6,044	5,532	(-)8.5	8,918	6,322	(-) 29.1	Total kharif cereals
तूर ...	1,040	1,006	(-) 3.3	709	590	(-) 16.8	Tur
इतर खरीप कडधान्ये ...	1,395	1,430	(+) 2.5	751	475	(-) 36.8	Other kharif pulses
एकूण खरीप कडधान्ये ...	2,435	2,436	0.0	1,460	1,065	(-) 27.1	Total kharif pulses
एकूण खरीप अन्नधान्ये ...	8,479	7,968	(-) 6.0	10,378	7,387	(-) 28.8	Total kharif foodgrains
कापूस (रुई) ...	3,085	3,139	(+) 1.8	534	345	(-) 35.4	Cotton (Lint)
भुईमूग (शेंगा) ...	440	417	(-) 5.2	558	428	(-) 23.3	Groundnut (Pods)
इतर गळिताची धान्ये ...	1,144	1,220	(+) 6.6	1,068	863	(-) 19.2	Other oilseeds
एकूण खरीप गळिताची धान्ये	1,584	1,637	(+) 3.3	1,626	1,291	(-) 20.6	Total kharif oilseeds
ऊस ...	516(H)	460(H)	(-) 10.9	41,805	34,960	(-) 16.4	Sugarcane
एकूण ...	13,664	13,204	(-) 3.4	-	-	-	Total

H = तोडणी केलेले क्षेत्र/Harvested area

रब्बी पिके

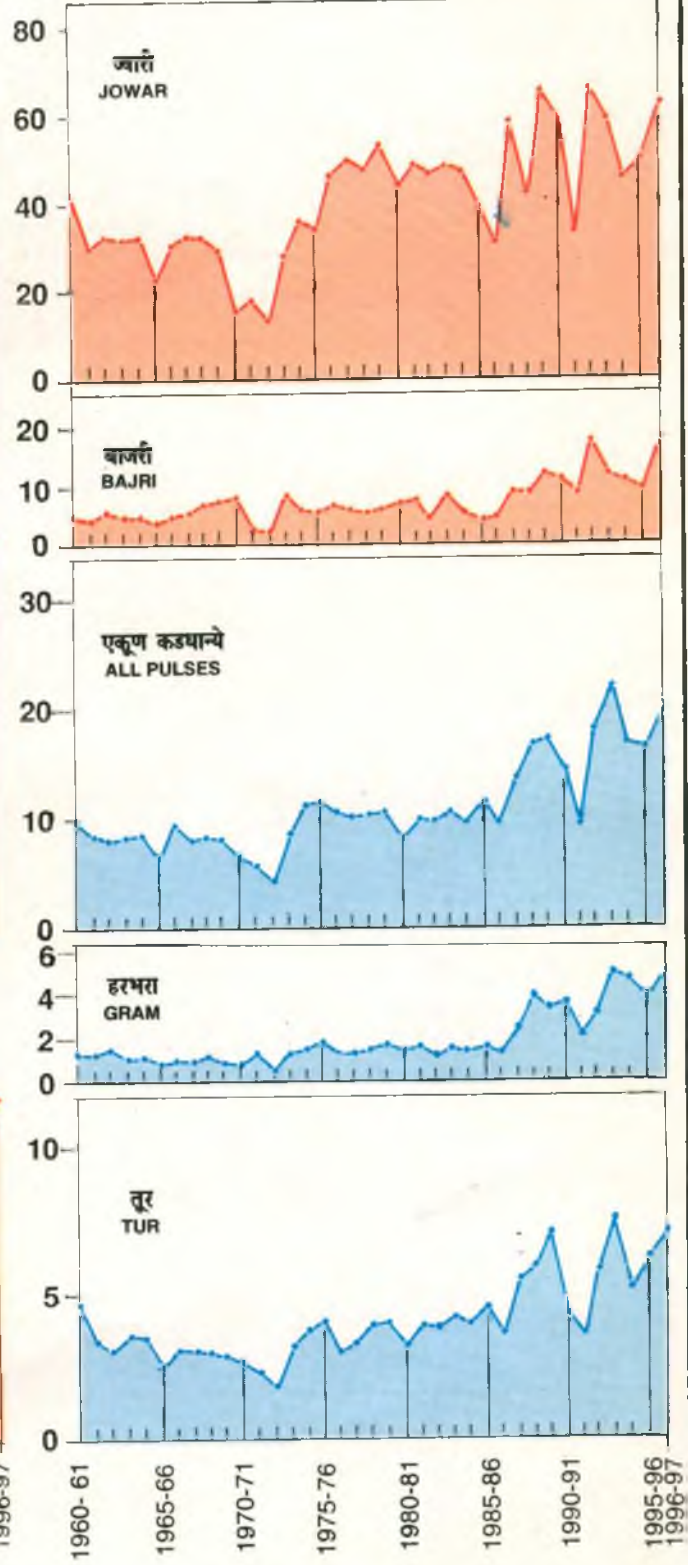
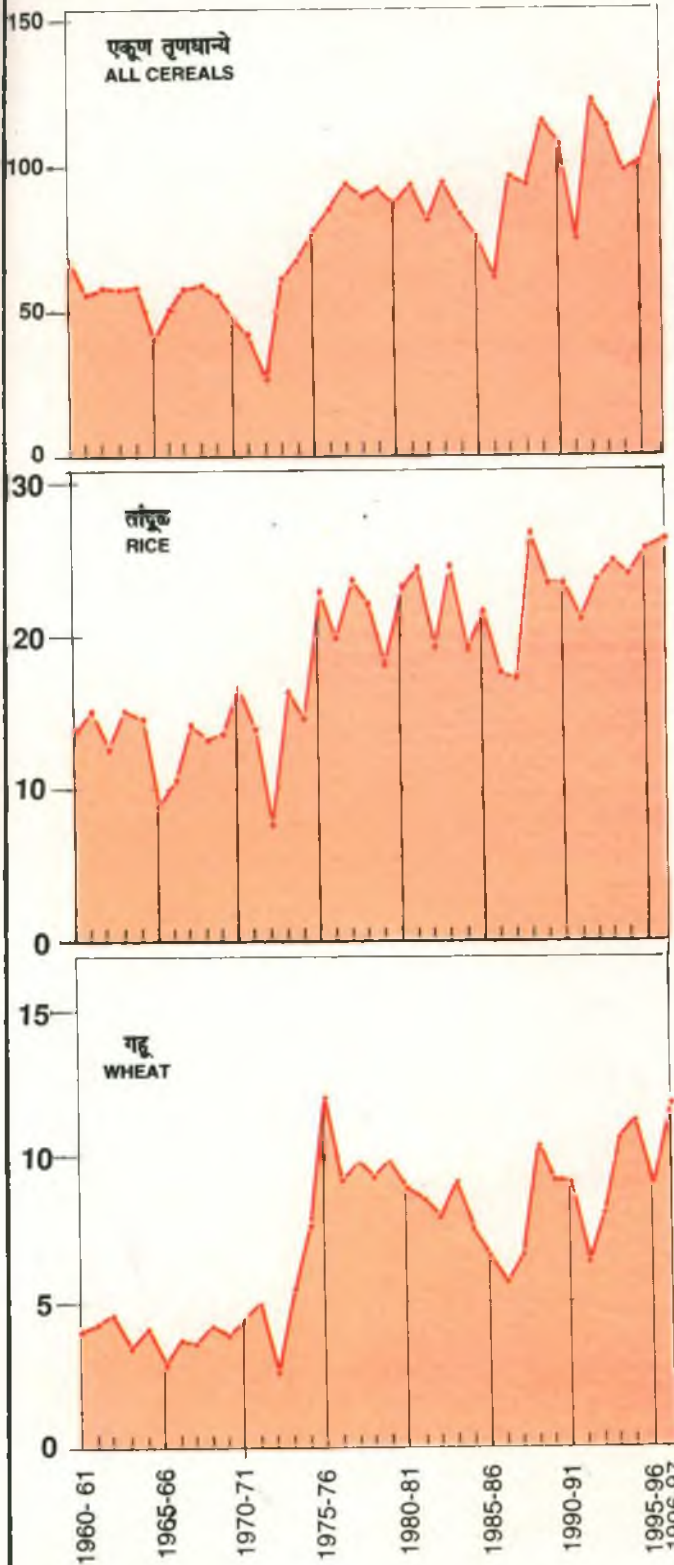
६.५ १९९७-९८ मधील रब्बी अन्नधान्यांखालील क्षेत्र आधीच्या वर्षाच्या तुलनेत ५.४ टक्क्यांनी कमी होईल, असा अंदाज आहे. १९९७-९८ मध्ये रब्बी ज्वारीखालील क्षेत्र ३.५ टक्क्यांनी कमी असेल, तर गव्हाखालील क्षेत्र १३.९ टक्क्यांनी कमी असेल, असा अंदाज आहे. रब्बी कडधान्यांच्या

Rabi crops

6.5. The area under *rabi* foodgrains is expected to be less by 5.4 per cent in 1997-98 as compared with that of the earlier year. In 1997-98 the area under *rabi* jowar is expected to be less by 3.5 per cent and

महाराष्ट्र राज्य MAHARASHTRA STATE
अन्नधान्य उत्पादन
FOODGRAINS PRODUCTION

लाख टन LAKH TONNES

बाबतीत त्या पिकांखालील क्षेत्र ६.० टक्क्यांनी कमी असेल, असा अंदाज आहे. १९९७-९८ मध्ये रब्बी अन्नधान्यांचे उत्पादन (उन्हाळी भात धरून) २७.३ लाख टन होईल, असा अंदाज आहे. आधीच्या १९९६-९७ ह्या वर्षी ते ४२.० लाख टन इतके झाले होते. राज्यातील प्रमुख रब्बी पिकांखालील क्षेत्र व त्यांचे उत्पादन याबाबत माहिती पुढील तक्ता क्र. ६.२ मध्ये दिली आहे.

that of wheat is expected to be less by 13.9 per cent. In the case of rabi pulses, area is expected to be less by 6.0 per cent. The production of rabi foodgrains (including summer rice) in 1997-98 is expected to be about 27.3 lakh tonnes as compared with 42.0 lakh tonnes in 1996-97. The area and production of principal rabi crops in the State are given in the following Table No.6.2.

तक्ता क्रमांक/TABLE No. 6.2
महाराष्ट्रातील प्रमुख रब्बी पिकांचे क्षेत्र व उत्पादन
Area and production of principal rabi crops in Maharashtra State
(क्षेत्र हजार हेक्टरात/Area in thousand hectares)
(उत्पादन हजार टनात/Production in thousand tonnes)

पीक	क्षेत्र/Area		१९९६-९७ च्या मानाने १९९७-९८ मधील वाढ/घट(टक्के) Percentage increase (+) of decrease (-) in 1997-98 over 1996-97	1996-97 उत्पादन (अंतिम अंदाज) Production (Final forecast)	Crop
	1996-97 (अंतिम अंदाज) (Final forecast)	1997-98 (अस्थायी) (Tentative)			
(1)	(2)	(3)	(4)	(5)	(1)
रब्बी ज्वारी ...	3,542	3,417	(—) 3.5	2,329	Rabi jowar
गहू ...	799	688	(—) 13.9	1,167	Wheat
इतर रब्बी तृणधान्ये ...	46	49	(+) 6.5	63	Other rabi cereals
एकूण रब्बी तृणधान्ये ...	4,387	4,154	(—) 5.3	3,559	Total rabi cereals
हरभरा ...	750	699	(—) 6.8	498	Gram
इतर रब्बी कडधान्ये ...	140	138	(—) 1.4	78	Other rabi pulses
एकूण रब्बी कडधान्ये ...	890	837	(—) 6.0	576	Total rabi pulses
एकूण रब्बी अन्नधान्ये ...	5,277	4,991	(—) 5.4	4,135	Total rabi foodgrains
उन्हाळी तांदूळ ...	29	50*	(+) 72.4	62	Summer rice
गळिताची धान्ये(रब्बी)...	953	813	(—)14.7	559	Oil seeds (rabi)
एकूण ...	6,259	5,854	(—) 6.5	4,756	Total

* लक्ष्य/ Target

कृषि उत्पादनाचा निर्देशांक

६.६ कृषि उत्पादनाचा निर्देशांक (१९७९-८२=१००) १९९५-९६ मध्ये १४२.४ होता. १९९६-९७ मध्ये तो १६०.७ इतक्या उच्च पातळीपर्यंत वाढला. १९९६-९७ मध्ये 'संकीर्ण' हा उपगट वगळता इतर सर्व

Index Number of Agricultural Production

6.6. The index number of agricultural production (base 1979-82=100) was 142.4 in 1995-96. It increased to peak level of 160.7 in 1996-97.

उपगटांच्या निर्देशांकांत वाढ झाली. 'संकीर्ण' या उपगटाच्या निर्देशांकात मात्र आधीच्या वर्षाच्या तुलनेत १०.१ टक्के इतकी घट झाली. कृषि उत्पादनाच्या पूर्वानुमानानुसार १९९७-९८ मध्ये अन्नधान्याच्या उत्पादनाचा निर्देशांक ९८.२ होईल असे अपेक्षित आहे. तो १९९६-९७ मधील १४८.६ च्या तुलनेत ३३.९ टक्क्यांनी कमी आहे. राज्यातील प्रमुख पिकांच्या कृषि उत्पादनाचे निर्देशांक भाग-२ मधील तक्ता क्र. २९ मध्ये दिले आहेत. खालील तक्ता क्र. ६.३ मध्ये प्रमुख गटांनुसार कृषि उत्पादनाचे निर्देशांक दिले आहेत.

The index numbers of all sub-groups except sub-group 'miscellaneous' increased in 1996-97. The sub-group 'miscellaneous' registered a decrease of 10.1 per cent as compared to the previous year. The advance estimates of agricultural production in 1997-98 indicate that the index number of foodgrains production is expected to be about 98.2 in this year which shows decrease of about 33.9 per cent as compared with 148.6 in 1996-97. The index numbers of agricultural production of principal crops in the State are given in Table No.29 of Part-II. The following Table No.6.3 gives index numbers of agricultural production for broad groups of crops.

तक्ता क्रमांक/TABLE No. 6.3
प्रमुख गटांनुसार कृषि उत्पादनाचे निर्देशांक
Index numbers of agricultural production by broad groups of crops

(पाया : १९७९-८२=१००) / (Base : 1979-82=100)

पिकांचा गट (1)	भार Weight (2)	वर्ष/Year							Group of crops (1)
		1982-83 (3)	1990-91 (4)	1992-93 (5)	1993-94 (6)	1994-95 (7)	1995-96 (8)	1996-97 (9)	
तृणधान्ये	42.22	88.5	115.7	131.3	122.7	106.4	107.5	135.2	Cereals
कडधान्ये	10.44	99.2	139.2	178.8	218.5	165.5	167.4	202.7	Pulses
एकूण अन्नधान्ये	52.66	90.6	120.4	140.8	141.7	118.1	119.4	148.6	Total foodgrains
गळिताची धान्ये	9.16	73.3	184.8	150.6	164.9	132.5	89.1	153.5	Oilseeds
तंतू पिके	9.93	110.1	128.2	123.7	179.4	161.4	191.3	214.8	Fibres
संकीर्ण	28.25	113.3	153.9	125.6	113.8	175.7	185.3	166.6	Miscellaneous
एकूण अन्नधान्येतर	47.34	104.9	154.5	130.1	137.5	164.3	167.9	174.2	Total non-foodgrains
सर्व गट	100.00	97.4	136.5	135.7	139.7	140.0	142.4	160.7	All groups

फलोत्पादन विकास

६.७. महाराष्ट्रात विविध प्रकारच्या फळझाडांच्या लागवडीस भरपूर वाव आहे. राज्य शासनाने फलोत्पादन विकासास चालना देण्यासाठी रोपवाटिकांची स्थापना करणे आणि सीमांतिक व अल्पभूधारक शेतकरी, तसेच अनुसूचित जातींचे व अनुसूचित जमातींचे शेतकरी यांना निवडक फळझाडे वाढविण्यासाठी भांडवली अनुदान देणे यासाठी एक कार्यक्रम हाती घेतला आहे. ह्या कार्यक्रमाखाली शासनाने चांगल्या प्रतीच्या फळझाडांची कलमे निर्माण करून ती शेतकऱ्यांना पुरविण्यासाठी राज्यात १४० फळ रोपवाटिकांची स्थापना केली आहे. १९९०-९१ पासून फलोत्पादन विकासाची सांगड रोजगार हमी योजनेशी घालण्यात आली असून त्या अंतर्गत सीमांतिक व

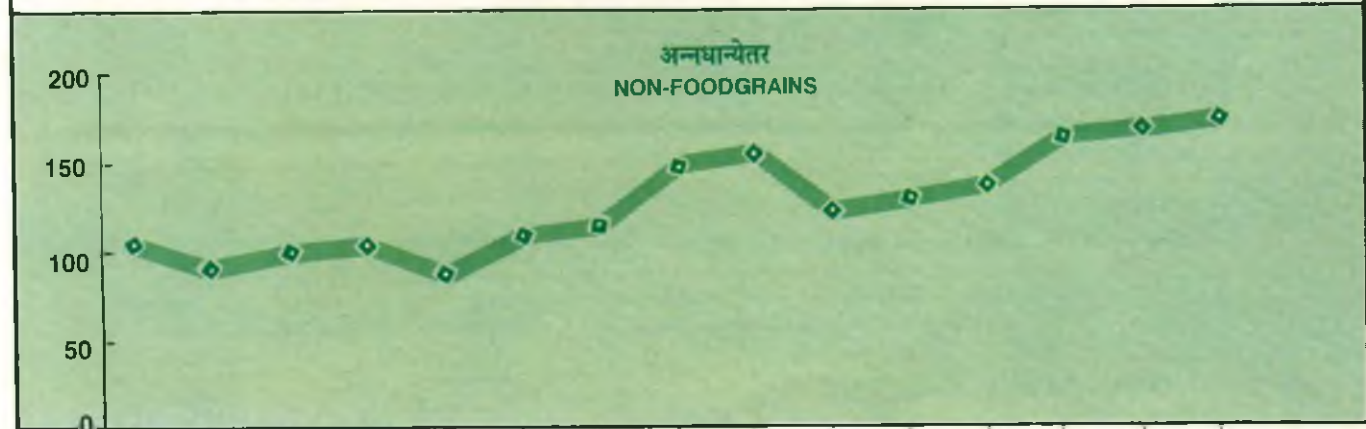
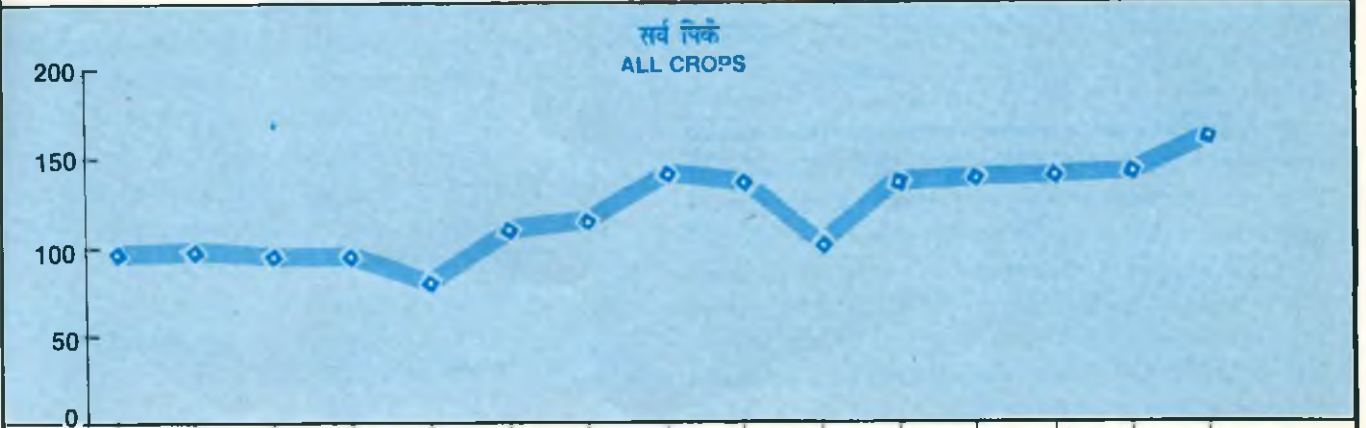
Horticulture Development

6.7. Maharashtra has a plenty of scope to grow various horticulture crops. The State Government has undertaken a programme to promote horticulture development through establishment of nurseries and granting of capital subsidy to marginal and small farmers and scheduled castes and scheduled tribes farmers to encourage them to grow selected fruit crops. Under this programme, 140

महाराष्ट्र राज्य MAHARASHTRA STATE

कृषि उत्पादनाचे निर्देशांक INDEX NUMBERS OF AGRICULTURAL PRODUCTION

पाया / BASE 1979-82 = 100

1982-83

1984-85

1986-87

1988-89

1990-91

1992-93

1994-95

1996-97

अल्पभूधारक शेतकरी, तसेच अनुसूचित जातींचे व अनुसूचित जमातींचे शेतकरी यांना १०० टक्के अनुदान उपलब्ध करून दिले जाते. या कार्यक्रमांमध्ये मोठ्या शेतकऱ्यांचा सुद्धा समावेश करण्यात आला असून त्यांना केवळ मजुरीवरील खर्चाच्या १०० टक्के व साहित्यावरील खर्चाच्या ७५ टक्के इतके अनुदान देण्यात येते. ह्या कार्यक्रमाखाली एप्रिल, १९९७ ते ऑक्टोबर, १९९७ ह्या कालावधीत ०.७७ लाख हेक्टर जमीन फळझाडांच्या लागवडीखाली आणण्यात आली असून त्यामुळे १.०१ लाख शेतकऱ्यांना लाभ मिळाला आहे. आधीच्या वर्षी तत्सम कालावधीतील साध्य ०.९६ लाख हेक्टर जमीन आणि १.१४ लाख लाभधारक असे होते. गेल्या तीन वर्षांत जिरायती व बागायती क्षेत्रात किती अतिरिक्त क्षेत्र फळझाडांच्या लागवडीखाली आणले याबाबतचा तपशील खालील तक्ता क्रमांक ६.४ मध्ये दिला आहे.

horticulture nurseries have been established by the Government in the State to produce and supply genuine plants of various fruit crops to the cultivators. Since 1990-91, horticulture development is linked with the Employment Guarantee Scheme under which 100 per cent subsidy is made available to marginal and small farmers and to the scheduled castes and scheduled tribes farmers. Farmers having larger holding are also covered under this programme and they are allowed 100 per cent subsidy only on labour charges and 75 per cent on the cost of material. Under this programme, 0.77 lakh hectares of land was brought under fruit crops from April, 1997 to October, 1997 benefitting 1.01 lakh farmers. The corresponding achievements during the earlier year were 0.96 lakh hectares of land and 1.14 lakh beneficiaries. The table No. 6.4 below gives the details regarding the additional areas brought under different fruit crops in irrigated and unirrigated areas in the past three years.

तक्ता क्रमांक/TABLE No. 6.4
फळपिकांखाली आणलेले अतिरिक्त क्षेत्र
Additional area brought under fruit crops

(हेक्टरात/In hectares)

फळपिके	1995-96	1996-97	1997-98 ऑक्टोबर, १९९७ पर्यंत Upto October, 1997	Fruit crops
(1)	(2)	(3)	(4)	(1)
एक. जिराईत क्षेत्राखालील फळपिके :				I. Fruit crops under unirrigated area :
१. आंबा				1. Mango
(अ) कलमे	30,493	27,999	27,112	(a) Graft
(ब) इतर	2,271	1,269	806	(b) Others
२. काजू	10,809	13,695	12,221	2. Cashewnut
३. बोर	7,432	4,746	2,219	3. Bor
४. सीताफळ	2,635	2,622	2,150	4. Custard apple
५. आवळा	419	562	477	5. Awala
६. चिच	1,651	1,625	1,165	6. Tamarind
७. फणस	98	61	33	7. Jackfruit
एकूण-एक	55,808	52,579	46,183	Total—I
दोन. वागाईत क्षेत्राखालील फळपिके :				II. Fruit crops under irrigated area :
१. संत्री	14,706	13,562	5,984	1. Orange
२. मोसंबी	9,052	6,824	4,476	2. Sweet orange
३. चिकू	5,000	5,748	4,190	3. Chikoo
४. नारळ	2,031	1,864	1,644	4. Coconut
५. डालिंब	9,624	6,871	7,205	5. Pomogranette
६. पेरू	2,519	2,280	2,129	6. Guava
७. इतर	3,382	6,606	4,923	7. Others
एकूण-दोन	46,314	43,755	30,551	Total—II
एकूण-(एक+दोन)	1,02,122	96,334	76,734	Grand Total—(I+II)

६.८. १९९१-९२ मध्ये राज्यात फळपिकांखालील क्षेत्र २.४ लाख हेक्टर होते. पारंपरिक अन्नधान्यांच्या पिकांचे दर हेक्टरी उत्पादन केवळ रु. ४ हजार ते रु.१२ हजार इतके असते. याउलट फळपिकांचे दर हेक्टरी उत्पादन बरेच जास्त असते. १९९६-९७ च्या आकडेवारीनुसार दरहेक्टरी उत्पादनाची किंमत रु.०.६० लाख (मोसंबी), रु.१.८० लाख (केळी), रु.१.८५ लाख (आंबा) आणि रु.२.९० लाख (द्राक्षे) अशी होती. फळलागवडीखालील अतिरिक्त क्षेत्रामुळे नजिकच्या भविष्यकाळात कृषि उत्पादनाच्या राज्यातील स्थूल मूल्यात भरीव वाढ होईल, अशी अपेक्षा आहे.

सिंचन

६.९. राज्यातील सिंचनाखालील निव्वळ क्षेत्र १९९६-९७ मध्ये २५.४९ लाख हेक्टर होते. ते आधीच्या वर्षाच्या २५.१० लाख हेक्टरच्या तुलनेत १.६ टक्क्यांनी अधिक होते. १९९६-९७ मधील २५.४९ लाख हेक्टर सिंचनाखालील निव्वळ क्षेत्रापैकी विहिरीच्या पाण्याने भिजणारे क्षेत्र १३.९२ लाख हेक्टर होते. १९९५-९६ मधील सिंचनाखालील एकूण क्षेत्र ३२.८७ लाख हेक्टर होते. ते देखील १.६ टक्क्यांनी वाढून १९९६-९७ मध्ये ३३.३८ लाख हेक्टर झाले. १९९६-९७ मध्ये सिंचनाखालील एकूण क्षेत्राची पिकांखालील एकूण क्षेत्राशी टक्केवारी १५.४ होती. राज्यातील विविध स्रोतांनुसार सिंचित क्षेत्र भाग-२ मधील तक्ता क्र. २८ मध्ये दिले आहे.

सिंचन प्रकल्प

६.१०. राज्यातील एकूण १८२ लाख हेक्टर लागवडीयोग्य क्षेत्रापैकी सुमारे ८४ लाख हेक्टर (४६ टक्के) क्षेत्र सर्व स्रोतांद्वारे, म्हणजे भूपृष्ठावरील पाण्याद्वारे, तसेच भूगर्भातील पाण्याद्वारे, सिंचनाखाली आणता येईल, असे अभ्यासांवरून आढळले आहे. अंतिमतः प्राप्त करावयाच्या सिंचनक्षमतेपैकी सुमारे तीन-चतुर्थांश सिंचनक्षमता ही भूपृष्ठावरील पाण्यापासून असेल, असा अंदाज आहे. वर उल्लेखिलेल्या सिंचनक्षमतेपर्यंत पोहोचण्यासाठी राज्य शासनाने अनेक मोठे, मध्यम आणि लघु पाटबंधारे प्रकल्प हाती घेतले आहेत. जून, १९९७ अखेरपर्यंत ३३ मोठे, १७७ मध्यम आणि सुमारे १,८३५ लघु पाटबंधारे प्रकल्प (राज्य क्षेत्र) पूर्ण करण्यात आले आहेत. याशिवाय २७ मोठ्या, ८६ मध्यम आणि २६३ लघु पाटबंधारे प्रकल्पांचे बांधकाम चालू असून त्यापैकी २१ मोठे व ३५ मध्यम पाटबंधारे प्रकल्प बांधकामाच्या प्रगत अवरथेत आहेत.

सिंचनाखालील गुंतवणूक

६.११. राज्यातील सिंचनक्षमतेचे व ती गाठण्यासाठी कराव्या लागणाऱ्या गुंतवणुकीचे अंदाज प्रथमतः सिंचन आयोगाने त्याच्या १९६२ च्या अहवालात दिले होते. मोठ्या, मध्यम आणि लघु पाटबंधारे प्रकल्पांद्वारे संभाव्य ५२.६१ लाख हेक्टर भूपृष्ठीय सिंचनक्षमता साध्य करण्यासाठी १९६० च्या किंमतीनुसार १,१३० कोटी रुपयांची गुंतवणूक करावी लागेल, असा आयोगाने अंदाज केला होता. जागतिक बँकेने १९७९ मध्ये केलेल्या मूल्यमापनानुसार राज्यातील अंतिम सिंचन-

6.8. In 1991-92, the area under fruit crops in the State was 2.4 lakh hectares. Conventional foodgrain crops yield only Rs.4 thousand to Rs.12 thousand per hectare. On the other hand, fruit crops have very high yield per hectare. As per 1996-97 data, the yield values per hectare were Rs.0.60 lakh (Sweet orange), Rs.1.80 lakh (Banana), Rs.1.85 lakh (Mango) and Rs.2.90 lakh (Grapes). The additional plantation area under fruit crops is expected to add substantially to the gross value of production from agriculture in the State in the near future.

Irrigation

6.9. The net area irrigated in the State in 1996-97 was 25.49 lakh hectares and was higher by 1.6 per cent than that of 25.10 lakh hectares in the earlier year. Of the net irrigated area 25.49 lakh hectares in 1996-97, the area irrigated under wells was 13.92 lakh hectares. The gross irrigated area also increased by 1.6 per cent from 32.87 lakh hectares in 1995-96 to 33.38 lakh hectares in 1996-97. The percentage of gross irrigated area to gross cropped area in 1996-97 was 15.4. The area irrigated by different sources in the State is given in Table No.28 of Part-II.

Irrigation Projects

6.10. Studies have revealed that out of the total cultivable area of 182 lakh hectares in the State, about 84 lakh hectares (46 per cent) can be brought under irrigation from all sources, i.e. through surface water as well as through underground water resources. It is estimated that about three-fourth of the ultimate potential would be through surface water resources. A number of major, medium and minor irrigation projects have been taken up by the State Government to tap the above irrigation potential in the State. By the end of June 1997, 33 major, 177 medium and about 1,835 State sector minor irrigation projects have been completed. Besides, 27 major, 86 medium and 263 minor irrigation projects were under construction, out of which 21 major and 35 medium irrigation projects were in an advanced stage of construction.

Investment in Irrigation

6.11. The first estimates of irrigation potential in the State and the investment required to reach this potential were given by the Irrigation Commission in its report of 1962. The Commission estimated that at 1960 prices, an investment of the order of Rs. 1,130 crore would be required to tap a possible surface irrigation potential of 52.61 lakh hectares

क्षमता ६१.९३ लाख हेक्टर इतकी अंदाजित करण्यात आली आहे. राज्यातील पाटबंधारे प्रकल्पांसाठी मार्च, १९९७ पर्यंत १०,८२१ कोटी रुपयांची गुंतवणूक करण्यात आली आहे. उर्वरित कामासाठी १९९४-९५ च्या किंमतीनुसार २१,७०० कोटी रुपये लागतील असा अंदाज आहे.

६.१२. जून, १९९७ अखेरपर्यंत राज्यात मोठ्या, मध्यम आणि लघु पाटबंधारे प्रकल्पांद्वारे निर्माण झालेली सिंचनक्षमता ३२.२१ लाख हेक्टर (अस्थायी) इतकी होती. त्यापैकी २५.०० लाख हेक्टर क्षमता मोठ्या व मध्यम पाटबंधारे प्रकल्पांद्वारे आणि ७.२१ लाख हेक्टर क्षमता लघु/उपसा सिंचन प्रकल्पांद्वारे (राज्य क्षेत्र) निर्माण झाली होती. १९९६-९७ ह्या वर्षात १.१९ लाख हेक्टर अतिरिक्त सिंचनक्षमता निर्माण झाली. म्हणजे राज्यात जून, १९९६ अखेर असलेल्या एकूण सिंचनक्षमतेमध्ये ४.०० टक्क्यांनी वाढ झाली. १९९६-९७ मध्ये राज्य क्षेत्रातील एकूण निर्मित ३२.२१ लाख हेक्टर सिंचनक्षमतेपैकी ११.१७ लाख हेक्टर इतक्या सिंचनक्षमतेचा प्रत्यक्ष वापर करण्यात आला.

दुसरा सिंचन आयोग-

६.१३ महाराष्ट्र शासनाने सिंचनविषयक विविध बाबी आणि जलसंपत्तीचा विकास या विषयी अभ्यास करण्यासाठी डिसेंबर, १९९५ मध्ये दुसऱ्या सिंचन आयोगाची स्थापना केली. आयोगाने त्याच्या कार्यक्षेत्र येणाऱ्या विविध बाबींविषयी, उदा. उपलब्ध जलसंपत्तीचा अंदाज करणे, पाण्याची उपलब्धता वाढविण्यासाठी व त्याच्या सुयोग्य वाटपासाठी उपाययोजना, पाणी वाटपासंबंधातील विभागीय असमतोल दूर करण्यासाठी उपाययोजना, तसेच सिंचन लाभक्षेत्रातील पीक प्रकार व पीक पध्दती, पाणीपट्टीची दरनिश्चिती, सक्तीचा सिंचन कर बसविणे, पाणीवाटप व पाणी व्यवस्थापन याबाबत धोरण, इत्यादींचा अभ्यास करून त्यावर अहवाल सादर करावेत, असे अपेक्षित आहे.

पाटबंधारे विकास महामंडळांची स्थापना

६.१४ राज्यातील पाटबंधारेच्या विविध कामांना चालना देण्यासाठी शासनाने अलिकडच्या काळात चार पाटबंधारे विकास महामंडळे स्थापन केली आहेत. ह्या महामंडळांबाबत थोडक्यात माहिती पुढीलप्रमाणे आहे.

महाराष्ट्र कृष्णा खोरे विकास महामंडळ

६.१४.१ शासनाने जानेवारी, १९९६ मध्ये 'महाराष्ट्र कृष्णा खोरे विकास महामंडळाची' स्थापना केली. कृष्णा पाणी तंटान्यायाधिकरणाच्या निवाड्यानुसार महाराष्ट्राच्या वाटयाला आलेले कृष्णा खोऱ्यातील ५९४ हजार दशलक्ष घनफूट (टी.एम.सी.) इतके पाणी इ.स. २००० पर्यंत वापरण्याच्या दृष्टीने राज्यातील सिंचन प्रकल्प, जलविद्युत् प्रकल्प आणि पूर नियंत्रणासह लाभक्षेत्र विकासाची

through major, medium and minor irrigation projects. The ultimate irrigation potential in the State as per the evaluation by the World Bank in the year 1979 is estimated to be 61.93 lakh hectares. Upto March, 1997 an investment of Rs. 10,821 crore has been made on irrigation projects in the State. It is estimated that at the prices of 1994-95 the cost of the remaining work would be Rs.21,700 crore.

6.12. The total irrigation potential created in the State by the end of June, 1997 through major, medium and minor irrigation projects was 32.21 lakh hectares (provisional), out of which 25.00 lakh hectares was through major and medium irrigation projects and 7.21 lakh hectares was through minor/lift irrigation projects (State sector). The additional irrigation potential created during 1996-97 was 1.19 lakh hectares showing an increase of 4.00 per cent over the cumulative achievement by June, 1996. The actual utilisation of the irrigation potential created in the State sector in 1996-97 was about 11.17 lakh hectares as against the potential of 32.21 lakh hectares.

Second Irrigation Commission

6.13. Government of Maharashtra has established Second Irrigation Commission in December, 1995 to study the different aspects of irrigation and the development of water resources. The Commission is expected to study the various aspects covered under the terms of reference and submit reports on the matters such as estimation of available water resources, measures to increase availability of water and its proper distribution, measures for removal of regional backlog regarding water distribution, the policy regarding type of crop and cropping pattern in command area, fixation of water rates, imposing of compulsory irrigation tax, water distribution and water management etc.

Establishment of Irrigation Development Corporations

6.14 To give impetus to various works of irrigation in the State, the Government has established four Irrigation Development Corporations in the recent past. The information about these Corporations in brief is as follows.

Maharashtra Krishna Valley Development Corporation

6.14.1 The Government has set up in January, 1996 'The Maharashtra Krishna Valley Development Corporation' for the purpose of expeditious planning, investigation, designing and managing of irrigation projects, hydro-electric power projects and

कामे यांचे जलद गतीने नियोजन, अन्वेषण, संकल्पचित्रण व व्यवस्थापन या महामंडळाद्वारे करण्यात येईल. ह्यात समाविष्ट असलेले प्रकल्प राबविण्यासाठी सुमारे ७,१०० कोटी रुपये इतका मोठा निधी उभारण्याची आवश्यकता आहे. त्यानुसार दरवर्षी सुमारे १,४०० ते १,५०० कोटी रुपयांची तरतूद आवश्यक आहे. शासनाकडून किमान ३,५०० कोटी रुपये इतका निधी राज्य शासनाचा भागभांडवलाचा वाटा म्हणून योग्य हप्त्याने महामंडळाच्या स्थापनेच्या दिनांकापासून पाच वर्षांच्या कालावधीत उपलब्ध करून देण्यात येणार आहे.

विदर्भ पाटबंधारे विकास महामंडळ

६.१४.२ विदर्भातील सिंचन अनुशेष भरून काढण्याच्या दृष्टीने वांधकाम चालू असलेले नऊ मोठे व एक मध्यम प्रकल्प जलद गतीने पूर्ण करण्यासाठी विदर्भ पाटबंधारे विकास महामंडळाची स्थापना करण्यात आली आहे. ह्या प्रकल्पांच्या उर्वरित कामांचा अपेक्षित खर्च दिनांक १ एप्रिल, १९९७ रोजी ३,२९० कोटी रुपये असून त्यापैकी ३० टक्के निधी (९८७ कोटी रुपये) शासनाकडून उपलब्ध करून देण्यात येणार आहे आणि बाकी ७० टक्के निधी (२,३०३ कोटी रुपये) कर्जरोख्यांद्वारे उभारण्याचे प्रस्तावित आहे. हे प्रकल्प पूर्ण झाल्यानंतर ५,२४ हजार हेक्टर सिंचनक्षमता निर्माण होईल.

कोकण पाटबंधारे विकास महामंडळ

६.१४.३ कोकण विभागातील सिंचन अनुशेष भरून काढण्याच्या दृष्टीने ह्या विभागातील चार मध्यम व ३३ लघु पाटबंधारे प्रकल्प जलद गतीने तीन ते पाच वर्षांत पूर्ण करण्यासाठी कोकण पाटबंधारे विकास महामंडळाची डिसेंबर, १९९७ मध्ये स्थापना करण्यात आली. ह्या प्रकल्पांच्या उर्वरित कामांचा अपेक्षित खर्च ५५७ कोटी रुपये असून त्यापैकी ३० टक्के निधी (१६७ कोटी रुपये) शासनाकडून उपलब्ध करून देण्यात येणार आहे आणि बाकी ७० टक्के निधी (३९० कोटी रुपये) कर्जरोख्यांद्वारे उभारण्याचे प्रस्तावित आहे. हे प्रकल्प पूर्ण झाल्यानंतर ५३ हजार हेक्टर सिंचनक्षमता निर्माण होईल.

command area development including flood control in the Krishna valley, so that 594 thousand million cubic(T.M.C.) feet of water from the Krishna valley is utilised by the State upto 2000 A.D., in accordance with the Krishna Water Disputes Tribunal Award. It is necessary to mobilise huge funds to the tune of Rs.7,100 crore for the implementation of the projects involved. Accordingly, a provision of Rs. 1,400 to Rs. 1,500 crore is required every year. The Government would provide an aggregate sum of not less than Rs. 3,500 crore to the Corporation, as its share capital required by the Corporation, in suitable instalments, spread over a period of five years from the date of establishment of Corporation.

Vidarbha Irrigation Development Corporation

6.14.2 With a view to removing the backlog of irrigation in Vidarbha region, the Vidarbha Irrigation Development Corporation has been established in order to complete expeditiously the nine major projects and one medium project in the region which are already in progress. The cost of the remaining construction of these projects as on 1st April, 1997 was Rs.3,290 crore, 30 per cent of which (i.e. Rs.987 crore) will be made available by the Government and the rest 70 per cent amount (i.e. Rs.2,303 crore) is proposed to be raised through debentures. After completion of these projects, irrigation potential created will be of 524 thousand hectares.

Konkan Irrigation Development Corporation

6.14.3 With a view to removing the backlog of irrigation in Konkan region, the Konkan Irrigation Development Corporation has been established in December, 1997 in order to complete four medium projects and 33 minor irrigation projects in the region expeditiously within three to five years. The cost of the remaining construction of these projects is Rs.557 crore, 30 per cent of which (i.e. Rs.167 crore) will be made available by the Government and the rest 70 per cent amount (i.e. Rs.390 crore) is proposed to be raised through debentures. After completion of these projects, irrigation potential created will be of 53 thousand hectares.

तापी पाटबंधारे विकास महामंडळ

६.१४.४ उत्तर महाराष्ट्रातील सिंचन अनुशेष भरून काढण्याच्या दृष्टीने ह्या विभागातील बांधकाम चालू असलेले मोठे व मध्यम प्रकल्प जलद गतीने पूर्ण करण्यासाठी तापी पाटबंधारे विकास महामंडळाची डिसेंबर, १९९७ मध्ये स्थापना करण्यात आली. अशा प्रकल्पांच्या उर्वरित कामांचा अपेक्षित खर्च ४,६७६ कोटी रुपये असून त्यापैकी ३० टक्के निधी (१,४०० कोटी रुपये) शासनाकडून उपलब्ध करून देण्यात येणार आहे आणि बाकी ७० टक्के निधी (३,२७६ कोटी रुपये) कर्जरोख्यांद्वारे उभारण्याचे प्रस्तावित आहे.

एकात्मिक पाणलोट विकास कार्यक्रम

६.१५.१. राज्यातील कृषि उत्पादन हे प्रामुख्याने पर्जन्याश्रयी शेतीवर आधारित असल्याने राज्यात मृदसंधारणाची कामे मोठ्या प्रमाणावर करण्यात येत आहेत. राज्याचे एकूण भौगोलिक क्षेत्र ३०७.५७ लाख हेक्टरस असून त्यापैकी ५८ टक्के हेक्टरस क्षेत्र शेतीखाली आहे. कोरडवाहू शेतीतील उत्पादन वाढविणे, त्यातील सातत्य टिकविणे व नैसर्गिक साधनसंपत्तीचा होणारा न्हास थांबविणे यासाठी राज्यामध्ये वर्ष १९८३ पासून पाणलोट क्षेत्र आधारित मृद व जलसंधारणाची कामे राबविण्यात येत आहेत.

६.१५.२. जलसंधारणाचा महत्वाकांक्षी कार्यक्रम राज्यात प्रभावीपणे राबविण्यासाठी वर्ष १९९२ मध्ये स्वतंत्र असा जलसंधारण विभाग निर्माण करण्यात आला.

६.१५.३. शासनाने पुढील कार्यक्रमांची पुनर्आखणी करून ते एकात्मिक पाणलोट विकास कार्यक्रमाखाली राबविण्याचे ठरविले आहे. १) पाण्याची टंचाई असणाऱ्या गावांतील पाण्याचे उद्भव पारंपरिक व अपारंपरिक पध्दतीने बळकट करणे, २) पडीत जमीन विकास कार्यक्रम, ३) पाणलोट विकास कार्यक्रमाचे क्षेत्रीय पातळीवरील नियोजन व कार्यक्रमाची अंमलबजावणी या दोहोंमध्ये प्रभावी समन्वय राखणे आणि ४) जलसंधारण कार्यक्रमाचा एकात्मिक प्रकल्प आराखडा तयार करणे. याबाबतचा निर्णय ग्रामविकास व जलसंधारण विभागाने ३० जानेवारी, १९९६ रोजी प्रसृत केला आहे. ह्या कार्यक्रमांमध्ये समाविष्ट करण्यात आलेल्या प्रमुख नवीन संकल्पना पुढीलप्रमाणे आहेत. १) "मागे वळून पहा", २) पडीत, अवनत व अतिधूपित जमिनींचा विकास, ३) सार्वजनिक व खाजगी जमिनींवर समपातळी चर काढणे, ४) फळझाडे लागवड व वनीकरण आणि ५) गाव तलाव, पुनर्भरण चर व शिवकालीन तलाव यांचे पुनरुज्जीवन आणि नूतनीकरण. ह्या कार्यक्रमांतर्गत ठरवून देण्यात आलेल्या निकषांनुसार राज्यात एकूण १२,११२ गावांची निवड करण्यात आली असून त्यापैकी ७,९७६ गावांमध्ये १६,२२० पाणलोट क्षेत्रांत प्रत्यक्ष कामे करण्यात येत आहेत. ह्या कार्यक्रमांतर्गत घेण्यात येणाऱ्या कामांमध्ये

Tapi Irrigation Development Corporation

6.14.4 With a view to removing the backlog of irrigation in North Maharashtra, the Tapi Irrigation Development Corporation has been established in December, 1997 in order to complete expeditiously the major and medium projects in the region which are already in progress. The cost of the remaining construction of such projects is Rs.4,676 crore, 30 per cent of which (i.e. Rs.1,400 crore) will be made available by the Government and the rest 70 per cent amount (i.e. Rs.3,276 crore) is proposed to be raised through debentures.

Integrated Watershed Development Programme

6.15.1. As the agricultural production in the State is mainly based on rainfed farming, works of soil-conservation are being carried out on a large scale in the State. Of the total 307.57 lakh hectares geographical area of the State, 58 per cent is under agriculture. With a view to increasing the production from the dry land farming, maintaining continuity in the same and preventing deterioration of natural resources, watershed based soil and water conservation works are being implemented in the State since 1983.

6.15.2. In order to implement the ambitious programme of water conservation effectively in the State, an independent Water Conservation Department was created in 1992.

6.15.3. The Government also decided to reframe the following programmes and implement them under Integrated Watershed Development Programme. i) Strengthening sources of water (by conventional and non-conventional methods) in the villages having shortage of water, ii) Fallow land development programme, iii) Achieving effective co-ordination between the field-level planning of watershed development programme and its implementation and iv) Preparation of integrated project design of the Water Conservation Programme. The resolution to that effect was issued by the Rural Development and Water Conservation Department on 30th January, 1996. The following are the main new concepts included in the programme. (1) Mind your home town, (2) Development of fallow, degraded and over-eroded lands, (3) Preparing Continuous Countour Trenches (C.C.T.) on public and private lands, (4) Plantation of fruit trees and afforestation and (5) Revival and renovation of village water tanks, recharge trenches and age old watertanks. According to the norms laid down under the

प्रामुख्याने पुढील प्रकारच्या कामांचा समावेश आहे. अनघड दगडाचे बांध, ब्रश वुड डॅम, जैविक रोधक बांध, ड्रेनेज लाइन ट्रीटमेंट, जैविक बांधासह समपातळी/ढाळीचे बांध, मजगी, नाला बांधबंदिस्ती इ..

सुधारित बियाणे

६.१६. महाराष्ट्रात सार्वजनिक व खाजगी ही दोन्ही क्षेत्रे विविध पिकांच्या प्रमाणित/दर्जेदार बियाणांच्या वितरणामध्ये लक्षणीय भूमिका बजावतात. नव्याने विकसित झालेले वाण मिनिकिट वितरण कार्यक्रमाद्वारे लोकप्रिय केले जातात. महाराष्ट्रात बहुतांश पिकांच्या बाबतीत बियाणे बदलाचे प्रमाण भारत सरकारने विहित केलेल्या प्रमाणापेक्षा तुलनेने अधिक आहे. भात पिकाच्या बाबतीत बियाणांचे वितरण १९९०-९१ मधील १४,०१२ किंवलच्या तुलनेत १९९६-९७ मध्ये ६२,३१६ किंवलपर्यंत वाढले. त्याचप्रमाणे सोयाबीनच्या बाबतीत देखील वितरण १९९०-९१ मधील ५,२८१ किंवलच्या तुलनेत १९९६-९७ मध्ये ७९,७९१ किंवलपर्यंत वाढले. १९९६-९७ मध्ये शेतकऱ्यांना २५ पिकांच्या १२५ वाणांचे बियाणे उपलब्ध करून देण्यात आले. खरीप १९९६ हंगामात एकूण ५.३१ लाख किंवल बियाणे वितरित करण्यात आले व रब्बी १९९६ हंगामात एकूण २.८० लाख किंवल बियाणे वितरित करण्यात आले. खरीप १९९७ हंगामात प्रमाणित/दर्जेदार बियाणे सार्वजनिक व खाजगी क्षेत्रांमार्फत अनुक्रमे २.२२ लाख किंवल व २.७९ लाख किंवल इतक्या प्रमाणात वितरित करण्यात आले आहे, असा अंदाज आहे.

खते व कीटकनाशके

६.१७. १९९६-९७ मध्ये राज्यात खतांचा वापर १३.२९ लाख टन इतका झाला. त्यात वाढ होऊन १९९७-९८ मध्ये तो १६.८६ लाख टन होईल अशी अपेक्षा आहे. जमीन आणि पिके यांच्या गरजेनुसार खतांचा वापर परिणामकारक व संतुलितपणे होत आहे याची खात्री करण्यासाठी राज्य शासनाने १७ जिल्ह्यांमध्ये माती परीक्षण प्रयोगशाळा स्थापन केल्या आहेत. राज्यात १९९६-९७ मध्ये शेतकऱ्यांना खतांचे वितरण २५,५९६ खत वितरण केंद्रांमार्फत नियमित घ वेळेवर होत आहे याची खात्री करण्यात आली होती. त्यापैकी ४,५४२ केंद्रे सहकारी क्षेत्रात, १८३ सार्वजनिक क्षेत्रात, तर २०,८७१ केंद्रे खाजगी क्षेत्रात होती. १९९६-९७ मध्ये तांत्रिक दर्जाच्या ४,५६७ टन कीटकनाशकांचा वापर करण्यात आला. १९९७-९८ मध्ये तांत्रिक दर्जाच्या कीटकनाशकांची अंदाजित मागणी ५,६२६ टन इतकी आहे.

जमिनीचा वापर

६.१८ १९९६-९७ मधील जमीनवापराच्या आकडेवारीनुसार राज्याच्या एकूण भौगोलिक क्षेत्रामध्ये निव्वळ लागवडीखालील क्षेत्राचा वाटा सर्वाधिक म्हणजे ५८.१ टक्के इतका होता. त्या खालोखाल वाटा वनांखालील क्षेत्र (१७.२ टक्के), ओसाड जमीन, मशागतीस अयोग्य जमीन व मशागतयोग्य पडीत जमीन (८.५ टक्के), चालू पड व इतर पडीत जमीन (७.१ टक्के) आणि कायमस्वरूपी कुरणे, चराऊ

programme, in all 12,112 villages in the State are selected and in 7,976 of these villages, works are actually being undertaken in 16,220 watersheds. The main types of works that are undertaken in this programme are as follows: loose bolder structure, brush wood dam, live check dam, drainage line treatment, contour/graded bunding with vegetative bunds, terracing, nalla bunding etc.

Improved seeds

6.16. In Maharashtra, both public and private sectors play a significant role in distribution of certified/quality seeds of various crops. Newly evolved varieties are popularised through seed minikit distribution programme. The extent of seed replacement in Maharashtra State in respect of most of the crops is more than that prescribed by the Government of India. In the case of paddy, seed distribution has gone up from 14,012 quintals in 1990-91 to 62,316 quintals in 1996-97. Similarly, in the case of soyabean the seed distribution has increased from 5,281 quintals in 1990-91 to 79,791 quintals in 1996-97. During 1996-97, seeds of 125 varieties of 25 crops were made available to the farmers. The total seed distribution during *khariif* 1996 was 5.31 lakh quintals and during *rabi* 1996 it was 2.80 lakh quintals. It is estimated that the certified/quality seeds to the extent of 2.22 lakh quintals and 2.79 lakh quintals have been distributed through public and private sectors respectively in the *khariif* 1997 season.

Fertilizers and Pesticides

6.17. The fertilizer consumption in the State was 13.29 lakh tonnes in 1996-97 which is expected to increase to 16.86 lakh tonnes in 1997-98. To ensure efficient and balanced use of fertilizers as per requirement of soil and crops, the State Government has established soil testing laboratories in 17 districts. During 1996-97, regular and timely distribution of fertilizers to the farmers was ensured through 25,596 fertilizer distribution outlets in the State. Of these, 4,542 outlets were in the co-operative sector, 183 were in public sector, while 20,871 were in private sector. The consumption of technical grade pesticides during 1996-97 was 4,567 tonnes. During 1997-98, the demand for technical grade pesticides is estimated to be 5,626 tonnes.

Land utilisation

6.18. As per the land utilisation statistics of 1996-97, the net area sown accounted for major portion i.e. 58.1 per cent of the geographical area of the State followed by forest land (17.2 per cent), barren, uncultivable and culturable waste land (8.5 per cent), current and other fallow land (7.1 per cent) and permanent pastures, grazing land and land unde

कुरणे व किरकोळ झाडेझुडुपे यांच्या समूहांखालील क्षेत्र (५.१ टक्के) यांचा होता. उर्वरित चार टक्के क्षेत्र बिगर-शेती उपयोगाखाली होते. निव्वळ लागवडीखालील क्षेत्र १९९६-९७ मध्ये १७८.८ लाख हेक्टर होते व ते १९९०-९१ मधील १८५.६ लाख हेक्टर या कमाल पातळीपेक्षा कमी होते. महाराष्ट्र राज्यातील जमीनवापराची आकडेवारी भाग-२ मधील तक्ता क्र. २६ मध्ये दिली आहे.

पीक विमा योजना

६.१९. केंद्र सरकारच्या मार्गदर्शक तत्वांनुसार व्यापक अशी पीक विमा योजना महाराष्ट्रात १९८५-८६ पासून राबविण्यात येत आहे. सध्या ह्या योजनेत भात, ज्वारी, बाजरी, तूर, भुईमूग, सूर्यफूल, कारळे, तीळ, सोयाबीन व नाचणी या दहा खरीप पिकांचा आणि ज्वारी, गहू, हरभरा, करडई, सूर्यफूल, उन्हाळी भुईमूग व उन्हाळी भात या सात रब्बी पिकांचा समावेश करण्यात आलेला आहे. या योजनेतील महत्त्वाच्या बाबी खाली दिल्या आहेत .

(१) ह्या योजनेचे स्वरूप पिकांसाठी घेतलेल्या कर्जाबाबतचा विमा असे आहे. विम्याच्या हप्त्याचा दर तृणधान्य पिकांसाठी हमी रकमेच्या दोन टक्के व इतर पिकांसाठी एक टक्का इतका आहे.

(२) ही योजना ज्या शेतकऱ्यांनी जिल्हा मध्यवर्ती सहकारी बँका, राष्ट्रीयीकृत बँका व प्रादेशिक ग्रामीण बँका यांच्याकडून पीककर्जे घेतली आहेत त्या सर्वांना खुली आहे.

(३) मागील ३ ते ५ वर्षांच्या सरासरी उत्पन्नाच्या ६० ते ९० टक्के इतके अपेक्षित उत्पन्न धरण्यात येते.

(४) पीक विमा योजनेखाली पीक कर्जाला शंभर टक्के संरक्षण दिले जाते.

(५) ह्या योजनेत सहभागी झालेल्या सीमांतिक व अल्पभूधारक शेतकऱ्यांच्या बाबतीत विम्याचा १०० टक्के हप्ता अनुदान म्हणून समजला जातो आणि त्यापैकी २५ टक्के रक्कम केंद्र सरकार देते व ७५ टक्के रक्कम राज्य शासन देते.

(६) विम्याचे संरक्षण हे पेरणीच्या दिनांकापासून ते पीक कापणीच्या दिनांकापर्यंत वैध असते.

६.२०. दरवर्षी तालुक्यातील मंडल पातळीवर पीक विमा योजनेत समाविष्ट करावयाच्या प्रमुख पिकांचा तपशील शासकीय पातळीवर ठरविला जातो आणि प्रसिद्ध केला जातो. पीक विमा योजना राबविण्यामध्ये प्रामुख्याने केंद्र सरकार, भारतीय सर्वसाधारण विमा महामंडळ, बँका व राज्य शासन यांचा सहभाग आहे.

६.२१. पीक विमा योजनेची तिच्या आरंभापासूनची प्रगती पुढील तक्ता क्र. ६.५ मध्ये दर्शविली आहे.

miscellaneous tree crops and groves (5.1 per cent). The remaining four per cent area was accounted by land put to non-agricultural uses. Land under net area sown decreased to 178.8 lakh hectares in 1996-97 from the last peak level of 185.6 lakh hectares in 1990-91. The land utilisation statistics of Maharashtra is given in Table No.26 of Part-II.

Crop Insurance Scheme

6.19. As per the guiding principles laid down by the Central Government, a comprehensive crop insurance scheme is in force in Maharashtra since 1985-86. At present, 10 kharif crops viz. paddy, jowar, bajri, tur, ground-nut, sunflower, nigerseed, sesamum, soyabean and ragi and 7 rabi crops viz. jowar, wheat, gram, safflower, sunflower, summer ground-nut and summer paddy are included in the scheme. The important aspects of this scheme are given below.

1) The nature of the scheme is an insurance on the crop loan. The rate of premium is two per cent of the assured amount for cereals and one per cent for other crops.

2) This scheme is open to all farmers who have taken crop loans from District Central Co-operative Banks, Nationalised Banks and Regional Rural Banks.

3) Threshold yield is set at 60 to 90 per cent of the average yield of the last 3 to 5 years.

4) Hundred per cent of the crop loan is protected by the Crop Insurance Scheme.

5) In the case of marginal and small farmers who have participated in the scheme, 100 per cent of the premium to be paid is treated as grant, of which 25 per cent is shared by the Central Government and 75 per cent by the State Government.

6) The insurance cover is valid from the date of sowing to the date of crop cutting.

6.20. Every year, the details of the main crops which are to be included in the crop insurance scheme at the circle level in the taluka are decided at the Government level and are published. The Central Government, General Insurance Corporation of India, Banks and the State Government are mainly involved in the implementation of the crop insurance scheme.

6.21. The progress of the crop insurance scheme since its inception is shown in the following Table No.6.5.

तक्ता क्रमांक/TABLE No. 6.5

पीक विमा योजनेची प्रगती

The progress of the Crop Insurance Scheme

वर्ष Year (1)	समाविष्ट शेतकरी (लाखात) No. of farmers covered (In lakh) (2)	विम्याची रक्कम (कोटी रु.) Insured amount (Rs. crore) (3)	विमा हप्त्याची रक्कम(कोटी रु.) Amount of premium (Rs. crore) (4)	उत्पादनातील नुकसानासाठी भरपाई (कोटी रु.) Compensation for loss of production (Rs. crore) (5)
1985-86	5.44	81.16	1.44	20.68
1986-87	10.60	162.11	2.95	39.85
1987-88	12.07	205.68	3.68	17.86
1988-89	14.77	180.85	3.06	21.90
1989-90	14.16	188.20	3.18	0.84
1990-91	7.23	106.15	1.79	0.89
1991-92	11.41	169.35	1.91	19.65
1992-93	11.75	184.15	3.00	1.31
1993-94	11.95	218.52	3.43	0.92
1994-95	11.49	234.93	3.75	7.62
1995-96	10.43	244.62	3.79	14.05
1996-97	10.40	253.29	4.00	5.13
1997-98*	11.24	304.46	4.66	--

* तात्पुरती (खरीप)/Tentative (Kharif)

कृषि गणना

६.२२. १९९०-९१ मध्ये महाराष्ट्रात घेण्यात आलेल्या कृषि गणनेनुसार राज्यात वहिती खातेदार ९४.७० लाख होते. त्याआधी घेण्यात आलेल्या १९८५-८६ च्या गणनेनंतरच्या पाच वर्षांत वहिती खातेदारांच्या संख्येत १७ टक्क्यांनी वाढ झाल्याचे दिसून येते. तथापि, वहितीचे एकूण क्षेत्र १९८५-८६ मधील एकूण २१३.५२ लाख हेक्टर क्षेत्राच्या तुलनेत १९९०-९१ मध्ये २ टक्क्यांनी कमी म्हणजे २०९.२५ लाख हेक्टर होते. वहितीचे सरासरी क्षेत्र १९८५-८६ मध्ये २.६४ हेक्टर होते. ते १९९०-९१ मध्ये २.२१ हेक्टर इतके कमी झाले. दोन दशकांपूर्वी म्हणजे १९७०-७१ मध्ये झालेल्या कृषि गणनेनुसार वहिती खातेदाराकडील सरासरी क्षेत्र ४.२८ हेक्टर होते व ते १९९०-९१ मधील सरासरी क्षेत्राच्या जवळजवळ दुप्पट होते. १९९५-९६ च्या कृषिगणनेची कार्यवाही याआधीच सुरु करण्यात आली असून तिचे निष्कर्ष अद्याप प्रसिध्द व्हावयाचे आहेत. भाग-२ मधील तक्ता क्र. २५ मध्ये १९७०-७१, १९८०-८१, १९८५-८६ व १९९०-९१ मध्ये घेण्यात आलेल्या कृषि गणनांनुसार राज्यातील एकूण वहिती खातेदार, वहितीचे एकूण क्षेत्र व सरासरी क्षेत्र याबद्दलची माहिती दिली आहे.

Agricultural Census

6.22. According to the results of the agricultural census held in Maharashtra during 1990-91, there were 94.70 lakh operational holdings in the State showing an increase of 17 per cent during the five year period from the preceding census held in 1985-86. However, the total area of the operational holdings which was 213.52 lakh hectares in 1985-86 has decreased by two per cent to 209.25 lakh hectares in 1990-91. The average size of holding decreased from 2.64 hectares in 1985-86 to 2.21 hectares in 1990-91. Two decades back, in the census carried out in 1970-71, the average size of holding was 4.28 hectares, which was almost twice as that in 1990-91. The process of conducting Agricultural Census - 1995-96 has already been started and the results are yet to come out. Table No.25 of Part-II presents the data about the number, area and average size of operational holdings as per the agricultural censuses conducted in 1970-71, 1980-81, 1985-86 and 1990-91 in the State.

कृषि वित्तपुरवठा

६.२३. राज्यात प्रत्यक्ष कृषि वित्तपुरवठा करणाऱ्या वित्तीय संस्था म्हणजे सभासदांना अल्प मुदतीची पीक कर्जे देणाऱ्या प्राथमिक कृषि पतपुरवठा संस्था, शेतकऱ्यांना मुदतीची कर्जे देणारी महाराष्ट्र राज्य सहकारी कृषि व ग्रामीण विकास बँक, शेतकऱ्यांना अल्प व दीर्घ मुदतीची कर्जे देणाऱ्या वाणिज्यिक व प्रादेशिक ग्रामीण बँका आणि कृषि क्षेत्राच्या विकासासाठी पतपुरवठा करणाऱ्या पत संस्थांना पुनर्वित्तीय सहाय्य देणारी राष्ट्रीय कृषि व ग्रामीण विकास बँक (नाबार्ड) ह्या होत.

६.२४. १९९६-९७ मध्ये राज्यात २०,१०४ प्राथमिक कृषि पतपुरवठा संस्था होत्या व त्यांचे एकूण सभासद ८९.३० लाख, म्हणजे राज्यातील एकूण खातेदारांच्या अंदाजित संख्येच्या सुमारे ९४ टक्के होते. ह्या संस्थांनी १९९६-९७ मध्ये शेतकऱ्यांना १,६६१ कोटी रुपयांची कर्जे दिली. १९९६-९७ मध्ये दिलेल्या एकूण कर्जापैकी ४३२ कोटी रुपयांची म्हणजे २६ टक्के रकमेची कर्जे अल्पभूधारकांना देण्यात आली.

६.२५. महाराष्ट्र राज्य सहकारी कृषि व ग्रामीण विकास बँक शेतकऱ्यांना कृषि व संलग्न व्यवसायांसाठी दीर्घ मुदतीची कर्जे देते. ह्या बँकेने १९९६-९७ ह्या वित्तीय वर्षामध्ये १६५.७७ कोटी रुपयांचे कर्जवाटप केले. हे कर्ज आधीच्या वर्षात दिलेल्या कर्जापेक्षा १२.९ टक्क्यांनी अधिक होते. एप्रिल ते डिसेंबर, १९९७ ह्या कालावधीत ह्या बँकेने ५३.९६ कोटी रुपयांचे कर्जवाटप केले. आधीच्या वर्षी तत्सम कालावधीत केलेले कर्जवाटप ८५.४८ कोटी रुपये होते.

६.२६. सार्वजनिक क्षेत्रातील बँकांनी राज्यात कृषि व संलग्न व्यवसायांसाठी १९९५-९६ मध्ये केलेला प्रत्यक्ष वित्तपुरवठा ६२१ कोटी रुपये होता. तो १९९४-९५ मध्ये केलेल्या ५०६ कोटी रुपये वित्तपुरवठ्यापेक्षा २२.७ टक्क्यांनी अधिक होता. १९९५-९६ मध्ये केलेल्या एकूण वित्तपुरवठ्यापैकी ४३३ कोटी रुपये (७० टक्के) वित्तपुरवठा केवळ कृषि व्यवसायासाठी होता. उर्वरित वित्तपुरवठा (१८८ कोटी रुपये) दुग्धव्यवसाय, कुक्कुटपालन, मत्स्यव्यवसाय इ. कृषिसंलग्न व्यवसायांसाठी केला होता. कृषि क्षेत्रासाठी दिलेल्या २२२ कोटी रुपये मुदतीच्या कर्जापैकी प्रमुख वाटा (३७ टक्के) ट्रॅक्टर्स, कृषि अवजारे व यंत्रसामग्री यांच्या खरेदीसाठी होता आणि २४ टक्के वाटा लघु सिंचन योजनांसाठी होता. राज्यात ह्या बँकांची कृषि व संलग्न व्यवसायांसाठी दिलेल्या कर्जाची जून, १९९६ च्या शेवटच्या शुक्रवारी येणे बाकी १३.० लाख कर्जदारांकडे १,९२६ कोटी रुपये इतकी होती. कर्जाच्या एकूण येणे रकमेपैकी केवळ कृषि व्यवसायाचा वाटा १,३९० कोटी रुपये (७२ टक्के) होता. ह्या येणे रकमेपैकी जवळपास ७० टक्के रक्कम मुदतीच्या कर्जाची होती. केवळ कृषि व्यवसायाबाबतच्या एकूण १,३९० कोटी रुपये येणे रकमेपैकी २६६ कोटी रुपये (१९.१ टक्के) येणे एक हेक्टरपर्यंत जमीन धारण करणाऱ्या

Agricultural Finance

6.23. The financial institutions associated with direct agricultural finance in the State are Primary Agricultural Credit Societies (PACS) extending short-term crop loans to their members, Maharashtra State Co-operative Agriculture and Rural Development Bank extending term-loans to cultivators, Commercial and Regional Rural Banks extending short-term and long-term credit to cultivators and the National Bank for Agriculture and Rural Development (NABARD) refinancing the credit institutions which extend credit for the development of the agriculture sector.

6.24. During 1996-97, 20,104 PACS with a membership of 89.30 lakh covered about 94 per cent of the estimated number of land holders in the State. These societies advanced loans of Rs.1,661 crore to the cultivators in 1996-97. Of the total loans advanced in 1996-97, Rs.432 crore i.e. 26 per cent were given to small farmers.

6.25. The Maharashtra State Co-operative Agriculture and Rural Development Bank advances long-term loans to cultivators for agriculture and allied activities. Its loan advances in the financial year 1996-97 were Rs.165.77 crore which were higher by 12.9 per cent than those in the previous year. During April-December, 1997, it advanced loans of Rs.53.96 crore as against Rs.85.48 crore advanced during the corresponding period of the previous year.

6.26. The disbursement of direct finance to agriculture and allied activities in the State in 1995-96 by public sector banks was Rs.621 crore which was more by 22.7 per cent than that of Rs.506 crore disbursed in 1994-95. Out of the total disbursements in 1995-96, agriculture proper accounted for Rs.433 crore (70 per cent). The rest of the disbursement (Rs.188 crore) were to allied agricultural activities like dairy, poultry farming, fisheries etc. A major share (37 per cent) of the term-lending of Rs.222 crore to agriculture sector was for purchase of tractors, agricultural implements and machinery and 24 per cent was for minor irrigation schemes. The outstanding amount of these banks against the loan advanced to agriculture and allied activities in the State stood at Rs.1,926 crore in 13.0 lakh

२.७८ लाख खातेदारांकडे होते व ३१६ कोटी रुपये (२२.७ टक्के) येणे एक ते दोन हेक्टर जमीन धारण करणाऱ्या २.८० लाख खातेदारांकडे होते.

६.२७. खाजगी क्षेत्रातील बँकांनीसुद्धा १९९५-९६ मध्ये कृषि व संलग्न व्यवसायांसाठी राज्यात २७.४४ कोटी रुपयांची कर्जे दिली. हया बँकांची कृषि व संलग्न व्यवसायांसाठी दिलेल्या कर्जाची जून, १९९६ अखेर येणे रक्कम ११२.९७ कोटी रुपये होती.

६.२८. राष्ट्रीय कृषि व ग्रामीण विकास बँकेने (नाबार्ड) राज्यात १९९६-९७ मध्ये मंजूर केलेल्या योजनांची संख्या १२१ होती, तर १९९५-९६ मध्ये ती १६३ होती. १९९६-९७ मध्ये नाबार्डने राज्यात मंजूर केलेले ३७४ कोटी रुपयांचे पुनर्वितीय सहाय्य १९९५-९६ मधील १२० कोटी रुपये सहाय्याच्या तिपटीपेक्षा अधिक होते. नाबार्डने १९९६-९७ मध्ये राज्यात मंजूर केलेले पुनर्वितीय सहाय्य हे देशात मंजूर केलेल्या एकूण सहाय्याच्या ९.८ टक्के इतके होते. राज्यात १९९६-९७ मध्ये वाटप केलेले पुनर्वितीय सहाय्य ३६० कोटी रुपये होते आणि ते १९९५-९६ मध्ये वाटप केलेल्या ३४५ कोटी रुपयांपेक्षा ४.३५ टक्क्यांनी अधिक होते. नाबार्डने ग्रामीण पायाभूत सुविधा विकास निधी-१ (आर.आय.डी.एफ.-१) अंतर्गत राज्यशासनाच्या २१ मध्यम व ८४ लघु पाटबंधारे प्रकल्पांना १९९५-९६ मध्ये २०७ कोटी रुपये अर्थसहाय्यासह मंजूरी दिली असून ऑक्टोबर, १९९७ पर्यंत त्यापैकी १४३ कोटी रुपये रकमेचे वाटप केले आहे. नाबार्डने आर.आय.डी.एफ.-२ खाली देखील ५ मध्यम व १०३ लघु पाटबंधारे प्रकल्पांसाठी महाराष्ट्र शासनास २३२ कोटी रुपयांचे अर्थसहाय्य मंजूर केले असून डिसेंबर, १९९७ पर्यंत त्यापैकी १११ कोटी रुपयांचे वाटप केले आहे. आर.आय.डी.एफ.-३ ची कार्यवाही दिनांक १ एप्रिल, १९९७ पासून सुरु करण्यात आली असून महाराष्ट्र शासनाने ग्रामीण रस्ते, इतर जिल्हा रस्ते आणि प्रमुख जिल्हा रस्ते यांचे मजबुतीकरण व डांबरीकरण करून 'ग्रामीण रस्ते व पूल' यांच्या विकासावर लक्ष केंद्रित करण्याचे ठरविले आहे. डिसेंबर, १९९७ अखेरपर्यंत नाबार्डने ६६१ रस्ता प्रकल्प आणि ६० पूल प्रकल्प यांसाठी २५४ कोटी रुपये मंजूर केले होते.

६.२९ नाबार्डने राज्यातील मुंबई शहर व मुंबई उपनगर हे जिल्हे वगळता उर्वरित सर्व जिल्ह्यांसाठी नवव्या पंचवार्षिक योजनेच्या (१९९७-९८ ते २००१-२००२) समकालावधीचा क्षमतानिगडित पतपुरवठा आराखडा (पी.एल.पी.) तयार केला होता. नवव्या पंचवार्षिक योजनेच्या कालावधीसाठीच्या ह्या जिल्हा आराखड्यांच्या अंदाजानुसार बँकांना ग्रामीण अर्थकारणातील विविध क्षेत्रांची क्षमता वापरण्यासाठी एकूण ३६,४८७.३० कोटी रुपये पतपुरवठ्याची तरतूद करावी लागेल. १९९७-९८ ह्या पहिल्या वर्षासाठी अंदाजित केलेला पतपुरवठा ५,०३९.७० कोटी रुपये

accounts as on the last Friday of June, 1996. Out of the total amount outstanding, the share of agriculture proper was Rs.1,390 crore (72 per cent). Nearly 70 per cent of this outstanding amount was of term loans. Of the total outstanding amount of Rs.1,390 crore on agriculture proper, Rs.266 crore (19.1 per cent) were in 2.78 lakh accounts with holding size upto 1 hectare and Rs.316 crore (22.7 per cent) were in 2.80 lakh accounts with holding size of 1-2 hectares.

6.27. The private sector banks also have advanced loans for agriculture and allied activities to the extent of Rs.27.44 crore in the State during 1995-96. The outstanding amount of these banks against the loans extended to agriculture and allied activities at the end of June, 1996 was Rs.112.97 crore.

6.28. The number of schemes sanctioned by the National Bank for Agriculture and Rural Development (NABARD) in the State during 1996-97 stood at 121 as against 163 during 1995-96. The refinance assistance of Rs.374 crore sanctioned by NABARD in 1996-97 in the State was more than three times the assistance of Rs.120 crore given in 1995-96. The refinance assistance sanctioned by NABARD in the State during 1996-97 was 9.8 per cent of its total assistance sanctioned in the country. The disbursement of refinance during the year 1996-97 was Rs.360 crore as against Rs.345 crore during 1995-96 showing an increase of 4.35 per cent. Under Rural Infrastructure Development Fund (RIDF)-I, NABARD has sanctioned 21 medium and 84 minor irrigation projects of the State Government in 1995-96 with an assistance of Rs.207 crore against which an amount of Rs.143 crore has been disbursed upto October, 1997. NABARD has also sanctioned Rs.232 crore to Government of Maharashtra for 5 medium and 103 minor irrigation projects under RIDF - II and an amount of Rs.111 crore has been disbursed upto December, 1997. RIDF-III has been operational since 1st April, 1997 and the Government of Maharashtra has decided to concentrate on development of 'rural roads and bridges' by strengthening and black-topping village roads, other district roads and major district roads. By the end of December, 1997, NABARD had sanctioned Rs.254 crore for 661 road projects and 60 bridge projects.

6.29. NABARD had prepared Potential Linked Credit Plan (PLP) for all the districts in the State, except Mumbai city and Mumbai suburban, co-terminus with the Ninth Plan period 1997-98 to 2001-2002. The district PLPs for the Ninth Plan period estimate that banks would be required to provide an aggregate credit of Rs.36,487.30 crore to tap the potential in various sectors of the rural economy. The credit estimated for the first year i.e

इतका असून त्यामध्ये कृषि क्षेत्राचा वाटा ७२.९ टक्के आणि बिगर-कृषि क्षेत्र व इतर प्राधान्य क्षेत्रे यांचा वाटा अनुक्रमे १६.७ टक्के व १०.४ टक्के इतका आहे.

महाराष्ट्रातील जमीन सुधारणा

६.३०. शेतजमीनविषयक पद्धतीत सुधारणा करण्याचे धोरण पुढे चालू असून ह्या धोरणाची उद्दिष्टे (अ) जमीन कसणाऱ्या कुळांना मालकीहक्क प्रदान करणे, (ब) जमीनधारणेबाबतची विषमता कमी करणे आणि (क) धारण जमिनीचे तुकडे पाडण्यास एकत्रीकरणाद्वारे प्रतिबंध करणे अशी आहेत.

६.३१. महाराष्ट्रात निरनिराळे कळकायदे १९५७ ते १९६५ ह्या कालावधीत जारी करण्यात आले. त्यांच्या अंमलबजावणीच्या परिणामी जून, १९९७ अखेर १४.९२ लाख कुळांना १७.३६ लाख हेक्टर जमिनीची मालकी प्रदान करण्यात आली.

६.३२. महाराष्ट्र जमीन महसूल अधिनियम ब जमीन महसूल (सीमा व सीमाचिन्ह) अधिनियम, १९६९ मधील कलम १४० अन्वये प्रत्येक भूधारकास त्याच्या जमिनीच्या सीमेबाबतची योग्य कागदपत्रे ठेवावी लागतात व ती अद्ययावत ठेवावी लागतात. याकरिता प्रत्येक भूधारकास खातेपुस्तिका पुरविण्यात आली आहे. ३१ मार्च, १९९७ पर्यंत ९५.४० लाख भूधारकांपैकी ७४.७० लाख भूधारकांना खातेपुस्तिका पुरविण्यात आल्या आहेत. १९९७-९८ मध्ये ०.२९ लाख खातेपुस्तिका पुरविण्यात येतील अशी अपेक्षा आहे.

६.३३. मुंबई जमीनधारणा तुकडा करणे प्रतिबंधक व जमीन एकत्रीकरण अधिनियम, १९४७ मधील तरतुदीनुसार जमीन एकत्रीकरणाचा कार्यक्रम राबविण्यात येत आहे. ह्या कार्यक्रमाखाली मार्च, १९९७ अखेरपर्यंत संबंधित अधिनियमातील कलम १५ अन्वये अधिसूचना प्रसिद्ध केलेल्या ३७,४९७ महसुली गावांपैकी २९,८६२ गावांत एकत्रीकरणाचे काम पूर्ण करण्यात आले आहे. राज्य शासनाने योजनेच्या उर्वरित भागाची अंमलबजावणी करण्याचे काम १ एप्रिल, १९९३ पासून थांबविण्याचा निर्णय जानेवारी, १९९३ मध्ये घेतला. तथापि ह्या योजनेच्या कामास स्थगिती देण्यापूर्वी शासनाने ज्या गावांतील एकत्रीकरणाचे काम अंतिम टप्प्यात होते अशा १७० गावांतील एकत्रीकरणाचे काम पूर्ण करण्यास अनुमती दिली. मार्च, १९९७ पर्यंत ह्या १७० पैकी १५२ गावांमध्ये एकत्रीकरणाचे काम पूर्ण करण्यात आले होते आणि उर्वरित १८ गावांतील एकत्रीकरणाचे काम विचाराधीन होते.

६.३४. राज्यात कमाल शेत जमीनधारणेवर प्रथमतः २६ जानेवारी, १९६२ रोजी मर्यादा घालण्यात आल्या. त्यावेळी विहित केलेल्या मर्यादा सुधारित करून २ ऑक्टोबर, १९७५ पासून कमी करण्यात आल्या. मूळ व त्याचप्रमाणे सुधारित अधिनियमाखाली एकूण १,०६,८४५ प्रकरणे दाखल करण्यात आली. त्यापैकी १,०६,६११ प्रकरणे (९९.८ टक्के) मार्च, १९९७ अखेरपर्यंत निकालात काढण्यात आली व २.९५ लाख हेक्टर जमीन अतिरिक्त म्हणून घोषित करण्यात आली. ह्या अतिरिक्त

1997-98 is Rs.5,039.70 crore, in which the share of agriculture is 72.9 per cent and that of non-farm sector and other priority sectors is 16.7 per cent and 10.4 per cent respectively.

Land Reforms in Maharashtra

6.30. The policy of reforming the agrarian system is continued. The objectives of the policy are : (a) to confer ownership rights on tenant cultivators, (b) to reduce inequalities in respect of land holdings and (c) to prevent fragmentation of holdings by implementing consolidation.

6.31. Tenancy laws came in force in Maharashtra between 1957 to 1965. As a result of their implementation, the right of ownership was conferred on about 14.92 lakh tenants in respect of 17.36 lakh hectares of land by the end of June, 1997.

6.32. According to Clause 140 of the Maharashtra Land Revenue Act and Land Revenue (Boundary and Boundary Mark) Regulation Rules, 1969, every land holder has to keep proper documents about the boundaries of his land and keep these updated. For this purpose Khate-Pustika is provided to every landholder. Out of the 95.40 lakh land holders, 74.70 lakh land holders have been issued Khate-Pustikas upto 31st March, 1997. It is expected to issue 0.29 lakh Khate-Pustikas in 1997-98.

6.33. The programme of consolidation of holdings is being carried out under the provisions of the Bombay Prevention of Fragmentation and Consolidation of Holdings Act, 1947. Under this programme, till the end of March, 1997, the work of consolidation of fragmented lands has been completed in 29,862 villages out of the 37,497 revenue villages where the notification under clause 15 of the Act has been published. The State Government has taken a decision in January, 1993 to stop the implementation of the remaining part of the scheme from 1st April, 1993. However, before giving stay to the operation of the said scheme as mentioned above, the Government has permitted to complete the consolidation work in the 170 villages where the consolidation work was at last stage. Upto March, 1997, the work of consolidation was completed in 152 of these 170 villages and the consolidation of the remaining 18 villages was under consideration.

6.34. The ceilings on maximum limits of agricultural holdings were first imposed on 26th January, 1962 in the State. The ceilings then prescribed were revised and lowered with effect from 2nd October, 1975. Under the original as well as revised Act, 1,06,845 returns were filed, of which 1,06,611 returns (99.8 per cent) were disposed by the end of March, 1997 and 2.95 lakh hectares

जमिनीपैकी ३४.५ हजार हेक्टर जमीन महाराष्ट्र राज्य शेती महामंडळाला (शासनाचा उपक्रम) देण्यात आली आणि २.२७ लाख हेक्टर जमीन १.४१ लाख भूमिहीन व्यक्तींना व ७५ सहकारी शेती संस्थांना वाटप करण्यात आली. उर्वरित जमिनीचे वाटप विविध वादांमुळे किंवा जमीन लागवडीस अयोग्य असल्यामुळे अद्याप करता आलेले नाही. जमिनीचे वाटप करताना मागासवर्गीय भूमिहीन व्यक्तींना प्राधान्य देण्यात येते व त्यानुसार आतापर्यंत वाटप केलेल्या २.२६ लाख हेक्टर जमिनीपैकी १.०५ लाख हेक्टर जमीन ७१,४०४ मागासवर्गीय भूमिहीन व्यक्तींना डिसेंबर, १९९७ पर्यंत वाटप करण्यात आली आहे.

६.३५. अतिरिक्त जमिनीच्या अभिहस्तांकिताना अर्थसहाय्य देण्याच्या योजनेखाली त्यांना भूविकासासाठी अथवा इतर भांडवली खर्चासाठी प्रति हेक्टर २,५०० रुपये ह्या दराने अर्थसहाय्य देण्यात येते. ह्या योजनेखाली १९९६-९७ मध्ये २,३५५ लाभार्थ्यांना ६५ लाख रुपयांचे अर्थसहाय्य पुरविण्यात आले. १९९५-९६ मध्ये २,०५० लाभार्थ्यांना ७२ लाख रुपयांचे अर्थसहाय्य देण्यात आले होते. ह्या योजनेच्या सुरुवातीपासून ते मार्च, १९९७ अखेरपर्यंत १.३५ लाख लाभार्थ्यांचा ह्या योजनेखाली समावेश करण्यात आला व त्यांना सुमारे १८.६ कोटी रुपयांचे अर्थसहाय्य देण्यात आले. १९९७-९८ ह्या वर्षामध्ये अर्थसहाय्यासाठी ६४.६ लाख रुपयांची तरतूद करण्यात आली असून तिचा लाभ २,५७३ लाभार्थ्यांना होईल.

कृषि धोरणाचा मसुदा

६.३६. महाराष्ट्र राज्य शासनाने कृषि धोरणाचा सर्वंकष असा मसुदा तयार केला आणि तो महाराष्ट्राच्या मुख्यमंत्र्यांनी दिनांक १८ डिसेंबर, १९९६ रोजी राज्य विधिमंडळास सादर केला. त्यानंतर त्या मसुद्यातील विविध बाबींवर राज्य विधिमंडळामध्ये दिनांक २३ एप्रिल, १९९७ रोजी चर्चा झाली. कृषि धोरणाबाबतच्या विविध शिफारसी, शिवाय त्याची सुसाध्यता व अंमलबजावणी ह्या बाबी विचारात घेऊन त्यास अंतिम स्वरूप देण्यात येत आहे. शेतकऱ्यांचे उत्पन्न व कृषि उत्पादन वाढावे यासाठी उपलब्ध साधनसंपत्तीचा काटकसरीने, कार्यक्षमतेने, प्रभावीपणे आणि पर्यावरणाचा समतोल राखून कृषि क्षेत्राचा शाश्वतस्वरूपी विकास करणे, हे कृषि धोरणाचे उद्दिष्ट आहे. विकासाच्या प्रस्तावित धोरणामध्ये समाजातील दुर्बल घटकांच्या गरजा पुरविणे, कुशल व अकुशल ह्या दोन्ही प्रकारचे रोजगार निर्माण करणे आणि दारिद्र्य निर्मूलनाच्या दिशेने ठोस उपाययोजना करणे अपेक्षित आहे. राज्याने ज्याप्रमाणे औद्योगिक, वित्तीय व वाणिज्यिक क्षेत्रांमध्ये अग्रक्रम मिळविला आहे, त्याप्रमाणे तो कृषि क्षेत्रात देखील मिळावा यासाठी शेतकरी हा केंद्रस्थानी मानून शेतीचा विकास वाणिज्यिक व औद्योगिक धर्तीवर करण्यास प्रोत्साहन देणे, हे ह्या धोरणाचे उद्दिष्ट आहे. याद्वारे गुंतवणुकीचा ओघ कृषिक्षेत्राकडे प्रवाही होण्याच्या दृष्टीने अनुकूल असे वातावरण निर्माण होईल व हे सुकर होण्यासाठी योग्य अशा वित्तीय व कायद्याबाबतच्या तरतुदी करणे गरजेचे होईल. जागतिक पातळीवर ज्या संधी निर्माण होत आहेत त्यांचा पूर्ण फायदा घेण्याच्या दृष्टीने शेतकऱ्यांमध्ये स्पर्धात्मक वृत्ती बळकट करणे, हे ह्या धोरणाचे उद्दिष्ट आहे.

of land was declared surplus. Of this surplus land, 34.5 thousand hectares of land has been granted to the State-owned Maharashtra State Farming Corporation Ltd. and 2.27 lakh hectares of land has been allotted to 1.41 lakh landless persons and 75 co-operative farming societies. Rest of the land has not been distributed so far as it is mainly involved in various litigations or is found to be uncultivable. Backward class landless persons are given preference while allotting land and out of the 2.26 lakh hectares allotted so far, 1.05 lakh hectares have been allotted to 71,404 backward class landless persons by December, 1997.

6.35. Under the scheme for granting financial assistance to the allottees of surplus land, the allottees are given financial assistance at the rate of Rs.2,500 per hectare for developing land or for other capital expenditure. Under this scheme, 2,355 beneficiaries were provided with financial assistance of Rs.65 lakh in 1996-97 while in 1995-96, 2,050 beneficiaries were provided with financial assistance of Rs.72 lakh. Since the inception of the scheme till the end of March, 1997, 1.35 lakh allottees were covered under the scheme involving financial assistance of about Rs.18.6 crore. During 1997-98, an amount of Rs.64.6 lakh has been provided for financial assistance to cover 2,573 beneficiaries.

Draft Agriculture Policy

6.36. The State Government has formulated a comprehensive draft of Agriculture Policy, which was presented to the State Legislature by the Chief Minister of Maharashtra on 18th December, 1996. Thereafter, various points of the draft were discussed in the State Legislature on 23rd April, 1997. Considering the various recommendations and also feasibility and their implementation, the Agriculture Policy is being finalised. The Agriculture Policy aims at development of the agriculture sector on a sustainable basis by using the available resources economically, efficiently, effectively and in an environmentally sound manner with a view to increasing farmers' income and production. The proposed strategy for development seeks to envelope the needs of vulnerable sections, generate both skilled and unskilled employment and make a positive intervention towards poverty alleviation. Keeping the farmer as the focus, the policy aims to promote agricultural development on commercial and industrial lines to achieve primacy in the sector on the lines of primacy achieved by the State in industrial, financial and commercial sectors. Such an approach would create an environment for investments to flow into agriculture, which would need to be facilitated by designing appropriate financial and legal instruments. The policy aims to strengthen the competitive resolve of the farmers in the light of emerging global scenario with a view to take full advantage of the emerging opportunities.

वने

६.३७. राज्यातील वनांखालील क्षेत्र १९९६-९७ अखेरीस ६४.३ हजार चौ. कि.मी. (वन विभागाने ताब्यात घेतलेले ०.५ हजार चौ. कि. मी. खाजगी वनक्षेत्र धरून) इतके होते. ते राज्याच्या भौगोलिक क्षेत्रफळाच्या २०.९ टक्के होते. यापैकी ५६.१ हजार चौ. कि. मी. क्षेत्र वन विभागाच्या, ५.२ हजार चौ. कि. मी. क्षेत्र महसूल विभागाच्या व ३.० हजार चौ. कि. मी. क्षेत्र महाराष्ट्र वन विकास महामंडळाच्या व्यवस्थापना अंतर्गत होते. जमिनीच्या प्रतिमेच्या दृक्स्पष्टीकरणाच्या आधारावर केलेल्या वनव्याप्तीच्या पाचव्या अनुमानानुसार एकूण वनक्षेत्राच्या सुमारे ४० टक्के क्षेत्र घनदाट जंगलाचे होते, तर २८ टक्के क्षेत्र अवनतीमुळे तुलनात्मक दृष्ट्या कमी दाट असलेल्या जंगलाचे (वर्गीकृत खुले जंगल) होते. २६ टक्के क्षेत्र अतिविरळ जंगलाचे होते आणि ६ टक्के वनक्षेत्रात गवत व कुरणे होती. वन जमिनीवर, तसेच खेड्यांतील सार्वजनिक जमिनीवर वनीकरणाचे कार्यक्रम राबविण्यात आले आहेत. १९९६-९७ मध्ये वन विभाग व महाराष्ट्र वन विकास महामंडळ यांच्याकडून सुमारे ९४ हजार हेक्टर जमिनीवर विविध वनीकरण कार्यक्रम राबविण्यात आले.

सामाजिक वनीकरण

६.३८. सार्वजनिक जमिनीवर वृक्षारोपण करणे आणि खाजगी जमिनीवर वृक्षारोपणास प्रोत्साहन देणे याद्वारे पर्यावरणाचे संतुलन राखण्यासाठी राज्यात विविध वृक्षारोपण कार्यक्रम हाती घेण्यात आले आहेत. १९९६-९७ मध्ये वन विभागाने केलेल्या वृक्षारोपणाव्यतिरिक्त सामाजिक वनीकरण विभागाकडून सार्वजनिक जमिनीवरील सुमारे १०.८ हजार हेक्टर आणि खाजगी जमिनीवरील सुमारे ९.३ हजार हेक्टर क्षेत्रात वृक्षारोपण करण्यात आले. १९९७-९८ ह्या वर्षात नोव्हेंबर, १९९७ पर्यंत सार्वजनिक जमिनीवरील सुमारे ६.६ हजार हेक्टर व खाजगी जमिनीवरील सुमारे ५.० हजार हेक्टर क्षेत्रात वृक्षारोपण करण्यात आले होते.

वन उत्पादन

६.३९ पर्यावरणाचे संतुलन राखण्यासाठी शासनाने वनक्षेत्रातील वृक्ष तोडीवर निर्बंध घातले आहेत. त्यामुळे वृक्षतोड मर्यादित प्रमाणात होते. १९९७-९८ मध्ये इमारती लाकडाचे अंदाजित उत्पादन सुमारे १.१९ लाख घन मीटर व त्याचे अंदाजे मूल्य ९८ कोटी रुपये आहे. १९९६-९७ मध्ये हे उत्पादन १.२५ लाख घन मीटर होते व त्याचे मूल्य ६२ कोटी रुपये होते. १९९७-९८ मध्ये जळाऊ लाकडाचे अंदाजित उत्पादन ३.०३ लाख घन मीटर व त्याचे अंदाजे मूल्य १० कोटी रुपये आहे. १९९६-९७ या वर्षी

Forests

6.37. The area under forests at the end of 1996-97 was 64.3 thousand sq.km.(inclusive of 0.5 thousand sq.km. of private forest area acquired by the Forest Department), which accounted for 20.9 per cent of the geographical area of the State. Of this, 56.1 thousand sq.km. area was managed by the Forest Department, 5.2 thousand sq.km. by the Revenue Department and 3.0 thousand sq.km by the Forest Development Corporation of Maharashtra (FDCM). As per the fifth assessment of forest cover based on visual interpretation of Landsat Imagery, 40 per cent of the total forest area was under dense forest cover, 28 per cent (classified as open forest) was with comparatively less dense cover due to degradation, 26 per cent had negligible forest cover and 6 per cent was under fodder and pastures. Afforestation programmes have been taken up within forest lands as well as village community lands. During the year 1996-97, nearly 94 thousand hectares of land was covered under various afforestation programmes by the Forest Department and the FDCM.

Social forestry

6.38. With a view to maintaining the ecological balance through plantation of trees on community lands and encouraging tree plantation on private lands, several plantation programmes have been undertaken in the State. In addition to the tree plantation by the Forest Department during 1996-97, plantation on community and private lands was carried out on an area of about 10.8 thousand hectares and 9.3 thousand hectares respectively by the Social Forestry Department. During 1997-98 upto November, 1997, plantation was carried out on an area of about 6.6 thousand hectares of community lands and 5.0 thousand hectares of private lands.

Forest Produce

6.39. The Government has restricted clear felling of the trees in the forest areas in order to maintain the ecological balance. As a result, the felling of trees is done on limited scale. The estimated production of timber in 1997-98 is about 1.19 lakh cubic metres valued at Rs. 98 crore as compared with the production of 1.25 lakh cubic

हे उत्पादन ४.९४ लाख घन मीटर होते व त्याचे अंदाजे मूल्य ११ कोटी रुपये होते. १९९७-९८ मध्ये गौण वन उत्पादनाचे मूल्य ६२ कोटी रुपये इतके अंदाजित आहे. १९९६-९७ मध्ये ते ६१ कोटी रुपये इतके होते. १९९७-९८ मधील गौण वन उत्पादनाच्या अंदाजित मूल्यात तेंदूची पाने व बांबू यांचे अंदाजित मूल्य अनुक्रमे ३९ कोटी रुपये व २२ कोटी रुपये आहे.

मत्स्यव्यवसाय

६.४०. महाराष्ट्र राज्याला सुमारे ७२० कि. मी. लांबीचा समुद्र-किनारा लाभला आहे व राज्यातील नद्यांची लांबी सुमारे ३.२ हजार कि. मी. आहे. राज्यात १.१२ लाख चौ. कि. मी. क्षेत्र सागरी मच्छिमारीसाठी, तीन लाख हेक्टर क्षेत्र गोड्या पाण्यातील मच्छिमारीसाठी आणि १० हजार हेक्टर क्षेत्र निमखाऱ्या पाण्यातील मच्छिमारीसाठी योग्य असे आहे. महाराष्ट्र राज्याचे सागरी प्रादेशिक जलक्षेत्र जरी १.३२ लाख चौ. कि. मी. असले तरी त्यातील १८० मीटर खोलीपर्यंतचा केवळ १.१२ लाख चौ. कि. मी. क्षेत्रफळाचा पट्टा खंडातर उताराचे क्षेत्र (कॉन्टिनेन्टल शेल्फ) आहे. यापैकी ७२ मीटरपर्यंत म्हणजे ३० ते ४० वावांपर्यंत (फॅदम) मच्छिमारी होते. ह्या क्षेत्राची वार्षिक मत्स्योत्पादन क्षमता अंदाजे ६.३ लाख टन इतकी आहे. त्या तुलनेत १९९६-९७ मधील मत्स्योत्पादन ४.८१ लाख टन इतके होते. शासन आता सागरी आर्थिक क्षेत्रातील म्हणजेच २०० मीटरपर्यंतच्या क्षेत्रातील मत्स्यसंपत्ती मिळविण्यासाठी मध्यम आकाराच्या मच्छिमार नौकांचा वापर सुरू करण्याचे नियोजन करीत आहे.

६.४१. राज्यात सागरी मच्छिमारीसाठी वापरलेल्या नौकांची संख्या १९९५-९६ मध्ये १८,०३६ इतकी होती, ती वाढून १९९६-९७ मध्ये १८,१३८ इतकी झाली. त्यापैकी ८,६०२ (४७ टक्के) यांत्रिकी नौका होत्या. राज्याच्या सागरी किनाऱ्यावर मासळी उतरविण्याची १६७ केंद्रे होती. १९९६-९७ मध्ये मिळविलेले सागरी मत्स्योत्पादन अंदाजे ४.८१ लाख टन होते. ते १९९५-९६ मधील उत्पादनापेक्षा सुमारे १३ टक्क्यांनी जास्त होते. ह्यापैकी ३.२४ लाख टन मासे ताज्या स्वरूपात वापरण्यात आले, ०.१० लाख टन मासे खारविण्यासाठी पाठविण्यात आले आणि १.४७ लाख टन मासे सुकविण्यात आले. ह्या सुक्या मासळीपैकी सुमारे ०.२५ लाख टन सुकी मासळी खत म्हणून वापरण्यात आली.

६.४२. १९९६-९७ मधील गोड्या पाण्यातील मत्स्योत्पादन अंदाजे १.२५ लाख टन होते आणि ते १९९५-९६ मधील उत्पादनापेक्षा ४९ टक्क्यांनी जास्त होते. गोड्या पाण्यातील मत्स्योत्पादन शक्य तितके वाढविण्यासाठी प्रयत्न करण्यात येत आहेत. १९९६-९७ मध्ये सागरी, तसेच गोड्या पाण्यातील मत्स्योत्पादनात भरीव वाढ झाली.

metres in 1996-97 valued at Rs.62 crore. The estimated production of firewood in 1997-98 is 3.03 lakh cubic metres valued at Rs. 10 crore as compared with 4.94 lakh cubic metres produced in 1996-97 valued at Rs. 11 crore. The value of minor forest produce in 1997-98 is estimated at Rs. 62 crore as compared with Rs 61 crore in 1996-97. Tendu leaves accounted for Rs.39 crore and bamboo for Rs. 22 crore in the estimated value of the minor forest produce in 1997-98.

Fisheries

6.40. Maharashtra has a coastal line of about 720 km. and rivers of about 3.2 thousand km. length. The area suitable for exploitation of marine fisheries is 1.12 lakh sq.km., for inland fisheries three lakh hectares and for brackish water fisheries 10 thousand hectares. Though the territorial water area of Maharashtra is 1.32 lakh sq.km., the continental shelf extends upto 180 metres having area of only 1.12 lakh sq.km. Out of this area, fishing takes place only upto 72 metres in depth i.e. 30 to 40 Fathoms. The potential of fish catch from this area has been estimated at 6.3 lakh tonnes per year. As against this, the production during 1996-97 was 4.81 lakh tonnes. The Government is now planning to introduce intermediate fishing crafts to tap the resources in the exclusive economic zone i.e. upto 200 meters depth.

6.41. The number of boats used in the State for marine fishing was 18,036 in 1995-96 which has increased to 18,138 in 1996-97. Of these, 8,602 (47 per cent) were mechanised boats. There were 167 landing centres in the State along the coastline. The estimated marine fish catch in 1996-97 was 4.81 lakh tonnes, 13 per cent more than that in 1995-96. Out of this, 3.24 lakh tonnes were used in fresh form, 0.10 lakh tonnes were sent for salting and 1.47 lakh tonnes were sundried. Out of the sundried fish, about 0.25 lakh tonnes were used as manure.

6.42 The estimated inland fish catch in 1996-97 was 1.25 lakh tonnes, 49 per cent more than that of 1995-96. Efforts are being made to exploit the potential of inland fishing to as large extent as possible. During the year 1996-97, there was substantial increase in the marine as well as inland fish catch.

६.४३. राज्यात मत्स्यबीज उत्पादन कार्यक्रम राबविण्यात येत आहे. ह्या कार्यक्रमाखाली राज्यात १९९६-९७ मध्ये ७० मत्स्यबीज उत्पादन/संगोपन केंद्रे होती व तेथील मत्स्यबीजांचे उत्पादन ३२ कोटी इतके होते.

पशुसंवर्धन

६.४४. कृषिसंलग्न व्यवसायांमध्ये पशुसंवर्धन हे आणखी एक महत्त्वाचे क्षेत्र आहे. १९९२ च्या पशुगणनेनुसार महाराष्ट्रात पशुधन सुमारे ३.६४ कोटी इतके होते. त्याआधीच्या म्हणजे १९८७ च्या पशुगणनेनुसार पशुधन ३.४३ कोटी इतके होते. अशा तऱ्हेने पाच वर्षांच्या कालावधीत राज्यातील पशुधनात ६.२ टक्क्यांनी वाढ झाली. एकूण पशुधनामध्ये गाई-बैलांचा प्रमुख वाटा (४८ टक्के) आहे. १९९२ मध्ये गाई-बैल १.७४ कोटी होते, तर १९८७ मध्ये ते १.७० कोटी इतके होते. १९९२ मध्ये म्हशी-रेडे ०.५४ कोटी होते, तर १९८७ मध्ये त्यांची संख्या ०.४८ कोटी होती. १९९२ मध्ये शेळ्या-मेंढया १.३० कोटी होत्या, तर १९८७ मध्ये त्या १.२१ कोटी इतक्या होत्या. १९९२ मध्ये कोंबड्या, बदके इत्यादी प्रकारचे पक्षी ३.२२ कोटी होते, तर १९८७ मध्ये ते २.४८ कोटी इतके होते. म्हणजे पाच वर्षांच्या कालावधीत त्यांच्या संख्येत ३० टक्के एवढी भरिव वाढ झाली. ही वाढ मुख्यत्वे सुधारित जातीच्या पक्ष्यांच्या संख्येतील लक्षणीय वाढीमुळे झाली आहे. राज्यातील पशुधन आणि कोंबड्या-बदके यांच्या संख्येबाबतची पशुगणनांनुसार माहिती भाग-२ मधील तक्ता क्र. ३० मध्ये दिली आहे.

६.४५. १९९२ च्या पशुगणनेनुसार भारतात ४७.०१ कोटी पशुधन होते. त्यापैकी महाराष्ट्रातील पशुधनाचा वाटा ७.७ टक्के इतका होता.

६.४६. दूध, अंडी, मांस व लोकर ही पशुधनापासून मिळणारी मुख्य उत्पादने आहेत. राज्यातील एकूण अंदाजित दूध उत्पादन १९९६-९७ मध्ये ५,१२७ हजार टन इतके होते. ते १९९५-९६ मधील ४,९९१ हजार टन अंदाजित दूध उत्पादनापेक्षा २.७ टक्क्यांनी अधिक होते. यावरून दुधाची दैनिक उपलब्धता दरडोई १५९ ग्रॅम्स इतकी येते. गेल्या तीन दशकांत कृत्रिम रेतनाद्वारे संकरित गोपैदास कार्यक्रम महाराष्ट्र राज्यात मोठ्या प्रमाणावर राबविण्यात आला असून त्याच्या परिणामी गाईपासून मिळणाऱ्या दूध उत्पादनात वाढ झाली आहे. १९९६-९७ मध्ये राज्यातील गाईपासूनचे अंदाजित दूध उत्पादन २,४५५ हजार टन इतके होते आणि त्यामध्ये संकरित गाईच्या दुधाचा वाटा ५९ टक्के (१,४४२ हजार टन) होता. १९९६-९७ मध्ये अंड्यांचे अंदाजित उत्पादन २६९ कोटी इतके होते. १९९५-९६ मधील २६० कोटी अंदाजित उत्पादनापेक्षा ते ३.५ टक्क्यांनी

6.43. The fish seed production programme is being implemented in the State. Under this programme, during 1996-97, there were 70 fish seed production/rearing farms in the State and the number of seeds produced in the State was 32 crore.

Animal Husbandry

6.44. Amongst the allied activities related to agriculture, animal husbandry is another important sector. The total livestock population in Maharashtra according to the Livestock Census of 1992 was about 3.64 crore. In the earlier Livestock Census of 1987, the total livestock was 3.43 crore. Thus, in the five years' period there was an increase of 6.2 per cent in the livestock population of the State. In the total livestock population, cattle accounted for major share (48 per cent). In 1992, the total number of cattle was 1.74 crore as compared with 1.70 crore in 1987. The total number of buffaloes was 0.54 crore in 1992 as compared with 0.48 crore in 1987. The total number of sheep and goats in 1992 was 1.30 crore as compared with 1.21 crore in 1987. The total poultry population in 1992 was 3.22 crore as compared with 2.48 crore in 1987 showing an impressive increase of 30 per cent in five years which was mainly due to significant increase in the population of poultry of improved variety. The information about the livestock and poultry in the State as per livestock censuses is given in Table No.30 of Part-II.

6.45. According to the 1992 Livestock Census, total livestock population in India was 47.01 crore. The share of Maharashtra in India was 7.7 per cent.

6.46. The main livestock products are milk, eggs, meat and wool. The estimated total milk production in the State in 1996-97 was 5,127 thousand tonnes. This was 2.7 per cent more than the estimated production of 4,991 thousand tonnes in 1995-96. This works out to per capita daily availability of milk at 159 gms. In the last three decades, the programme of production of crossbreed cows through artificial insemination implemented in Maharashtra State on a large scale has resulted in increase in the milk production from cows. The estimated milk production from cows in the State in the year 1996-97 was 2,455 thousand tonnes of which

अधिक होते. १९९६-९७ मध्ये मांसाचे अंदाजित उत्पादन १७३ हजार टन म्हणजे १९९५-९६ इतकेच होते. १९९६-९७ मध्ये लोकरीचे अंदाजित उत्पादन १५.६९ लाख किलोग्रॅम इतके होते आणि ते १९९५-९६ मधील १५.४८ लाख किलोग्रॅम उत्पादनापेक्षा थोडेसे (१.३६ टक्के) अधिक होते. १९९६-९७ मधील चालू किंमतीनुसार राज्यातील पशुधनापासूनच्या उत्पादनाचे ढोबळ मूल्य ८.९१५ कोटी रुपये होते. कृषिक्षेत्रापासूनच्या एकूण मूल्यामध्ये पशुपालन क्षेत्राचा वाटा २९ टक्के इतका होता.

६.४७. राज्यामध्ये ३१ मार्च, १९९७ रोजी राज्य क्षेत्र, जिल्हा परिषद व नगर परिषद क्षेत्र यांत एकूण ३१ पशुवैद्यकीय शल्यचिकित्सालये, १,१५५ पशुवैद्यकीय दवाखाने, २,०७३ प्राथमिक पशु उपचार केंद्रे आणि ४३ फिरती पशुवैद्यकीय चिकित्सालये होती. कृत्रिम रेतन कार्यक्रमाखाली राज्य क्षेत्रामध्ये २९ जिल्हा कृत्रिम रेतन केंद्रे, ४९ विभागीय कृत्रिम रेतन केंद्रे व त्याखालील ६७० उपकेंद्रे आणि ४८ आधारभूत ग्राम केंद्रे व त्याखालील ४६८ उपकेंद्रे कार्यरत आहेत. त्याशिवाय जिल्हा परिषद व नगर परिषद क्षेत्रांमध्ये ३,२१६ कृत्रिम रेतन उपकेंद्रे आहेत. गोठित वीर्याच्या उत्पादनासाठी राज्यामध्ये तीन प्रयोगशाळा आहेत. १९९६-९७ मध्ये करण्यात आलेल्या एकूण (प्रथम) कृत्रिम रेतनांपैकी ३.२६ लाख विदेशी जातीची होती व ७.४९ लाख संकरित जातीची होती, तर आधीच्या वर्षी ती संख्या अनुक्रमे ३.४० लाख आणि ७.१८ लाख इतकी होती. १९९६-९७ मध्ये जन्मलेल्या संकरित वासरांची संख्या ४.०३ लाख होती, तर १९९५-९६ मध्ये ती ३.८६ लाख इतकी होती.

कुक्कुट विकास

६.४८. सुधारित जातींच्या पक्ष्यांच्या संख्येत अलिकडच्या काळात लक्षणीय वाढ झाली आहे. कुक्कुट विकासाचा कार्यक्रम प्रामुख्याने चार मध्यवर्ती अंडी उबवणी केंद्रे, १६ सघन कुक्कुट विकास गट आणि दोन कुक्कुट विस्तार केंद्रे यांद्वारे राबविला जातो. ह्या केंद्रांनी १९९६-९७ मध्ये पुरवठा केलेल्या पक्ष्यांची संख्या १२.२६ लाख इतकी होती, तर १९९५-९६ मध्ये ती ११.०४ लाख होती.

६.४९. राष्ट्रीय सहकारी विकास निगम, नवी दिल्ली यांच्या अर्थसहाय्याने सहकारी तत्त्वावर कुक्कुटपालन सहकारी संस्था स्थापन करण्याची योजना राज्यात १९८५-८६ पासून कार्यान्वित आहे. १९८५-८६ ते १९९६-९७ ह्या कालावधीत शासनाने अशा एकूण ७४ सहकारी कुक्कुटपालन संस्थांच्या प्रकल्पांना मंजूरी दिली. त्यांतील पहिल्या टप्प्यातील २५ प्रकल्प हे प्रत्येकी ३० हजार पक्ष्यांचे व दुसऱ्या टप्प्यातील ४९ प्रकल्प प्रत्येकी ६० हजार पक्ष्यांचे होते.

the share of milk production from crossbreed cows was 59 per cent (1,442 thousand tonnes). The eggs production, in number, in 1996-97 was estimated at 269 crore, showing an increase of 3.5 per cent over the production of 260 crore in 1995-96. The meat production in 1996-97 was estimated at 173 thousand tonnes, which was the same as in the year 1995-96. The estimated wool production in 1996-97 was 15.69 lakh kg. which was slightly more (1.36 per cent) than that of 15.48 lakh kg. during 1995-96. The approximate gross value of livestock products as per current prices during 1996-97 was Rs. 8,915 crore which was 29 per cent of total gross value from agriculture sector.

6.47. There were in all 31 veterinary poly-clinics, 1,155 veterinary dispensaries, 2,073 primary veterinary aid centres and 43 mobile veterinary clinics in the State under the State sector and Zilla Parishads and Municipal Council sector as on 31st March, 1997. Under Artificial Insemination (AI) programme, there are 29 District AI centres, 49 regional AI centres with 670 sub-centres thereunder and 48 key village centres with 468 sub-centres thereunder, functioning in the State sector. In addition, under the Zilla Parishads and Municipal Council sector, there are 3,216 AI sub-centres. For the production of frozen semen, there are three laboratories in the State. The number of (fresh) artificial inseminations performed during 1996-97 was 3.26 lakh under exotic and 7.49 lakh under crossbreed category, as against 3.40 lakh exotic and 7.18 lakh crossbreed during the earlier year. The number of crossbreed calves born during 1996-97 was 4.03 lakh as against 3.86 lakh during 1995-96.

Poultry Development

6.48. The population of improved birds has increased notably in the recent years. Implementation of poultry development is done mainly through 4 central hatcheries, 16 intensive poultry development blocks and 2 poultry extension centres. The number of birds supplied during 1996-97 by these units was 12.26 lakh as against 11.04 lakh in 1995-96.

6.49. The scheme of establishing poultry co-operative societies on co-operative basis with financial assistance from the National Co-operative Development Corporation, New Delhi is implemented in the State since 1985-86. During the period from 1985-86 to 1996-97, in all 74 such projects of poultry societies were sanctioned by the Government. Of these, 25 projects in the first phase were of 30 thousand birds each and 49 projects in the second phase were of 60 thousand birds each.

शासकीय व सहकारी दुग्धसंस्था यांद्वारे दूध संकलन

६.५०. राज्यातील प्रक्रिया दुग्धशाळांची संख्या १९९६-९७ मध्ये ५६ इतकी होती. १९९७-९८ मध्ये ती वाढून ६० इतकी झाली. १९९६-९७ मध्ये प्रक्रिया दुग्धशाळांची एकत्रित प्रतिदिन क्षमता ५४.८५ लाख लिटर होती. १९९७-९८ मध्ये ती वाढून प्रतिदिन ५७.८५ लाख लिटर इतकी झाली. ह्या प्रक्रिया दुग्धशाळांशिवाय राज्यात १९९६-९७ मध्ये ११३ शासकीय/सहकारी दूधशीतकरण केंद्रे कार्यरत होती आणि त्यांची एकत्रित प्रतिदिन क्षमता १७.२९ लाख लिटर होती. १९९७-९८ मध्ये दूधशीतकरण केंद्रांची संख्या वाढून १२३ झाली असून त्यांची एकत्रित क्षमता प्रतिदिन १९.८४ लाख लिटर आहे.

६.५१. राज्यातील शासकीय व सहकारी दुग्धशाळांचे एकत्रित सरासरी दैनिक दूधसंकलन (बृहन्मुंबई वगळून) १९९७-९८ मध्ये (एप्रिल ते डिसेंबर, १९९७) ३४.५१ लाख लिटर होते व ते आधीच्या वर्षाच्या तत्सम कालावधीतील सरासरी दैनिक ३२.७६ लाख लिटर दूध संकलनाच्या तुलनेत जास्त होते.

Milk collection through Government and Co-operative Dairies

6.50. During 1996-97, the number of milk processing plants in the State was 56. It increased to 60 in 1997-98. The aggregate processing capacity of all the plants was 54.85 lakh litres per day in 1996-97 which increased to 57.85 lakh litres per day in 1997-98. In addition to these processing plants, there were 113 Government/co-operative milk chilling centres in operation in the State in 1996-97 and their aggregate capacity was 17.29 lakh litres per day. In 1997-98, the number of milk chilling centres has increased to 123 and their aggregate capacity is 19.84 lakh litres per day.

6.51. The average daily collection of milk by the Government and co-operative dairies taken together in the State(excluding Brihanmumbai) during 1997-98 (April to December, 1997) was 34.51 lakh litres, which was more than the average daily collection of 32.76 lakh litres during the corresponding period of 1996-97.

७. सहकार

महाराष्ट्रातील सहकारी चळवळ

७.१. महाराष्ट्रातील सहकारी चळवळीने राज्याच्या, विशेषतः ग्रामीण भागाच्या सामाजिक व आर्थिक विकासामध्ये महत्त्वाची भूमिका बजावली आहे. सुरुवातीला ही चळवळ प्रामुख्याने कृषि पतपुरवठ्याच्या क्षेत्रापुरतीच मर्यादित होती. त्यानंतर ही चळवळ शेतमाल प्रक्रिया, शेतमाल पणन, ग्रामीण भागातील उद्योग, ग्राहक भांडारे, सामाजिक सेवा इत्यादींसारख्या इतर क्षेत्रांत वेगाने पसरली. निरनिराळ्या प्रकारच्या सहकारी संस्थांची वर्ष १९६१ पासून झालेली प्रगती खालील तक्ता क्रमांक ७.१ मध्ये दर्शविली आहे.

7. CO-OPERATION

Co-operative Movement in Maharashtra

7.1 The co-operative movement in Maharashtra has played a significant role in the social and economic development of the State, particularly in the rural areas. Initially, this movement was confined mainly to the field of agricultural credit. Later it rapidly spread to other fields like agro-processing, agro-marketing, rural industries, consumer stores, social services etc.. The progress of various types of co-operative societies since 1961 is given in the following table No.7.1.

तक्ता क्रमांक/ TABLE No. 7.1
महाराष्ट्रातील सहकारी चळवळीची प्रगती
Progress of co-operative movement in Maharashtra

अनुक्रमांक Serial No. (1)	सहकारी संस्थांचा प्रकार (2)	रोजी असणारी संख्या/Number as on					Type of Co-operative Societies (2)
		३० जून/30th June			३१ मार्च/31st March		
		1961 (3)	1981 (4)	1991 (5)	1996 (6)	1997 (7)	
1	शिखर व मध्यवर्ती-कृषि व बिगर-कृषि पत संस्था	39	31	34	34	34	Apex and Central - Agricultural and non-agricultural credit institutions
2	प्राथमिक कृषि पत संस्था	21,400	18,577	19,565	20,137	20,104	Primary agricultural credit societies
3	बिगर-कृषि पत संस्था	1,630	5,474	11,291	17,671	17,568	Non-agricultural credit societies
4	पणन संस्था	344	423	931	1,044	985	Marketing societies
5	उत्पादक संस्था (साखर कारखाने, भात गिरण्या इत्यादी)	4,306	14,327	28,954	37,380	36,191	Productive enterprises (sugar factories, rice mills etc.)
6	समाजसेवी व इतर सहकारी संस्था (ग्राहक भांडारे, गृह-निर्माण इत्यादी)	3,846	21,915	43,845	62,823	61,903	Social service and other co-operative societies (consumer stores, housing etc.)
	एकूण संस्था . . .	31,565	60,747	1,04,620	1,39,089	1,36,785*	Total Societies

* चातू स्थितीत नसलेल्या संस्थांची नोंदणी १९९६-९७ मध्ये रद्द करण्यात आल्याने घट झाली आहे.

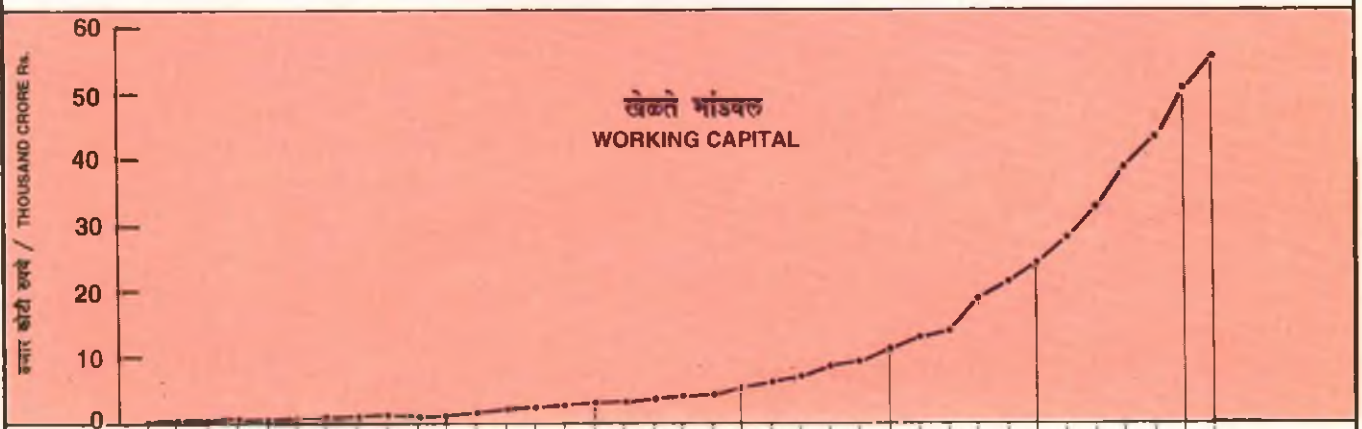
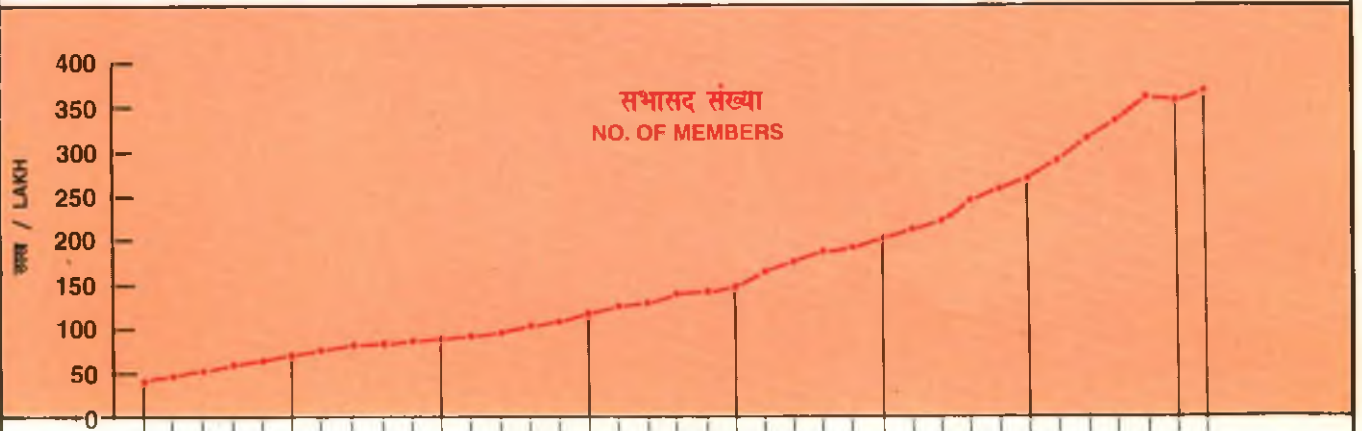
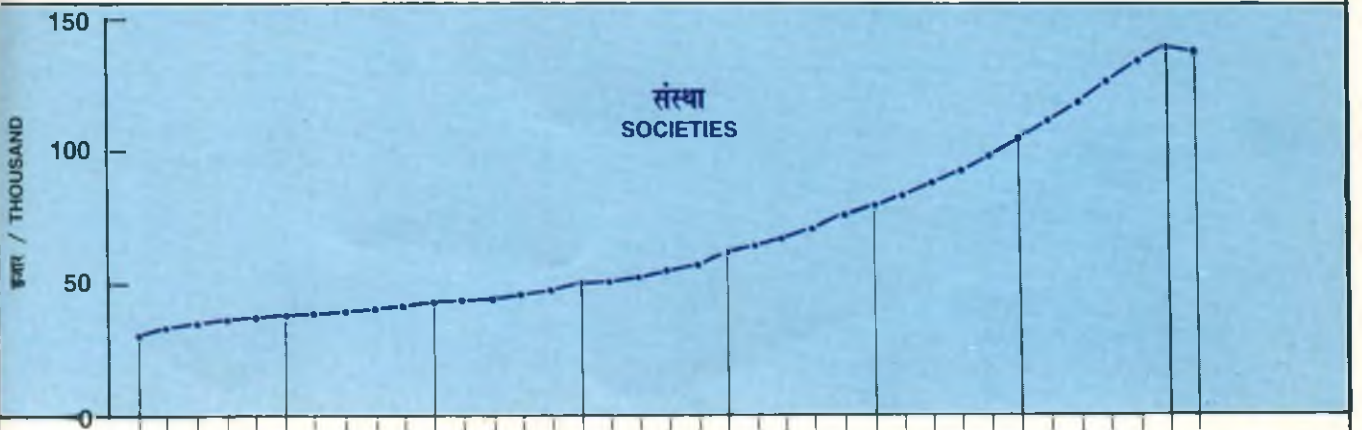
* Decrease due to deregistration of defunct societies during 1996-97.

७.२. राज्यातील सर्व प्रकारच्या सहकारी संस्थांची काही महत्त्वाच्या वैशिष्ट्यांबाबतची एकत्रित माहिती १९९५-९६ आणि १९९६-९७ ह्या दोन वर्षांकरिता खालील तक्ता क्रमांक ७.२ मध्ये दिली आहे.

7.2 Some important characteristics of all types of co-operative societies taken together in the State for 1995-96 and 1996-97 are given in the table No.7.2 below.

महाराष्ट्र राज्य MAHARASHTRA STATE

सहकारी संस्थांची वाढ GROWTH OF CO-OPERATIVE SOCIETIES

1960-61 1965-66 1970-71 1975-76 1980-81 1985-86 1990-91 1995-96 1996-97

तक्ता क्रमांक/ TABLE No. 7.2
महाराष्ट्रातील सहकारी संस्थांची महत्त्वाची वैशिष्ट्ये
Important characteristics of co-operative societies in the State

(रुपये कोटीत/Rs. in crore)

अनुक्रमांक	३१ मार्च /31st March		१९९५-९६ पेक्षा १९९६-९७ मधील टक्के वाढ (+)/घट (-)		
Serial No.	बाब	1996	1997*	Percentage increase(+)/ decrease (-) in 1996-97 over 1995-96	Item
(1)	(2)	(3)	(4)	(5)	(2)
1	संस्थांची संख्या	1,39,089	1,36,785	(-)1.7	Number of societies
2	सभासदांची संख्या (लाखात)	358	365	(+)2.0	Number of members (in lakh)
3	भरणा केलेले भाग भांडवल	3,783	3,851	(+)1.8	Paid-up share capital
4	ठेवी	23,915	28,921	(+)20.9	Deposits
5	खेळते भांडवल	50,439	55,210	(+)9.5	Working capital
6	कर्ज वाटप (निव्वळ)	14,027	16,474	(+)17.4	Advances (net)
7	नफा झालेल्या संस्थांची संख्या	72,976	71,971	(-)1.4	Number of societies in profit
8	नफा	701	695	(-)0.8	Profit
9	तोटा झालेल्या संस्थांची संख्या	53,821	52,710	(-)2.1	Number of societies in loss
10	तोटा	514	724	(+) 40.8@	Loss
11	नफा किंवा तोटा न झालेल्या संस्थांची संख्या	12,292	12,104	(-)1.5	Number of societies with no profit no loss

* अस्थायी/Provisional

@ जिल्हा मध्यवर्ती सहकारी बँकांच्या उत्पन्न क्षमता नसलेल्या मालमत्तेबाबतच्या धोरणामुळे तोटयात मोठया प्रमाणावर वाढ झाली आहे.

@ Due to implementation of N.P.A.(Non-Performing Assets) policy by DCCBs there is considerable increase in loss.

७.३ १९९६-९७ मध्ये ६,६७८ संस्थांची नव्याने नोंदणी झाली. तथापि त्याच कालावधीत ८,९८२ संस्था चालू स्थितीत नसल्याचे आढळून आल्याने त्यांची नोंदणी रद्द करण्यात आली. परिणामी संस्थांच्या संख्येत ३१ मार्च, १९९६ मधील १,३९,०८९ वरून ३१ मार्च, १९९७ मध्ये १,३६,७८५ इतकी घट झाली. या संस्थांचे भरणा केलेले भाग भांडवल ३१ मार्च, १९९७ रोजी ३,८५१ कोटी रुपये होते आणि ३१ मार्च, १९९६ रोजीच्या ३,७८३ कोटी रुपयांच्या तुलनेत ते १.८ टक्क्यांनी वाढलेले होते. एकूण भरणा केलेल्या भाग भांडवलामध्ये राज्य शासनाचा वाटा ३१ मार्च, १९९७ रोजी ५१० कोटी रुपये होता. ह्या सहकारी संस्थांनी ३१ मार्च, १९९७ अखेरपर्यंत १६,४७४ कोटी रुपयांचे कर्जवाटप (निव्वळ) केले आणि ते ३१ मार्च, १९९६ अखेरपर्यंत केलेल्या १४,०२७ कोटी रुपये ह्या कर्जवाटपाच्या रकमेपेक्षा १७.४ टक्क्यांनी जास्त होते.

7.3 During 1996-97, 6,678 societies were newly registered. However, 8,982 societies which were found to be defunct were deregistered during the same period. As a result there was fall in the number of societies from 1,39,089 as on 31st March, 1996 to 1,36,785 as on 31st March, 1997. The paid-up share capital of these societies as on 31st March, 1997 increased by 1.8 per cent to Rs. 3,851 crore from Rs. 3,783 crore as on 31st March, 1996. The State Government's contribution in total paid-up share capital as on 31st March, 1997 was Rs.510 crore. The loans (net) advanced by the co-operative societies as on 31st March, 1997 were Rs.16,474 crore which were higher by 17.4 per cent than the loans of Rs. 14,027 crore as on 31st March 1996.

शिखर व मध्यवर्ती पतसंस्था

■ ७.४ महाराष्ट्र राज्य सहकारी बँकेच्या ठेवी ३१ मार्च, १९९७ रोजी ५,१९३ कोटी रुपये होत्या आणि त्या ३१ मार्च, १९९६ रोजीच्या ४,२०५ कोटी रुपये ठेवींच्या तुलनेत २३.५ टक्क्यांनी जास्त होत्या. या बँकेचे खेळते भांडवल ३१ मार्च, १९९७ रोजी ७,०५३ कोटी रुपये होते, तर ३१ मार्च, १९९६ रोजी ते ५,७९३ कोटी रुपये होते. १९९६-९७ ह्या वर्षात बँकेने ११,२८५ कोटी रुपयांचे कर्जवाटप केले. बँकेच्या येणे कर्जाची रक्कम मार्च, १९९७ अखेर ३,८३० कोटी रुपये होती व आधीच्या वर्षाच्या तुलनेत ती ५.४ टक्क्यांनी जास्त होती. बँकेच्या थकबाकीची रक्कम मार्च, १९९७ अखेर ३४४ कोटी रुपये होती व थकबाकीचे येणे रकमेशी प्रमाण ९.० टक्के होते. ही टक्केवारी मागील वर्षाच्या तत्सम टक्केवारी पेक्षा (८.० टक्के) जास्त होती.

Apex and Central Credit Institutions

7.4. The deposits of the Maharashtra State Co-operative Bank as on 31st March, 1997 were Rs.5,193 crore, which were higher by 23.5 per cent than those of Rs.4,205 crore as on 31st March, 1996. Its working capital stood at Rs.7,053 crore as on 31st March, 1997 as against Rs.5,793 crore as on 31st March, 1996. The loans advanced by the bank during 1996-97 were Rs.11,285 crore. The loans outstanding increased by 5.4 per cent to Rs.3,830 crore as at the end of March, 1997. The loans overdue as at the end of March, 1997 were Rs.344 crore and the percentage of overdues to outstandings was 9.0 which was more than that of previous year (8.0 per cent).

७.५ ३१ मार्च, १९९७ रोजी राज्यातील ३० जिल्हा मध्यवर्ती सहकारी बँकांतील ठेवी ८,९८२ कोटी रुपये होत्या आणि त्या ३१ मार्च, १९९६ रोजीच्या ७,३२४ कोटी रुपये ठेवींच्या तुलनेत २२.६ टक्क्यांनी जास्त

7.5. The deposits of the 30 District Central Co-operative Banks (DCCBs) were Rs.8,982 crore as on 31st March, 1997 which were higher by 22.6 per

होत्या, ३१ मार्च, १९९७ रोजी ह्या बँकांचे खेळते भांडवल १२,१२६ कोटी रुपये इतके होते आणि ते ३१ मार्च, १९९६ अखेरच्या १०,२६८ कोटी रुपयांच्या तुलनेत १८ टक्क्यांनी जास्त होते. ३१ मार्च, १९९७ रोजी या बँकांची येणे कर्जाची रक्कम ६,८४६ कोटी रुपये होती व ती ३१ मार्च, १९९६ रोजी येणे असलेल्या कर्जाच्या रकमेपेक्षा ९.८ टक्क्यांनी जास्त होती. ह्या बँकांची ३० जून, १९९६ आणि ३० जून, १९९७ रोजी वसूलपात्र कर्जाची रक्कम अनुक्रमे २,१७० कोटी रुपये आणि २,२२६ कोटी रुपये इतकी होती. ३० जून, १९९७ रोजी संपलेल्या वर्षात १,१६८ कोटी रुपयांची कर्ज वसुली झाली. ही वसुली १९९५-९६ मधील वसुलीपेक्षा २.९ टक्क्यांनी कमी होती. कर्ज वसुलीचे वसूलपात्र रकमेची प्रमाण १९९६-९७ मध्ये ५२.५ टक्के होते. १९९५-९६ मध्ये हेच प्रमाण ५५.४ टक्के होते. ३१ मार्च, १९९७ रोजी कर्जाच्या थकबाकीची रक्कम १,५१६ कोटी रुपये होती व थकबाकीचे येणे कर्जाची प्रमाण २२.१ टक्के होते. ३१ मार्च, १९९६ रोजी हेच प्रमाण १९.६ टक्के होते.

७.६ महाराष्ट्र राज्य सहकारी कृषि व ग्रामीण विकास बँकेने १९९६-९७ ह्या वर्षात १६७.३१ कोटी रुपयांचे कर्जरोखे विक्रीस काढले. ह्या बँकेने १९९६-९७ मध्ये १६५.७७ कोटी रुपयांची दीर्घ मुदतीची कर्जे दिली. ३० जून, १९९७ रोजी बँकेची थकबाकी १९१.२६ कोटी रुपये होती. १९९५-९६ मध्ये बँकेने १४६.८९ कोटी रुपयांची दीर्घ मुदतीची कर्जे दिली होती. ३० जून, १९९६ रोजी बँकेची थकबाकी १५४.८६ कोटी रुपये होती. एप्रिल-डिसेंबर, १९९७ या कालावधीत बँकेने ५३.९६ कोटी रुपयांची दीर्घ मुदतीची कर्जे दिली, तर १९९६-९७ मधील त्याच कालावधीत बँकेने ८५.४८ कोटी रुपयांची दीर्घ मुदतीची कर्जे दिली होती.

७.७ सोलापूर जिल्हा औद्योगिक सहकारी बँक आणि महाराष्ट्र राज्य सहकारी गृहनिर्माण वित्त महामंडळ ह्या राज्यातील दोन बिगर-कृषि पत पुरवठा शिखर संस्था आहेत. ह्या दोन शिखर संस्थांची दि. ३१ मार्च, १९९७ रोजीची एकत्रित सभासद संख्या १८ हजार इतकी होती. त्यांच्या ठेवीमध्ये ३१ मार्च, १९९६ च्या ११०.१९ कोटी रुपयांच्या तुलनेत १५.२ टक्क्यांनी वाढ होऊन त्या ३१ मार्च, १९९७ रोजी १२६.९९ कोटी रुपये इतक्या झाल्या. ह्या संस्थांचे दि. ३१ मार्च, १९९७ रोजी खेळते भांडवल ५४५ कोटी रुपये होते आणि ते दि. ३१ मार्च, १९९६ रोजीच्या खेळत्या भांडवलाच्या तुलनेत ३.२ टक्क्यांनी जास्त होते. ह्या दोन संस्थांनी १९९६-९७ मध्ये १०४ कोटी रुपये रकमेची कर्जे दिली आणि ती १९९५-९६ मध्ये दिलेल्या कर्जापेक्षा १३.३ टक्क्यांनी कमी होती.

प्राथमिक कृषि पतपुरवठा संस्था

७.८ राज्यात ३१ मार्च, १९९७ रोजी २०,१०४ प्राथमिक कृषि पतपुरवठा संस्था होत्या. यामध्ये कृषक सेवा संस्था, आदिवासी सहकारी संस्था व धान्य बँका यांचा देखील समावेश आहे. या संस्थांची सभासद संख्या ३१ मार्च, १९९७ रोजी ८९.३ लाख होती आणि ती जवळजवळ ३१

cent than those of Rs. 7,324 crore as on 31st March, 1996. The working capital of these banks as on 31st March, 1997 was Rs.12,126 crore and was 18 per cent more than that of Rs. 10,268 crore as on 31st March, 1996. The loans outstanding of the DCCBs stood at Rs.6,846 crore as on 31st March, 1997 which were higher by 9.8 per cent than those as on 31st March, 1996. The amount of loans due for recovery as on 30th June, 1996 and 30th June, 1997 was Rs.2,170 crore and Rs.2,226 crore respectively. The loans recovered during the year ending 30th June, 1997 were Rs.1,168 crore which were less by 2.9 per cent than those during 1995-96. The percentage of recovery to the amount due for recovery was 52.5 in 1996-97 as against 55.4 in 1995-96. The loans overdue were Rs. 1,516 crore as on 31st March, 1997 and the percentage of overdues to outstandings was 22.1 as against 19.6 as on 31st March, 1996.

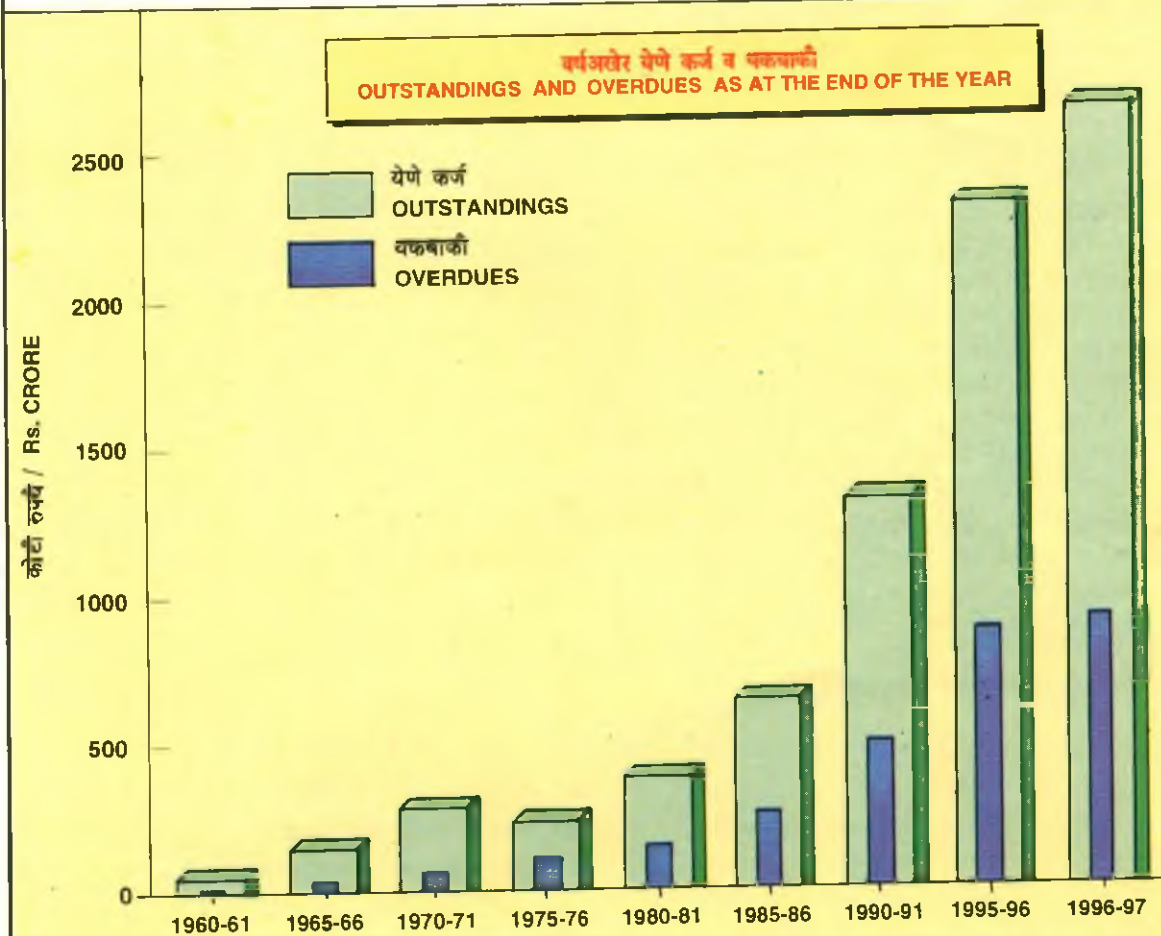
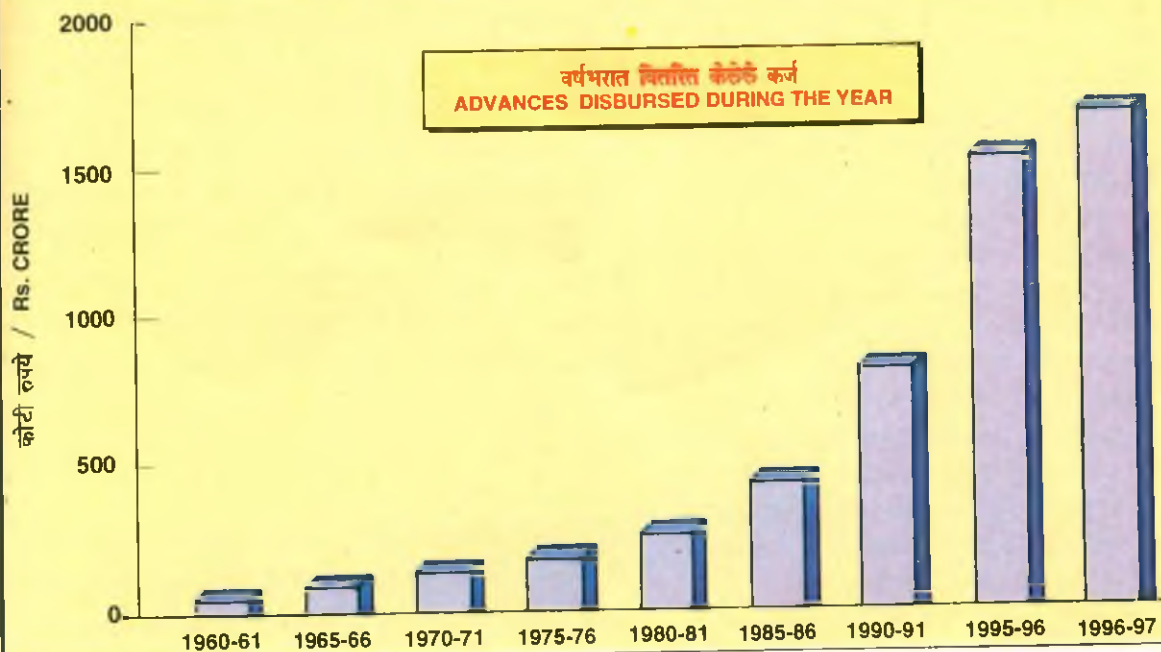
7.6. The Maharashtra State Co-operative Agriculture and Rural Development Bank floated debentures of the order of Rs.167.31 crore during the year 1996-97. The long-term loans disbursed during the year 1996-97 were Rs. 165.77 crore. The overdues of this bank stood at Rs. 191.26 crore as on 30th June, 1997. The long-term loans disbursed during the year 1995-96 were Rs.146.89 crore and overdues were Rs.154.86 crore as on 30th June, 1996. During the period from April, 1997 to December, 1997, the bank disbursed long-term loans of Rs. 53.96 crore as against the long-term loans of Rs. 85.48 crore disbursed during the corresponding period of 1996-97.

7.7. Solapur District Industrial Co-operative Bank and Maharashtra State Co-operative Housing Finance Corporation are the two non-agricultural credit apex institutions in the State. The membership of these two institutions taken together stood at 18 thousand as on 31st March, 1997. Their deposits increased by 15.2 per cent from Rs. 110.19 crore as on 31st March, 1996 to Rs. 126.99 crore as on 31st March, 1997. Their working capital as on 31st March, 1997 was Rs.545 crore showing an increase of 3.2 per cent as compared to that on 31st March, 1996. The loans advanced by these two institutions during 1996-97 amounted to Rs.104 crore which were less by 13.3 per cent than those advanced in 1995-96.

Primary Agricultural Credit Societies (PACS)

7.8 There were 20,104 Primary Agricultural Credit Societies as on 31st March, 1997. These also include Farmers' Service Societies, Adivasi Co-operative Societies and Grain Banks. Their membership was 89.3 lakh as on 31st March, 1997 and was almost the same as that on 31st March, 1996. The

महाराष्ट्र राज्य MAHARASHTRA STATE
प्राथमिक कृषि पतसंस्थांनी वितरित केलेल्या कर्जाची स्थिती
POSITION OF ADVANCES DISBURSED BY PRIMARY AGRICULTURAL CREDIT SOCIETIES

मार्च, १९९६ रोजीच्या सभासद संख्येइतकीच होती. या संस्थांचे खेळते भांडवल १९९६-९७ अखेर ३,२८८ कोटी रुपये होते व ते सुध्दा जवळजवळ मागील वर्षातील खेळत्या भांडवलाइतकेच होते. या संस्थांनी १९९६-९७ या वर्षी १,६६१ कोटी रुपयांचा कर्जपुरवठा केला आणि तो १९९५-९६ मधील १,५१० कोटी रुपयाच्या तुलनेत १०.० टक्क्यांनी जास्त होता. १९९६-९७ मध्ये केलेल्या एकूण कर्जपुरवठ्यापैकी ४३२ कोटी रुपये (२६ टक्के) कर्जपुरवठा अल्प व अत्यल्प भूधारकांना करण्यात आला. सर्व प्राथमिक कृषि पतपुरवठा संस्थांची १९९६-९७ अखेरची येणे कर्जाची रक्कम २,६३३ कोटी रुपये होती. ही रक्कम १९९५-९६ अखेरच्या तत्सम २,३१० कोटी रुपयांपेक्षा १४.० टक्क्यांनी जास्त होती. प्राथमिक कृषि पतपुरवठा संस्थांनी १९९६-९७ मध्ये १,३३९ कोटी रुपयांची कर्जवसुली केली. ही कर्जवसुलीची रक्कम १९९५-९६ मधील तत्सम रकमेपेक्षा १.९ टक्क्यांनी जास्त होती. १९९६-९७ मध्ये प्राथमिक कृषि पतपुरवठा संस्थांच्या कर्जवसुलीची वसुलीयोग्य कर्जाशी असलेली टक्केवारी ५९.७ होती, व ती जवळ जवळ आधीच्या वर्षा इतकीच (५९.८ टक्के) होती. १९९६-९७ च्या अखेरीस कर्जाच्या थकबाकीची रक्कम ९०३ कोटी रुपये होती. थकबाकीचे येणे रकमेशी प्रमाण १९९६-९७ मध्ये ३४.३ टक्के इतके होते. हे प्रमाण १९९५-९६ मधील ३८.३ टक्क्यापेक्षा कमी होते. १९९६-९७ च्या अखेरीस असणाऱ्या थकबाकीपैकी ५२.८ टक्के थकबाकी दोन वर्षांपेक्षा १ कमी कालावधीकरिता होती. ३१ मार्च, १९९७ रोजी एकूण प्राथमिक कृषि पतपुरवठा संस्थांपैकी आदिवासी सहकारी संस्थांची संख्या ९८४ होती. या संस्थांनी १९९६-९७ मध्ये एक लाख सभासदांना ३८ कोटी रुपयांचे कर्जवाटप केले, तर आधीच्या वर्षी ९९ हजार सभासदांना ३५ कोटी रुपयांचे कर्जवाटप केले होते.

बिगर-कृषि पतपुरवठा संस्था

७.९ ३१ मार्च, १९९७ रोजी राज्यातील प्राथमिक बिगर-कृषि पतपुरवठा संस्थांची संख्या १७,५६८ होती. १९९६-९७ च्या अखेरीस या संस्थांची सदस्यसंख्या १.५५ कोटी होती व १९९५-९६ मधील १.४५ कोटी सदस्य संख्येपेक्षा ६.९ टक्क्यांनी जास्त होती. या संस्थांच्या ठेवी ३१ मार्च, १९९७ रोजी १३,४३६ कोटी रुपये होत्या आणि ३१ मार्च, १९९६ रोजीच्या ११,१८२ कोटी रुपयाच्या तुलनेत २०.२ टक्क्यांनी जास्त होत्या. ३१ मार्च, १९९७ रोजी या संस्थांचे खेळते भांडवल १७,९९० कोटी रुपये होते आणि ते ३१ मार्च, १९९६ रोजी असलेल्या खेळत्या भांडवलापेक्षा १२.८ टक्क्यांनी जास्त होते. १९९६-९७ मध्ये ह्या संस्थांनी १४,२९३ कोटी रुपयांची कर्जे दिली आणि १९९५-९६ मधील कर्जपुरवठ्याच्या तुलनेत ती १९.१ टक्क्यांनी जास्त होती.

सहकारी पणन संस्था

७.१० मार्च, १९९७ अखेर जिल्हा/मध्यवर्ती पणन संस्था आणि पणन महासंघ धरून सहकारी पणन संस्थांची एकूण संख्या ९८५ होती. या संस्थांची सभासद संख्या ८.७२ लाख आणि खेळते भांडवल ४५४ कोटी रुपये होते. १९९६-९७ या वर्षी या संस्थांची उलाढाल ४,३२६ कोटी रुपये होती, तर १९९५-९६ मधील उलाढाल २,६४७ कोटी रुपये होती.

working capital of these societies was Rs. 3,288 crore during 1996-97 and was also nearly the same as that during the previous year. These societies advanced loans to the tune of Rs.1,661 crore during 1996-97 which were higher by 10.0 per cent than Rs.1,510 crore during 1995-96. Out of the total loans advanced during 1996-97, Rs.432 crore (26 per cent) were advanced to small and marginal farmers. The loans outstanding in respect of all PACS as at the end of 1996-97 were Rs.2,633 crore, which were higher by 14.0 per cent than those of Rs.2,310 crore as at the end of 1995-96. The loans recovered by the PACS during 1996-97 were Rs.1,339 crore, which were higher by 1.9 per cent than those in 1995-96. The percentage of loans recovered by the PACS to the loans due for recovery was 59.7 in 1996-97 and was almost the same as that (59.8) in the previous year. The loans overdue as at the end of 1996-97 were Rs.903 crore. The proportion of overdues to outstandings in 1996-97 was 34.3 per cent which was less than that (38.3 per cent) in 1995-96. Out of the total loans overdue as at the end of 1996-97, 52.8 per cent loans were overdue for less than two years. Out of the total PACS as on 31st March, 1997, the number of Adivasi co-operative societies was 984. These societies advanced loans of Rs.38 crore to 1 lakh members during 1996-97 as against loans of Rs.35 crore advanced to 99 thousand members during the previous year.

Non-Agricultural Credit Societies

7.9 The number of primary non-agricultural credit societies in the State as on 31st March, 1997 was 17,568. Their membership stood at 1.55 crore as at the end of 1996-97 and was more by 6.9 per cent than 1.45 crore as at the end of 1995-96. Their deposits were Rs. 13,436 crore as on 31st March, 1997 and were 20.2 per cent more than those of Rs. 11,182 crore as on 31st March, 1996. Their working capital as on 31st March, 1997 was Rs.17,990 crore showing an increase of 12.8 per cent as compared to that on 31st March, 1996. The loans advanced in 1996-97 were Rs.14,293 crore which were higher by 19.1 per cent than those for 1995-96.

Co-operative Marketing Societies

7.10 The number of co-operative marketing societies, including District/Central Marketing Societies and Marketing Federation, as at the end of March, 1997 was 985 with a membership of 8.72 lakh and working capital of Rs.454 crore. The turnover of these societies was Rs.4,326 crore in 1996-97 as compared with Rs.2,647 crore in 1995-96.

७.११ महाराष्ट्र राज्य सहकारी पणन महासंघाचे खेळते भांडवल ३१ मार्च, १९९७ रोजी १५५ कोटी रुपये होते. १९९६-९७ मध्ये या महासंघाची एकूण उलाढाल ३७० कोटी रुपये होती व त्यामध्ये शेतीची अवजारे व इतर शेतीविषयक वस्तूंच्या ३२७ कोटी रुपये विक्रीचा समावेश होता.

७.१२ महाराष्ट्र राज्य सहकारी कापूस उत्पादक पणन महासंघाचे खेळते भांडवल ३१ मार्च, १९९७ रोजी ४.८० कोटी रुपये होते. महासंघाची १९९६-९७ मधील एकूण उलाढाल २.७६१ कोटी रुपये होती, तर १९९५-९६ मध्ये ती १.१२५ कोटी रुपये होती.

कापूस एकाधिकार खरेदी योजना

७.१३ महाराष्ट्र कच्चा कापूस (प्रापण, संस्करण व पणन) अधिनियम, १९७१ या अंतर्गत १९९६-९७ मध्ये २,९१७ कोटी रुपयांचा १४९.८३ लाख क्विंटल कापूस खरेदी करण्यात आला, तर १९९५-९६ मध्ये २.५४० कोटी रुपयांचा १३१.०३ लाख क्विंटल कापूस खरेदी करण्यात आला होता. १९९६-९७ मध्ये खरेदी केलेल्या कापसावर प्रक्रिया करून ३१.२६ लाख गासड्या तयार करण्यात आल्या व त्यापासून ९५.०३ लाख क्विंटल सरकी मिळाली. तयार करण्यात आलेल्या ३१.२६ लाख गासड्यांपैकी २,२७० कोटी रुपये किंमतीच्या २९.९० लाख गासड्यांच्या विक्रीचा करार डिसेंबर, १९९७ पर्यंत करण्यात आला. उर्वरित गासड्यांच्या विक्रीतून सुमारे १०३ कोटी रुपये मिळणे अपेक्षित आहे. ९५.०३ लाख क्विंटल सरकी ६०२ कोटी रुपयांना विकण्यात आली. १९९६-९७ च्या हंगामामधील गासड्यांच्या विक्रीची सरासरी किंमत प्रति गासडी ७,५९१ रुपये येते आणि सरकीच्या विक्रीची सरासरी किंमत प्रति क्विंटल ६३३ रुपये येते.

७.१४ कापूस एकाधिकार खरेदी योजनेचे १९९६-९७ च्या हंगामामधील अंतिम लेखे अजून पूर्ण व्हावयाचे आहेत. या योजनेखाली १९९५-९६ च्या हंगामात ५२३ कोटी रुपये इतकी तूट आली.

७.१५ महाराष्ट्र कच्चा कापूस (प्रापण, संस्करण व पणन) अधिनियम, १९७१ ची मुदत दोन वर्षांनी म्हणजे ३० जून, १९९८ पर्यंत वाढविण्यात आली आहे. १९९७-९८ च्या हंगामाकरिता राज्य शासनाने २३ ऑक्टोबर, १९९७ रोजी जाहीर केलेल्या कापसाच्या (सरकीसह) जातवार व प्रतवार हमी किंमती, (अग्रिम अधिक. किंमत धरून) एफ.ए.क्यू. प्रतीसाठी रु. १,७८५ ते रु. २,१०० इतक्या होत्या. तर कवडीच्या प्रतीसाठी त्या रु. ६५० इतक्या होत्या. १९९७-९८ च्या हंगामातील विशेष परिस्थिती लक्षात घेऊन, कापूस खरेदीच्या वेळीच पूर्ण रक्कम एकाच हप्त्यात देण्याविषयी राज्य शासनाने डिसेंबर, १९९७ मध्ये निर्णय घेतला. तसेच, १९९७-९८ हंगामातील कापूस खरेदीसाठी कापसाच्या प्रत्येक वाणाची प्रतवारी पाच ग्रेड्समध्ये करण्याऐवजी प्रत्येक वाणाच्या कापसाकरिता एफ.ए.क्यू. (फेअर अँवरेज क्वाॅलिटी) व कवडी अशा दोनच ग्रेड्स ठेवण्याचा निर्णयही राज्य शासनाने घेतला. ह्या सुधारित एफ.ए.क्यू. मध्ये पूर्वीच्या सुपर एफ.ए.क्यू. व फेअर प्रतवारी समाविष्ट असून सुधारित कवडी या प्रतवारीमध्ये आधीच्या कवडी व एक्स या दोन प्रतवारी समाविष्ट करण्यात आल्या आहेत. या सुधारित प्रतवारी पध्दतीनुसार एफ.ए.क्यू.

7.11 The Maharashtra State Co-operative Marketing Federation had a working capital of Rs.155 crore as on 31st March, 1997. Its total turnover in 1996-97 was Rs.370 crore, out of which the value of agricultural requisites sold by it in 1996-97 amounted to Rs.327 crore.

7.12 The Maharashtra State Co-operative Cotton Growers' Marketing Federation had a working capital of Rs.4.80 crore as on 31st March, 1997. Its total turnover during 1996-97 was Rs.2,761 crore as against Rs.1,125 crore in the year 1995-96.

The Scheme of Monopoly Procurement of Cotton

7.13 Under the Maharashtra Raw Cotton (Procurement, Processing and Marketing) Act, 1971, 149.83 lakh quintals of kapas valued at Rs.2,917 crore was procured during 1996-97 as against 131.03 lakh quintals of kapas valued at Rs.2,540 crore in 1995-96. The cotton procured during 1996-97 was processed and 31.26 lakh bales were pressed and 95.03 lakh quintals of cotton seed was obtained. Of the 31.26 lakh bales pressed, 29.90 lakh bales valued at Rs.2,270 crore were contracted for sale upto December, 1997. About Rs.103 crore are expected from sale of the remaining bales. The cotton seed of 95.03 lakh quintals was sold at Rs.602 crore. The average selling price per bale for 1996-97 works out to Rs.7,591 and the average selling price of cotton seed per quintal works out to Rs. 633.

7.14 The Final Accounts for the season 1996-97 are yet to be finalised. For the 1995-96 season, the scheme incurred a deficit of Rs. 523 crore.

7.15 The duration of the Maharashtra Raw Cotton (Procurement, Processing and Marketing) Act, 1971 has been extended by two years upto 30th June, 1998. The varietywise and gradewise guaranteed prices (including advance additional price) (of raw cotton Kapas i.e. unginning) as declared by the State Government on 23rd October, 1997 for the season 1997-98 ranged from Rs.1,785 to 2,100 for F.A.Q. and Rs. 650 for Kawadi grades. However taking into consideration the peculiar situation of 1997-98 season, the Government has taken a decision in December, 1997 to pay the entire amount in one single instalment at the time of purchasing. Government has also taken a decision to have only two grades viz. F.A.Q. (Fair Average Quality) and Kawadi for each type of cotton for purchasing the cotton in 1997-98 season, instead of five grades. The revised F.A.Q. grade includes old super, F.A.Q. and fair grades, whereas revised Kawadi includes old Kawadi and X grades. According to this revised grading system F.A.Q. grade will receive the price of

प्रतवारीला त्या वाणाच्या पूर्वीच्या सुपर प्रतवारीची किंमत व कवडी प्रतवारीला पूर्वीच्या एक्स प्रतवारीची किंमत देण्यात येणार आहे. या सुधारित किंमती एफ.ए.क्यू. प्रतीसाठी १,८१० रुपयांपासून २,१५० रुपयांपर्यंत व कवडी प्रतवारीसाठी ९५० रुपये अशा आहेत. हमी किंमती ह्या आधारभूत किंमतीनुसार ठेवण्यात आल्या आहेत. परंतु त्याशिवाय अंतिम किंमती (ज्या रुई आणि सरकीच्या विक्रीच्या रकमेवर आणि प्रक्रिया व चालन खर्चावर अवलंबून आहेत) जर हमी किंमतीपेक्षा जास्त ठरल्या तर अधिनियमातील तरतुदीनुसार त्यांच्या फरकापैकी ७५ टक्के रक्कम मिळण्यास कापूस उत्पादक पात्र असतात. १९९७-९८ या हंगामातील कापूस खरेदीस पश्चिम महाराष्ट्रात (फलटण विभाग) ४ ऑगस्ट, १९९७ पासून व मुख्य क्षेत्रात (विदर्भ, मराठवाडा व खानदेश) २८ ऑक्टोबर, १९९७ पासून सुरुवात झाली. १९९७-९८ या हंगामात फेब्रुवारी, १९९८ अखेर पर्यंत १००० कोटी रुपये किंमतीचा ५१.०० लाख क्विंटल कापूस खरेदी करण्यात आला.

उत्पादक उपक्रम

७.१६ उत्पादक उपक्रमांत गुंतलेल्या सहकारी संस्थांची संख्या ३१ मार्च, १९९७ रोजी ३६,१९१ होती. त्यापैकी ६८४ संस्था स्वतंत्र प्रक्रिया करणाऱ्या होत्या. १९९६-९७ वर्षाअखेरीस या सर्व ३६,१९१ उत्पादक संस्थांची सदस्य संख्या ५२.६६ लाख होती, आणि त्यांचे खेळते भांडवल ७,७५४ कोटी रुपये होते. स्वतंत्र उत्पादक उपक्रमांमध्ये गुंतलेल्या सहकारी संस्थांबाबतचा तपशील पुढील तक्ता क्र. ७.३ मध्ये दिला आहे.

super grade of that variety and Kawadi grade will receive price of old X grade. These revised prices range from Rs. 1,810 to Rs. 2,150 for F.A.Q. and Rs. 950 for Kawadi grade. The guaranteed prices were fixed on par with the support prices. But as per the Maharashtra Raw Cotton Act, 1971, the cultivators would be entitled to receive 75 per cent of excess of final prices over the guaranteed prices, if the final prices (which depend on total realisation from sale of bales and cotton seed and net cost of processing and operating) work out to be more than the guaranteed prices. For the season 1997-98 the procurement of kapas was started from 4th August, 1997 in Western Maharashtra (in Phaltan zone) and from 28th October, 1997 in the main track (Vidarbha Marathwada and Khandesh). For the 1997-98 season the procurement upto the end of February, 1998 was 51.00 lakh quintals valued at Rs.1000 crore.

Productive Enterprises

7.16 There were 36,191 co-operative societies engaged in productive activities as on 31st March, 1997, of which 684 were independent processing societies. The membership and working capital of all these 36,191 societies was 52.66 lakh and Rs.7,754 crore respectively as at the end of 1996-97. The details of independent co-operative societies engaged in productive activities are given in following Table No.7.3.

तक्ता क्रमांक/ TABLE No. 7.3
स्वतंत्र प्रक्रिया करणाऱ्या सहकारी संस्था
Independent processing co-operative societies

अनुक्रमांक Sr. No.	संस्थेचा प्रकार (2)	एकूण संस्था		उत्पादन चालू असणाऱ्या संस्थांची संख्या		प्रक्रिया केलेला माल + (००० टनात)		Type of Society (2)
		Total number of societies		Number of societies in production		Quantity processed + (in '000 tonnes)		
		1995-96 (3)	1996-97* (4)	1995-96 (5)	1996-97* (6)	1995-96 (7)	1996-97* (8)	
1	साखर कारखाने	155	157	104	102	50,181	30,200	Sugar factories
2	सरकी काढणे व कापसाच्या गाठी बांधणे	232	244	217	228	253	266	Cotton ginning and pressing
3	भात गिरण्या	88	76	83	72	150	130	Rice mills
4	तेल गिरण्या	7	16	4	10	15	35	Oil mills
5	इतर	206	191	149	138	35	32	Others
	एकूण	688	684	557	550	Total

+ प्रक्रिया केलेला माल ऊस, कापूस, भात, तेलबिया या स्वरूपात/Quantity processed pertains to sugarcane, raw cotton, paddy, oil seeds.

* अस्थायी/Provisional.

७.१७ स्वतंत्र प्रक्रिया करणाऱ्या ६८४ सहकारी संस्थांपैकी ५५० संस्था १९९६-९७ मध्ये उत्पादन करित होत्या. ह्या ५५० संस्थांपैकी सहकारी साखर कारखाने १०२ होते. या १०२ सहकारी साखर कारखान्यांनी १९९६-९७ मध्ये ३०२ लाख टन उसाचे गाळप करून ३३.६४ लाख टन साखरेचे उत्पादन केले. हे उत्पादन १९९५-९६ मधील उत्पादनापेक्षा ३६.१ टक्क्यांनी कमी होते. साखर उत्पादनातील ही मोठी घट उसाखालील क्षेत्र कमी झाल्यामुळे झाली. कापूस पिंजणी करणाऱ्या व कापसाच्या गासड्या बांधणाऱ्या संस्थांनी १९९६-९७ मध्ये २.६६ लाख टन कापसावर प्रक्रिया केली आणि ही राशी १९९५-९६ मधील राशीच्या तुलनेत ५.१ टक्क्यांनी जास्त होती. १९९६-९७ मध्ये भात गिरण्यांनी १.३० लाख टन भातावर प्रक्रिया केली आणि १९९५-९६ च्या तुलनेत ही राशी १३.० टक्क्यांनी कमी होती. १९९६-९७ मध्ये उत्पादन करित असलेल्या तेल गिरण्यांच्या संख्येत बरीच वाढ झाली. या गिरण्यांचे १९९६-९७ मधील ३५ हजार टन उत्पादन १९९५-९६ मधील उत्पादनाच्या तुलनेत दुपटीपेक्षा जास्त होते.

७.१८ राज्यात १९९६-९७ अखेर ७४६ हातमाग संस्था व ७२६ यंत्रमाग संस्था होत्या. या संस्थांकडे असलेल्या चालू स्थितीतील हातमागांची व यंत्रमागांची संख्या अनुक्रमे ४८.५ हजार व ३७.२ हजार होती. १९९६-९७ मध्ये हातमाग संस्थांनी ६९.८१ कोटी रुपये किंमतीचे आणि यंत्रमाग संस्थांनी १३२.०७ कोटी रुपये किंमतीचे कापड उत्पादन केले. १९९५-९६ मध्ये उत्पादित कापडाचे मूल्य अनुक्रमे ८०.५३ कोटी रुपये व १२६.२० कोटी रुपये होते.

७.१९ राज्यामध्ये एकूण २२६ सहकारी सूत गिरण्या होत्या. त्यापैकी १९९६-९७ मध्ये फक्त ६५ सूत गिरण्या उत्पादन करित होत्या व त्यांच्याकडील चात्यांची संख्या २३.१९ लाख होती. या गिरण्यांनी १९९६-९७ मध्ये ३३३ कोटी रुपये किंमतीच्या सुताचे उत्पादन केले.

७.२० राज्यात १९९६-९७ मध्ये २०,१४५ प्राथमिक सहकारी दुग्ध संस्था व ६३ दुग्ध संघ होते आणि त्यांची सदस्यसंख्या अनुक्रमे १५ लाख व ४२ हजार होती. ह्या दुग्ध संस्था व दुग्ध संघ यांचे खेळते भांडवल अनुक्रमे २२२ कोटी रुपये आणि २९८ कोटी रुपये होते. १९९६-९७ मध्ये दुग्ध संस्थांनी विक्री केलेल्या दूध आणि दुग्धजन्य पदार्थांच्या विक्रीची एकत्रित किंमत १,६०८ कोटी रुपये आणि दुग्धसंघाची ती १,०५३ कोटी रुपये होती. १९९५-९६ मध्ये ती अनुक्रमे ७४४ कोटी रुपये आणि १,००० कोटी रुपये होती.

७.२१ राज्यात १९९६-९७ मध्ये २,०८९ प्राथमिक सहकारी मत्स्यव्यवसाय संस्था, २७ मत्स्यव्यवसाय संघ आणि एक मत्स्यव्यवसाय महासंघ कार्यरत होता. या सर्व संस्थांची सदस्यसंख्या २.१८ लाख होती. या संस्थांचे खेळते

7.17 Out of the 684 independent processing societies, 550 were in production during the year 1996-97. Of these 550 societies, 102 were co-operative sugar factories. These 102 co-operative sugar factories crushed 302 lakh tonnes of sugarcane and produced 33.64 lakh tonnes of sugar in 1996-97, which was less by 36.1 per cent than that in 1995-96. This substantial decline in the production of sugar was due to decrease in area under sugarcane. The quantity of kapas processed by cotton ginning and pressing societies in the year 1996-97 was 2.66 lakh tonnes, which was more by 5.1 per cent than that in 1995-96. The quantity of paddy processed by the rice mills in 1996-97 was 1.30 lakh tonnes which was less by 13.0 per cent than that in the year 1995-96. The number of oil mills in production have increased considerably during 1996-97. The production by these mills during 1996-97 was 35 thousand tonnes, which was more than double of that during 1995-96.

7.18 There were 746 co-operative handloom societies and 726 co-operative powerloom societies in the State as at the end of 1996-97. These societies had 48.5 thousand handlooms and 37.2 thousand powerlooms, respectively, in working condition. The handloom and the powerloom societies produced cloth worth Rs.69.81 crore and Rs.132.07 crore respectively during 1996-97, as against Rs. 80.53 crore and Rs.126.20 crore respectively during the year 1995-96.

7.19 There were 226 co-operative spinning mills in the State, of which only 65 mills having 23.19 lakh spindles were in production in 1996-97. These spinning mills produced yarn worth Rs. 333 crore during 1996-97.

7.20 There were 20,145 primary co-operative dairy societies and 63 dairy unions with membership of 15 lakh and 42 thousand respectively in 1996-97. These dairy societies and dairy unions had working capital of Rs.222 crore and Rs.298 crore respectively. In 1996-97, the total value of sale of milk and milk products together of the dairy societies was Rs.1,608 crore and that of the dairy unions was Rs.1,053 crore. It was Rs. 744 crore and Rs.1,000 crore respectively in the year 1995-96.

7.21 In 1996-97, there were 2,089 primary fisheries societies, 27 fisheries unions and one fisheries federation. All these societies had membership of

भांडवल ५६ कोटी रुपये होते. त्यांनी मासळी व त्यापासूनची उत्पादने यांच्या केलेल्या विक्रीची किंमत ११३.७७ कोटी रुपये होती. १९९५-९६ मध्ये अशा विक्रीची किंमत १०८.३४ कोटी रुपये होती.

समाजसेवी आणि इतर सहकारी संस्था

७.२२ राज्यात १९९६-९७ अखेर शिखर ग्राहक महासंघाव्यतिरिक्त १३४ घाऊक ग्राहक भांडारे व ३,२१५ प्राथमिक ग्राहक भांडारे होती. १९९६-९७ मधील सर्व ग्राहक भांडारांची एकूण विक्री ७८५ कोटी रुपये होती, तर १९९५-९६ मधील एकूण विक्री ७८१ कोटी रुपये होती. शिखर ग्राहक महासंघाची १९९६-९७ मधील एकूण विक्री ९९.६१ कोटी रुपये होती आणि ती १९९५-९६ मधील विक्रीपेक्षा ७३.३ टक्क्यांनी जास्त होती.

७.२३ ३१ मार्च, १९९७ रोजी राज्यात ४४,४०४ सहकारी गृहनिर्माण संस्था होत्या आणि त्यांची सदस्यसंख्या १६.२३ लाख होती. घरबांधणीसाठी महाराष्ट्र राज्य सहकारी गृहनिर्माण वित्तपुरवठा महामंडळाकडून कर्ज मंजूर करण्यात आलेल्या सदनिकांची एकूण संख्या ३१ मार्च, १९९७ रोजी २.१४ लाख होती. त्यापैकी जवळजवळ १.०६ लाख सदनिका त्या दिनांकापर्यंत बांधून पूर्ण करण्यात आल्या होत्या.

७.२४ कंत्राटी पद्धतीवर काम घेणाऱ्या मजुरांच्या सहकारी संस्थांची संख्या १९९६-९७ च्या अखेरीस ६,६४६ होती व सभासदांची संख्या ४.१६ लाख होती. १९९६-९७ ह्या वर्षामध्ये ह्या सहकारी संस्थांनी ४२७ कोटी रुपयांची कामे केली, तर १९९५-९६ मध्ये ४१९ कोटी रुपयांची कामे करण्यात आली होती.

७.२५ राज्यात १९९६-९७ अखेर २९६ वन श्रमिक संस्था होत्या व त्यांच्या सभासदांची संख्या ६६ हजार होती. १९९६-९७ मध्ये ह्या संस्थांनी लाकूड व इतर वन उत्पादनांची केलेली विक्री ९.६९ कोटी रुपये होती.

2.18 lakh. They had working capital of Rs.56 crore and they sold fish and fish products worth Rs. 113.77 crore as against the sale of Rs.108.34 crore in 1995-96.

Social Service and Other Co-operative Societies

7.22 By the end of 1996-97, besides an apex consumers federation, there were 134 wholesale consumers' stores and 3,215 primary consumers' stores in the State. The total value of sales of all these consumers' stores was Rs.785 crore during the year 1996-97 as against Rs.781 crore in 1995-96. The sale of the apex consumers' federation during 1996-97 was Rs.99.61 crore which was higher by 73.3 per cent than that in 1995-96.

7.23 There were 44,404 co-operative housing societies as on 31st March, 1997 with a membership of 16.23 lakh. The progressive number of tenements for which loans were sanctioned by the Maharashtra State Co-operative Housing Finance Corporation was 2.14 lakh as on 31st March, 1997, of which nearly 1.06 lakh tenements were completed by that date.

7.24 There were 6,646 labour contract societies with 4.16 lakh members as at the end of 1996-97. These societies executed work to the tune of Rs.427 crore during 1996-97 as against Rs.419 crore during 1995-96.

7.25 There were 296 forest labour societies with membership of 66 thousand as at the end of 1996-97. These societies sold wood and other forest products to the tune of Rs.9.69 crore during 1996-97.

८. ऊर्जा

8. ENERGY

स्थापित क्षमता

८.१. महाराष्ट्रातील विद्युत निर्मितीची स्थापित क्षमता १९९६-९७ मध्ये आधीच्या वर्षाइतकीच म्हणजे १०,०३९ मेगॅवॅट होती. १९९६-९७ वर्षामधील राज्यातील १०,०३९ मेगॅवॅट स्थापित क्षमतेखेरीज राष्ट्रीय औष्णिक ऊर्जा महामंडळाच्या आणि अणुशक्ती महामंडळाच्या स्थापित क्षमतेत राज्याचा वाटा अनुक्रमे १,४०६ मेगॅवॅट आणि १३७ मेगॅवॅट होता. म्हणजेच १९९६-९७ अखेर राज्याची विद्युत निर्मितीची एकूण स्थापित क्षमता ११,५८२ मेगॅवॅट होती. १९९५-९६ व १९९६-९७ ह्या वर्षातील राज्यातील स्थापित क्षमतेचा तपशील खालील तक्ता क्र. ८.१ मध्ये दिला आहे.

Installed Capacity

8.1 The installed capacity of electricity generation in Maharashtra during 1996-97 was 10,039 Mega Watt (MW), which was the same as that for the earlier year. Besides the installed capacity of 10,039 MW during 1996-97 in the State, the State's share in the installed capacity of the National Thermal Power Corporation (NTPC) and the Nuclear Power Corporation (NPC) was 1,406 MW and 137 MW respectively. Thus the total installed capacity of electricity generation of the State by the end of 1996-97 was 11,582 MW. The Table No.8.1 below gives the details of installed capacity in the State for the years 1995-96 and 1996-97.

तक्ता क्रमांक/TABLE No. 8.1

महाराष्ट्रातील विद्युत निर्मितीची स्थापित क्षमता/Installed Capacity of Electricity Generation in Maharashtra
(मेगॅवॅट/MW)

प्रकार	स्थापित क्षमता/Installed Capacity		१९९५-९६ च्या तुलनेत	Type
	1995-96	1996-97	१९९६-९७ मध्ये झालेली टक्के वाढ Percentage increase in 1996-97 over 1995-96	
(1)	(2)	(3)	(4)	(1)
(अ) राज्यातील स्थापित क्षमता				(A) Installed capacity in the State
(१) औष्णिक	7,155	7,155	0.00	(1) Thermal
(२) जलजन्य	1,602	1,602	0.00	(2) Hydro
(३) नैसर्गिक वायुजन्य	1,092	1,092	0.00	(3) Natural Gas
(४) अणुशक्तिजन्य (महाराष्ट्राचा वाटा)	190	190	0.00	(4) Nuclear (Maharashtra's Share)
एकूण (अ)	10,039	10,039	0.00	Total (A)
(ब) स्थापित क्षमतेतील महाराष्ट्राचा वाटा				(B) State's share in installed capacity of
(१) राष्ट्रीय औष्णिक ऊर्जा महामंडळ	1,406	1,406	0.00	(1) National Thermal Power Corporation
(२) अणुशक्ति महामंडळ	137	137	0.00	(2) Nuclear Power Corporation
एकूण (ब)	1,543	1,543	0.00	Total (B)
एकूण (अ + ब)	11,582	11,582	0.00	Total (A+B)

८.२ १९९६-९७ मधील राज्यातील एकूण १०,०३९ मेगॅवॅट स्थापित क्षमतेत औष्णिक क्षमतेचा वाटा ७१.३ टक्के होता. त्या खालोखाल वाटा जलजन्य विद्युत १५.९ टक्के, नैसर्गिक वायुजन्य विद्युत १०.९ टक्के आणि अणुशक्तिजन्य विद्युत (महाराष्ट्र राज्याचा वाटा) १.९ टक्के असा होता. राज्यातील सर्व विद्युत निर्मिती संयंत्रांची दिनांक ३१ मार्च, १९९७ रोजीची अवनिर्धारित क्षमता ९,९८० मेगॅवॅट होती.

8.2 Of the total installed capacity of 10,039 MW in the State in 1996-97, the Thermal capacity accounted for 71.3 per cent, followed by Hydro 15.9 per cent, Natural Gas 10.9 per cent and Nuclear (Maharashtra State's share) 1.9 per cent. The derated capacity of all generation plants in the State was 9,980 MW as on 31st March, 1997.

८.३ १९९७-९८ मध्ये जानेवारी, १९९८ अखेर राज्यातील स्थापित क्षमतेत ६५० मेगॅवॉटने वाढ होऊन राज्याची जानेवारी, १९९८ अखेर एकूण स्थापित क्षमता राष्ट्रीय औष्णिक ऊर्जा महामंडळाच्या आणि अणुशक्ती महामंडळाच्या स्थापित क्षमतेतील वाटा धरून १२,२३२ मेगॅवॉट झाली.

विद्युत निर्मिती

८.४. १९९६-९७ मध्ये विद्युत निर्मितीची स्थापित क्षमता जरी १९९५-९६ इतकीच असली तरी एकूण विद्युत निर्मिती मात्र ५.३ टक्क्यांनी वाढून ५४,०३७ दशलक्ष किलोवॉट तास झाली. विद्युत निर्मितीत झालेली ही ५.३ टक्के वाढ औष्णिक व जलजन्य विद्युत निर्मितीत झालेली अनुक्रमे ८.३ टक्के व ५.० टक्के वाढ आणि नैसर्गिक वायुजन्य व अणुशक्तिजन्य निर्मितीत झालेली अनुक्रमे ९.६ टक्के व ३१.२ टक्के घट याचा एकत्रित परिणाम होता. एकूण विद्युत निर्मितीत औष्णिक विद्युत निर्मितीचा वाटा ७९.८ टक्के होता. राज्यातील १९९५-९६, १९९६-९७ वर्षातील विद्युत निर्मितीचा तपशील खालील तक्ता क्र. ८.२ मध्ये दिला आहे.

8.3 During the year 1997-98, by the end of January, 1998, the installed capacity has increased by 650 MW. Thus by the end of January, 1998 the total installed capacity of the State including the State's share in the installed capacity of NTPC and NPC was 12,232 MW.

Generation of Electricity

8.4 Though the installed capacity remained the same in 1996-97 as that of 1995-96, the total generation of electricity in 1996-97 increased by 5.3 per cent over that in the year 1995-96 to 54,037 million Kilo Watt Hour (KWH). This increase of 5.3 per cent in electricity generation was the net result of increase of 8.3 per cent and 5.0 per cent by Thermal Power Plants and Hydro-Electric units respectively and decrease of 9.6 per cent and 31.2 per cent by Natural Gas Units and Nuclear Units respectively. Of the total electricity generated in the State, the Thermal Power accounted for 79.8 per cent. The details of electricity generated in the State during 1995-96 and 1996-97 are given in Table No.8.2 below.

तक्ता क्रमांक/TABLE No. 8.2
महाराष्ट्रातील विद्युत निर्मिती/Generation of Electricity in Maharashtra

(दशलक्ष किलोवॉट तास / in million KWH)

प्रकार	विद्युत निर्मिती Generation of Electricity		१९९५-९६ च्या तुलनेत १९९६-९७ मध्ये झालेली टक्के वाढ Percentage increase in 1996- 97 over 1995-96	Type
	1995-96	1996-97		
(1)	(2)	(3)	(4)	(1)
(१) औष्णिक	39,794	43,101	8.31	(1) Thermal
(२) जलजन्य	4,482	4,707	5.02	(2) Hydro
(३) नैसर्गिक वायुजन्य	6,343	5,734	(-9.60)	(3) Natural Gas
(४) अणुशक्तिजन्य (महाराष्ट्राचा वाटा)	702	483	(-31.20)	(4) Nuclear (Maharashtra's Share)
(५) इतर*	5	12	140.00	(5) Others *
एकूण	51,326	54,037	5.28	Total

* विजेची सहनिर्मिती समाविष्ट / Includes co-generation.

८.५. १९९७-९८ या वर्षात डिसेंबर, १९९७ अखेर ४०,८३५ दशलक्ष किलोवॉट तास विद्युत निर्मिती झाली. ही निर्मिती १९९६-९७ या वर्षातील तत्सम कालावधीतील निर्मितीपेक्षा ३.१ टक्क्यांनी अधिक होती.

८.६. १९९६-९७ मध्ये महाराष्ट्राला राष्ट्रीय औष्णिक ऊर्जा महामंडळाकडून ७,९८२ दशलक्ष किलोवॉट तास आणि अणुशक्ती महामंडळाकडून (काक्रापार अणुशक्ती केंद्र, गुजरात राज्य) ७५२ दशलक्ष किलोवॉट तास इतकी वीज मिळाली. १९९७-९८ मध्ये डिसेंबर, १९९७ पर्यंत राज्यास राष्ट्रीय औष्णिक ऊर्जा महामंडळाकडून ६,६९६ दशलक्ष किलोवॉट तास आणि अणुशक्ती महामंडळाकडून ४९५ दशलक्ष किलोवॉट तास इतकी वीज मिळाली.

8.5 During 1997-98 upto December, 1997, the generation of electricity was 40,835 million KWH, which was higher by 3.1 per cent than that in the corresponding period of 1996-97.

8.6 During 1996-97, the State received 7,182 million KWH power from NTPC and 752 million KWH from NPC (Kakrapar Atomic Power Station, Gujarat State). During 1997-98, upto December, 1997 the State received 6,696 million KWH of electricity from NTPC and 415 million KWH from NPC.

८.७. महाराष्ट्र राज्य विद्युत मंडळाच्या औष्णिक विद्युत निर्मिती संयंत्रांचा सरासरी संयंत्र भार १९९५-९६ मध्ये ६४.९ टक्के होता. तो १९९६-९७ मध्ये वाढून ६८.८ टक्के झाला. १९९६-९७ मधील महाराष्ट्रातील हा सरासरी संयंत्र भार (६८.८ टक्के) अखिल भारताच्या संयंत्र भारापेक्षा (६४.४ टक्के) जास्त होता.

विजेचा वापर

८.८. राज्यातील १९९६-९७ मध्ये विजेचा एकूण वापर ४७,०९२ दशलक्ष किलोवॅट तास होता व तो १९९५-९६ मधील ४५,५७९ दशलक्ष किलोवॅट तास इतक्या विजेच्या वापरापेक्षा ३.३ टक्क्यांनी जास्त होता. विजेच्या वापराच्या प्रकारानुसार १९९५-९६ च्या तुलनेत १९९६-९७ मध्ये विजेच्या वापरात झालेली वाढ वाणिज्यिक ११.८ टक्के, घरगुती ८.० टक्के, सार्वजनिक दिवाबत्ती ५.७ टक्के, कृषी ३.६ टक्के, रेल्वे २.३ टक्के, सार्वजनिक पाणीपुरवठा १.७ टक्के आणि औद्योगिक ०.४ टक्के अशी होती. १९९६-९७ मधील एकूण वीज वापरपैकी उद्योगाकरिता विजेच्या वापराचा वाटा सर्वाधिक (३८.५ टक्के) होता. शेतीसाठीचा (३०.० टक्के) व घरगुती वापरासाठीचा (१७.७ टक्के) विजेचा वापरही मोठा होता. १९९५-९६ आणि १९९६-९७ मधील महाराष्ट्रातील विजेच्या वापराची माहिती तक्ता क्र. ८.३ मध्ये दिली आहे.

8.7 The average plant load factor of the Maharashtra State Electricity Board's(MSEB) Thermal plants increased from 64.9 per cent in 1995-96 to 68.8 per cent in 1996-97. The average plant load factor for Maharashtra(68.8 per cent) was higher than that for All-India (64.4 per cent) during 1996-97.

Consumption of Electricity

8.8 The total consumption of electricity in the State in 1996-97 was 47,092 million KWH which was higher by 3.3 per cent than the consumption of 45,571 million KWH during 1995-96. The categorywise increase in consumption during 1996-97 over 1995-96 was 11.8 per cent in Commercial, 8.0 per cent in Domestic, 5.7 per cent in Public Lighting, 3.6 per cent in Agriculture, 2.3 per cent in Railways, 1.7 per cent in Public Water Works and 0.4 per cent in Industrial Power. Out of the total consumption of electricity in 1996-97, major share was accounted for by Industrial consumption (38.5 per cent). The share of Agricultural consumption (30.0 per cent) and Domestic consumption (17.7 per cent) was also sizeable. The Table No. 8.3 gives the details of consumption of electricity in Maharashtra during 1995-96 and 1996-97.

तक्ता क्रमांक/TABLE No. 8.3

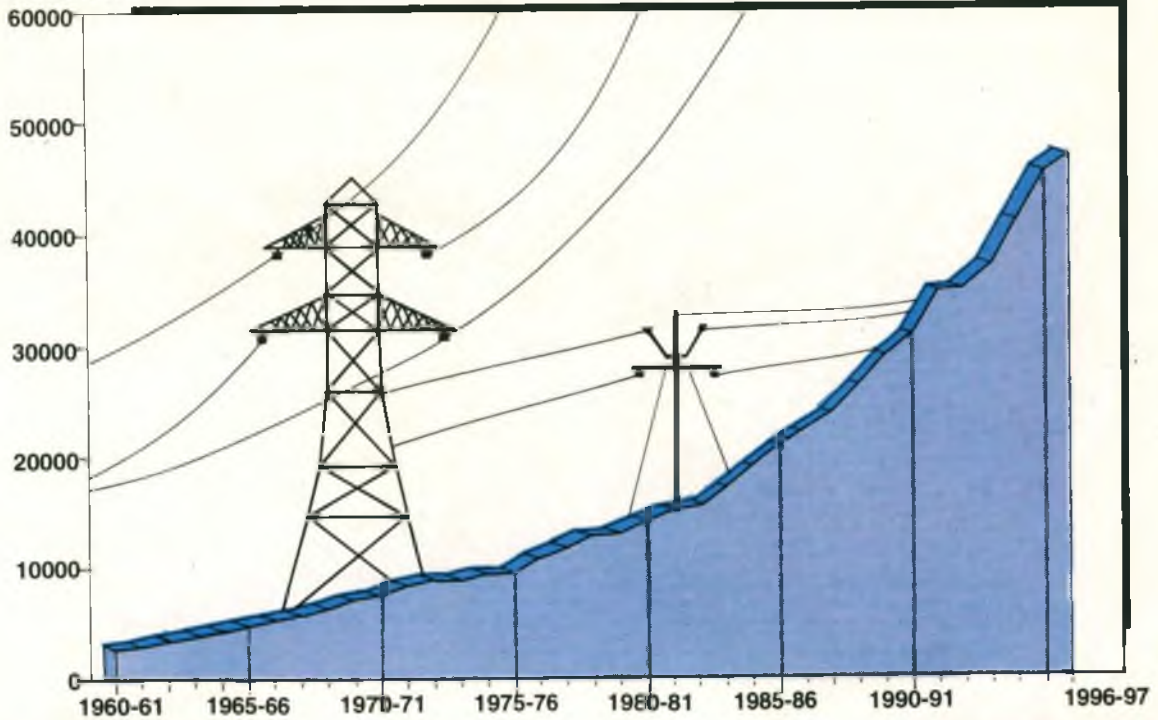
महाराष्ट्रातील विजेचा वापर /Consumption of Electricity in Maharashtra

(दशलक्ष किलोवॅट तास/ in million KWH)

प्रकार	वर्ष/Year				१९९५-९६ च्या तुलनेत	
	१९९५-९६		१९९६-९७		१९९६-९७ मध्ये	
	वापर	एकूणशी टक्केवारी	वापर	एकूणशी टक्केवारी	झालेली टक्केवारी वाढ	Category
(1)	(2)	(3)	(4)	(5)	(6)	(1)
(१) घरगुती	7,732	16.97	8,349	17.73	7.98	(1) Domestic
(२) वाणिज्यिक	2,849	6.25	3,185	6.76	11.79	(2) Commercial
(३) औद्योगिक	18,053	39.61	18,119	38.48	0.37	(3) Industrial
(४) कृषि	13,621	29.89	14,115	29.97	3.63	(4) Agriculture
(५) सार्वजनिक दिवाबत्ती	382	0.84	404	0.86	5.76	(5) Public Lighting
(६) रेल्वे	1,419	3.11	1,452	3.08	2.33	(6) Railways
(७) सार्वजनिक पाणीपुरवठा	1,220	2.68	1,241	2.64	1.72	(7) Public Water Works
(८) संकीर्ण	295	0.65	227	0.48	(-)23.05	(8) Miscellaneous
एकूण	45,571	100.00	47,092	100.00	3.34	Total

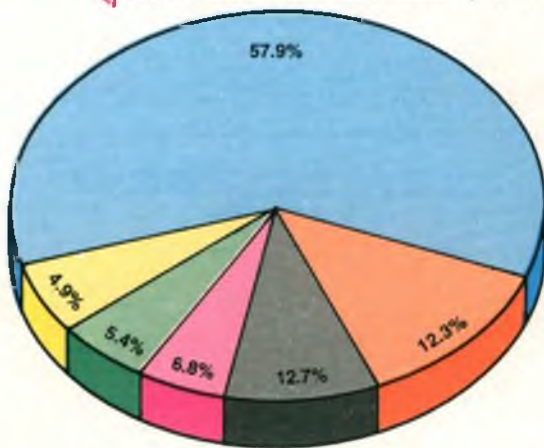
महाराष्ट्र राज्य MAHARASHTRA STATE
विजेचा वापर
ELECTRICITY CONSUMPTION

दशलक्ष किलोवॅट तास / MILLION KWH

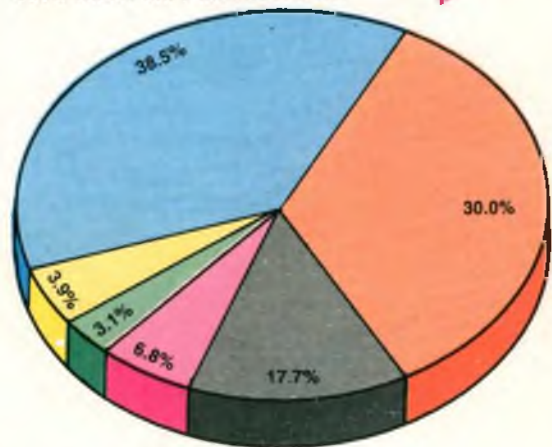
1980-81

14034 दशलक्ष किलोवॅट तास / MILLION KWH

1996-97

47092 दशलक्ष किलोवॅट तास / MILLION KWH

औद्योगिक
INDUSTRIAL		वाणिज्यिक
COMMERCIAL	
कृषि
AGRICULTURE		रेल्वे
RAILWAY	
घरेलू
DOMESTIC		इतर
OTHERS	

८.९. १९९६-९७ मध्ये ९,०१८ मेगॅवॅट कमाल मागणी भार नियमनाशिवाय भागविण्यात आली. १९९७-९८ ह्या वर्षात ९ फेब्रुवारी, १९९८ रोजी ९,४५१ मेगॅवॅटची कमाल मागणी भार नियमनाशिवाय भागविण्यात आली.

८.१०. १९९६-९७ या वर्षात महाराष्ट्रातील विजेचा दरडोई एकूण, औद्योगिक आणि घरगुती वापर अनुक्रमे ५३९.२ किलोवॅट तास, २०७.४ किलोवॅट तास व ९५.६ किलोवॅट तास होता. अखिल भारतीय पातळीवरील अगदी अलिकडील उपलब्ध आकडेवारीनुसार १९९५-९६ या वर्षात अखिल भारतातील विजेचा दरडोई एकूण, औद्योगिक आणि घरगुती वापर अनुक्रमे ३०२.५ किलोवॅट तास, ११४.५ किलोवॅट तास आणि ५७.१ किलोवॅट तास होता.

८.११. १९९६-९७ मध्ये महाराष्ट्र राज्याने कर्नाटक राज्यास ७०२.२ दशलक्ष किलोवॅट तास आणि मध्यप्रदेशास ०.३ दशलक्ष किलोवॅट तास विजेची विक्री केली. चालू वर्षात एप्रिल ते डिसेंबर, १९९७ पर्यंत महाराष्ट्र राज्याने इतर राज्यांना १७८ दशलक्ष किलोवॅट तास विजेची विक्री केली.

ग्रामीण विद्युतीकरण

८.१२. महाराष्ट्र राज्याने मार्च, १९८९ अखेर १०० टक्के गावांच्या विद्युतीकरणाचे उद्दिष्ट साध्य केले आहे. १९९६-९७ मध्ये ६५,७४५ नवीन शेतीपंपांना वीजपुरवठा करण्यात आला. राज्यात वीज पुरविण्यात आलेल्या शेतीपंपांची एकूण संख्या मार्च, १९९७ अखेर २०.९२ लाख इतकी झाली. ३१ मार्च, १९९७ पर्यंत शेतीपंपांसाठी वीज पुरविण्यासंबंधी प्रलंबित अर्जांची संख्या ३.११ लाख होती, तर ३१ मार्च, १९९६ पर्यंत ती ३.० लाख इतकी होती.

८.१३. १९९६-९७ वर्षामध्ये राज्यात १२२ हरिजन वस्त्यांचे विद्युतीकरण करण्यात आले. मार्च, १९९७ अखेर राज्यात विद्युतीकरण झालेल्या हरिजन वस्त्यांची एकूण संख्या ३३,५२६ (९९.७१ टक्के) होती.

पारेषण व वितरणातील हानी

८.१४. महाराष्ट्रात १९९६-९७ मध्ये विजेच्या पारेषण व वितरणातील हानी महाराष्ट्र राज्य विद्युत मंडळाने वितरीत केलेल्या एकूण विजेच्या १५.३ टक्के होती. अगदी अलिकडील म्हणजे १९९३-९४ वर्षाच्या राष्ट्रीय स्तरावरील उपलब्ध आकडेवारीनुसार अखिल भारतीय पातळीवरील अशा प्रकारच्या हानीशी (२१.४ टक्के) तुलना करता महाराष्ट्रातील हानी (१५.२ टक्के) कमी प्रमाणात होती.

विद्युत निर्मितीचे खाजगीकरण

८.१५. पायाभूत सुविधांच्या विकासाच्या संदर्भात भारत सरकारने घेतलेल्या धोरणात्मक निर्णयानुसार राज्य शासनाने वीज निर्मिती क्षेत्रामध्ये खाजगी क्षेत्राला सहभागी करून घेण्यासाठी सक्रिय पुढाकार घेतला आहे. खाजगी क्षेत्र विद्युत निर्मिती सहभागांतर्गत पुढील प्रकल्प वाटाघाटी / अंतिमीकरण / अंमलबजावणी अशा निरनिराळ्या टप्प्यांवर आहेत.

(१) दाभोळ वीज प्रकल्प (जिल्हा रत्नागिरी): दाभोळ प्रकल्पाची एकूण क्षमता २,१८४ मेगॅवॅट असेल व त्यात ७४० मेगॅवॅटचा टप्पा-१ व १,४४४ मेगॅवॅटचा टप्पा-२ यांचा समावेश आहे.

8.9 During 1996-97, the peak demand of 9,018 MW was met without load shedding. During the current year 1997-98, on 9th February, 1998, the peak demand of 9,451 MW was met without load shedding.

8.10 During 1996-97, the per capita total, industrial and domestic consumption of electricity in Maharashtra was 539.2 KWH, 207.4 KWH and 95.6 KWH respectively. As per the latest data available for All-India the corresponding figures for All-India for 1995-96 were 302.5 KWH, 114.5 KWH, and 57.1 KWH respectively.

8.11 During 1996-97, Maharashtra sold 702.2 million KWH of power to Karnataka and 0.3 million KWH to Madhya Pradesh. During the current year from April to December, 1997, the sale of electricity by Maharashtra to other States was 178 million KWH.

Rural Electrification

8.12 Maharashtra State has achieved 100 per cent village electrification by the end of March, 1989. During 1996-97, 65,745 agricultural pumps were energised, bringing the total number of agricultural pumps energised in the State to 20.92 lakh by the end of March, 1997. The number of pending applications for energisation of pump sets as on 31st March, 1997 was 3.11 lakh as compared with 3.0 lakh as on 31st March, 1996.

8.13 During the year 1996-97, 122 Harijan Basties were electrified bringing the cumulative number of Harijan Basties electrified in the State to 33,526 (99.71 per cent) as at the end of March, 1997.

Transmission And Distribution Losses

8.14 The Transmission and Distribution losses of electricity in Maharashtra during 1996-97 amounted to 15.3 per cent of the total electricity distributed by the MSEB. As per the latest available data at the national level, which pertains to 1993-94, the losses for Maharashtra (15.2 per cent) were on the lower side as compared to the losses for All-India (21.4 per cent).

Privatisation Of Electricity Generation

8.15 In keeping with the policy decision taken by the Government of India in respect of infrastructure development, the State Government has taken active lead to involve private sector participation in the power sector. The projects under Private Sector Power Participation which are at various stages of negotiations/ finalisation/implementation are as under.

1. Dabhol Power Project (Dist. Ratnagiri): The Dabhol Project shall have a total station capacity of 2,184 MW consisting of

टप्पा-१ चे बांधकाम पूर्ण वेगाने चालू असून मार्च, १९९९ अखेर टप्पा-१ कार्यान्वित होईल अशी अपेक्षा आहे.

- (२) नापतावर आधारित ४१० मेगॅवॅट संयुक्त सायकल गॅस टर्बाईन प्रकल्प, पाताळगंगा (जिल्हा रायगड) : वीज खरेदी करारावर स्वाक्षऱ्या झाल्या आहेत. केंद्रीय विद्युत प्राधिकरणाकडून तांत्रिक व आर्थिक मंजूरी प्रलंबित आहे.
- (३) कोळशावर आधारित (२ x ५४१ मेगॅवॅट) भद्रावती प्रकल्प (जिल्हा चंद्रपूर) : वीज खरेदी करार अंतिम टप्प्यात आहे. भारत सरकारची मंजूरी व प्रतिहमी प्रलंबित आहे.

बंदिस्त (कॅप्टिव्ह) विद्युत निर्मिती

८.१६. राज्याच्या स्थापित क्षमतेत बंदिस्त (कॅप्टिव्ह) विद्युत निर्मितीद्वारे वाढ करून औद्योगिक प्रगती करण्याकरिता महाराष्ट्र शासनाने बंदिस्त (कॅप्टिव्ह) विद्युत निर्मितीचे धोरण ठरविले आहे. जो औद्योगिक घटक स्वतःच्या वापराकरिता बंदिस्त (कॅप्टिव्ह) विद्युत निर्मिती संच उभारेल त्याला त्या संचाच्या स्थापित क्षमतेपैकी किमान ७५ टक्के क्षमता स्वतःसाठी वापरावी लागेल. या धोरणाला अनुसरून महाराष्ट्र राज्य विद्युत मंडळाने डिसेंबर, १९९७ अखेर ६० उद्योगांना बंदिस्त (कॅप्टिव्ह) विद्युत निर्मितीस अनुमती देऊन ना-हरकत प्रमाणपत्र दिले आहे.

सहकारी साखर कारखान्यांकडून विजेची सहनिर्मिती

८.१७. महाराष्ट्रात विजेच्या निर्मितीची (उसाच्या चिपाडापासून) प्रत्येकी सुमारे १.५ मेगॅवॅट अतिरिक्त क्षमता असलेल्या सहा सहकारी साखर कारखान्यांनी विजेची सहनिर्मिती करून महाराष्ट्र राज्य विद्युत मंडळाच्या पारिषण जाळ्यास डिसेंबर, १९९७ अखेरपर्यंत २९.८ दशलक्ष किलोवॅट तास वीज दिली आहे. याशिवाय दोन सहकारी साखर कारखान्यांनी त्यांच्या मद्यार्क/कागद प्रकल्पातील उत्सर्जितावर आधारित विजेचे सहनिर्मिती प्रकल्प सुरु केले असून डिसेंबर, १९९७ अखेरपर्यंत १.९ दशलक्ष किलोवॅट तास अतिरिक्त वीज पारिषण जाळ्यास दिली आहे. तसेच महाराष्ट्र राज्य विद्युत मंडळाने व राज्य शासनाने दोन सहकारी साखर कारखान्यांच्या जागांत विजेची सहनिर्मिती करण्याच्या विदेशी संस्थांच्या प्रस्तावांना तत्त्वतः ना-हरकत प्रमाणपत्र दिले आहे.

अपारंपरिक ऊर्जा

८.१८. भारत सरकारने अपारंपरिक व नूतनीकरणयोग्य ऊर्जा स्रोतांच्या विकासास उच्च प्राधान्य दिले असून हा २० कलमी कार्यक्रमाचा एक भाग आहे. अपारंपरिक ऊर्जा स्रोत विकासांतर्गत कार्यक्रम महाराष्ट्र ऊर्जा विकास अभिकरण (मेडा) या संस्थेतर्फे राबविण्यात येतात. भारत सरकारच्या अपारंपरिक ऊर्जा स्रोत मंत्रालयातर्फे प्रकल्प व योजना यांच्या स्वरूपानुसार अर्थसहाय्य दिले जाते.

Phase - I of 740 MW and Phase - II of 1,444 MW. The construction work at site of Phase - I is in full swing. Phase-I is expected to be commissioned by March, 1999.

2. Naphtha based 410 MW Combined Cycle Gas Turbine (CCGT) Project at Patalganga (Dist. Raigad): Power Purchase Agreement has been signed. Techno-economic clearance from Central Electricity Authority is awaited.
3. Coal based (2 x 541 MW) Bhadravati Project (Dist. Chandrapur): Power Purchase Agreement is under finalisation. Government of India's approval and counter guarantee is awaited.

Captive Power Generation

8.16 In order to add to the total installed capacity of the State through captive power generation and to further the process of industrial development, the State Government has laid down the policy for captive power generation. The industrial unit which intends to install captive power generation sets for self consumption of electricity has to consume at least 75 per cent of the total installed capacity. In accordance with this policy, the MSEB has granted permission and given 'No Objection Certificate' to 60 industries in the State till the end of December, 1997 for the generation of Captive Power.

Co-generation of Electricity by Co-operative Sugar Factories

8.17 In Maharashtra six sugar factories having surplus power generation capacity (bagasse based) of about 1.5 MW each have already started co-generation and have fed 29.8 million KWH to MSEB grid till the end of December, 1997. In addition, two sugar factories with co-generation projects based on bio-gas plants using gas produced from effluents of distillery / paper mill have already started and have fed surplus power of 1.9 million KWH upto the end of December, 1997 to the grid. MSEB and the State Government have also granted NOC in principle to co-generation projects proposed by two foreign firms in the premises of two more sugar factories.

Non-Conventional Energy

8.18 The development of non-conventional and renewable sources of energy has been given high priority by the Government of India and is a part of the 20-Point Programme. The programmes covered under non-conventional sources of energy are implemented by the Maharashtra Energy Development Agency (MEDA). The Ministry of Non-conventional Energy Sources, Government of India provides the financial assistance depending upon the projects and schemes.

८.१९. मेडातर्फे महाराष्ट्रात राबविल्या जाणाऱ्या योजनांची त्यांच्या सुरुवातीपासून डिसेंबर, १९९७ अखेरपर्यंतची प्रगती खालीलप्रमाणे आहे.

सौर ऊर्जा

८.१९.१ या योजनेअंतर्गत २९,९३६ सौर कुकर्स विकण्यात आले आणि पाणी क्षार विरहित करण्याची १४५ सौर यंत्रे बसविण्यात आली. सौर ऊर्जेवर प्रतिदिन एकूण ३२.६३ लाख लिटर पाणी गरम करण्याच्या क्षमतेच्या संयंत्रांची स्थापना करण्यात आली.

पवन ऊर्जा

८.१९.२ " मेडा " कडून विजयदुर्ग (जिल्हा सिंधुदुर्ग) आणि चाळकेवाडी (जिल्हा सातारा) येथे अनुक्रमे १.५ व २ मेगॅवॉट क्षमतेच्या पवन क्षेत्र प्रकल्पांची (विडफार्म प्रकल्प) उभारणी करण्यात आली असून ते कार्यान्वित करण्यात आले आहेत आणि त्याद्वारे महाराष्ट्र राज्य विद्युत मंडळाच्या पारेषण जाळ्यास डिसेंबर, १९९७ अखेरपर्यंत ५८.२ लाख किलोवॉट तास वीज पुरविली आहे.

सोलर फोटोव्होल्टेक कार्यक्रम

८.१९.३ या कार्यक्रमाखाली फोटोव्होल्टेक पद्धतीचे ४,१६८ सोलर दिवे, २६२ सोलर फोटोव्होल्टेक बॅटरी चार्जर्स आणि १७९ सोलर फोटोव्होल्टेक स्प्रेअर्सची उभारणी करण्यात आली.

बायोगॅस संयंत्र

८.१९.४ या योजनेखाली सामूहिक ७४, संस्थांमध्ये १२ व मलावर आधारित १५२ बायोगॅस संयंत्रांची स्थापना करण्यात आली.

बायोमास गॅसिफायर कार्यक्रम

८.१९.५ या कार्यक्रमाखाली ४०९ सुधारित शवदाहिन्या व ३१८ गॅसिफायर संच स्थापित करण्यात आले.

ऊर्जा संधारण कार्यक्रम

८.१९.६ ऊर्जेचा अकार्यक्षमपणे वापर होतो का हे पाहण्यासाठी या कार्यक्रमांतर्गत विविध औद्योगिक आस्थापनांची 'ऊर्जा तपासणी' केली जाते आणि त्यांच्या कार्यक्षमतेस बाधा न आणता ऊर्जेची बचत करण्यासाठी उपाय सुचविण्यात येतात. डिसेंबर, १९९७ अखेरपर्यंत तज्ज्ञांच्या सहाय्याने अशा १७६ तपासण्या यशस्वीरीत्या पूर्ण करण्यात आल्या. या तपासणी अहवालांतील सूचनांची अंमलबजावणी केल्याने तपासणीनंतरच्या कालावधीत ६.१४ कोटी किलोवॉट तास इतक्या ऊर्जेची बचत झाली.

बाह्य सहाय्यीत उर्जा प्रकल्प

८.२०. राज्य शासनास जागतिक बँक, जपानच्या ओईसीएफ व जर्मनीच्या केएफडब्ल्यू यांच्याकडून बाह्य सहाय्य मिळत आहे. बाह्य सहाय्य मिळणारे प्रकल्प पुढीलप्रमाणे आहेत.

- (१) उजनी (जिल्हा सोलापूर) जलविद्युत प्रकल्प (ओईसीएफ, जपान)
- (२) महाराष्ट्र ऊर्जा प्रकल्प-एक (जागतिक बँक)
 - (अ) कोयना टप्पा चार

8.19 The performance in respect of the schemes implemented in Maharashtra by MEDA since inception of the schemes till the end of December, 1997 is as follows :-

Solar Energy

8.19.1 Under this scheme, so far, 29,936 solar cookers were sold and 145 Solar Desalination Systems were installed. Solar Water Heating Systems with a total capacity of 32.63 lakh litres per day were installed.

Wind Energy

8.19.2 The wind farm projects erected and commissioned by the MEDA at Vijaydurg (Dist.Sindhudurg) and Chalkewadi (Dist. Satara) of 1.5 MW and 2 MW respectively have fed 58.2 lakh KWH of electricity to the MSEB grid till the end of December, 1997.

Solar Photovaltaic (SPV) Programme

8.19.3 Under this programme, 4,168 SPV lanterns, 262 SPV battery chargers and 179 SPV sprayers have been installed.

Bio-gas plants

8.19.4 So far the MEDA has installed 74 community, 12 institutional and 152 nightsoil based biogas plants.

Biomass Gasifier Programme

8.19.5 Under this programme 409 improved crematoria and 318 Gasifier units were installed.

Energy Conservation Programme

8.19.6 Under this programme energy audits of various industrial establishments are undertaken to identify inefficient use of energy and to suggest ways and means to save energy without affecting efficiency. Till the end of December, 1997, 176 audits have been conducted successfully with the help of experts and the implementation of suggestions made in the audit reports has resulted in energy savings of 6.14 crore KWH in the post audit period.

Externally assisted power projects

8.20 The State Government has been receiving external assistance for projects from the World Bank, OECF of Japan and KFW of Germany. The following is the list of externally aided projects.

- (i) Ujani (Dist.Solapur) Hydro Project (OECF,Japan)
- (ii) Maharashtra Power Project-I (World Bank)
 - (a) Koyna Stage IV,

- (ब) पारेषण प्रणाली (एमएसईबी) (४९ योजना)
- (३) महाराष्ट्र ऊर्जा प्रकल्प-दोन (जागतिक बँक)
- (अ) चंद्रपूर औष्णिक विद्युत केंद्र युनिट क्र. ७,
- (ब) चंद्रपूर-पडघे एचव्हीडीसी पारेषण योजना.
- (४) घाटघर (जिल्हा अहमदनगर) उदंचन योजना (ओईसीएफ, जपान).
- (५) वेस्ट हीट रिकव्हरी प्रकल्प (युनिट-एक व दोन) उरण (जिल्हा रायगड) (केएफडब्ल्यू जर्मनी).

- (b) Transmission Network (MSEB) (49 schemes).
- (iii) Maharashtra Power Project-II (World Bank)
- (a) Chandrapur Thermal Unit No.7,
- (b) Chandrapur Padghe HVDC Transmission Scheme.
- (iv) Ghatgar (Dist. Ahmadnagar) Pump Storage (OECF, Japan).
- (v) Waste Heat Recovery Project (Unit I & II) Uran (Dist. Raigad) (KFW, Germany).

१. उद्योग

१.१. महाराष्ट्राच्या अर्थव्यवस्थेत औद्योगिक क्षेत्राचे स्थान महत्त्वाचे असून औद्योगिक क्षेत्रात वस्तुनिर्माण क्षेत्राचा वाटा मोठा आहे. १९९६-९७ मधील एकूण राज्य उत्पन्नामध्ये वस्तुनिर्माण (नोंदणीकृत व अनोंदणीकृत) क्षेत्राचा वाटा २४.० टक्के होता, तर कृषि क्षेत्राचा वाटा १९.१ टक्के होता. या तुलनेत अखिल भारतीय पातळीवर तत्सम टक्केवारी अनुक्रमे १८.६ व २६.३ होती. रोजगाराच्या बाबतीत सुद्धा महाराष्ट्रात वस्तुनिर्माण क्षेत्र महत्त्वाचे आहे. १९९१ च्या जनगणनेनुसार महाराष्ट्रात एकूण मुख्यतः काम करणाऱ्यांपैकी वस्तुनिर्माण, प्रक्रिया, देखभाल आणि दुरुस्ती क्षेत्रात काम करणाऱ्यांची टक्केवारी १३.२ होती, तर अखिल भारतीय पातळीवर ही टक्केवारी १०.० होती.

भारतातील औद्योगिक उत्पादनाचा (वस्तुनिर्माण) निर्देशांक

१.२. १९९७-९८ च्या पहिल्या नऊ महिन्यांचा वस्तुनिर्माण क्षेत्राकरिता सरासरी निर्देशांक १९९६-९७ च्या तत्सम कालावधीतील सरासरी निर्देशांकापेक्षा ४.५ टक्क्यांनी जास्त होता. १९९६-९७ मध्ये तत्सम वाढ १०.६ टक्के होती. १९९६-९७ चा संपूर्ण वर्षाचा सरासरी निर्देशांक १९९५-९६ च्या सरासरी निर्देशांकापेक्षा ८.४ टक्क्यांनी अधिक होता. भारतातील औद्योगिक उत्पादनाचा वस्तुनिर्माण क्षेत्राकरिता मासिक निर्देशांक (पाया १९८०-८१ = १००) डिसेंबर, १९९७ मध्ये ३२७.६ (अस्थायी) होता आणि तो डिसेंबर, १९९६ च्या निर्देशांकापेक्षा २.६ टक्क्यांनी जास्त होता. डिसेंबर, १९९६ चा निर्देशांक डिसेंबर, १९९५ च्या तुलनेत ५.६ टक्क्यांनी अधिक होता.

महाराष्ट्राचे औद्योगिक चित्र

१.३. राज्यातील औद्योगिक उत्पादनात एकूण २४ उद्योग गटांपैकी पुढील ११ उद्योग गटांचा वाटा महत्त्वाचा आहे. (१) खाद्य उत्पादने, (२) पेये, तंबाखू व संबंधित उद्योग, (३) सुती कापड, (४) कापडाची उत्पादने, (५) कागद, कागदाची उत्पादने, मुद्रण, प्रकाशन व संलग्न उद्योग (६) रबर, प्लॅस्टिक, पेट्रोलियम व कोळसा यांची उत्पादने व अणू इंधनाची प्रक्रिया, (७) मूलभूत रसायने व रासायनिक उत्पादने, (८) धातूची उत्पादने व सुटे भाग (यंत्रे व सामग्री सोडून), (९) यंत्रसामग्री (विद्युत सामग्री सोडून), (१०) विद्युत सामग्री, साधने व उपकरणे आणि (११) परिवहन सामग्री व सुटे भाग. राज्यातील औद्योगिक उत्पादन क्षेत्रातील एकूण निव्वळ मूल्यवृद्धीमध्ये या ११ उद्योग गटांचा एकत्रित वाटा १९९५-९६ या वर्षाकरिता ७४.७ टक्के होता. अखिल भारतीय पातळीवरील तत्सम वाटा ६५.१ टक्के (१९९४-९५) होता. ह्या उद्योग गटांच्या १९९७-९८ व १९९६-९७ च्या पहिल्या नऊ महिन्यांतील अखिल भारतीय औद्योगिक उत्पादनाच्या सरासरी निर्देशांकांच्या आधारे असे अनुमान काढता येते की, राज्यातील वस्तुनिर्माण क्षेत्रातील औद्योगिक उत्पादन १९९७-९८ च्या पहिल्या नऊ महिन्यांत १९९६-९७ च्या त्याच कालावधीतील उत्पादनापेक्षा ३.४ टक्क्यांनी जास्त होते.

9. INDUSTRIES

9.1 The industrial sector occupies a prominent position in the economy of Maharashtra and manufacturing is the major constituent of the industrial sector. In the year 1996-97 the manufacturing sector (registered and unregistered together) contributed 24.0 per cent to the total State Income while agriculture sector contributed 19.1 per cent. As against this, at the All-India level, the corresponding percentages were 18.6 and 26.3 respectively. In respect of employment also, the manufacturing sector is important in Maharashtra. According to the 1991 Population Census 13.2 per cent of the main workers in the State were engaged in manufacturing, processing, servicing and repair activity while at the All-India level, the corresponding percentage was 10.0.

Index Number of Industrial Production (manufacturing) in India

9.2. The average index number of manufacturing sector for the first nine months of 1997-98 was higher by 4.5 per cent than that for the corresponding period of 1996-97. The corresponding rise was 10.6 per cent in 1996-97. The average index number of manufacturing sector for the full year of 1996-97 was higher by 8.4 per cent than that for 1995-96. The Index Number of industrial production in India for manufacturing sector (base 1980-81 = 100) for the month of December, 1997 was 327.6 (provisional) showing an increase of 2.6 per cent over that for December, 1996. The latter was higher by 5.6 per cent than that for December, 1995.

Industrial Scenario in Maharashtra

9.3 Out of the total 24 industry divisions, the eleven industry divisions which contribute substantially to the Industrial Production in the State are (1) Food products, (2) Beverages, tobacco and related products, (3) Cotton textiles, (4) Textile products, (5) Paper, paper products and printing, publishing & allied industries, (6) Rubber, plastic, petroleum and coal products, processing of nuclear fuels, (7) Basic chemicals & chemical products (8) Metal products and parts (except machinery and equipment), (9) Machinery (except electrical machinery), (10) Electrical machinery, apparatus and appliances and (11) Transport equipment and parts, contribute substantially to the industrial production in the State. These industry divisions accounted for 74.7 per cent of net value added in the manufacturing sector in the State in 1995-96 and 65.1 per cent at the All-India level in 1994-95. Based on the average index of industrial production in India in respect of these industry divisions for the first nine months of 1996-97 and 1997-98, it is surmised that the industrial production (manufacturing) in the State in the first nine months of 1997-98 was higher by

वर्ष १९९६-९७ साठी पूर्ण वर्षाचा सरासरी निर्देशांक आधीच्या वर्षाच्या सरासरी निर्देशांकापेक्षा ४.८ टक्क्यांनी अधिक होता.

९.४. वस्तुनिर्माण क्षेत्राच्या (नोंदणीकृत) विविध बाबीसंबंधीची आकडेवारी वार्षिक उद्योग पाहणी (वाउपा) द्वारे दरवर्षी उपलब्ध होते. वार्षिक उद्योग पाहणीमध्ये वस्तुनिर्माण क्षेत्राखेरीज वीज, गॅस व बाष्प, पाणीपुरवठा केंद्रे, अपारंपरिक उर्जा, साठवण व गोदाम सेवा आणि दुरुस्ती सेवा यांचा समावेश होतो. वार्षिक उद्योग पाहणीवर आधारित भारताकरिता अलिकडील निष्कर्ष १९९४-९५ या वर्षाकरिता उपलब्ध आहेत. त्या निष्कर्षानुसार औद्योगिक क्षेत्रात महाराष्ट्र राज्याचे भारतातील आघाडीवरील स्थान कायम आहे. देशातील संघटित औद्योगिक क्षेत्रातील महाराष्ट्राचा हिस्सा १९९४-९५ मध्ये एकूण उत्पादन मूल्यामध्ये २१.१ टक्के, तर निव्वळ मूल्यवृद्धीत २२.० टक्के होता. देशातील संघटित औद्योगिक क्षेत्रातील स्थूल उत्पादन मूल्य व निव्वळ मूल्यवृद्धीत महाराष्ट्राचा हिस्सा १९८८-८९ ते १९९४-९५ या वर्षासाठी खालील तक्ता क्र. ९.१ मध्ये दर्शविला आहे.

3.4 per cent than that for the corresponding period in 1996-97. The average index for the entire year 1996-97 was higher by 4.8 per cent over that of the previous year.

9.4 In the case of manufacturing sector (registered) a large volume of data on various aspects is available on annual basis through Annual Survey of Industries (ASI). Besides manufacturing sector, ASI also covers other industries viz. electricity, gas and steam, water works, non-conventional energy, storage and warehousing and repair services. The latest available results of ASI at the All-India level pertain to 1994-95. According to these results, Maharashtra continues to be in the leading position on the industrial scene in India. The State accounted for 21.1 per cent of gross value of output and 22.0 per cent of net value added in the organised industrial sector of the country during 1994-95. The share of Maharashtra in the gross output and in the net value added in the organised industrial sector during 1988-89 to 1994-95 are shown in the following Table No.9.1.

तक्ता क्रमांक/ TABLE No. 9.1.

देशातील संघटित औद्योगिक क्षेत्रातील स्थूल उत्पादन मूल्यात आणि निव्वळ मूल्यवृद्धीत महाराष्ट्राचा हिस्सा
Share of Maharashtra in gross output and net value added in organised industrial sector of the country

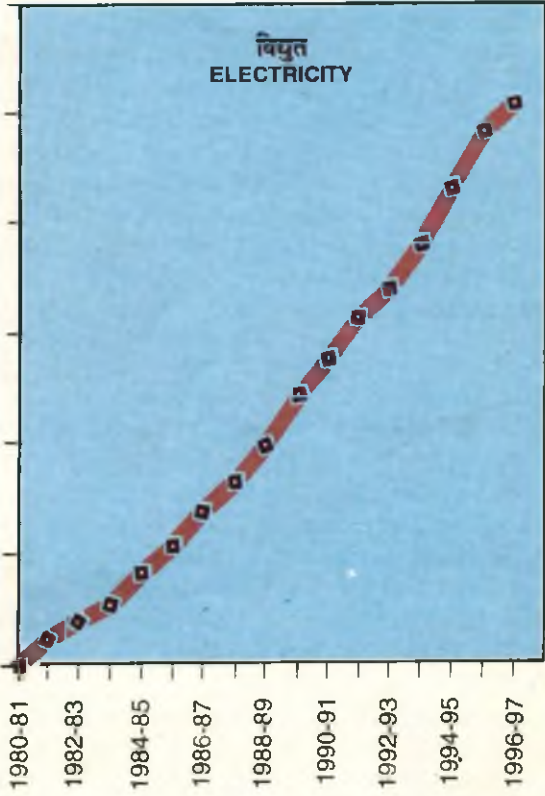
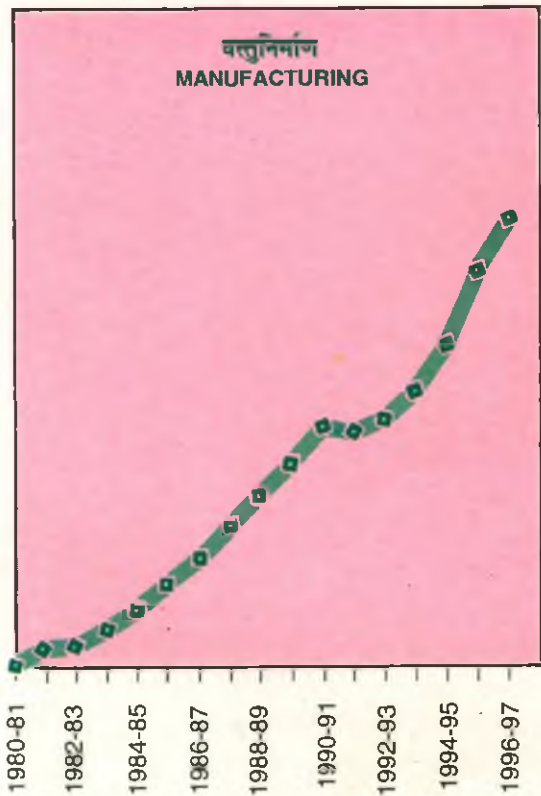
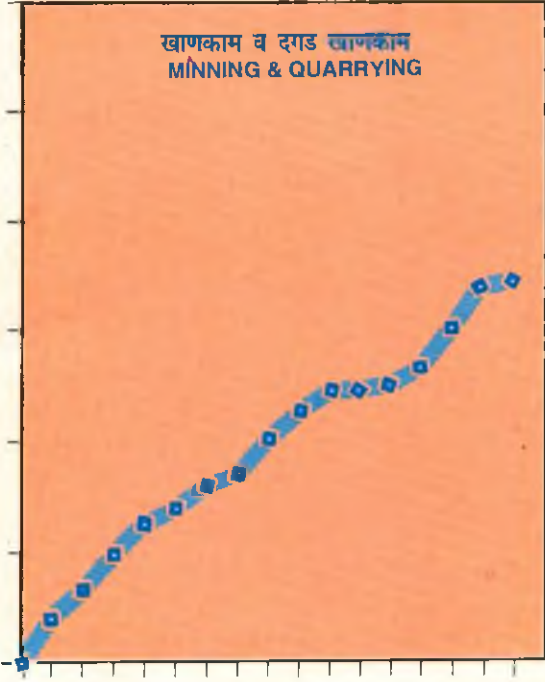
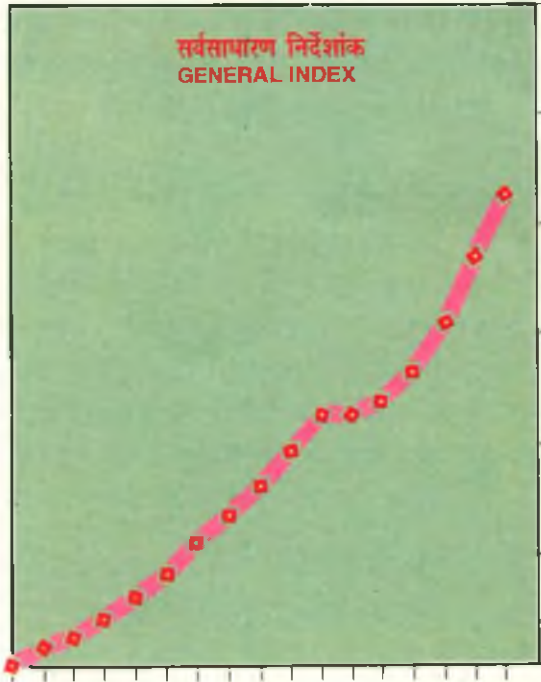
वर्ष/Year (1)	देशातील स्थूल उत्पादन मूल्यात महाराष्ट्राचा हिस्सा (टक्के) Percentage share of Maharashtra in India in gross output (2)	देशातील निव्वळ मूल्यवृद्धीत महाराष्ट्राचा हिस्सा (टक्के) Percentage share of Maharashtra in India in Net Value Added (3)
१९८८-८९/1988-89	21.2	23.7
१९८९-९०/1989-90	21.6	23.0
१९९०-९१/1990-91	22.7	23.3
१९९१-९२/1991-92	19.8	19.8
१९९२-९३/1992-93	21.2	22.8
१९९३-९४/1993-94	21.7	24.4
१९९४-९५/1994-95	21.1	22.0

९.५. वाउपा १९९४-९५ च्या उत्पादन मूल्याच्या आकडेवारीवरून असे आढळून येते की, एकूण २४ मुख्य उद्योग गटांपैकी २० उद्योग गटांमध्ये महाराष्ट्र राज्य देशातील आघाडीवरील पहिल्या तीन राज्यांपैकी एक राज्य होते. या २० उद्योग गटांपैकी १२ उद्योग गटांत महाराष्ट्राचा प्रथम क्रमांक लागतो. आठ उद्योगगटांकरिता, प्रत्येकी, देशातील त्या गटाच्या एकूण उत्पादन मूल्यात राज्याचा वाटा एक चतुर्थांशपेक्षा जास्त होता. ते उद्योग गट म्हणजे (१) रसायने व रासायनिक उत्पादने (२७.५ टक्के), (२) रबर, प्लॅस्टीक, पेट्रोलियम व कोळसा यांची उत्पादने (२६.३ टक्के), (३) धातूची उत्पादने व सुटे भाग (३२.९ टक्के), (४) यंत्रे व सामग्री (परिवहन सामग्री सोडून) (२५.३ टक्के), (५) परिवहन सामग्री व सुटे भाग (२८.६ टक्के), (६) इतर वस्तुनिर्माण उद्योग (४२.० टक्के), (७) भांडवली वस्तूची दुरुस्ती (२९.२ टक्के) आणि (८) जलशुद्धीकरण (३६.२ टक्के) हे होत. सात उद्योग गटांकरिता प्रत्येकी, देशातील त्या गटाच्या निव्वळ मूल्यवृद्धीत राज्याचा

9.5. The A.S.I. results of 1994-95 reveal that out of 24 industry divisions, in as many as 20 industry divisions, Maharashtra was one among the first three leading States in the country in respect of value of output. Out of these 20 industry divisions, the State occupied first position in 12 industry divisions. The State has more than one fourth share in the value of output for the country in respect of each of the eight industry divisions viz. (1) Chemical & chemical products (27.5 per cent), (2) Rubber, plastic, petroleum & coal products (26.3 per cent), (3) Metal products & parts (32.9 per cent), (4) Machinery and equipment (except transport equipment) (25.3 per cent), (5) Transport equipment and parts (28.6 per cent), (6) Other manufacturing industries (42.0 per cent), (7) Repair of capital goods (29.2 per cent), and (8) water works (36.2 per cent). The State has more than one-fourth share in the net value added for the country in respect of each of seven industry

भारतातील औद्योगिक उत्पादनाचे निर्देशांक INDEX NUMBERS OF INDUSTRIAL PRODUCTION IN INDIA

संस्थापित वर्ष / BASE YEAR 1980-81 = 100

वाटा एक चतुर्थांशपेक्षा जास्त होता. ते उद्योग गट म्हणजे (१) रसायने व रासायनिक उत्पादने (२८.१ टक्के), (२) धातूची उत्पादने व सुटे भाग (३७.८ टक्के), (३) यंत्रे व सामग्री (परिवहन सामग्री सोडून) (२५.७ टक्के), (४) परिवहन सामग्री व सुटे भाग (३३.८ टक्के), (५) इतर वस्तुनिर्माण उद्योग (३३.३ टक्के), (६) भांडवली वस्तूची दुरुस्ती (२९.७ टक्के) आणि (७) जलशुद्धीकरण (४४.० टक्के) हे होत. महाराष्ट्रातील नोंदणीकृत कारखान्यातील दरडोई निव्वळ मूल्यवृद्धी (रुपये २,८२०) देशातील सर्व प्रमुख राज्यात सर्वाधिक तसेच ती संपूर्ण देशासाठीच्या दरडोई निव्वळ मूल्यवृद्धीच्या (रुपये १,२००) २.४ पट होती.

९.६. वार्षिक उद्योग पाहणीच्या आकडेवारीवरून महाराष्ट्रातील संघटित उद्योग क्षेत्राच्या घटकांच्या सापेक्ष महत्त्वात गेल्या साडेतीन दशकात लक्षणीय बदल झाल्याचे दिसून येते. १९६० मध्ये ग्राहक वस्तू उद्योगांचे महत्त्वाचे स्थान होते आणि संघटित उद्योगांच्या एकूण निव्वळ मूल्यवृद्धीत त्याचा वाटा ५२ टक्के होता. ग्राहक वस्तू उद्योगांचे सापेक्ष महत्त्व हळूहळू कमी होऊन भांडवली वस्तू उद्योगांचे व पुनर्निर्माण वस्तू उद्योगांचे महत्त्व वाढत आहे. १९९५-९६ मध्ये ग्राहक वस्तू उद्योगांचा एकूण निव्वळ मूल्यवृद्धीतील हिस्सा १७ टक्के इतकाच होता.

९.७. वार्षिक उद्योग पाहणी १९९४-९५ व १९९५-९६ मध्ये गोळा करण्यात आलेल्या माहितीवर आधारित राज्यातील औद्योगिक क्षेत्राची ठळक वैशिष्ट्ये या प्रकाशनाच्या भाग-२ मधील तक्ता क्र. ३४ मध्ये दर्शविली आहेत. वार्षिक उद्योग पाहणीनुसार राज्यात १९९५-९६ मध्ये सर्व उद्योगातील निव्वळ मूल्यवृद्धी २८,८८० कोटी रुपये होती. ती १९९४-९५ मधील निव्वळ मूल्यवृद्धीपेक्षा २८.० टक्क्यांनी जास्त होती. या २८.० टक्के वाढीत (६,३२६ कोटी रुपये) प्रामुख्याने पुढील उद्योगगटांचा वाटा होता. (१) मूलभूत रसायने व रासायनिक उत्पादन (पेट्रोलियम, कोळसा यांचे पदार्थ वगळून) (२,२७६ कोटी रुपये), (२) परिवहन सामग्री व सुटे भाग (९५३ कोटी रुपये), (३) यंत्रे व सामग्री (परिवहन सामग्री वगळून) (७६३ कोटी रुपये). (४) खाद्य उत्पादने (५४० कोटी रुपये) आणि (५) वीज उत्पादन, संप्रेषण आणि वितरण (४८३ कोटी रुपये).

९.८. वार्षिक उद्योग पाहणी मधून मिळणाऱ्या आकडेवारीवर आधारित आर्थिक महत्त्वाच्या काही गुणोत्तरांचा (प्रमाण) अभ्यास करणे उद्बोधक ठरेल. पुढील तक्ता क्रमांक ९.२ मध्ये १९९२-९३ ते १९९५-९६ या वर्षासाठी अशी महत्त्वाची गुणोत्तरे दिली आहेत. राज्यातील उद्योगांमधील उत्पादन/निविष्टी गुणोत्तरात किंचित वाढता कल दिसून येतो. सदर गुणोत्तर १९९२-९३ साली १.३० होते, ते १९९५-९६ साली १.३२ झाले. उद्योगांच्या विविध प्रकारानुसार या गुणोत्तरात १९९५-९६ मध्ये १.१८ ते १.६० असा फरक आढळतो. अखिल भारतीय पातळीवर १९९४-९५ मध्ये हे प्रमाण १.३३ होते. १९९५-९६ मध्ये वीज या उद्योगाचा प्रामुख्याने समावेश असलेल्या ' इतर ' या उद्योग गटासाठी स्थिर भांडवलाचे निव्वळ मूल्यवृद्धीशी गुणोत्तर सर्वाधिक म्हणजे ३.२८ होते. वस्तुनिर्माण क्षेत्रातील निरनिराळ्या उद्योगगटांसाठी हे गुणोत्तर ०.९० ते ३.०५ या दरम्यान होते.

divisions viz.(1) Chemicals and chemical products(28.1 per cent), (2) Metal products & parts (37.8 per cent), (3) Machinery & equipments (other than transport equipment)(25.7 per cent),(4) Transport equipment & parts (33.8 per cent),(5) Other manufacturing industries (33.3 per cent), (6) Repair of capital goods (29.7 per cent) and (7)Water works (44.0 per cent). The per capita net value added by the registered factories in the State(Rs. 2,820) was the highest among all the major States in India and was 2.4 times of that of All-India per capita net value added (Rs.1,200).

9.6. The composition of the organised industrial sector in Maharashtra as observed from the ASI data has undergone a considerable change in the last three and half decades. In 1960 the consumer goods industries were predominant and the net value added by these industries was then about 52 per cent of total value added by all the organised industries together. The relative importance of consumer goods industries has gradually declined with shift towards the capital goods and intermediate goods industries. The contribution in terms of net value added of the consumer goods industries was only 17 per cent in 1995-96.

9.7. The salient features of industrial sector in the State for 1994-95 and 1995-96 based on data collected in ASI are shown in Table No.34 of Part II. The net value added by all factories covered under ASI in the State during 1995-96 was Rs.28,880 crore, which was higher by 28.0 per cent than that in 1994-95. The industry divisions that mainly contributed to this 28.0 per cent increase i.e.(Rs.6,326 crore) in the net value added during 1995-96 were (1) Basic chemicals & chemical products (except products of petroleum & coal)(Rs. 2,276 crore),(2)Transport equipment & parts (Rs. 953 crore), (3) Machinery & equipment (other than transport equipment) (Rs. 763 crore),(4) Food products (Rs. 540 crore) and (5) Generation, transmission & distribution of electricity (Rs.483 crore).

9.8. It is interesting to study some of the main ratios of economic importance based on ASI data. The following table gives important ratios for the years 1992-93 to 1995-96 (Table No.9.2). It is seen from this table that the output/input ratio for all industries together in Maharashtra is showing a slightly rising trend. The ratio which was 1.30 in 1992-93 increased to 1.32 during 1995-96. At industry level, this varied between 1.18 to 1.60 during 1995-96. At the All-India level, this ratio was 1.33 in 1994-95. The ratio of fixed capital to net value added for the State for 1995-96 was the maximum (3.28) for industry division 'Others' in which electricity generation is a major activity. In the manufacturing industries at industry division level, it varied between 0.90 to 3.05.

तक्ता क्रमांक/ TABLE No. 9.2

महाराष्ट्र राज्यातील उद्योगांकरिता ढोबळ गटानुसार महत्वाची गुणोत्तरे
Important Ratios for Industries in Maharashtra State for Broad Groups

उद्योग गट	वर्ष	स्थिर भांडवलाचे	स्थिर	प्रति	उत्पादनाचे	कामगारांच्या	वापरलेल्या	Industry groups
		निव्वळ मूल्यवृद्धीशी प्रमाण	भांडवलाचे एकूण उत्पादनाशी प्रमाण	मनुष्यदिन मूल्यवृद्धी (रु.)		वेतनाचे निव्वळ मूल्यवृद्धीशी प्रमाण	मालाचे उत्पादनाशी प्रमाण	
(1)	(2)	Fixed capital net value added ratio (3)	Fixed capital output ratio (4)	Net value added per manday (Rs.) (5)	Output input ratio (6)	Proportion of wages to net value added (7)	Proportion of material input to output (8)	(1)
खाद्य उत्पादने, पेये, तंबाखू इत्यादी	1992-93	1.60	0.19	174.92	1.16	0.25	0.78	Food products, beverages, tobacco etc.
	1993-94	2.03	0.21	177.24	1.14	0.26	0.79	
	1994-95	1.69	0.20	228.28	1.16	0.22	0.77	
	1995-96	1.48	0.20	305.21	1.18	0.21	0.75	
सुती व इतर कापड व कापडाची उत्पादने	1992-93	1.51	0.31	175.87	1.32	0.41	0.56	Cotton textiles, other textiles and products.
	1993-94	1.57	0.40	200.72	1.33	0.37	0.54	
	1994-95	2.10	0.39	231.66	1.29	0.36	0.57	
	1995-96	3.05	0.49	219.92	1.25	0.41	0.60	
लाकूड, कागद, चामडे व त्याची उत्पादने	1992-93	1.89	0.40	270.11	1.35	0.25	0.54	Wood, paper, leather and their products.
	1993-94	1.67	0.39	346.17	1.36	0.20	0.54	
	1994-95	1.55	0.40	420.03	1.40	0.20	0.53	
	1995-96	1.59	0.38	509.97	1.37	0.18	0.55	
मूलभूत रसायने, रबर, प्लॅस्टिक, पेट्रोलियम व त्यांची उत्पादने	1992-93	1.50	0.30	820.05	1.32	0.12	0.63	Basic chem., rubber, plastics, petro.pro.etc.
	1993-94	1.42	0.33	980.18	1.35	0.10	0.60	
	1994-95	1.79	0.36	941.03	1.30	0.12	0.64	
	1995-96	1.73	0.37	1173.72	1.32	0.11	0.63	
अधातू खनिजे, धातू, त्यांची उत्पादने व सुटे भाग	1992-93	2.47	0.36	295.03	1.21	0.25	0.64	Non-metallic, min., met., pro. and s. parts.
	1993-94	3.02	0.50	350.38	1.24	0.21	0.62	
	1994-95	2.37	0.44	481.47	1.28	0.19	0.59	
	1995-96	2.84	0.52	564.57	1.28	0.17	0.60	
यंत्र सामग्री परिवहन सामग्री धरून	1992-93	1.19	0.27	440.96	1.35	0.23	0.62	Machinery including trans. equipment.
	1993-94	1.13	0.26	490.98	1.35	0.21	0.61	
	1994-95	0.98	0.24	673.77	1.38	0.18	0.60	
	1995-96	1.06	0.25	799.75	1.35	0.18	0.62	
उत्पादन करणारे इतर उद्योग	1992-93	0.49	0.09	437.88	1.26	0.15	0.69	Other mfg. industries
	1993-94	0.82	0.15	424.32	1.24	0.16	0.70	
	1994-95	0.86	0.12	427.11	1.19	0.20	0.72	
	1995-96	0.90	0.16	618.53	1.24	0.15	0.70	
इतर (वीज उद्योग धरून)	1992-93	4.62	1.32	450.08	1.50	0.22	0.37	Others (including electricity).
	1993-94	4.30	1.29	537.13	1.54	0.21	0.50	
	1994-95	3.61	1.12	614.97	1.62	0.19	0.38	
	1995-96	3.28	0.98	721.16	1.60	0.20	0.53	
सर्व उद्योग महाराष्ट्र	1992-93	2.01	0.40	382.89	1.30	0.21	0.61	All Industries Maharashtra
	1993-94	2.02	0.43	441.91	1.32	0.19	0.61	
	1994-95	1.93	0.41	522.41	1.32	0.19	0.60	
	1995-96	1.94	0.41	627.97	1.32	0.18	0.62	
सर्व उद्योग भारत	1992-93	2.71	0.52	349.25	1.30	0.23	0.61	All Industries India
	1993-94	2.54	0.53	323.93	1.33	0.20	0.60	
	1994-95	2.56	0.54	380.76	1.33	0.20	0.60	

९.९ वार्षिक उद्योग पाहणी १९९५-९६ च्या आकडेवारीनुसार, राज्यातील २३ टक्के कारखाने ग्रामीण भागात होते. अखिल भारतीय पातळीवर हे प्रमाण १९९४-९५ मध्ये २९ टक्के होते. १९९५-९६ मध्ये राज्यातील ग्रामीण भागातील कारखान्यांचा हिस्सा स्थिर भांडवलात ३७ टक्के, उत्पादन मूल्यात ३१ टक्के आणि निव्वळ मूल्यवृद्धीत २९ टक्के होता. अखिल भारतीय पातळीवर १९९४-९५ मध्ये तत्सम टक्केवारी अनुक्रमे ३१, ३१ व २९ टक्के होती. राज्यातील ३३ टक्के कारखाने मुंबई महानगर क्षेत्रात असून त्यांचा हिस्सा स्थिर भांडवलात ४० टक्के, उत्पादन मूल्यात ३७ टक्के व निव्वळ मूल्यवृद्धीत ३७ टक्के होता. ग्रामीण भागातील बहुसंख्य कारखाने 'खाद्य उत्पादने' (१४ टक्के), 'मूलभूत रसायने व रासायनिक उत्पादने' (१४ टक्के), 'अधातू खनिज उत्पादने' (१० टक्के) आणि 'परिवहन सामग्री सोडून इतर सर्व यंत्र सामग्री' (१० टक्के) या चार उद्योग गटातील होते.

औद्योगिक धोरण

९.१०. भारत सरकारने जुलै, १९९१ मध्ये जाहीर केलेल्या औद्योगिक धोरणाचा मुख्य भर देशात उद्योजकता वाढीला व तांत्रिक प्रगतीला पोषक वातावरण निर्माण करणे, त्याचप्रमाणे आंतरराष्ट्रीय बाजारपेठेत स्पर्धात्मक स्थान मिळविणे हा आहे. या धोरणानुसार भारत सरकारने अनेक पाउले उचलली असून त्यामध्ये, काही थोडे उद्योग वगळता इतर उद्योगांसाठी औद्योगिक परवाने पद्धती रद्द करणे, महानगर क्षेत्रे वगळता इतरत्र उद्योगांच्या स्थान नियमनावरील निर्बंध उठविणे, निवडक उच्च प्राधान्य उद्योगांमध्ये विदेशी भागभांडवल गुंतवणुकीबाबत उदारता, एकाधिकार व प्रतिबंधक व्यवसाय पद्धती (एम.आर.टी.पी.) अधिनियमात व्यापक दुरुस्ती, इत्यादींचा समावेश आहे.

राज्य शासनाचे औद्योगिक धोरण

९.११. राज्य सरकारने १९९३ मध्ये जाहीर केलेल्या औद्योगिक धोरणातील मुख्य बाबी खालील प्रमाणे आहेत :

(अ) औद्योगिक उद्देशासाठी भूखंडाची खरेदी करण्यासंबंधीच्या नियमात सुलभता, (ब) उद्योगांसाठी उदार आर्थिक प्रोत्साहन, (क) पायाभूत सुविधा पुरविण्याची हमी, (ड) लघुउद्योग क्षेत्रास विशेष सवलती, (इ) शेतीप्रक्रिया व सॉफ्टवेअर उद्योग वाढविण्यासाठी उत्तेजन, (फ) निर्यात प्रधान उद्योगांसाठी धडक कार्यक्रम व (ग) स्पर्धात्मकतेवर अधिक भर.

९.१२ डिसेंबर, १९९५ मध्ये महाराष्ट्राचे उद्योग, व्यापार व वाणिज्य विषयक नवीन धोरण जाहीर झाले. नवीन धोरणाचा मूलभूत दृष्टिकोन (अ) उदारीकरणाला ठाम पाठिंबा, (ब) कार्यप्रणालीची पारदर्शकता व सुलभीकरण, (क) विकासाच्या कार्यक्रमांमध्ये खाजगी क्षेत्राचा सहभाग व (ड) राज्याच्या विकसनशील भागात पायाभूत सुविधांचा विकास हा आहे. या धोरणाला अनुसरून खालील कार्यवाही ठरविण्यात आलेली आहे :---

9.9. The ASI data for 1995-96 reveals that about 23 per cent of the factories in the State were located in the rural areas, whereas the corresponding percentage for All-India (1994-95) was 29 per cent. In 1995-96 the factories in the rural areas of the State contributed 37 per cent in fixed capital, 31 per cent in value of output and 29 per cent in net value added. At the all-India level corresponding percentages for the year 1994-95 were 31, 31 and 29 respectively. The Mumbai Metropolitan area covered 33 per cent of the factories in the State and these accounted for 40 per cent of the fixed capital, 37 per cent of value of output and 37 per cent of net value added in the State. In rural areas of the State four industry divisions having sizeable number of factories are: 'Food products' (14 per cent), 'Basic chemicals and chemical products' (14 per cent), 'Non-metallic mineral products' (10 per cent) and 'Machinery and equipment other than transport equipment' (10 per cent).

Industrial Policy

9.10. The main thrust of the industrial policy announced by the Government of India in July, 1991 is towards creating an atmosphere conducive to the development of entrepreneurship and technological progress as well as to attain competitiveness in the international market. Under this policy, the Government of India has taken a series of initiatives. They broadly relate to dispensing with industrial licensing except for a short list of industries, removal of restrictions on location of industries except in metropolitan regions, liberalisation of foreign equity participation in selected high priority industries, comprehensive amendment to Monopoly and Restrictive Trade Practices Act, etc.

State Government's industrial policy

9.11. The salient features of the industrial policy announced by the State Government in 1993 were as follows:

(a) Simplification of rules as regards purchase of plots for industrial purposes, (b) Liberal financial incentives for industries, (c) Guarantee to provide infrastructural facilities, (d) Special concessions to small industries sector, (e) Promotion to develop agro-processing and software industries, (f) Crash programme for export oriented industries and (g) Added stress on competitiveness.

9.12 The new 'Industry, Trade and Commerce policy of Maharashtra' was announced in December, 1995. The basic approach of the new policy is (a) Strong support to liberalisation, (b) Transparency and simplification of procedures, (c) Private sector participation in developmental efforts and (d) Thrust on infrastructure in developing regions. Steps decided to be taken under this policy are as follows :

(१) राज्यातील नऊ ठिकाणी उत्कृष्ट पायाभूत सुविधांनी युक्त अशी औद्योगिक नागरी संकुले विकसित करणे. ही नऊ ठिकाणे म्हणजे बुटीबोरी (नागपूर), सिन्नर (नाशिक), नांदगाव पेट (अमरावती), वाळूज-शेंद्रे (औरंगाबाद), कुशनूर (नांदेड), कागल-हातकणंगले (कोल्हापूर), महाड (रायगड), निवळी फाटा (रत्नागिरी) आणि इंदापूर (पुणे) ही होत. ही औद्योगिक संकुले साधारणपणे दोन हजार ते सात हजार हेक्टर क्षेत्राची असतील.

(२) एक खिडकी पद्धती : वरील नऊ औद्योगिक क्षेत्रांमध्ये प्रत्येक ठिकाणी योग्य असे प्रशासकीय केंद्र निर्माण करणे; अशा केंद्रांमध्ये औद्योगिक घटकांच्या उभारणीमध्ये सहभागी असलेले आणि आवश्यक ते अधिकार प्रदान केलेले विविध विभागातील अधिकारी उपस्थित राहून प्रकल्पांना विशिष्ट कालमर्यादेत मंजुरी देतील.

(३) शासन अंगीकृत उपक्रमांच्या खाजगीकरणाला प्रोत्साहन.

(४) महाराष्ट्र औद्योगिक विकास महामंडळामार्फत राज्याच्या किनारपट्टीवर मत्स्य उद्येने विकसित करणे ज्या मध्ये मत्स्य संवर्धनासाठी शीतगृहे, आवेष्टणे, गोदामे व पाण्याचे तलाव अशा आवश्यक सुविधा उद्योजकांना उपलब्ध करून दिल्या जातील.

(५) मुंबई महानगर क्षेत्र औद्योगिक स्थान निश्चयन धोरण १९९३ मध्ये अशा प्रकारे सुधारणा लागू करणे की ज्यात अनुसूची-दोन प्रवर्गात येणाऱ्या व क्षेत्र-१ मध्ये येणाऱ्या उद्योगांना त्यांच्या उत्पादन किंवा उत्पादन प्रक्रियेत विस्तार अथवा बदल विस्तार अथवा कारावयाचा असेल, तसेच जर त्यांना त्यासाठी अतिरिक्त बांधकामाची अथवा अतिरिक्त विजेची गरज भासणार नसेल व असे केल्याने एकूण प्रदूषणाची पातळी कमी होणार असेल तर परवानगी दिली जाईल.

(६) कृषि उद्योगांच्या बाबतीत स्वतंत्र धोरण.

(७) लघु उद्येमीच्या बाबतीत (अ) सुमारे १.२५९ लाख लघु उद्योजकांना उद्योग सुरु करण्यासाठी बीज भांडवल व बँक अर्थसहाय्याद्वारे मदत करणे, (ब) ब, क, ड व ड+ वर्ग क्षेत्रातील लघु उद्योगांना गहाणखतावरील मुद्रांक शुल्क व नोंदणी शुल्क यातून पूर्णपणे सूट व (क) एक कोटी रुपयांहून कमी किंमतीची वापरलेली आयात यंत्रसामग्री सामुहिक प्रोत्साहन योजनेखाली लाभ मिळण्यास पात्र ठरविणे.

(८) खादी व मंडळाद्वारे राबविण्यात येत असलेल्या केंद्र सरकारच्या व्याजदर अनुदान योजनेत झालेल्या बदलांची अंमलबजावणी करण्यासाठी महाराष्ट्र खादी व ग्रामोद्योग मंडळाचे बळकटीकरण करणे.

संगठित उद्योग क्षेत्रातील विकास

९.१३. उदारीकरणाच्या धोरणामुळे राज्याचा औद्योगिक विकास जलद गतीने होण्यास चालना मिळाली आहे. जुलै, १९९१ पासून ३१ ऑक्टोबर, १९९७ पर्यंत एकूण १,६९,२१० कोटी रूपये भांडवली गुंतवणुकीचे ६,५१६ नवीन औद्योगिक प्रकल्प महाराष्ट्र राज्यात सुरु करण्यासाठी भारत सरकारकडे नोंदविण्यात आले असून ते अंमलबजावणीच्या वेगवेगळ्या टप्प्यांत आहेत. या पैकी, १,३१२

1) To develop industrial townships with excellent infrastructure at nine different locations in the State. These locations are : Butibori (Nagpur), Sinnar (Nashik), Nandgaon Peth (Amravati), Waluj Shendre (Aurangabad), Kushnur (Nanded), Kagal-Hatkanangle (Kolhapur), Mahad (Raigad), Nivali Phata (Ratnagiri) and Indapur (Pune). The area of these industrial townships will range from two thousand hectares to seven thousand hectares.

2) Single window system : To create a suitable administrative nucleus in each of the above nine industrial areas where officers from different departments that are involved in setting up of the industrial units and vested with necessary powers would remain present and give time-bound clearances to projects.

3) To encourage privatization of Government undertakings.

4) To develop aqua parks along the coast through MIDC where the necessary infrastructure like cold storages, packaging, warehousing and ponds for pisciculture would be provided to entrepreneurs.

5) To introduce certain modifications in industrial locations policy of Mumbai Metropolitan Region (MMR) 1993 so as to allow permission to industries which fall in schedule-II category in zone I to expand or change the product or process, provided that the industries do not require any additional electricity or built-up area for manufacturing purpose and that the overall pollution decreases as a result of such change.

6) An independent policy for agro industries.

7) For small enterprises (a) to provide assistance to about 1.259 lakh small entrepreneurs through seed capital and bank finance to start ventures, (b) to exempt small scale sector in B, C, D and D+ areas from payment of stamp duty and registration fee on mortgage deeds and (c) to make imported (second hand) machinery of value less than Rs.1 crore to qualify for benefits under package scheme of incentives.

8) To strengthen Maharashtra Khadi and Village Industries Board to implement new changes in interest subsidy scheme of the Central Government implemented through Khadi and Village Industries Commission.

Developments in organised sector

9.13. The advent of liberalisation has already given an impetus to the rapid industrial development of the State. Since July, 1991 upto 31st October, 1997, new 6,516 projects involving an investment of Rs.1,69,210 crore to be taken up in Maharashtra have been registered with the Government of India which are in different stages of implementation. Of these, 1,312

प्रकल्पामध्ये उत्पादन सुरु झाले आहे. या गुंतवणुकीचा मोठा वाटा कोकण, पुणे, औरंगाबाद व नागपूर या विभागांमध्ये आहे. सिकॉम मर्यादित ही संस्था राज्यातील औद्योगिक विकासाला, विशेषतः राज्यातील ज्या प्रकल्पामध्ये विदेशी थेट गुंतवणुकीचा सहभाग आहे, सहाय्य करण्यामध्ये महत्वाची भूमिका पार पाडीत आहे. सिकॉम मर्यादित या संस्थेच्या कार्याबाबतचा तपशील या प्रकरणात पुढे दिला आहे.

९.१४. आर्थिक उदारीकरणानंतरच्या औद्योगिक विकासाचे एक वैशिष्ट्य म्हणजे अनिवासी भारतीय/विदेशी थेट गुंतवणूकदारांचा सहभाग हे होय. विदेशी थेट गुंतवणूक योजनेखाली सुमारे १५,५९९ कोटी रुपये गुंतवणुकीचे ९५० प्रकल्प महाराष्ट्र राज्यात सुरु करण्यासाठी भारत सरकारने मंजूर केले आहेत. यापैकी १६८ प्रकल्प डिसेंबर, १९९७ पर्यंत कार्यान्वित झाले आहेत.

लघु उद्योग क्षेत्रातील विकास

९.१५. देशाच्या आर्थिक प्रगतीत लघु उद्योग हे महत्वाची भूमिका बजावीत असतात व कमी भांडवली खर्चात अधिक रोजगार निर्माण करण्याचा लघु उद्योग हा एक महत्वाचा मार्ग आहे. लघु उद्योगांचा विकास वेगाने होण्यासाठी लघुउद्योगांच्या नोंदणी प्रक्रियेत राज्य शासनाने यापूर्वीच सुलभता आणली आहे व त्यानुसार आवश्यक असणारी कागदपत्रेही कमी करण्यात आली आहेत. एप्रिल ते डिसेंबर, १९९७ या कालावधीत २०,४१० लघु उद्योग घटकांना नोंदणीपत्रे देण्यात आली. १९९६ मधील याच कालावधीतील तत्सम संख्या २०,३०५ होती. डिसेंबर, १९९७ अखेर राज्यात लघु उद्योग घटकांची एकूण संख्या २,२९,४२२ होती. या सर्व लघु उद्योग घटकांमध्ये भांडवल व कामगार अनुक्रमे ११,४७१ कोटी रुपये व १८.३ लाख होते.

औद्योगिक परवाने

९.१६. १९९७ मध्ये ऑक्टोबर, १९९७ पर्यंत भारत सरकारने राज्यात उद्योग स्थापन करण्याबाबत ६६ इरादा पत्रे व १४ औद्योगिक परवाने दिले. १९९६ मधील त्याच कालावधीतील तत्सम आकडे अनुक्रमे ३० व ५ असे होते. १९९७ मध्ये ऑक्टोबर, १९९७ पर्यंत देण्यात आलेली इरादा पत्रे ही प्रामुख्याने वस्त्रोद्योग (१४), साखर (६) आणि विद्युत उपकरणे (५) या उद्योगांकरिता देण्यात आली. ज्या उद्योगांना इरादा पत्रे दिली ते उद्योग बृहन्मुंबई (मुंबई व मुंबई उपनगर जिल्हे), ठाणे, रांयगड, पुणे, नाशिक, अहमदनगर आणि सातारा या जिल्ह्यांतील आहेत. याशिवाय जानेवारी ते ऑक्टोबर, १९९७ पर्यंत भारत सरकारकडे महाराष्ट्रात औद्योगिक घटकांच्या स्थापने संदर्भात उद्योजकांकडून ४८३ निवेदन पत्रे प्राप्त झाली आहेत. त्यात विद्युत यंत्र सामग्री (९८), कार्बनी रसायने (८९), अभियांत्रिकी (६३), वस्त्रोद्योग (६०), प्लॅस्टिक (३६) आणि लोखंड व पोलाद (३४) हे प्रमुख उद्योग आहेत.

सामूहिक प्रोत्साहन योजना

९.१७. उद्योगांकरिता सामूहिक प्रोत्साहन योजना राज्यात १९६४ पासून राबविण्यात येत आहे. राज्यातील मागास भागात उद्योगांचा विकास

projects have started their production. Major part of this proposed investment will be in Konkan, Pune, Aurangabad and Nagpur regions. SICOM Ltd. is playing a vital role in assisting industrial development especially involving foreign direct investment in the State. The details of activities of SICOM Ltd. are given later in this chapter.

9.14. The industrial development after liberalisation is also characterised by the participation of Non-Resident Indians/Foreign Direct Investors (NRIs/FDIs). Under Foreign Direct Investment Scheme, 950 projects with an investment of about Rs.15,599 crore have been approved by the Government of India for Maharashtra State. Of these approvals, 168 units have already been commissioned up to the end of December, 1997.

Development in Small Scale Industries (SSI) Sector

9.15. The SSI sector plays a vital role in economic development of the country and is a valuable channel for creating low cost employment opportunities. For speedy growth of SSI, the State Government has already brought about simplifications in the SSI registration procedures and accordingly reduction in documents has been brought about. Between April to December, 1997, the number of SSI registration letters issued to small scale units was 20,410 while corresponding figure for the year 1996 was 20,305. By the end of December, 1997, the total number of small scale units existing in the State was 2,29,422. The total capital and employment in these units was Rs.11,471 crore and 18.3 lakh respectively.

Industrial Licences

9.16. During 1997, upto October, 1997, the Government of India issued 66 letters of intent and 14 industrial licences for establishing industries in the State. The corresponding figures for 1996 were 30 and 5 respectively. During 1997, upto October, 1997, among the letters of intent issued, sizable number was for Textiles(14), Sugar(6) and Electrical equipment(5). The industries for which letters of intent were issued are in Brihanmumbai (Mumbai and Mumbai Suburban districts), Thane, Raigad, Pune, Nashik, Ahmednagar and Satara districts. In addition, from January to October, 1997, the Government of India has received 483 industrial entrepreneurs' memoranda for setting up industrial units in the State. The major industries among them are Electrical machinery (98), Organic chemicals (89), Engineering (63), Textiles (60), Plastic(36) and Iron and Steel (34).

Package Scheme of Incentives

9.17. The package scheme of incentives to industries is in operation in the State since 1964 and its aim is development of industries in backward areas

घडविणे हा या योजनेचा उद्देश आहे. या योजनेमध्ये वेळोवेळी सुधारणा करण्यात आल्या आहेत. या योजनेअंतर्गत उद्योगांना विक्रीकर, विद्युत अधिभार, इ. मध्ये सवलती देण्यात आल्या आहेत. ही योजना सिकॉम मर्यादित, कोकण, विदर्भ, मराठवाडा व पश्चिम महाराष्ट्र या विभागीय विकास महामंडळांमार्फत व जिल्हा उद्योग केंद्रांमार्फत राबविण्यात येते. १९९६-९७ मध्ये या संस्थांना शासनाकडून १७०.६४ कोटी रुपये उपलब्ध करून देण्यात आले होते. १९९७-९८ मध्ये नोव्हेंबर, १९९७ अखेर शासनाने या संस्थांना पात्र उद्योग घटकांना वितरण करण्यासाठी ४५.५२ कोटी रुपये उपलब्ध करून दिले.

उद्योगांना सहाय्य

९.१८. राज्याच्या औद्योगिक विकासासाठी आणि राज्याच्या कमी विकसित भागात उद्योग पसरविण्यासाठी उद्योगांना आवश्यक त्या पायाभूत सुविधा व आर्थिक प्रोत्साहन उपलब्ध करून देण्याचे राज्य शासनाने पुढे चालू ठेवले आहे. सिकॉम मर्यादित, महाराष्ट्र राज्य वित्तीय महामंडळ (महावित्त), महाराष्ट्र औद्योगिक विकास महामंडळ, महाराष्ट्र लघु उद्योग विकास महामंडळ, इत्यादी संस्थांमार्फत राज्य शासन हे उद्दिष्ट साध्य करीत असते. वरील राज्यस्तरीय संस्थांव्यतिरिक्त केंद्रीय वित्तीय संस्था, उदा. भारतीय औद्योगिक विकास बँक (आय. डी. बी. आय.), भारतीय औद्योगिक पतपुरवठा व गुंतवणूक महामंडळ (आय.सी.आय.सी.आय.), इत्यादी संस्थासुद्धा राज्यातील उद्योगांना वित्तीय सहाय्य करतात. या निरनिराळ्या संस्थांकडून राज्यातील उद्योगांना देण्यात आलेल्या सहाय्याचा तपशील पुढील परिच्छेदात थोडक्यात दिला आहे.

राज्यस्तरीय संस्था सिकॉम मर्यादित

९.१९. महाराष्ट्राच्या कमी विकसित भागाचा औद्योगिक विकास होण्यास उत्तेजन व सक्रिय प्रोत्साहन देणे आणि उद्योजकांनी कमी विकसित भागांची निवड करावी यासाठी त्यांना उद्युक्त करणे हा सिकॉमचा उद्देश आहे. राज्यातील अशा भागात उद्योगधंदे उभारण्यासाठी सिकॉम उद्योजकांना वित्तीय, तांत्रिक व इतर सहाय्य करते.

९.२०. १९९६-९७ या वित्तीय वर्षात सिकॉमने राज्यातील निरनिराळ्या प्रकल्पांना एकूण १७२ कोटी रुपयांची दीर्घ मुदतीची कर्जे मंजूर केली व एकूण १८३ कोटी रुपयांचे वाटप केले. या आधीच्या वित्तीय वर्षासाठी तत्सम रकमा अनुक्रमे ३२२ कोटी रुपये व १८३ कोटी रुपये होत्या.

९.२१. सिकॉमने १९९६-९७ मध्ये प्रोत्साहनात्मक व आर्थिक सहाय्याद्वारे ३३१ नवीन उद्योजकांकडून राज्यात प्रकल्प उभारण्याबाबत निश्चित आश्वासने मिळविली आहेत. या उद्योजकांपैकी ९ अनिवासी

of the State. This scheme is modified from time to time. Under the scheme, incentives in respect of concessions in sales tax, electricity duty, etc. are extended by the State Government to the industries. The scheme is implemented through SICOM Ltd., Regional Development Corporations for Konkan, Vidarbha, Marathwada and Western Maharashtra and also through District Industries Centres. During 1996-97, an amount of Rs.170.64 crore was made available to these institutions by the State Government. During 1997-98 upto November, 1997, the amount made available by the State Government to these institutions for disbursement to eligible units was Rs. 45.52 crore.

Assistance to industries

9.18. The State Government has continued the policy of promoting industrial growth and dispersal of industries to the underdeveloped areas in the State through creation of necessary infrastructure and providing financial incentives. The State Government achieves its objectives through institutions such as SICOM Ltd., Maharashtra State Finance Corporation (MSFC), Maharashtra Industrial Development Corporation (MIDC), Maharashtra Small Scale Industries Development Corporation (MSSIDC) etc. In addition to the above State level organisations, central financing agencies such as Industrial Development Bank of India (IDBI), Industrial Credit and Investment Corporation of India (ICICI), etc. also extend financial assistance to the industries in the State. The details of assistance rendered by these agencies to the industries in the State are presented in brief in the following paragraphs.

State Level Institutions - SICOM Limited:

9.19. The objective of SICOM is to encourage and actively promote industrial development of the underdeveloped areas of Maharashtra State and to influence the locational decisions to be taken by entrepreneurs in favour of such underdeveloped areas. SICOM offers financial, technical and other assistance to entrepreneurs to set up industries in these areas of the State.

9.20 During the financial year 1996-97, the total amount of long-term loans sanctioned by SICOM for various projects was Rs.172 crore and the total amount of disbursements was Rs.183 crore. The corresponding figures for the earlier financial year were Rs.322 crore and Rs.183 crore respectively.

9.21 During the year 1996-97, SICOM Ltd., through its promotional and financial assistance, secured commitments from 331 new entrepreneurs, including

भारतीय / विदेशी थेट गुंतवणूकदार आहेत. या प्रकल्पांचे एकूण भांडवल १४,१८३ कोटी रुपये आहे व या प्रकल्पांद्वारे ४१,७४६ लोकांना प्रत्यक्ष रोजगार मिळेल.

महाराष्ट्र औद्योगिक विकास महामंडळ

९.२२. राज्यातील औद्योगिकीकरण अधिक गतिमान व्हावे, या हेतूने खालील महत्वाच्या कार्यक्रमांची अंमलबजावणी महाराष्ट्र औद्योगिक विकास महामंडळातर्फे करण्यात येत आहे.

- (१) राज्यभर ६३ विकास केंद्रांची स्थापना.
- (२) राज्यातील सर्व तालुक्यात लघु औद्योगिक क्षेत्रांची स्थापना.
- (३) केंद्र शासनाच्या ५ विकास केंद्रांची स्थापना.
- (४) राज्याच्या 'उद्योग, व्यापार व वाणिज्य विषयक धोरण १९९५' मध्ये घोषित करण्यात आलेल्या ९ ठिकाणी 'पंचतारांकित' औद्योगिक क्षेत्रांची उभारणी.

९.२३. राज्यातील उद्योगांची वाढ व विकास शीघ्र व सुनियोजित पद्धतीने होण्याकरिता महाराष्ट्र औद्योगिक विकास महामंडळातर्फे उद्योजकांना विकसित भूखंड, तसेच आवश्यक त्या पायाभूत सुविधा, उदा. अंतर्गत रस्ते, पाणी, वीज व इतर अंतर्गत सेवा उपलब्ध करून देण्यात येतात. निवडक औद्योगिक क्षेत्रात महामंडळाने गाळे देखील बांधले आहेत. महामंडळाकडे मार्च, १९९७ अखेर २७२ औद्योगिक क्षेत्रांच्या विकासाचे काम सोपविण्यात आले होते. या २७२ औद्योगिक क्षेत्रांपैकी, ८९ मोठी क्षेत्रे, ६८ विकास केंद्रे (६३ राज्य शासनाची व ५ केंद्र सरकारची) व ११५ लघु औद्योगिक क्षेत्रे होती. महामंडळाचे एकूण नियोजित क्षेत्र ८९.६० हजार हेक्टर इतके असून त्यापैकी ४०.९५ हजार हेक्टर क्षेत्र महामंडळाच्या ताब्यात आहे. वाटप करण्यात आलेल्या भूखंडांचे क्षेत्र १५.५१ हजार हेक्टर होते. महामंडळाची एकूण पाणी पुरवठा क्षमता प्रति दिन १,८४४ दशलक्ष लिटर होती. महामंडळाने १९९५-९६ व १९९६-९७ या वर्षात केलेल्या कार्याची माहिती तक्ता क्र. ९.३ मध्ये दर्शविली आहे.

9 Non-Resident Indians (NRIs) and Foreign Direct Investors (FDIs) for industrial projects to be set up in the State. These projects involve total capital investments of Rs.14,183 crore and will provide direct job opportunities to 41,746 persons.

Maharashtra Industrial Development Corporation (MIDC)

9.22. To accelerate the process of industrialisation in the State, the State Government is implementing following important programmes through MIDC.

1. Establishment of 63 Growth Centres covering entire State.
2. Establishment of Mini-Industrial Areas to cover all the talukas in the State.
3. Establishment of 5 Central Government Growth Centres.
4. Setting-up of 'Five Starred' Industrial Areas at 9 centres as declared in the 'Industry, Trade and Commerce Policy, 1995' of the State.

9.23. The MIDC provides to entrepreneurs developed plots with necessary infrastructural facilities like internal roads, water, electricity and other internal services in the industrial areas to promote rapid, orderly growth and development of industries in the State. The MIDC has also constructed sheds in selected industrial areas. The number of areas entrusted for development to the MIDC was 272 at the end of March, 1997. Of these 272 industrial areas, 89 were large, 68 were growth centres (63 of the State Government and 5 of the Central Government) and 115 were mini-industrial areas. The total planned area of MIDC is 89.60 thousand hectares of which 40.95 thousand hectares area is in its possession. The area of allotted plots was 15.51 thousand hectares. The total water supply capacity of MIDC was 1,844 million litres per day. The performance of MIDC in 1995-96 and 1996-97 is given in Table No.9.3.

तक्ता क्रमांक/TABLE No. 9.3

महाराष्ट्र औद्योगिक विकास महामंडळाचे कार्य

Performance of Maharashtra Industrial Development Corporation

बाब	केलेले कार्य		१९९६-९७ च्या अखेरीस एकत्रित Cumulative as at the end of 1996-97	Item
	Performance during 1995-96	1996-97		
(1)	(2)	(3)	(4)	(1)
तयार केलेले भूखंड	1,661	1,747	43,279	Plots carved out
वाटप केलेले भूखंड	1,635	2,218	37,429	Plots allotted
बांधलेले गाळे	40	25	3,881	Sheds constructed
वाटप केलेले गाळे	117	74	3,633	Sheds allotted
उत्पादन सुरू केलेले घटक (नवीन)	166	1,161	18,652	Units in production (new)
उभारणी चालू असलेले घटक	25	291	4,443	Units under construction
घटकांमध्ये गुंतविलेले भांडवल (कोटी रुपये)	2,660	10,571	20,933	Total investment in units (Rs. crore)

सहकारी औद्योगिक वसाहती

९.२४. महाराष्ट्र औद्योगिक विकास महामंडळाच्या क्षेत्रांत्यतिरिक्त इतर औद्योगिक वसाहतींचा सहकारी तत्त्वावर विकास करण्याचा कार्यक्रम राज्य शासन राबवीत आहे. मार्च, १९९७ अखेर राज्यात सहकारी तत्त्वावरील १२५ औद्योगिक वसाहती नोंदणीकृत झाल्या होत्या. त्यापैकी ७९ वसाहती कार्यरत होत्या आणि उरलेल्या ४६ वसाहती सुरु व्हावयाच्या होत्या. सहकारी औद्योगिक वसाहतींमध्ये गाळ्यांचे बांधकाम करण्यासाठी शासन २० टक्के प्रमाणे आर्थिक सहाय्य शासकीय समभाग भांडवल स्वरूपात पुरविते. मार्च, १९९७ अखेर या योजनेखाली ८४ वसाहतींना आर्थिक सहाय्य पुरविण्यात आले होते. मार्च, १९९७ अखेर एकूण ५,२६० गाळे बांधण्यात आले होते आणि एकूण ५,१४५ घटकांनी उत्पादनास सुरुवात केली होती. मार्च, १९९७ अखेरपर्यंत राज्य शासनाने एकूण ८.९० कोटी रुपये भाग भांडवल पुरविले होते. राज्याच्या नवीन ' उद्योग, व्यापार व वाणिज्य धोरण, १९९५' नुसार सहकारी औद्योगिक वसाहतींसाठी महाराष्ट्र औद्योगिक विकास अधिनियमाचा वापर भूसंपादनासाठी करण्याचा विचार आहे. तसेच लघु औद्योगिक क्षेत्रांच्या विकासाचा कार्यक्रमही यापुढे सहकार क्षेत्राद्वारे राबविण्याचा प्रस्ताव आहे. या धोरणानुसार सहकारी औद्योगिक वसाहतींना योजनाबद्ध आखणी, पाण्याच्या स्रोताचे मार्गदर्शन, इत्यादि तांत्रिक मुद्यांबाबत महाराष्ट्र औद्योगिक विकास महामंडळ सहाय्य करील.

महाराष्ट्र लघुउद्योग विकास महामंडळ

९.२५. राज्यातील लघु उद्योगांच्या विकासास सहाय्य करण्याच्या उद्देशाने राज्यात १९६२ साली महाराष्ट्र लघु उद्योग विकास महामंडळाची स्थापना करण्यात आली. महामंडळाच्या कार्यामध्ये राज्यातील लघु उद्योगांसाठी कच्चा माल प्राप्त करून त्याचे त्यांना वितरण करणे, तयार मालाच्या विक्रीकरिता सहाय्य देणे आणि आवश्यकता भासेल तेव्हा मालाच्या साठवणीकरिता व हाताळणीकरिता गोदामाची व्यवस्था करणे या कार्यांचा समावेश होतो. महामंडळाच्या १९९५-९६ मधील १९४.८२ कोटी रुपये या उलाढालीत १९९६-९७ मध्ये ४.५ टक्के वाढ होऊन ती २०३.५४ कोटी रुपये झाली. एप्रिल ते डिसेंबर, १९९७ या कालावधीत महामंडळाची एकूण उलाढाल ११७.७६ कोटी रुपयांची झाली. त्यापैकी ३१.३२ कोटी रुपयांची उलाढाल कच्च्या मालाची खरेदी व विक्री व ८३.४२ कोटी रुपये उलाढाल लघुउद्योगांच्या तयार मालाच्या विक्री संबंधातील होती.

महाराष्ट्र राज्य खादी व ग्रामोद्योग मंडळ

९.२६. मुंबई खादी आणि ग्रामोद्योग अधिनियम, १९६० नुसार राज्य शासनाने महाराष्ट्र राज्य खादी व ग्रामोद्योग मंडळ स्थापन केले. या अधिनियमान्वये राज्यातील खादी आणि ग्रामोद्योगातील कार्यांचे संघटन, विकास आणि नियंत्रण करणे ही खादी व ग्रामोद्योग मंडळाची मुख्य कार्ये आहेत. ही उद्दिष्टे साध्य करण्यासाठी व्यक्ती, नोंदणीकृत संस्था व सहकारी संस्थांना आर्थिक सहाय्याचे वाटप करणे, लाभार्थींना तांत्रिक

Co-operative Industrial Estates

9.24. Other than MIDC areas, the State Government has also undertaken a programme of developing industrial estates on co-operative basis. Upto March, 1997, 125 co-operative industrial estates have been registered in the State. Out of these, 79 estates are functioning and the remaining 46 estates are yet to be started. The Government gives 20 per cent financial assistance in the form of Government matching share capital contribution for construction of sheds in co-operative industrial estates. Upto March, 1997, 84 such estates were financially assisted under this scheme. By the end of March, 1997, in all 5,260 sheds were constructed and 5,145 units had gone into production. The total share capital from the State Government under this scheme was Rs.8.90 crore as at the end of March, 1997. The new 'Industry, Trade and Commerce policy, 1995' of the State Government envisages the use of Maharashtra Industrial Development Act to acquire necessary land for co-operative industrial estates. The programme of developing mini-industrial areas is also proposed to be executed through co-operative industrial movement. The policy envisages MIDC's help to co-operative estates in the form of technical inputs like preparation of schematic layouts, advice on water source, etc.

Maharashtra Small Scale Industries Development Corporation(MSSIDC)

9.25. The MSSIDC was incorporated in 1962 with the objective of assisting the development of small scale industries in the State. MSSIDC's activities cover procurement and distribution of raw materials required by small scale industries, assistance in marketing their products and making available facilities for warehousing and handling of material to them wherever required. The total turnover of the MSSIDC was Rs.203.54 crore in 1996-97, 4.5 per cent higher than Rs.194.82 crore in 1995-96. During April-December, 1997, its total turnover was Rs.117.76 crore, of which Rs.31.32 crore was through procurement and sale of raw materials and Rs.83.42 crore related to marketing of the products of SSI units.

Maharashtra State Khadi and Village Industries Board(MSKVIB)

9.26. The State Government constituted this Board under the Bombay Khadi and Village Industries Act, 1960. As per this Act, the main functions of the Board are to organise, develop and expand activities of Khadi and Village Industries (KVI) in the State. To achieve these objectives, the Board undertakes functions such as distribution of financial assistance to individuals, registered

मार्गदर्शन व प्रशिक्षण देणे, तसेच ग्रामोद्योगांच्या उत्पादनांच्या विक्रीची व्यवस्था करणे, इत्यादी कामे मंडळाकडून केली जातात.

९.२७. विविध संस्थांनी राज्यातील खादी व ग्रामोद्योग क्षेत्राला वित्तपुरवठा करण्यासाठी १९९५-९६, १९९६-९७ व १९९७-९८ (अपेक्षित) मध्ये उपलब्ध करून दिलेल्या निधीचा तपशील तक्ता क्र. ९.४ मध्ये दिला आहे.

institutions and co-operatives, providing technical guidance and training to beneficiaries and making arrangements in marketing of products of village industries, etc.

9.27. The details of funds made available by various agencies for financial assistance to KVI sector during 1995-96, 1996-97 and 1997-98 (expected) are given in Table No.9.4.

तक्ता क्रमांक/TABLE No. 9.4

खादी व ग्रामोद्योगासाठी उपलब्ध करून दिलेला निधी (कर्ज व अनुदान)
Funds made available to Khadi and Village Industries Sector
(Loans and Grants)

(रुपये लाखांत/Rs. in lakh)

संस्था (1)	1995-96 (2)	1996-97 (3)	1997-98 (अपेक्षित) (Expected) (4)	Agency (1)
खादी व ग्रामोद्योग आयोग	105.23	501.27	797.47	Khadi & Village Industries Commission.
राष्ट्रीयीकृत बँका, सहकारी बँका व इतर वित्तीय संस्था.	2,808.17	3,121.55	3,373.96	Nationalised Banks, Co-op. Banks and other financial institutions.
राज्य शासन	193.52	72.13	693.92	State Government
एकूण	3,106.92	3,694.95	4,865.35	Total

९.२८. खादी व ग्रामोद्योग मंडळ खादी व ग्रामोद्योग क्षेत्राला कारागिरांकरिता रोजगार हमी योजना व इतर सर्वसाधारण अनुदान या अंतर्गत सहाय्य करते. खादी व ग्रामोद्योग क्षेत्रात एकूण १०८ उद्योगांचा समावेश करण्यात आला आहे. राज्यात रेशीम उद्योग विकसित करण्याची जबाबदारीही मंडळावर आहे. मार्च, १९९७ अखेर ६१२ हेक्टर क्षेत्रात तुतीची लागवड करण्यात आली. याच कालावधीत ४,३०,८८७ अंडीपुजांचे वाटप झाले असून त्यापासून १२१ टन कोशांचे उत्पादन झाले. त्याचप्रमाणे मंडळाने मार्च, १९९७ अखेर ४३.५६ टन कोश खरेदी करून रुपये ४४.०८ लाख एवढी रक्कम शेतकऱ्यांना कोश खरेदी पोटी दिली. मार्च, १९९७ अखेर ३४.२६ लाख रुपयांचे रेशीम तयार करून २७.८७ लाख रुपयांच्या रेशीमाची विक्री करण्यात आली. राज्यातील पश्चिम घाट क्षेत्रात मधुमक्षिका पालनाची विशेष योजनासुद्धा मंडळ राबवीत आहे. या योजनेअंतर्गत १९९६-९७ अखेरपर्यंत २,४१३ लाभार्थ्यांना २१,०८९ मधुमक्षिका पेट्यांचे वाटप करण्यात आले. त्यापैकी ९,०१७ पेट्यांद्वारे १९९६-९७ मध्ये १६.६८ लाख रुपये किंमतीचे २७,७९४ किलो मधाचे उत्पादन झाले. या मधाची विक्री करून मंडळास २७.७९ लाख रुपये प्राप्त झाले. मंडळाची सर्व कार्यक्रमांखालील एकत्रित भौतिक कामगिरी खालील तक्ता क्र. ९.५ मध्ये दिली आहे.

9.28. The Board assists the KVI sector under Artisan Employment Guarantee Scheme and other normal assistance. A total of 108 industries come in the purview of the KVI sector. The Board is also having responsibility to develop sericulture industry in the State. By the end of March, 1997, mulberry plantation was done in 612 hectare area. During the same period 4,30,887 disease free loggings were distributed to cultivators and from it 121 tonne cocoons were produced. The Board had also purchased 43.56 tonne cocoons and paid Rs.44.08 lakh amount to cultivators against such purchase. By the end of March, 1997, silk worth Rs.34.26 lakh was produced and silk worth Rs.27.87 lakh was sold. The Board is also implementing a special scheme of bee-keeping in the Western Ghat Region of the State. Till the end of 1996-97, the Board had distributed 21,089 bee-boxes to 2,413 bee-keepers. Out of these, 9,017 bee-boxes produced 27,794 kgs. of honey worth Rs.16.68 lakh during the year 1996-97. By selling this honey, the Board received Rs.27.79 lakh. The physical achievements for entire KVI sector under all programmes of the Board are given in Table No. 9.5.

तक्ता क्रमांक/TABLE No. 9.5

खादी व ग्रामोद्योग मंडळाद्वारे कार्यान्वित कार्यक्रमांचे भौतिक साध्य
Physical Achievements of the programmes implemented by MSKVIB.

वर्ष	सहाय्यित घटकांमध्ये झालेले उत्पादन (रुपये कोटीत) Production recorded in assisted units (Rs. in crore)	पुरविलेला रोजगार (व्यक्ती संख्या लाखात) Employment provided (persons in lakh)	Year
(1)	(2)	(3)	(1)
१९९५-९६	675.84	4.60	1995-96
१९९६-९७	706.88	4.50	1996-97
१९९७-९८ (अंदाजित)	731.50	4.65	1997-98(Estimated)

महाराष्ट्र राज्य वस्त्रोद्योग महामंडळ

९.२९. महाराष्ट्र राज्य वस्त्रोद्योग महामंडळ ही संपूर्णतः राज्य शासनाच्या मालकीची संस्था आहे. हे महामंडळ शासनाने ताब्यात घेतलेल्या ९ कापड गिरण्यांचे व्यवस्थापन करते. १९९६-९७ मध्ये महामंडळाच्या ताब्यातील सर्व गिरण्यांत मिळून सुमारे १४ हजार कामगार होते. या सर्व गिरण्यांमध्ये २.१५ लाख चात्या होत्या व ३.२ हजार माग होत्या. महामंडळाची १९९६-९७ मधील उलाढाल १६०.०७ कोटी रुपये होती. १९९५-९६ मधील उलाढाल १८७.७८ कोटी रुपये होती. एप्रिल ते डिसेंबर, १९९७ या कालावधीत महामंडळाच्या उत्पादित मालाचे मूल्य १२४.२० कोटी रुपये (अस्थायी) होते, तर आधीच्या वर्षी याच कालावधीतील ते १२१.०० कोटी रुपये होते.

आर्थिक सहाय्य-राज्यस्तरीय व केंद्रस्तरीय संस्था

९.३०. महाराष्ट्रातील उद्योगांना राज्यस्तरीय तसेच केंद्रस्तरीय संस्थांकडूनही आर्थिक सहाय्य देण्यात येते. या संस्थांनी १९८०-८१ ते १९९६-९७ पर्यंत महाराष्ट्रातील उद्योगांना मंजूर केलेल्या व वाटप केलेल्या आर्थिक सहाय्याचा तपशील भाग-२ मधील तक्ता क्रमांक ३७ मध्ये दिला आहे. १९९६-९७ मध्ये या सर्व संस्थांनी मिळून एकूण ९,५९५ कोटी रुपयांचे आर्थिक सहाय्य मंजूर केले, तर ९,०२४ कोटी रुपयांचे वाटप केले. यापैकी भारतीय औद्योगिक पतपुरवठा व गुंतवणूक महामंडळ, भारतीय औद्योगिक विकास बँक, भारतीय जीवन विमा निगम व भारतीय औद्योगिक वित्त महामंडळ या संस्थांचा मोठा वाटा होता.

खनिजे

९.३१. राज्यात खनिज उत्पादनाची क्षमता असणारे क्षेत्र ५८ हजार चौरस कि. मी. (राज्याच्या एकूण भौगोलिक क्षेत्रफळाच्या १९ टक्के) आहे. हे क्षेत्र भंडारा, चंद्रपूर, गडचिरोली, नागपूर, यवतमाळ, कोल्हापूर, सातारा, रायगड, रत्नागिरी, सिंधुदुर्ग व ठाणे या जिल्ह्यांत केंद्रित झाले आहे. राज्यात मिळणारी महत्त्वाची खनिजे कोळसा, कच्चे लोखंड, कच्चे मँगनीज, चुनखडी, डोलोमाईट, बॉक्साईट, कायनाईट व सिलिका सॅंड ही होत.

Maharashtra State Textile Corporation (MSTC)

9.29 The MSTC is fully owned by the State Government. The MSTC manages nine textile mills in the State taken over by it. In 1996-97, the labour complement of the MSTC group of mills taken together was about 14 thousand. The MSTC group of mills together had 2.15 lakh spindles and 3.2 thousand looms. The turnover of MSTC group of mills together during the year 1996-97 was Rs.160.07 crore. The turnover during 1995-96 was Rs.187.78 crore. Its production value between April-December, 1997, was Rs.124.20 crore (provisional) as against Rs.121.00 crore for the corresponding period of the previous year.

Financial Assistance - State and Central Institutions

9.30.The industries in Maharashtra are given financial assistance by the State level as well as Central level financial institutions. The details of financial assistance sanctioned and disbursed by these institutions to the industries in Maharashtra from 1980-81 to 1996-97 are given in Table No.37 of part II. During the year 1996-97, these institutions sanctioned an amount of Rs.9,595 crore whereas disbursed an amount Rs.9,024 crore to the industries in Maharashtra. The sizable share of finance was provided by Industrial Credit and Investment Corporation of India, Industrial Development Bank of India, Life Insurance Corporation of India and Industrial Finance Corporation of India.

Minerals

9.31. The potential mineral bearing area in the State is about 58 thousand sq.km. (i.e.about 19 per cent of the total geographical area of the State) which is mainly concentrated in the districts of Bhandara, Chandrapur, Gadchiroli, Nagpur, Yavatmal, Kolhapur, Satara, Raigad, Ratnagiri, Sindhudurg and Thane. The important mineral deposits in the State are coal, iron ore, manganese ore, limestone, dolomite, bauxite, kyanite and silica sand.

९.३२. १९९६-९७ मध्ये कोळसा, चुनखडी व डोलोमाईट यांचे उत्पादन अनुक्रमे २५०.०५ लाख टन, ६५.८५ लाख टन व ०.४३ लाख टन होते व ते १९९५-९६ मधील तत्सम उत्पादनांपेक्षा अनुक्रमे ९.६ टक्क्यांनी, १०.१ टक्क्यांनी व १९.४ टक्क्यांनी अधिक होते. या उलट १९९६-९७ मधील कच्चे लोखंड, सिलिका सॅंड व कच्चे मॅंगनीज यांचे उत्पादन १९९५-९६ मधील तत्सम उत्पादनांपेक्षा अनुक्रमे ४७.१ टक्क्यांनी, २८.५ टक्क्यांनी व ५.० टक्क्यांनी कमी होते.

९.३३. १९९६-९७ मध्ये राज्यात काढण्यात आलेल्या प्रमुख खनिजांचे मूल्य १,३७१ कोटी रुपये होते तर १९९५-९६ मध्ये काढण्यात आलेल्या अशा खनिजांचे मूल्य १,२०५ कोटी रुपये होते. १९९६-९७ मध्ये राज्यात काढण्यात आलेल्या प्रमुख खनिजांच्या एकूण मूल्यांपैकी ९२ टक्के वाटा (१,२६३ कोटी रुपये) केवळ कोळशाचा होता.

9.32. During 1996-97, the production of coal, limestone and dolomite were 250.05 lakh tonnes, 65.85 lakh tonnes and 0.43 lakh tonnes respectively and they were higher by 9.6 per cent, 10.1 per cent and 19.4 per cent respectively over those of the previous year. However, the production of iron ore, silica sand and manganese ore during 1996-97 were less by 47.1 per cent, 28.5 per cent and 5.0 per cent respectively than those of the previous year.

9.33. The value of major minerals extracted in 1996-97 in the State was Rs.1,371 crore as against that of Rs.1,205 crore in 1995-96. Coal alone accounted for 92 per cent (Rs.1,263 crore) of the total value of major minerals extracted in 1996-97.

१०. परिवहन व दळणवळण

रस्ते

१०.१. राज्यातील रस्त्यांची एकूण लांबी मार्च, १९९७ अखेर २.२५ लाख कि.मी. होती. त्यापैकी सार्वजनिक बांधकाम विभाग व जिल्हा परिषदांकडून देखभाल करण्यात येणाऱ्या रस्त्यांची लांबी अनुक्रमे २७.२६ टक्के आणि ५६.१० टक्के होती. उर्वरित म्हणजे १६.६४ टक्के लांबीच्या रस्त्यांची देखभाल महानगरपालिका, नगरपरिषदा, वन विभाग व पाटबंधारे विभाग इत्यादींकडून करण्यात येत होती.

१०.२. सार्वजनिक बांधकाम विभाग व जिल्हा परिषदा यांनी देखभाल केलेल्या रस्त्यांची एकत्रित लांबी मार्च, १९९७ अखेर १.८८ लाख कि.मी. होती. या रस्त्यांच्या लांबीचे (१.८८ लाख कि.मी.) रस्त्यांच्या प्रकारानुसार म्हणजे राष्ट्रीय महामार्ग, राज्य महामार्ग, प्रमुख जिल्हा रस्ते, इतर जिल्हा रस्ते आणि ग्रामीण रस्ते यानुसार वर्गीकरण खालील तक्ता क्र. १०.१ मध्ये दर्शविण्यात आले आहे.

तक्ता क्रमांक/TABLE No. 10.1

सार्वजनिक बांधकाम विभाग व जिल्हा परिषदा यांच्या देखरेखीखालील रस्त्यांची प्रकारानुसार लांबी
Road length maintained by the Public Works Department and Zilla Parishads by Category of Roads

(किलोमीटर मध्ये/In Km.)

रस्त्याचा प्रकार	रस्त्यांची लांबी Road length		मार्च, १९९६ च्या तुलनेत मार्च, १९९७ मध्ये झालेली वाढ (टक्केवारी) Percentage increase in March, 1997 over March, 1996	Category of Road
	३१ मार्च रोजी/ As on 31st March			
(1)	1996	1997 (अस्थायी) (Provisional)	1996	(1)
	(2)	(3)	(4)	
राष्ट्रीय महामार्ग	2,958	2,958	--	National highways
राज्य महामार्ग	32,249	32,359	0.34	State highways
प्रमुख जिल्हा रस्ते	40,514	41,081	1.40	Major district roads
इतर जिल्हा रस्ते	40,910	41,043	0.33	Other district roads
ग्रामीण रस्ते	68,829	70,134	1.90	Village roads
एकूण	1,85,460	1,87,575	1.14	Total

१०.३. १९९६-९७ या वर्षाअखेरीस राष्ट्रीय महामार्गाची लांबी मागील वर्षाइतकीच होती आणि राज्य महामार्ग, प्रमुख जिल्हा रस्ते, इतर जिल्हा रस्ते व ग्रामीण रस्ते यांच्या लांबीत आधीच्या वर्षाच्या तुलनेत अनुक्रमे ०.३४ टक्के, १.४० टक्के, ०.३३ टक्के व १.९० टक्के इतकी वाढ झाली. रस्त्यांच्या एकूण लांबीपैकी (१.८८ लाख कि.मी.) पृष्ठांकित आणि अपृष्ठांकित रस्त्यांची लांबी अनुक्रमे ८३.९१ टक्के व १६.०९ टक्के होती.

10.3 By the end of 1996-97, the length of National highways remained same as that of the previous year and that for State highways, major district roads, other district roads and village roads, the road length has increased by 0.34 per cent, 1.40 per cent, 0.33 per cent and 1.90 per cent respectively. Of the total road length (1.88 lakh km.), the surfaced and unsurfaced road length was 83.91 per cent and 16.09 per cent respectively.

१०.४. मार्च, १९९७ अखेरीस २७,९७१ गावे बारमाही रस्त्यांनी व ७,७९२ गावे हंगामी रस्त्यांनी जोडलेली होती.

१०.५. अखिल भारतीय स्तरावरील अलिकडील म्हणजे ३१ मार्च, १९९५ च्या आकडेवारीनुसार महाराष्ट्रात दर १०० चौरस कि.मी. भौगोलिक क्षेत्रामागे रस्त्यांची लांबी ७३ कि.मी. होती, तर अखिल भारतासाठी ती ६७ कि.मी. होती.

महाराष्ट्र राज्य रस्ते विकास महामंडळ (मर्यादित)

१०.६. रस्ते विकासाच्या कार्यक्रमासाठी लागणाऱ्या निधीची कमतरता विचारात घेता रस्ते विकासाच्या काही महत्त्वपूर्ण योजना खाजगी उद्योजकांच्या सहभागाने राबविण्याचा निर्णय महाराष्ट्र शासनाने जुलै, १९९६ मध्ये घेतला. रस्ते विकासाचे प्रकल्प खाजगी गुंतवणुकीतून पूर्ण करून घेणे व ही गुंतवणूक नंतर पथकराद्वारे सव्याज वसूल करण्याची त्या खाजगी उद्योजकास मुभा देणे, ही खाजगीकरणाची संकल्पना आहे. यासाठी महाराष्ट्र राज्य रस्ते विकास महामंडळ (मर्यादित) या महामंडळाची स्थापना करण्यात आली असून त्यामार्फत खाजगीकरणाच्या माध्यमातून करावयाच्या सर्व रस्ते विकासाच्या कामांचे नियंत्रण करण्यात येईल. राज्यात विविध ठिकाणी खाजगीकरणाच्या माध्यमातून हाती घेणे शक्य होईल, अशा शंभराहून अधिक कामांची यादी तयार असून त्यांची सुसाध्यता तपासून टप्प्याटप्प्याने ही कामे हाती घेण्यात येतील. सध्या २२६.३३ कोटी रुपयांची १४ कामे खाजगीकरणाद्वारे सुरू करण्यात आलेली आहेत.

मोटर वाहने

१०.७. राज्यातील वापरात असलेल्या मोटर वाहनांची संख्या १ जानेवारी, १९९८ रोजी ४८.९५ लाख होती. १ जानेवारी, १९९७ च्या तुलनेत (४३.५९ लाख) ती १२.३ टक्क्यांनी अधिक होती. १ जानेवारी, १९९८ रोजी राज्यात वापरात असलेल्या मोटर वाहनांपैकी ६५.३ टक्के दुचाकी (मोटर सायकल, स्कूटर्स आणि मोपेड्स), ७.३ टक्के तीन चाकी (ऑटो रिक्शा, डिलिव्हरी व्हॅन), १५.२ टक्के हलकी मोटर वाहने (कार, जीप, टॅक्सी), ६.६ टक्के जड मोटर वाहने (बसगाड्या, ट्रक, स्टेज कॅरेज) आणि ५.३ टक्के इतर वाहने (ट्रॅक्टर/ट्रेलर) होती. एकूण वापरातील वाहनांपैकी ८.८ टक्के वाहने टॅक्सी, ऑटो रिक्शा, टप्पा वाहतूक वाहने, प्रासंगिक करार वाहने, स्कूल बसेस, रुग्ण वाहिका आणि खाजगी प्रवासी वाहने अशी सार्वजनिक प्रकारची प्रवासी वाहतुकीची साधने होती. माल वाहतुकीची मोटर वाहने वापरातील एकूण वाहनांच्या ९.३ टक्के इतकी होती. १ जानेवारी, १९९८ रोजी राज्यातील एकूण ४८.९५ लाख मोटर वाहनांपैकी ८.४० लाख वाहने (१७.२ टक्के) बृहन्मुंबईमध्ये होती.

१०.८. ३१ मार्च, १९९७ रोजी महाराष्ट्रात रस्त्यावरील मोटर वाहनांची संख्या भारतातील सर्व राज्यांच्या तुलनेत सर्वाधिक म्हणजे ४५.१६ लाख होती आणि ती देशातील रस्त्यावरील मोटर वाहनांच्या

10.4 As at the end of March, 1997, 27,971 villages were connected by all-weather roads and 7,792 villages were connected by fair weather roads.

10.5 As per the latest available data for All-India, as on 31st March, 1995, the road length per 100 sq.km. of geographical area in Maharashtra was 73 km. as compared with 67 km. for All-India.

Maharashtra State Road Development Corporation (Limited)

10.6 Taking into consideration the inadequacy of funds for road development programmes, the Government of Maharashtra has taken a decision in July, 1996 to implement some important schemes of road development through participation of the private entrepreneurs. This privatisation envisages concept of getting road development achieved through private investment and then to allow the private entrepreneurs to recover their investment with interest by way of charging the toll. Maharashtra State Road Development Corporation Limited has been established for this purpose and road development through privatisation will be controlled by this Corporation. A list of more than 100 such works which can be undertaken through private participation in the State is ready and after examining the feasibility these works will be undertaken in a phased manner. At present, 14 works amounting to Rs.226.33 crore have been already started through privatisation.

Motor Vehicles

10.7 The number of motor vehicles in operation in the State as on 1st January, 1998 was 48.95 lakh, showing an increase of 12.3 per cent over that as on 1st January, 1997 (43.59 lakh). Of the total number of vehicles in operation as on 1st January, 1998 in the State, 65.3 per cent were two wheelers (motor cycles/scooters/mopeds), 7.3 per cent were three wheelers (auto rickshaws/delivery vans), 15.2 per cent were light motor vehicles (cars/jeeps/taxis), 6.6 per cent were heavy motor vehicles (buses,trucks/stage carriages) and 5.3 per cent were others (tractors / trailers). Of the total vehicles in operation, 8.8 per cent were public passenger vehicles such as taxis, auto rickshaws, stage carriages, contract carriers, school buses, ambulances and private service vehicles. Goods transport vehicles constituted 9.3 per cent of the total vehicles in operation. As on 1st January, 1998, out of the total of 48.95 lakh motor vehicles in the State, 8.40 lakh vehicles (17.2 per cent) were in Brihanmumbai.

10.8 The number of motor vehicles on road in Maharashtra as on 31st March, 1997 was 45.16 lakh and was the highest amongst all the States in India

१२ टक्के होती. राज्यात वापरात असलेल्या मोटार वाहनांचा तपशील ह्या प्रकाशनात भाग-२ मधील तक्ता क्र. ४० मध्ये दर्शविला आहे.

१०.९ ३१ मार्च, १९९७ रोजी राज्यातील दर लाख लोकसंख्येमागे वाहनांची संख्या ५,१७० होती, तर देशाकरिता अशी संख्या ३,९६२ होती.

१०.१०. मोटार वाहनांवरील करापासून राज्य शासनाला १९९६-९७ मध्ये ७८८ कोटी रुपये महसुली जमा मिळाली, तर त्या आधीच्या वर्षी ६५८ कोटी रुपये महसुली जमा मिळाली होती.

१०.११. राज्यात मोटार वाहने चालविण्यासाठी वैध अनुज्ञप्तीची संख्या ३१ मार्च, १९९७ अखेर ७९.९४ लाख होती. ती ३१ मार्च, १९९६ अखेर ७१.७५ लाख होती.

महाराष्ट्र राज्य मार्ग परिवहन महामंडळ

१०.१२. महाराष्ट्र राज्य मार्ग परिवहन महामंडळाची वाहतूक विषयक १९९५-९६ व १९९६-९७ ची आकडेवारी खालील तक्ता क्र. १०.२ मध्ये दिली आहे.

and accounted for 12 per cent of the total number of motor vehicles on the road in the country. The details of motor vehicles in operation in the State are presented in Table No.40 of Part-II of this publication.

10.9 As on 31st March, 1997, the number of vehicles in the State per lakh of population was 5,170 as against 3,962 for the country.

10.10 The revenue receipts of the State Government from taxation on motor vehicles were Rs.788 crore during 1996-97 as compared with Rs.658 crore in the previous year.

10.11 The number of valid Motor Driving Licences in the State as at the end of March, 1997 was 79.94 lakh, as against 71.75 lakh upto the end of March, 1996.

Maharashtra State Road Transport Corporation

10.12 The operational statistics of the Maharashtra State Road Transport Corporation for 1995-96 and 1996-97 are presented in the Table No.10.2 below.

तक्ता क्रमांक/TABLE No. 10.2

महाराष्ट्र राज्य मार्ग परिवहन महामंडळाची वाहतूक विषयक आकडेवारी Operational statistics of Maharashtra State Road Transport Corporation

बाब (1)	परिमाण (2)	1995-96 (3)	1996-97 (4)	Unit (2)	Item (1)
वर्ष अखेर वाहतूक करण्यात येत असलेले मार्ग	संख्या	19,557	19,713	Number	Routes operated at the end of the year.
वर्ष अखेरीस मार्गांची लांबी किलोमीटर	लाख	12.58	12.79	Lakh km.	Route length at the end of the year.
दररोज वाहतूक केलेले सरासरी सार्थ किलोमीटर	लाख	43.42	44.60	Lakh	Average effective kms. operated per day
दररोज वाहतूक केलेल्या प्रवाशांची सरासरी	लाख	72.49	74.57	Lakh	Average number of passengers carried per day
महामंडळाच्या मालकीच्या गाड्यांची सरासरी संख्या	संख्या	15,827	16,189	Number	Average number of buses owned by the Corporation
प्रतिदिन मार्गस्थ असणाऱ्या गाड्यांची सरासरी	संख्या	14,544	14,815	Number	Average number of buses on road per day
बस ताफ्याचा सरासरी वापर	टक्के	91.89	91.51	Per cent.	Average Fleet utilisation
वाहतूकीपासून वर्षातील एकूण जमा	कोटी रुपयात	1,502.15	1,544.73	Crore Rs.	Total traffic receipt during the year.
मार्गस्थ गाड्यांच्या आसन क्षमतेचा सरासरी वापर.	टक्के	73.09	72.77	Per cent	Average seat capacity utilisation of buses on road

१०.१३. १९९६-९७ मध्ये महामंडळाकडे मालकीच्या असलेल्या गाड्यांची सरासरी संख्या १६,१८९ होती. आधीच्या वर्षापेक्षा ही संख्या अधिक (२.३ टक्के) होती. १९९६-९७ मध्ये प्रतिदिन वाहतूक केलेल्या प्रवाशांची सरासरी संख्या ७४.५७ लाख होती व आधीच्या वर्षाच्या तुलनेत ती २.८७ टक्क्यांनी जास्त होती. १९९६-९७ मध्ये वाहतूक केलेले सरासरी प्रतिदिन सार्थ किलोमीटर (४४.६० लाख कि.मी.) आधीच्या वर्षापेक्षा

10.13 During 1996-97, the average number of buses owned by the Corporation was 16,189, which was higher (2.3 per cent) than that of the previous year. The number of passengers carried per day during 1996-97 was 74.57 lakh which was higher by 2.87 per cent than that of the previous year. During 1996-97, the average effective km. operated per

२.७२ टक्क्यांनी जास्त होते. १९९६-९७ मध्ये वाहतुकीपोटी एकूण १,५४४.७३ कोटी रुपये मिळाले. तर आधीच्या वर्षी १,५०२.१५ कोटी रुपये मिळाले होते. १९९६-९७ मध्ये वाहतुकीपोटी प्रत्येक गाडीमागे जमा ९.५४ लाख रुपये होती. बस ताफा वापराची सरासरी टक्केवारी १९९६-९७ मध्ये ९१.५१ टक्के इतकी होती. ती आधीच्या वर्षातील सरासरी टक्केवारी (९१.८९ टक्के) पेक्षा थोडी कमी होती. रस्त्यावरील बसेसच्या आसन क्षमतेचा सरासरी वापर १९९६-९७ मध्ये ७२.७७ टक्के होता, तो १९९५-९६ मधील ७३.०९ टक्क्यापेक्षा थोडासा कमी होता. मार्च, १९९७ अखेर राज्यातील फक्त ५ टक्के गावांमध्ये राहणाऱ्या ग्रामीण भागातील १.६ टक्के लोकांना जवळच्या बसथांब्यावर पोहोचण्यासाठी ५ कि.मी. पेक्षा जास्त अंतर चालावे लागत होते. महामंडळाने बसमध्ये प्रवासासाठी विद्यार्थी, वरिष्ठ नागरिक (६५ वर्षावरील), कर्करुग्ण इत्यादींना बस भाड्यामध्ये सवलती दिलेल्या आहेत. अशा सवलतीची रक्कम १९९६-९७ मध्ये जवळपास सुमारे ७१.५५ कोटी रुपये होती. दुर्गम भागातील जनतेला वाहतूक सेवा उपलब्ध करून देण्यासाठी महाराष्ट्र राज्य मार्ग परिवहन महामंडळ कमी उत्पन्न देणाऱ्या फेऱ्या सुध्दा चालविते. अशा कमी उत्पन्न देणाऱ्या फेऱ्या चालविल्या मुळे महाराष्ट्र राज्य मार्ग परिवहन महामंडळाला १९९६-९७ मध्ये अंदाजे ६४.९१ कोटी रुपयांचे नुकसान झाले आहे.

१०.१४. महाराष्ट्र राज्य मार्ग परिवहन महामंडळाची वित्तीय आकडेवारी खालील तक्ता क्र. १०.३ मध्ये दर्शविली आहे.

day (44.60 lakh km.) was more by 2.72 per cent than that of the previous year. The total traffic receipts were Rs.1,544.73 crore in 1996-97 as against Rs.1,502.15 crore in the previous year. As traffic realisation, Rs.9.54 lakh were received per bus by the Corporation in 1996-97. The average fleet utilisation (91.51 per cent) during 1996-97 was slightly less than that in 1995-96 (91.89 per cent). The average seat capacity utilisation of buses on road slightly decreased to 72.77 per cent in 1996-97 from 73.09 per cent in 1995-96. As at the end of March, 1997, only 1.6 per cent of rural population belonging to 5 per cent of villages in the State had to walk more than five km. to reach the nearest bus stop. Concession is given in bus fares for travel in MSRTC buses to students, senior citizens (above 65 years), cancer patients etc. During the year 1996-97, the total amount involved in these concessions was about Rs.71.55 crore. With a view to providing services to people in remote areas etc., MSRTC is also operating low paying trips. During the year 1996-97, due to the operation of such low paying trips, MSRTC suffered a loss of Rs.64.91 crore approximately.

10.14 The financial statistics of Maharashtra State Road Transport Corporation are presented in the Table No.10.3 below.

तक्ता क्रमांक/TABLE No. 10.3
महाराष्ट्र राज्य मार्ग परिवहन महामंडळाची वित्तीय आकडेवारी
Financial Statistics of the Maharashtra State Road Transport Corporation

(रुपये कोटीत/Rs. in crore)

बाब (1)	1995-96 (2)	1996-97 (3)	Item (1)
1 एकूण उत्पन्न	1,547.14	1,597.69	Total Revenue
2 खर्च			Expenses
(i) चालन खर्च (कर वगळून)	1,265.05	1,438.46	(i) Operating expenses (excluding taxes)
(ii) चालनेतर खर्च	30.60	37.48	(ii) Non-operating expenses
एकूण 2 (कर वगळून)	1,295.65	1,475.94	Total 2 (Excluding taxes)
3 करपूर्व नफा (1- 2)	251.49	121.75	Profit before taxes (1-2)
4 कर			Taxes
(i) प्रवासी कर	243.97	248.06	(i) Passenger Tax
(ii) मोटार वाहन व इतर कर	10.70	9.93	(ii) Motor Vehicle Tax & Other taxes
एकूण (4)	254.67	257.99	Total (4)
5 एकूण खर्च (2 + 4)	1,550.32	1,733.93	Total Expenses (2 + 4)
6 निव्वळ नफा (1 - 5)	(-) 3.18	(-)136.24	Net Profit (1-5)

१०.१५. महामंडळाला १९९६-९७ मध्ये १,५९७.६९ कोटी रुपये महसूल प्राप्त झाला व तो आधीच्या वर्षापेक्षा ३.२७ टक्क्यांनी अधिक होता. तथापि चालन खर्चात १९९६-९७ मध्ये आधीच्या वर्षापेक्षा १३.७१ टक्क्यांनी वाढ झाली आहे. परिणामी १९९५-९६ चा करपूर्व नफा २५१.४९ कोटी रुपयांवरून १९९६-९७ मध्ये १२१.७५ कोटी रुपये इतक्या मोठ्या प्रमाणावर कमी झाला आहे. महामंडळाला १९९६-९७ मध्ये १३६.२४ कोटी रुपये तोटा झाला. तो १९९५-९६ मध्ये ३.१८ कोटी रुपये होता.

रेल्वे

१०.१६. महाराष्ट्रातील लोहमार्गांची एकूण लांबी मार्च, १९९७ अखेर ५,५५४ कि.मी. होती. देशातील एकूण लोहमार्गांच्या (६२,७२५ कि.मी.) ती ८.९ टक्के होती. राज्यातील लोहमार्गांच्या एकूण ५,५५४ कि.मी. लांबीपैकी ४,०७० कि.मी.(७३.३ टक्के) ब्रॉडगेज, ५४२ कि.मी.(९.८ टक्के) मीटरगेज आणि ९४२ कि.मी. (१७.० टक्के) नॅरोगेज होती. अखिल भारतीय स्तरावरील तत्सम टक्केवारी अनुक्रमे ६६.९, २७.२ व ५.९ होती. ३१ मार्च, १९९७ रोजी दर १,००० चौरस कि.मी. भौगोलिक क्षेत्रामागे लोहमार्गांची लांबी राज्यात १८ कि.मी होती, तर देशात ती १९ कि.मी. होती. राज्यातील लोहमार्गांच्या एकूण लांबीपैकी ३६ टक्के लोहमार्गांच्या लांबीचे विद्युतीकरण झाले आहे. अखिल भारतीय पातळीवर हे प्रमाण २०.८ टक्के आहे.

१०.१७. राज्यातील रेल्वे क्षेत्राच्या अगदी अलिकडील घडामोडींबाबतचा तपशील खाली दिल्याप्रमाणे आहे.

१०.१८. कोंकण रेल्वे महामंडळाकडून दिवा-रोहा ब्रॉडगेज एकेरी लोहमार्ग मंगलोरपर्यंत वाढविण्यात आला आहे. त्यासाठी १९९६-९७ च्या किंमतींवर आधारित अंदाजित खर्च २४००.१६ कोटी रुपये आहे. ह्या मार्गाची लांबी ७६० कि.मी. असून त्यापैकी ३८२ कि.मी. मार्ग महाराष्ट्रात आहे. मंगलोर पर्यंतचा हा संपूर्ण लोहमार्ग प्रवासी वाहतुकीसाठी २६ जानेवारी, १९९८ पासून खुला करण्यात आलेला आहे.

१०.१९. मिरज-लातूर-लातूर रोड या दरम्यान मीटर गेज लोहमार्गाचे ब्रॉडगेज लोहमार्गात रूपांतर करण्याचे काम व लातूर-लातूर रोड या मार्गावर नवीन लोहमार्ग बांधण्याचे काम प्रगतिपथावर आहे. हे काम ३५९ कि.मी. लांबीचे असून ते ३० जून, १९९८ पर्यंत पूर्ण होण्याचे अपेक्षित आहे.

१०.२०. अमरावती ते नरखेड (१३८ कि.मी.) नवीन ब्रॉड गेज लोहमार्ग बांधण्याचे काम सुरु झाले असून ते ३० जून, १९९९ पर्यंत पूर्ण होणे अपेक्षित आहे.

१०.२१. दिवा ते पनवेल (२५.६२ कि.मी.) दुहेरीकरणाचे ५१.८३ कोटी रुपये अंदाजित खर्चाचे काम प्रगतिपथावर आहे व ते ३१ मार्च, १९९८ पर्यंत पूर्ण होणे अपेक्षित आहे.

१०.२२. दिवा ते वसईरोड (४१.६५ कि.मी.) दुहेरीकरणाचे ९५.२८ कोटी रुपये अंदाजित खर्चाचे काम सुरु झाले असून ते ३१ डिसेंबर, १९९८ पर्यंत पूर्ण होण्याचे अपेक्षित आहे.

10.15 The MSRTC received a revenue of Rs.1,597.69 crore during 1996-97, which is 3.27 per cent higher than that of the previous year. However, the operating expenses have increased by 13.71 per cent over that of the previous year. Consequently, the profit before taxes has substantially reduced from Rs.251.49 crore during 1995-96 to Rs.121.75 crore during the year 1996-97. The Corporation has incurred losses of Rs.136.24 crore during 1996-97 as against losses of Rs.3.18 crore during 1995-96.

Railways

10.16 The total length of railway routes in the State by the end of March, 1997 was 5,554 km. This was 8.9 per cent of the total length in the country (62,725 km.). Out of the total railway route length of 5,554 km. in the State, 4,070 km. (73.3 per cent) was covered under broad gauge, 542 km. (9.8 per cent) under meter gauge and 942 km. (17.0 per cent) under narrow gauge. The corresponding percentages for the All-India were 66.9, 27.2 and 5.9 respectively. The railway route length per 1,000 sq.km. of geographical area was 18 km. in the State, as against 19 km. in the country as on 31st March, 1997. Out of the total railway route length in the State, 36 per cent railway route length has been electrified, as against 20.8 per cent at the All-India level.

10.17 Some of the recent developments about railways in the State are given below.

10.18 Diva-Roha broad gauge single line has been extended to Mangalore at the cost of about Rs.2400.16 crore at 1996-97 prices by the Konkan Railway Corporation Ltd. The route length is about 760 km., of which 382 km. is in Maharashtra State. This entire route upto Mangalore has been opened for passenger traffic from 26th January, 1998.

10.19 The work of conversion of meter gauge to broad gauge between Miraj-Latur-Latur Road and construction of new line for Latur-Latur Road is in progress. This work consists of 359 km. and the same is expected to be completed by 30th June, 1998.

10.20 The construction work of new broad gauge line from Amravati to Narkhed (138 km.) has commenced and is expected to be completed by 30th June, 1999.

10.21 The work of doubling of railway line from Diva to Panvel (25.62 km.) at an estimated cost of Rs.51.83 crore is in progress and the same is expected to be completed by 31st March, 1998.

10.22 The work of doubling of railway line from Diva to Vasai Road (41.65 km.) at an estimated cost of Rs.95.28 crore has commenced and is expected to be completed by 31st December, 1998.

१०.२३. सोलापूर ते होटगी (१५.७० कि.मी.) मीटरगेज रेल्वे मार्गाचे ब्रॉडगेज मध्ये रूपांतर करण्याचे काम सुरु झाले असून ते ३१ डिसेंबर, १९९८ पर्यंत पूर्ण होण्याचे अपेक्षित आहे.

१०.२४. दौंड ते भिगवण (२७.६८ कि.मी.) दुहेरीकरणाचे ३२.१३ कोटी रुपये अंदाजित खर्चाचे काम सुरु झाले असून ते ३१ ऑगस्ट, १९९८ पर्यंत पूर्ण होण्याचे अपेक्षित आहे.

१०.२५. अहमदनगर-बीड-परळीवैजनाथ या दरम्यान नवीन लोहमार्ग (२५० कि.मी.) बांधण्याच्या व पनवेल-रोहा (७५.४४ कि.मी.) लोहमार्ग दुहेरी करणाऱ्या कामास मंजुरी मिळाली आहे.

१०.२६. कोपरगाव ते शिर्डी (१६.६० कि.मी.), दौंड-बारामती-लोणंद मार्ग फलटण (५४.१६ कि.मी.) आणि धुळे ते नरडाणा (६१.७७ कि.मी.) दरम्यान नवीन ब्रॉडगेज लोहमार्ग बांधण्याचे प्रस्तावित आहे.

१०.२७. प्रगतीच्या विविध टप्प्यावर असलेली इतर मंजूर कामे पुढीलप्रमाणे आहेत.—मुंबईतील गर्दी कमी करण्यासाठी आणि नवी मुंबई विकसित करण्यासाठी ४०३.३९ कोटी रुपये खर्चाचा ठाणे-तुर्भे-नेरुळ-वाशी लोहमार्ग (२२.६० कि.मी.), २७९.८३ कोटी रुपये खर्चाचे बेलापूर-पनवेल लोहमार्गाचे (१०.९० कि.मी.) दुपदरीकरण, ४९.८४ कोटी रुपये खर्चाचे कुर्ला ते भांडूप दरम्यान (१०.०० कि.मी.) व ४६.६९ कोटी रुपये खर्चाचे भांडूप ते ठाणे दरम्यान (७.५४ कि.मी.) ५वा व ६ वा लोहमार्ग टाकण्याचे काम, ४०१.६६ कोटी रुपये खर्चाचे बोरीवली-विरार लोहमार्गाचे (२५.८४ कि.मी.) चौपदरीकरण, ६४.१७ कोटी रुपये खर्चाचे सांताक्रूझ ते बोरीवली दरम्यान (२९.५० कि.मी.) ५ वा व ६ वा लोहमार्ग टाकण्याचे काम आणि ४९५.४४ कोटी रुपये खर्चाचे सीवुड ते उरण दरम्यान (२७.०० कि.मी.) दुपदरी लोहमार्ग टाकण्याचे काम.

मोटी बंदरे

१०.२८. मुंबई पोर्ट ट्रस्ट आणि जवाहरलाल नेहरू पोर्ट ट्रस्ट यांच्याकडून अनुक्रमे मुंबई आणि न्हावा-शेवा या बंदरात प्रवासी/माल वाहतूक हाताळली जाते.

१०.२९. मुंबई पोर्ट ट्रस्टने १९९६-९७ मध्ये ३२२ लाख टन माल हाताळला. त्यातील ९५ लाख टन माल किनारी वाहतूक व २२७ लाख टन समुद्रपार वाहतूक होती. आधीच्या वर्षी ३२८ लाख टन माल हाताळण्यात आला होता (११२ लाख टन किनारी वाहतूक व २१६ लाख टन समुद्रपार वाहतूक). १९९६-९७ मधील एकूण माल वाहतुकीपैकी १७८ लाख टन आयाती व १४४ लाख टन निर्याती संबंधातील माल वाहतूक होती. १९९६-९७ मध्ये मुंबई बंदरातील एकूण प्रवासी वाहतूक ६४.७० हजार इतकी होती. त्यापैकी ५९.२ हजार किनारी आणि ५.५ हजार समुद्रपार होती. १९९७-९८ मध्ये सप्टेंबर, १९९७ पर्यंत ९२.९ लाख टन आयात माल व ६४.१ लाख टन निर्यात माल हाताळण्यात आला. तसेच या कालावधीत ११.४ हजार प्रवासी वाहतूक झाली होती. त्यापैकी ८.८ हजार किनारी व २.६ हजार समुद्रपार होती.

10.23 The work of conversion of meter gauge to broad gauge from Solapur to Hotgi (15.70 km.) has commenced and is expected to be completed by 31st December, 1998.

10.24 The work of doubling of railway line from Daund to Bhigwan (27.68 km.) at an estimated cost of Rs.32.13 crore has commenced and is expected to be completed by 31st August, 1998.

10.25 The work of construction of new railway line (250 km.) between Ahmednagar-Beed-Paralivajinath and doubling of Panvel-Roha (75.44 km.) railway line has been sanctioned.

10.26 It is proposed to construct new broad gauge railway lines between Kopergaon-Shirdi (16.60), Daund-Baramati-Lonand via Phaltan (54.16) and Dhule-Nardhana (61.77).

10.27 Other sanctioned works which are at various stages of progress are as follows.—To decongest Mumbai and to develop Navi Mumbai, Thane-Turbhe-Nerul-Vashi railway line (22.60 km.) costing Rs.403.39 crore, Belapur-Panvel doubling of railway line (10.90 km.) costing Rs.279.83 crore, fifth and sixth line between Kurla and Bhandup (10.00 km.) costing Rs.49.84 crore and Bhandup-Thane (7.54 km.) costing Rs.46.69 crore, Borivali-Virar quadrupling (25.84 km.) costing Rs.401.66 crore and fifth and sixth line between Santacruz and Borivali (29.50 km.) costing Rs.64.17 crore and double line between Seawood and Uran (27.00 km.) costing Rs.495.44 crore have been sanctioned.

Major Ports

10.28 The Mumbai Port Trust and the Jawaharlal Nehru Port Trust are handling passenger/ cargo traffic at Mumbai and Nhava-Sheva port respectively.

10.29 The Mumbai Port Trust handled 322 lakh tonnes cargo comprising 95 lakh tonnes of coastal and 227 lakh tonnes of overseas cargo in 1996-97 as against 328 lakh tonnes cargo handled in the previous year (comprising 112 lakh tonnes of coastal and 216 lakh tonnes of overseas cargo). During 1996-97, out of the total cargo handled, 178 lakh tonnes related to imports and 144 lakh tonnes to exports. The passenger traffic at Mumbai Port during 1996-97 totalled 64.70 thousand comprising 59.2 thousand coastal and 5.5 thousand overseas. During 1997-98 upto September, 1997, the cargo handled was 92.9 lakh tonnes imports and 64.1 lakh tonnes exports. Similarly, during this period the passenger traffic handled was 11.4 thousand which comprised 8.8 thousand coastal and 2.6 thousand overseas.

१०.३०. न्हावा-शेवा येथील जवाहरलाल नेहरू बंदरातून १९९५-९६ मध्ये हाताळण्यात आलेला माल ६८.७३ लाख टन होता. १९९६-९७ मध्ये त्यात वाढ होऊन तो ८०.६९ लाख टन इतका झाला. १९९७-९८ मध्ये ऑक्टोबर, १९९७ पर्यंत ५४.८४ लाख टन माल हाताळण्यात आला व मागील वर्षाच्या त्याच कालावधीत या बंदरातून ४५.५३ लाख टन माल हाताळण्यात आला होता.

छोटी बंदरे

१०.३१. राज्यातील ७२० कि.मी लांबीच्या किनारपट्टीवर ४८ अधिसूचित छोटी बंदरे आहेत. अवजड कंटेनर्स, पेट्रोलियन व रसायने या सारख्या सर्व प्रकारच्या जहाजी माल वाहतुकीची क्षमता असलेल्या बहुउपयोगी बंदर सुविधांच्या विकासाच्या दृष्टिकोनातून राज्य शासनाने खाजगी क्षेत्राच्या सहभागाद्वारे ४८ लहान बंदरांचा विकास करण्याचे ठरविले आहे. एका अन्य महत्त्वपूर्ण निर्णयाद्वारे राज्य शासनाने गुजरात राज्यातील मेरीटाईम बोर्डाच्या धर्तीवर महाराष्ट्र मेरीटाईम बोर्डाची स्थापना २२ नोव्हेंबर, १९९६ रोजी केली आहे. पूर्वीचा बंदर विभाग, महाराष्ट्र मेरीटाईम बोर्डांमध्ये विलीन करण्यात आलेला आहे. महाराष्ट्र मेरीटाईम बोर्डांने पहिल्या टप्प्यात तांत्रिक-आर्थिक सुसाध्यता विचारात घेऊन सात लहान बंदरांचा विकास करण्याचे ठरविले आहे. या बंदरांचा विकास खाजगी क्षेत्राच्या सहभागाद्वारे 'बांधणी, मालकी, चालन आणि हस्तांतरण' या तत्वाच्या आधारे करण्यात येईल.

१०.३२. राज्यातील ४८ छोटी बंदरांपैकी ३९ बंदरातून १९९६-९७ मध्ये १५९.६१ लाख प्रवाशांची वाहतूक करण्यात आली. या १५९.६१ लाख प्रवासी वाहतुकीपैकी यांत्रिक बोटीतून ११२.८९ लाख व बिगर-यांत्रिक बोटीतून ४६.७२ लाख वाहतूक झाली. एप्रिल ते सप्टेंबर, १९९७ ह्या कालावधीत छोटी बंदरातून ८३.७० लाख प्रवासी वाहतूक हाताळण्यात आली. आधीच्या वर्षाच्या तत्सम कालावधीत ६७.५० लाख इतकी प्रवासी वाहतूक झाली होती.

१०.३३. छोटी बंदरातून १९९६-९७ मध्ये ४२.७७ लाख टन मालाची वाहतूक करण्यात आली. या तुलनेत या बंदरातून मागील वर्षी ३६.६० लाख टन मालाची वाहतूक करण्यात आली होती. एकूण १९९६-९७ मधील माल वाहतुकीपैकी ४०.०६ लाख टन आयात मालाचा व २.७१ लाख टन निर्यात मालाचा अंतर्भाव होता. चालू वर्षी (१९९७-९८) सप्टेंबर, १९९७ अखेर १७.६३ लाख टन माल वाहतूक करण्यात आली व गतवर्षी याच कालावधीत १४.४३ लाख टन मालाची वाहतूक करण्यात आली होती.

दळणवळण

१०.३४. मार्च, १९९७ अखेर राज्याच्या ग्रामीण भागात ११,००९ व नागरी भागात १,३१५ टपाल कार्यालये होती.

१०.३५. मार्च, १९९७ अखेर राज्यात तार करण्याची सुविधा १,४९८ ग्रामीण व ४८० नागरी टपाल कार्यालयांत उपलब्ध होती. पत्रपेट्यांची संख्या ग्रामीण भागामध्ये ३६,०५८ वरून ३७,३०६ इतकी वाढली, तर

10.30 Jawaharlal Nehru Port Trust, Nhava-Sheva has handled 80.69 lakh tonnes of cargo during the year 1996-97 as against 68.73 lakh tonnes cargo handled during the year 1995-96. During the current year (1997-98), upto October, 1997, Jawaharlal Nehru Port Trust has handled 54.84 lakh tonnes of cargo as against 45.53 lakh tonnes of cargo handled during the corresponding period of the last year.

Minor Ports

10.31 There are 48 notified minor ports along the coastal line of 720 km. in the State. With a view to developing multi-user port facilities capable of handling all types of cargo like bulk and break bulk, petroleum and chemical containers, the State Government has decided to develop all these 48 minor ports in the State through private sector participation. In another major development, the State Government has established the Maharashtra Maritime Board on 22 November, 1996 on the lines of the one in Gujrat State. The Port Department has been merged Maharashtra Maritime Board. In the first phase, Maharashtra Maritime Board has decided to develop seven minor ports on the basis of techno-economic feasibility. These ports will be developed through private sector participation on the principle of Built, Own, Operate and Transfer (BOOT) basis.

10.32 Out of the 48 minor ports in the State, 39 minor ports handled 159.61 lakh passenger traffic during 1996-97. Out of this 159.61 lakh passenger traffic handled during 1996-97, 112.89 lakh was by mechanised vessels and 46.72 lakh by non-mechanised vessels. The passenger traffic handled by the Minor Ports during April to September, 1997 was 83.70 lakh as against 67.50 lakh during the corresponding period of the previous year.

10.33 During the year 1996-97, minor ports have handled 42.77 lakh tonnes of cargo as compared to 36.60 lakh tonnes of cargo handled during the previous year. Out of the total cargo handled in 1996-97, 40.06 lakh tonnes pertained to imports and 2.71 lakh tonnes pertained to exports. During the current year (1997-98), upto September, 1997 the minor ports have handled 17.63 lakh tonnes of cargo as against 14.43 lakh tonnes of cargo handled during the corresponding period of the previous year.

Communications

10.34 There were 11,009 post offices in the rural areas and 1,315 in the urban areas of the State as at the end of March, 1997.

10.35 Telegraph facility was available in 1,498 rural and 480 urban post offices in the State as at the end of March, 1997. The number of letter boxes has

नागरी भागामध्ये ८,९३१ वरून ९,२६६ इतकी वाढली. तसेच पोस्टमनची संख्या नागरी विभागामध्ये १०.४७ टक्क्यांनी वाढून ७,६३० वरून ८,४२९ इतकी झाली. ग्रामीण भागातील पोस्टमनची संख्या (बटवडा एजंट वगळून) १९९६-९७ मध्ये २,०९८ इतकी होती.

१०.३६. ३१ मार्च, १९९७ रोजी राज्यात जोडणी केलेले दूरध्वनी २८.७७ लाख होते व ते आधीच्या वर्षापेक्षा १८.६४ टक्क्यांनी अधिक होते. या २८.७७ लाख दूरध्वनीपैकी ९.७ टक्के ग्रामीण भागात व ९०.३ टक्के शहरी भागात होते. राज्यात दर लाख लोकसंख्येमागे ३,२९४ दूरध्वनी होते. राज्यातील एकूण २८.७७ लाख दूरध्वनीपैकी १६.४२ लाख (५७.९ टक्के) दूरध्वनी एकट्या महानगर टेलिफोन निगम, मुंबई यांच्या व्यवस्थेखाली होते. मार्च, १९९७ अखेर महानगर टेलिफोन निगम क्षेत्रातील सार्वजनिक दूरध्वनींची संख्या ३५,५९४ होती. त्यापैकी एस.टी.डी. आणि आय.एस.डी. सह असलेल्या सार्वजनिक दूरध्वनी केंद्रांची संख्या ८,०९६ होती.

increased from 36,058 to 37,306 in rural areas and from 8,931 to 9,266 in urban areas. The number of postmen in urban areas, during 1996-97, was 8,429 which was higher by 10.47 per cent than 7,630 in 1995-96. The number of postmen (except delivery agents) in rural areas as at the end of 1996-97 was 2,098.

10.36 There were 28.77 lakh telephone connections in the State as on 31st March, 1997, showing an increase of 18.64 per cent over that of the previous year. Out of the total 28.77 lakh telephone connections, 9.7 per cent were in the rural area and 90.3 per cent were in the urban areas. The number of telephone connections in 1996-97 per lakh of population in the State was 3,294. Out of 28.77 lakh telephones connections in the State, 16.42 lakh (57.1 per cent) were managed by Mahanagar Telephone Nigam Ltd(MTNL), Mumbai alone. Under MTNL area, the number of public telephone was 35,594, out of which the number of P.C.O. booths with STD and ISD facility was 8,016 by the end of March, 1997.

११. शिक्षण

११.१. राष्ट्राच्या सामाजिक व आर्थिक विकासात शिक्षणाची महत्त्वाची भूमिका आहे. राष्ट्रीय शैक्षणिक धोरणानुसार ६ ते १४ वर्षे वयोगटातील मुलांच्या प्राथमिक शिक्षणाचे सार्वत्रिकीकरण व इ.स. २००० पर्यंत प्रौढ निरक्षरतेचे निर्मूलन यांना अग्रक्रम देण्यात आला आहे. त्यानुसार संपूर्ण राज्यात प्राथमिक शिक्षणाची सुविधा पुरविण्यासाठी राज्य शासन सर्वकष प्रयत्न करित आहे. प्राथमिक शिक्षणाची सुविधा उपलब्ध करून देण्याच्या दृष्टीने किमान २०० लोकसंख्या असलेल्या वस्ती पासून १.५ कि.मी.च्या परिसरात प्राथमिक शाळा उघडण्याचे प्रमाणक शासनाने निश्चित केले आहे. आदिवासी क्षेत्रासाठी हेच प्रमाणक १.० कि.मी. परिसर व १०० लोकसंख्या असे आहे. राज्यात १९८५-८६ पासून मुलींना १२ वी पर्यंतचे शिक्षण मोफत करण्यात आले आहे. १९९६-९७ पासून मुलांनाही १० वी पर्यंतचे शिक्षण मोफत करण्यात आले आहे. राज्याच्या शैक्षणिक वाढीसंबंधीची १९६०-६१ पासूनची आकडेवारी या प्रकाशनाच्या भाग-२, तक्ता क्र. ४१ मध्ये दिली आहे.

११.२. राज्यातील गेल्या दोन वर्षातील प्राथमिक, माध्यमिक व उच्च माध्यमिक शाळांची संख्या व त्यातील पटावरील विद्यार्थ्यांची संख्या खालील तक्ता क्र. ११.१ मध्ये दिली आहे.

11. EDUCATION

11.1. Education has an important role in the socio-economic development of the Nation. As per the National Policy on Education, priority has been accorded to the universalisation of primary education for children in the age-group of 6 to 14 years and eradication of adult illiteracy by 2000 A.D. Accordingly, the State Government has been making concerted efforts to provide primary education facility throughout the State. The Government has fixed the norm to open a primary school within a vicinity of 1.5 k.m. of habitations having a minimum population of 200. This norm for tribal areas is 1 k.m. and 100 population. Since 1985-86, the education upto standard XII is made free for the girls in the State. The education upto standard X is also made free for boys from 1996-97. The data on the growth of education in the State from 1960-61 onwards is presented in Table No.41 of Part II of this publication.

11.2. The number of primary, secondary and higher secondary schools in the State and the enrolment therein for the last two years is given in the following Table No. 11.1.

तक्ता क्रमांक/TABLE No.11.1
महाराष्ट्रातील प्राथमिक, माध्यमिक व उच्च माध्यमिक शाळांची व त्यातील पटावरील संख्या
Number of primary, secondary and higher secondary schools
and enrolment therein in Maharashtra State

(शिक्षक व पटावरील विद्यार्थी यांची संख्या हजारात)
(Teachers and Enrolment in thousand)

शैक्षणिक संस्थेचा प्रकार	बाब	संख्या/Number@		१९९६-९७ च्या तुलनेत १९९७-९८ तील वाढ (टक्केवारी)	Item	Type of Educational Institution
		1996-97	1997-98			
(1)	(2)	(3)	(4)	Percentage increase in 1997-98 over 1996-97	(2)	(1)
(१) प्राथमिक	(१) शाळा	63,230	64,178	1.5	(1) Schools	Primary
	(२) (अ) पटावरील विद्यार्थी	11,972	12,211	2.0	(2) (A) Enrolment	
	(ब) पैकी मुली	5,700	5,854	2.7	(B) Of these, girls	
	(३) शिक्षक	304	308	1.3	(3) Teachers	
(२) माध्यमिक	(१) शाळा	13,509	13,685	1.3	(1) Schools	Secondary
	(२) (अ) पटावरील विद्यार्थी	6,870	7,070	2.9	(2) (A) Enrolment	
	(ब) पैकी मुली	2,932	3,058	4.3	(B) Of these, girls	
	(३) शिक्षक	208	211	1.4	(3) Teachers	
(३) उच्च माध्यमिक (इ. ११वी व १२वी)	(१) शाळा/ कनिष्ठ महाविद्यालये	3,320	3,365	1.4	(1) Schools/Junior Colleges	Higher Secondary (Std.XI & XII)
	(२) (अ) पटावरील विद्यार्थी	1,077	1,099	2.0	(2) (A) Enrolment	
	(ब) पैकी मुली	417	430	3.1	(B) Of these, girls	
	(३) शिक्षक	29	29	0.0	(3) Teachers	

@ = अस्थायी/Provisional

११.३. १९९७-९८ या वर्षात आधीच्या वर्षाच्या तुलनेत शाळांच्या संख्येतील शेकडा वाढ प्राथमिक शाळांच्या बाबतीत सर्वात जास्त होती, तर पटावरील संख्येच्या बाबतीत माध्यमिक शाळांमध्ये शेकडा वाढ सर्वात जास्त होती. आधीच्या वर्षाच्या तुलनेत १९९७-९८ मध्ये प्राथमिक, माध्यमिक आणि उच्च माध्यमिक या तीनही स्तरावर शिक्षण घेणाऱ्या मुलींच्या संख्येतील शेकडा वाढ मुलांच्या संख्येतील शेकडा वाढीपेक्षा जास्त होती, विशेषतः माध्यमिक स्तरावर सर्वात जास्त (४.३ टक्के) होती. १९९७-९८ मध्ये राज्यात प्रति शिक्षक विद्यार्थ्यांची संख्या प्राथमिक शाळांकरिता ४० होती आणि माध्यमिक शाळांकरिता ३४ होती.

महाराष्ट्र छात्र सेना

११.४. शाळेतील विद्यार्थ्यांमध्ये नेतृत्व, बंधुत्व, खिलाडूवृत्ती, राष्ट्रीय ऐक्य, समाजसेवा इत्यादी गुणांचे संवर्धन होण्यासाठी सरकारमान्य शाळेतील नवव्या इयत्तेपासून शिकणाऱ्या विद्यार्थ्यांकरिता ही योजना राबविली जाते. वर्ष १९९७-९८ मध्ये १३ लाख विद्यार्थ्यांना यात सहभागी करून घेण्यात आले.

माध्यमिक व उच्च माध्यमिक शाळांना संगणक पुरवणे

११.५. माध्यमिक व उच्च माध्यमिक शाळांतील विद्यार्थ्यांमध्ये संगणक विषयक साक्षरतेचा प्रसार होण्यासाठी संगणक पुरवणे हे या योजनेचे उद्दिष्ट आहे. ही योजना १९९५-९६ मध्ये सुरु करण्यात आली असून ती पूर्णपणे केंद्रपुरस्कृत आहे. आतापर्यंत ३०० शाळा/कनिष्ठ महाविद्यालयांना संगणक पुरविण्यात आले आहेत.

११.६. राज्याच्या ग्रामीण व नागरी भागातील शाळांमधील इयत्तांनुसार पटावरील संख्या १९९६-९७ व १९९७-९८ या वर्षांकरिता खालील तक्ता क्र. ११.२ मध्ये दिली आहे.

11.3. In the year 1997-98 the percentage increase in number of schools, over the previous year was the highest in respect of primary schools and for enrolment, the increase was the highest in respect of secondary schools. The percentage increase in the enrolment during the year 1997-98 over that of the previous year was more for girls than that for the boys for all the three categories viz. primary, secondary and higher secondary education, the increase was particularly more pronounced for secondary education (4.3 per cent). The number of students per teacher in 1997-98 was 40 for primary schools and 34 for secondary schools.

Maharashtra Cadet Corps Scheme

11.4. This scheme is implemented to foster the qualities of leadership, brotherhood, sportsmanship, national unity, social service etc. among the students from IX standard onwards studying in government recognised schools. During the year 1997-98, 13 lakh students have been covered under this scheme.

Supply of computer to secondary and higher secondary schools

11.5. The objective of this scheme is to supply computer to secondary and higher secondary schools with a view to spreading computer literacy among students. This scheme has been started in the year 1995-96 and is a fully centrally sponsored scheme. So far, computer have been supplied to 300 schools/junior colleges.

11.6 The following Table No.11.2 gives standardwise enrolment in schools for the years 1996-97 and 1997-98 in the rural and urban areas of the State.

तक्ता क्रमांक/TABLE No.11.2

१९९६-९७ व १९९७-९८ मधील इयत्तानिहाय पटावरील संख्या

Enrolment according to standards in 1996-97 and 1997-98.

इयत्ता Standards	पटावरील संख्या (लाखात)@ Enrolment (In lakh)@				१९९६-९७ च्या तुलनेत १९९७-९८ मधील वाढ (टक्के) Percentage increase in 1997-98 over 1996-97	
	ग्रामीण Rural		नागरी Urban		ग्रामीण Rural	नागरी Urban
	1996-97 (2)	1997-98 (3)	1996-97 (4)	1997-98 (5)	(6)	(7)
I—IV	59.90	60.68	37.02	38.06	1.3	2.8
V—VIII	39.40	40.50	29.76	30.32	2.8	1.9
IX—X	11.91	12.54	10.44	10.71	5.3	2.6
XI—XII	3.63	3.70	7.13	7.29	1.9	2.2

११.७. पटावरील संख्येत १९९६-९७ च्या तुलनेत १९९७-९८ मध्ये झालेली वाढ राज्याच्या नागरी भागात ग्रामीण भागापेक्षा इयत्ता I-IV मध्ये जास्त होती. इयत्ता V-VIII आणि इयत्ता IX-X मधील पटावरील संख्येतील वाढ नागरी भागापेक्षा ग्रामीण भागात जास्त होती. उच्च माध्यमिक शाळांच्या बाबतीत पटावरील संख्येतील वाढ ही नागरी भागात ग्रामीण भागापेक्षा किंचित जास्त होती. इयत्ता XI-XII साठी नागरी भागातील पटावरील १९९७-९८ मधील संख्या ग्रामीण भागाच्या जवळजवळ दुप्पट होती.

११.८. १९९६-९७ मध्ये प्रत्येक विद्यार्थ्यांमागे शासकीय खर्च प्राथमिक शाळांकरिता रुपये १,५७९ आणि माध्यमिक शाळांकरिता रुपये २,०४६ होता.

स्त्री शिक्षण

११.९. महाराष्ट्रात स्त्री शिक्षणाकरिता महत्वाकांक्षी मोहीम हाती घेण्यात आली असून १९८५-८६ पासून मुलींना १२ वी पर्यंतचे शिक्षण मोफत करण्यात आले आहे. १९९६-९७ मध्ये फक्त मुलींसाठी असणाऱ्या २,२०४ प्राथमिक शाळा, ८६७ माध्यमिक शाळा व १९४ उच्च माध्यमिक संस्था होत्या. राज्यात १९९७-९८ मध्ये प्राथमिक शाळा, माध्यमिक शाळा व उच्च माध्यमिक संस्थांमधील एकूण विद्यार्थ्यांमध्ये मुलींचे प्रमाण अनुक्रमे ४८, ४३ व ३९ टक्के होते. बारा वर्षांपूर्वी १९८५-८६ मध्ये हे प्रमाण अनुक्रमे ४४, ३६ आणि ३२ टक्के होते. अखिल भारतीय स्तरावर १९९४-९५ मध्ये प्राथमिक व माध्यमिक शाळांतील मुलींचे एकूण विद्यार्थ्यांमधील प्रमाण अनुक्रमे ४३ व ३९ टक्के होते.

अहिल्याबाई होळकर योजना

११.१० मुलींच्या शिक्षणाला चालना देण्यासाठी राज्य शासनाने वर्ष १९९६-९७ मध्ये अहिल्याबाई होळकर योजना सुरु केली. या योजनेखाली ग्रामीण भागातील मुलींना त्यांच्या गावात माध्यमिक शिक्षणाची सोय नसेल तर ते शिक्षण घेण्यासाठी महाराष्ट्र राज्य परिवहन महामंडळाच्या बस मधून मोफत प्रवास करण्याची मुभा देण्यात आली आहे. वर्ष १९९७-९८ मध्ये या योजने अंतर्गत रुपये १६ कोटींची तरतूद करण्यात आली असून ४.३ लाख मुली या मोफत प्रवास सुविधेचा फायदा घेत आहेत.

प्रौढ शिक्षण

११.११. प्रौढ शिक्षण कार्यक्रमाबाबतची माहिती खालीलप्रमाणे आहे.

(१) १५ ते ३५ वर्षे वयोगटातील प्रौढांच्या निरक्षरतेच्या निर्मूलनाबाबत नवीन धोरण विशिष्ट कालमर्यादेत यशस्वीपणे राबविण्यासाठी केंद्र शासनाने मे, १९८८ मध्ये 'राष्ट्रीय साक्षरता मिशन' (रा.सा.मि.) स्थापन

11.7. The percentage increase in the enrolment during 1997-98 over that of the year 1996-97 for the standards I - IV was higher for urban areas than that for rural areas. For the standards V - VIII and IX - X, the increase in enrolment was higher in the rural areas than that in urban areas. For higher secondary schools, the increase in enrolment was slightly higher in urban areas than that in rural areas. The enrolment for standards XI-XII in urban areas during the year 1997-98 was almost double the enrolment in rural areas.

11.8. The expenditure incurred by the Government per student in 1996-97 was Rs.1,579 for primary schools and Rs.2,046 for secondary schools.

Women Education

11.9. In Maharashtra, an ambitious campaign for women education has been undertaken and since 1985-86 education upto standard XII is made free for the girls. In 1996-97, there were 2,204 primary schools, 867 secondary schools and 194 higher secondary institutions exclusively for girls. The percentage of girls in the total enrolment in primary schools, secondary schools and higher secondary institutions in the State in 1997-98 was respectively 48, 43 and 39. Twelve years back in 1985-86, the corresponding percentages were 44, 36 and 32 respectively. At all-India level the percentages of girls in the total enrolment in primary and secondary schools was 43 and 39 respectively during 1994-95.

Ahilyabai Holkar Scheme

11.10. To promote education amongst girls, the State Government has started Ahilyabai Holkar Scheme from the year 1996-97. Under this scheme, girls in rural areas studying in standards V to X are provided free travel in Maharashtra State Road Transport Corporation buses to attend secondary school if secondary school is not available within their village. A provision of Rs.16 crores is made for the year 1997-98 under this scheme and about 4.3 lakh girls are availing of this free travel facility.

Adult Education

11.11 The information about Adult Education Programme is given below

(1) 'National Literacy Mission' (NLM) was established by the Government of India in May, 1988 to implement successfully the new strategy of eradicating illiteracy in the age-group 15-35

केले. रा.सा.मि.ने जिल्ह्यात संपूर्ण साक्षरता मोहीम राबविण्यासाठी सविस्तर मार्गदर्शक तत्त्वे विहित केली आहेत. त्यानुसार राज्याच्या सर्व जिल्ह्यांत टप्पाटप्प्याने 'संपूर्ण साक्षरता मोहीम' राबविण्याचा धोरणात्मक निर्णय राज्य शासनाने घेतला आहे. यासाठी जिल्हा साक्षरता समित्या गठीत करण्यात आल्या आहेत.

(२) राज्यातील सर्व ३१ जिल्ह्यात 'संपूर्ण साक्षरता मोहीम' व साक्षरोत्तर कार्यक्रम राबविण्यात येत आहेत. त्यापैकी १५ जिल्ह्यांत हा कार्यक्रम पूर्ण, तर १ जिल्ह्यात अंशतः पूर्ण झालेला आहे. या १६ जिल्ह्यांसाठी ३७.१५ लाख निरक्षरांना साक्षर करण्याचे उद्दिष्ट निश्चित करण्यात आले होते. त्या तुलनेत ३४.४० लाख प्रौढांची नोंदणी करण्यात आली व २९.४३ लाख प्रौढांनी 'संपूर्ण साक्षरता मोहीम' अंतर्गत विहित केलेले अभ्यासक्रमाचे तिनही भाग पूर्ण केले. या १६ जिल्ह्यांपैकी ७ जिल्ह्यात साक्षरोत्तर कार्यक्रम पूर्ण झालेला आहे. ३ जिल्ह्यात तो प्रगतिपथावर आहे तर उर्वरित ६ जिल्ह्यात तो लवकरच सुरु होईल. उर्वरित जिल्ह्यात 'संपूर्ण साक्षरता मोहीम' प्रगतिपथावर आहे. या जिल्ह्यांसाठी ३०.३७ लाख निरक्षरांना साक्षर करण्याचे उद्दिष्ट ठरविले आहे.

उच्च शिक्षण

११.१२. राज्यात १९९७-९८ मध्ये वैद्यकीय व अभियांत्रिकी महाविद्यालये वगळता १,४०५ महाविद्यालये व इतर शैक्षणिक संस्था असून आधीच्या वर्षापेक्षा ही संख्या ०.९ टक्क्यांनी जास्त आहे. त्यापैकी ८४५ विज्ञान, कला आणि वाणिज्य महाविद्यालये आणि ४० विधी व २२८ शिक्षण शास्त्र महाविद्यालयांसह उच्च शिक्षणाच्या ५६० इतर संस्था आहेत. या सर्व महाविद्यालयातील व इतर संस्थामधील विद्यार्थ्यांची एकत्रित संख्या ८.७० लाख असून ती १९९६-९७ च्या तुलनेत २.० टक्क्यांनी जास्त आहे. १९९७-९८ मध्ये या १,४०५ महाविद्यालये/संस्थातील विद्यार्थीनींच्या संख्येत गतवर्षीच्या तुलनेत ४.२ टक्के इतकी वाढ झाली. महाविद्यालये व इतर संस्था आणि त्यातील विद्यार्थ्यांची संख्या तक्ता क्र. ११.३ मध्ये दिली आहे.

११.१३. राज्यात एकूण दहा बिगर-कृषि विद्यापीठे असून त्यामध्ये फक्त स्त्रियांसाठी असणारे श्रीमती नाथीबाई दामोदर ठाकरसी विद्यापीठ व अनौपचारिक शिक्षणासाठी असलेले यशवंतराव चव्हाण मुक्त विद्यापीठ यांचा समावेश आहे. त्या व्यतिरिक्त राज्यात पाच अभिमत विद्यापीठे आहेत.

years (i.e. adult illiteracy) as a mission within a specified period of time. The NLM has prescribed detailed guidelines for the implementation of total literacy campaign for the districts. Accordingly, the State Government has taken a policy decision to implement 'Total Literacy Campaign' in all the districts of the State in a phased manner. Zilla Saksharta Samities are constituted for this purpose.

(2) 'Total Literacy Campaign' and Post-Literacy Programme is being implemented in all the 31 districts of the State. Out of these, the programme is completed in 15 districts and partially completed in 1 districts. The physical target fixed for these 16 districts was to literate 37.15 lakh illiterates. As against which, 34.40 lakh adults were enrolled and 29.43 lakh adults completed all the three primers as prescribed under 'Total Literacy Campaign'. Out of these 16 districts, the Post-Literacy Programme is completed in 7 districts, it is in progress in 3 districts and in the remaining 6 districts it will start soon. In the remaining districts, 'Total Literacy Campaign' is in progress. The target fixed for these remaining districts is to literate 30.37 lakh illiterates.

Higher Education

11.12. The total number of colleges and other educational institutions (excluding medical and engineering colleges) in the State during 1997-98 stood at 1,405, showing an increase of 0.9 per cent over that of the previous year. Of these, 845 are Science, Arts and Commerce colleges and 560 are other higher educational institutions including 40 Law Colleges and 228 Educational Science Colleges. The total enrolment of these colleges and other institutions taken together was 8.70 lakh and this is higher by 2.0 per cent than that in 1996-97. The enrolment of girls in these 1,405 colleges/institutions during 1997-98 shows an increase of 4.2 per cent over that of the previous year. The number of colleges and other institutions and enrolment therein is given in Table No.11.3.

11.13. There are ten non-agricultural universities in the State including Shrimati Nathibai Damodar Thackersey University which is exclusively for women and Yashwantrao Chavan Open University which is established for non-formal education. In addition, there are five deemed Universities.

तक्ता क्रमांक/TABLE No.11.3

महाराष्ट्रातील महाविद्यालये आणि उच्च शिक्षणाच्या इतर संस्था यांची संख्या व त्यातील पटावरील विद्यार्थी
Number of colleges and other higher educational institutions and enrolment therein in
Maharashtra State.

(शिक्षक व पटावरील विद्यार्थी यांची संख्या हजारांत)
(Teachers and Enrolment in thousand)

शैक्षणिक संस्थेचा प्रकार	बाब	संख्या/Number*		१९९६-९७ च्या तुलनेत १९९७-९८ मधील वाढ (टक्के)		Item	Type of Educational Institution
		1996-97	1997-98	Percentage increase in 1997-98 over 1996-97	(5)		
(1)	(2)	(3)	(4)	(5)	(6)	(7)	(8)
(१) सर्वसाधारण महाविद्यालये	(१) संस्था	835	845	1.2	(1) Institutions	...	Colleges for general education
	(२) (अ) पटावरील विद्यार्थी	731	748	2.3	(2) (A) Enrolment	...	
	(ब) पैकी मुली	295	309	4.7	(B) Of these, girls	...	
	(३) शिक्षक	24	25	4.2	(3) Teachers	...	
(२) उच्च शिक्षणाच्या इतर संस्था	(१) संस्था@	557	560	0.5	(1) Institutions@	...	Other institutions for higher education
	(२) (अ) पटावरील विद्यार्थी	122	122	0.0	(2) (A) Enrolment	...	
	(ब) पैकी मुली	37	37	0.0	(B) Of these, girls	...	
	(३) शिक्षक	7	7	0.0	(3) Teachers	...	
(३) एकूण	(१) संस्था@	1,392	1,405	0.9	(1) Institutions@	...	Total
	(२) (अ) पटावरील विद्यार्थी	853	870	2.0	(2) (A) Enrolment	...	
	(ब) पैकी मुली	332	346	4.2	(B) Of these, girls	...	
	(३) शिक्षक	31	32	3.2	(3) Teachers	...	

* = अस्थायी/Provisional

@ = कनिष्ठ महाविद्यालये, वैद्यकीय व अभियांत्रिकी महाविद्यालये/संस्था वगळून/Excluding Junior colleges, Medical and Engineering Colleges/Institutions.

११.१४. राज्यात चार कृषि विद्यापीठे व त्या विद्यापीठांना संलग्न १४ कृषि महाविद्यालये आहेत. या १४ कृषि महाविद्यालयांपैकी चार पदव्युत्तर शिक्षणाची सोय असणारी आहेत. १९९६-९७ मध्ये सर्व कृषि महाविद्यालयात मिळून ७,३९४ विद्यार्थी होते व त्यापैकी ६३१ (८.५ टक्के) मुली होत्या.

वैद्यकीय शिक्षण

११.१५. राज्यात ११ शासकीय व महानगरपालिकांची ४ वैद्यकीय महाविद्यालये असून त्यांची एकूण प्रवेश क्षमता १,७१० विद्यार्थी आहे. ह्याशिवाय केंद्र सरकारच्या व्यवस्थापनाखालील सेनादलाचे एक वैद्यकीय महाविद्यालय पुणे येथे असून त्याची प्रवेशक्षमता १२० आहे. वैद्यकीय शिक्षणाची वाढती मागणी भागविण्यासाठी राज्य शासनाने खाजगी संस्थांना विना अनुदान तत्वावर व शासनाने विहित केलेली फी आकारून राज्यात वैद्यकीय महाविद्यालये सुरू करण्यास परवानगी दिली आहे. राज्यात अशा प्रकारची १७ मान्यताप्राप्त खाजगी वैद्यकीय महाविद्यालये असून त्यांची प्रवेश क्षमता १,५७५ विद्यार्थी आहे. त्याशिवाय

11.14. There are four agricultural universities and 14 agricultural colleges affiliated to these universities in the State. Out of these 14 agricultural colleges, post-graduation facility is available in 4 colleges. During 1996-97, the enrolment in all the agricultural colleges together was 7,394 of which 631 (8.5 per cent) were girls.

Medical Education

11.15. There are 11 Government and four Municipal Corporation Medical Colleges in the State with a total intake capacity of 1,710 students. In addition to this, there is one Armed Forces Medical College at Pune, managed by Central Government with an intake capacity of 120. In view of the increasing demand for medical education, the State Government has allowed the private institutions to open medical colleges in the State without Government aid, charging stipulated fee as prescribed by the Government. There are 17 such recognised private medical colleges in the State with an intake capacity

वर्धा जिल्ह्यातील सेवाग्राम येथे कस्तुरबा आरोग्य संस्थेचे 'महात्मा गांधी वैद्यक शास्त्र संस्था' हे वैद्यकीय महाविद्यालय असून त्याची प्रवेशक्षमता ६४ विद्यार्थी आहे. राज्यात खाजगी आणि शासकीय मिळून एकूण ३४ वैद्यकीय महाविद्यालये असून त्यांची एकूण प्रवेशक्षमता ३,४५९ आहे.

११.१६. राज्यात चार शासकीय आयुर्वेदीक महाविद्यालये असून त्याची प्रवेश क्षमता १८५ आहे. याव्यतिरिक्त, राज्यात ३३ खाजगी (१६ अनुदानित व १७ विनाअनुदानित) आयुर्वेदीक महाविद्यालये असून त्यांची एकूण प्रवेश क्षमता १,७६५ आहे.

११.१७. राज्यात ३७ खाजगी होमिओपॅथिक वैद्यकीय महाविद्यालये असून त्यांची एकूण प्रवेशक्षमता २,३६५ आहे.

११.१८. राज्यात एकूण १७५ प्रवेशक्षमता असलेली ४ खाजगी युनानी वैद्यकीय महाविद्यालये असून त्यात तीन अनुदानित व एक विनाअनुदानित महाविद्यालयाचा समावेश आहे.

११.१९. राज्यात तीन शासकीय आणि महानगरपालिकेचे एक दंत महाविद्यालय असून त्यांची प्रवेश क्षमता २२० आहे. ह्याशिवाय राज्यात दहा खाजगी दंत महाविद्यालये असून त्यांची प्रवेश क्षमता ६०० आहे.

११.२०. राज्यात एकूण १६८ प्रवेशक्षमता असलेली ५ परिचर्या पदवी महाविद्यालये आहेत. यापैकी २ शासकीय व ३ खाजगी महाविद्यालये आहेत. तसेच राज्यात उच्च माध्यमिक परिक्षा उत्तीर्ण झालेल्या उमेदवारांना तीन वर्षे कालावधीचे सर्वसाधारण परिचर्या व सुईणकाम परिचर्येचे प्रशिक्षण देणाऱ्या ५५ संस्था व दहावी उत्तीर्ण झालेल्या उमेदवारांना १८ महिने कालावधीचे ऑक्टिझलरी परिचर्या/सुईणकाम परिचर्या प्रशिक्षण देणाऱ्या ३४ संस्था असून त्यांची एकूण प्रवेश क्षमता अनुक्रमे २,२९९ व ८५५ आहे. या व्यतिरिक्त प्रमाणपत्रोत्तर अभ्यासक्रमाच्या ३ संस्था असून त्याची एकूण प्रवेशक्षमता ६५ आहे.

तंत्र शिक्षण

११.२१. राज्यात अभियांत्रिकी पदवी अभ्यासक्रमाची ९६ महाविद्यालये असून त्यांची पहिल्या वर्षाची एकूण प्रवेशक्षमता २४,२२६ आहे. त्यापैकी सहा शासकीय, दोन विद्यापीठ व्यवस्थापनाखाली, एक तंत्रज्ञान विद्यापीठ, सहा अनुदानित व ८१ विनाअनुदानित महाविद्यालये आहेत. ह्या ९६ महाविद्यालयांपैकी २४० प्रवेश क्षमता असलेले एक महाविद्यालय केवळ मुलींसाठी आहे. त्याशिवाय राज्यात एकूण १७८ अभियांत्रिकी पदविका संस्था असून त्यांची पहिल्या वर्षाची प्रवेशक्षमता २९,९९५ आहे. त्यापैकी ३७ शासकीय, २२ अनुदानित व ११९ विनाअनुदानित संस्था आहेत. ह्या १७८ संस्थापैकी हॉटेल व्यवस्थापन व खाद्यविषयक तंत्रज्ञानाचे प्रशिक्षण

of 1,575 students. In addition, there is one medical college run by Kasturba Health Society's 'Mahatma Gandhi Institute of Medical Sciences' at Sevagram in Wardha district with an intake capacity of 64. Thus, in the state there are in all 34 medical colleges, Government and private together with a total intake capacity of 3,459 .

11.16 There are four Government Ayurvedic Colleges in the State with an intake capacity of 185. In addition, there are 33 private (16 aided and 17 unaided) Ayurvedic Colleges with total intake capacity of 1,765.

11.17 There are 37 private Homeopathic Medical Colleges in the State having total intake capacity of 2,365.

11.18 There are 4 private Unani Medical colleges including three aided and one unaided college in the State with total intake capacity of 175.

11.19 There are three Government and one Municipal Corporation Dental College in the State with an intake capacity of 220 . In addition to this, there are ten private Dental Colleges in the State with an intake capacity of 600.

11.20 There are five Nursing Degree Colleges having total intake capacity of 168. Out of these, 2 are Government and 3 are private degree colleges. Besides, there are 55 Institutions providing three years duration course on General Nursing & Midwifery Nursing Training for H.S.C. passed candidates and 34 institutions providing 18 months duration course on Auxilliary Nurse/Midwifery Nursing training for S.S.C. passed candidates in the State having total intake capacity of 2,219 and 855 students respectively. In addition, there are 3 Institutions offering Post-Certificate courses with total intake capacity of 65.

Technical Education

11.21 There are 96 degree Engineering Colleges having first year intake capacity of 24,226 in the State. Out of these, six are Government, two are under University management, one is Technological University, six are aided and 81 are unaided colleges. Out of these 96 colleges, one college having first year intake capacity of 240 is exclusively for girls. Besides this, there are 178 Engineering Diploma Institutions in the State having first year intake capacity of 29,995 . Out of these, 37 are Government, 22 are aided and 119 are unaided institutions. Of these 178 Technical institutions, there are 10 institutions (2 Government and 8 private) impart-

देणाऱ्या १० संस्था (दोन शासकीय आणि आठ खाजगी) असून यांची एकूण प्रवेशक्षमता ६१० आहे. राज्यात २९ वास्तुशास्त्र पदवी महाविद्यालये असून त्यापैकी ३ अनुदानित व २६ विनाअनुदानित असून त्यांची पहिल्या वर्षाची एकूण प्रवेशक्षमता १,१६७ आहे.

११.२२. राज्यात ३७ औषधनिर्माण पदवी महाविद्यालये असून त्यांची पहिल्या वर्षाची प्रवेशक्षमता १,८४० आहे. या ३७ महाविद्यालया पैकी एक शासकीय, पाच अनुदानित, दोन विद्यापीठ व्यवस्थापनाखाली व २९ विनाअनुदानित महाविद्यालये असून त्यातील एक केवळ मुलींसाठी आहे. या व्यतिरिक्त ३,५६० प्रवेशक्षमता असलेल्या ६३ औषधनिर्माण पदविका संस्था आहेत. त्यापैकी एक शासकीय, १९ अनुदानित व ४३ विनाअनुदानित संस्था आहेत. या व्यतिरिक्त तीन शासकीय तंत्रनिकेतनात व दोन अभियांत्रिकी महाविद्यालयात औषधनिर्माण शास्त्र हा विषय शिकविला जातो.

११.२३. अभियांत्रिकी तंत्रज्ञान आणि उपयोजितशास्त्रे यांमधील प्रगत ज्ञानास उत्तेजन देण्यासाठी आणि या विषयासंदर्भात संशोधन व ज्ञान प्रसारास चालना देण्यासाठी तसेच हे शिक्षण मागास भागापर्यंत पोहचविण्यास उत्तेजन देण्यासाठी रायगड जिह्याच्या माणगाव तालुक्यातील लोणेरे या गावात राज्य शासनाने १९८९ मध्ये डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर तंत्रज्ञान विद्यापीठ स्थापन केले आहे. या विद्यापीठात रसायन तंत्रज्ञान व पेट्रोकेमिकल, यंत्र, संगणक, विद्युत व दूरसंचार अभियांत्रिकी या विषयातील पदवी अभ्यासक्रम असून त्याची एकूण प्रथमवर्ष प्रवेशक्षमता ३३० आहे.

११.२४. राज्यात ७५ व्यवस्थापन संस्था असून त्यांची पहिल्या वर्षाची प्रवेशक्षमता ५,३०० आहे. या ७५ संस्थापैकी एक शासकीय, पाच विद्यापीठ व्यवस्थापनाखाली, चार अनुदानित, एक स्वायत्त व ६४ विनाअनुदानित संस्था आहेत.

११.२५. राज्यात औद्योगिक प्रशिक्षण संस्था निरनिराळ्या व्यवसाय उद्योगाकरिता कुशल कामगार तयार करण्याची गरज भागवीत आहेत. सध्या राज्यामध्ये ३०० शासकीय व २३६ अशासकीय औद्योगिक प्रशिक्षण संस्था असून त्यांची प्रवेश क्षमता अनुक्रमे ६२,८१६ व २४,८९६ आहे. यामध्ये फक्त मुलींकरिता असणाऱ्या अनुक्रमे १५ शासकीय व १२ अशासकीय संस्थांचा समावेश असून त्यांची प्रवेश क्षमता अनुक्रमे २,१७६ व ५६० आहे.

ing training in Hotel Management and Catering Technology having total intake capacity of 610. There are 29 Architectural degree colleges in the State of which 3 are aided and 26 are unaided colleges having first year intake capacity of 1,167.

11.22 There are 37 Pharmaceutical degree colleges in the State having first year intake capacity of 1,840. Out of these 37 colleges, one is Government, five are aided, two are under university management and 29 are un-aided colleges including one exclusively for girls. Besides this, there are 63 Pharmaceutical Diploma Institutions having total intake capacity of 3,560. Out of these, one is Government, 19 are aided and 43 are unaided institutions. In addition, in three Government polytechnics and two engineering colleges, Pharmaceutical science subject is covered.

11.23 The State Government has established Dr.Babasaheb Ambedkar Technological University at Lonere in Mangaon taluka, district Raigad in 1989 with the aim to promote advanced knowledge in Engineering Technology, Applied Sciences and to give impetus to research and dissemination of knowledge in these faculties and also to promote the transference of technology in backward regions. It has degree course in Chemical Technology and Petro-chemical, Mechanical, Computer, Electrical and Tele-communication Engineering with first year total intake capacity of 330.

11.24 There are 75 Management Institutions in the State having first year intake capacity of 5,300. Of these 75 institutions, one is Government, five are under University Management, four are aided, one is autonomous and 64 are unaided institutions.

11.25 The Industrial Training Institutes (ITI) are meeting the requirements for skilled work-force for various vocations/occupations. At present there are 300 Government ITIs and 236 non-government ITIs in the State with an intake capacity of 62,816 and 24,896 respectively. The Government and Non-Government ITIs include 15 and 12 ITIs respectively which are exclusively for girls with an intake capacity of 2,176 and 560 respectively.

१२. सार्वजनिक आरोग्य, पाणीपुरवठा आणि इतर सामाजिक सेवा

12. PUBLIC HEALTH, WATER SUPPLY AND OTHER SOCIAL SERVICES

सार्वजनिक आरोग्य

१२.१. जागतिक आरोग्य संघटनेची 'आरोग्य म्हणजे केवळ व्याधी आणि विकलांगता यांचा अभाव नव्हे तर संपूर्ण शारीरिक, मानसिक आणि सामाजिक स्वास्थ्य' ही आरोग्यविषयक संकल्पना लक्षात घेणे आवश्यक आहे. इ.स. २००० पर्यंत 'सर्वासाठी आरोग्य' हे उद्दिष्ट साध्य करण्याची बांधीलकी राज्य शासनाने स्वीकारली आहे. गेल्या काही दशकापासून प्रतिबंधक, प्रवर्तक, उपचारात्मक आणि पुनर्वसनात्मक आरोग्यसेवा पुरविण्याकरिता आरोग्यविषयक पायाभूत सुविधांचे जाळे विकसित करण्यासाठी राज्यशासनाकडून प्रयत्न करण्यात येत असून, ह्या आरोग्य सेवा राज्यातील दुर्गम भागांमध्ये देखील पुरविण्यात येत आहेत. राज्यात १९९६ अखेर सार्वजनिक व शासन अनुदानित एकूण ७४१ रुग्णालये, १,४२३ दवाखाने, १,६९५ प्राथमिक आरोग्य केंद्रे आणि ९,७२५ उपकेंद्रे होती. या सर्व आरोग्य सेवांमुळे राज्यातील समाजाचा आरोग्याचा दर्जा उल्लेखनीयरित्या सुधारला असल्याचे, नमुना नोंदणी पाहणीच्या अंदाजानुसार महाराष्ट्र राज्यातील भारताच्या तुलनेत कमी असणारे मृत्यू दर (७.४) व बालमृत्यू दर (४८) यावरून दिसून येते. १९९६ वर्षाकरिता नमुना नोंदणी पाहणीच्या अंदाजानुसार अखिल भारतासाठी हे दर अनुक्रमे ८.९ आणि ७२ होते. राज्यातील जीवनविषयक सांख्यिकी आणि उपलब्ध वैद्यकीय सुविधा बाबतची सविस्तर माहिती भाग दोन मधील अनुक्रमे तक्ता क्र. ३ व ४२ मध्ये दिली आहे.

कुटुंब कल्याण

१२.२. राज्यात लोकसंख्या नियंत्रण कार्यक्रम देखील यशस्वीरित्या राबविण्यात येत आहे. १९९६ वर्षाकरिता नमुना नोंदणी पाहणीच्या अंदाजानुसार (अस्थायी) भारताच्या २७.४ जन्मदराशी तुलना करता राज्यातील कमी असलेल्या २३.२ जन्मदरावरून हे स्पष्ट होते. राज्यात कुटुंब कल्याण कार्यक्रमांतर्गत १ एप्रिल, १९९६ रोजी विविध पद्धतींनी संरक्षित जननक्षम जोडप्यांचे प्रमाण ५६.७ टक्के होते. अखिल भारताकरिता हे प्रमाण ४६.५ टक्के होते. राज्यातील एकूण संरक्षित जोडप्यांपैकी ७६ टक्के जोडपी नसबंदी पद्धतीने संरक्षित होती. राज्यात एप्रिल ते डिसेंबर, १९९७ या कालावधीत ३.६२ लाख नसबंदी शस्त्रक्रिया करण्यात आल्या. ही संख्या १९९६ मधील त्याच कालावधीतील शस्त्रक्रियांच्या संख्येपेक्षा २६ टक्क्यांनी जास्त होती.

१२.३. कुटुंब कल्याण कार्यक्रमात पूर्वी नसबंदीवर मुख्य भर होता. दोन अपत्यांमध्ये योग्य अंतर ठेवणे ही बाबही तितकीच महत्त्वाची असल्याने त्यासाठी तांबी, इन्ट्रा युटेरिन पद्धती (आय.यू.डी), पारंपरिक संतति प्रतिबंधक साधने इत्यादी पद्धतींच्या प्रसारावर राज्याने भर दिला आहे. याचा परिणाम म्हणून नसबंदी शस्त्रक्रियेव्यतिरिक्त इतर कुटुंब नियोजन पद्धतींनी संरक्षित जोडप्यांची टक्केवारी १९७४-७५ मधील सहा वरून १९९५-९६ मध्ये २४ इतकी लक्षणीय प्रमाणात वाढली आहे.

Public Health

12.1 The concept of health as envisaged by the World Health Organisation means 'State of complete physical, mental and social well being and not merely the absence of disease or deformity'. The State is committed to realise the goal of 'Health for all' by 2000 A.D. Since last few decades, efforts have been made by the State Government for developing a network of health infrastructure, for providing preventive, promotive, curative and rehabilitative services which are rendered even to the remote areas of the State. As at the end of 1996, there were public and government aided 741 hospitals, 1,423 dispensaries, 1,695 primary health centres and 9,725 sub-centres in the State. These services have appreciably improved the health standard of the community in the State, which is evident from the relatively low crude death rate(7.4) and low infant mortality rate (48) for the year 1996 for Maharashtra State, as compared with the rates of 8.9 and 72 respectively for All-India based on Sample Registration Scheme estimates . The details of the vital statistics and medical facilities available in the State are given in Table No.3 and 42 respectively of Part-II.

Family Welfare

12.2 Population control programme is also being successfully implemented in the State. This is reflected in the relatively low birth rate of 23.2 in the State as compared with that of 27.4 for All-India for the year 1996 based on Sample Registration Scheme estimates (provisional). The percentage of eligible couples effectively protected by the various family planning methods under the family welfare programme as on 1st April, 1996 was 56.7 in the State as against 46.5 for All-India. Out of the total protected couples in the State, 76 per cent were covered under the sterilisation programme. The number of sterilisation operations performed in the State between April-December, 1997 was 3.62 lakh, which is more by 26 per cent than that during the corresponding period of 1996.

12.3 The sterilisation was the main stay of the family welfare programme in the past. Since the spacing of births is equally important aspect, the State is giving more stress on propagation of spacing methods like Copper T., Intra Uterine Device (IUD), Conventional Contraceptive etc. As a result, among all protected couples, the percentage of couples protected by family planning methods other than sterilisation has significantly increased from six in

१९९७-९८ मध्ये डिसेंबर, १९९७ पर्यंतच्या कालावधीत तांबी स्वीकारणाऱ्यांची संख्या २.७९ लाख इतकी होती व ती १९९६-९७ च्या तत्सम कालावधीतील संख्येपेक्षा २ टक्क्यांनी जास्त होती.

१२.४. कुटुंब कल्याण कार्यक्रमाचा जननक्षमतेवर प्रभावी परिणाम होण्यासाठी त्याचा स्वीकार ज्यांना हयात मुले कमी आहेत अशा तरुण जोडप्यांनी करणे आवश्यक आहे. पुरुष नसबंदी व स्त्री नसबंदी केलेल्यांची त्यांच्या हयात मुलांच्या संख्येनुसार वर्गवारी असे दर्शविते की, पुरुष नसबंदी केलेल्यांच्या हयात मुलांची सरासरी संख्या १९७१-७२ मधील ४.३ वरून १९९६-९७ मध्ये २.९ इतकी कमी झाली. स्त्री नसबंदी केलेल्यांच्या बाबतीत ती ४.५ वरून २.९ इतकी कमी झाली. आय.यू.डी. स्वीकारणाऱ्यांच्या बाबतीत ती १९७९-८० मधील २.३ वरून १९९६-९७ मध्ये १.६ इतकी कमी झाली. तसेच त्याच कालावधीत कुटुंब नियोजन पध्दती स्वीकारल्या वेळचे सरासरी वय पुरुष नसबंदी बाबतीत ३९.५ वर्षांवरून ३०.० वर्षे इतके कमी झाले, तर स्त्री नसबंदीच्या बाबतीत ते ३२.४ वर्षांवरून २८.१ वर्षे इतके कमी झाले आणि आय.यू.डी. स्वीकारणाऱ्यांच्या बाबतीत ते २७.४ वर्षांवरून २५.० वर्षे इतके कमी झाले.

१२.५. माता व बालसंगोपन कार्यक्रमाचा उद्देश बालमृत्यू व मातामृत्यू यांचे प्रमाण कमी करणे हा आहे. ह्या कार्यक्रमाखाली तीन उपक्रम घेण्यात येतात. ते म्हणजे (अ) गरोदर स्त्रियांना व स्तन्यदा मातांना फॉलिक अॅसिड व फेरस सल्फेटच्या मोठ्या गोळ्या व १ ते २ वर्षे वयोगटातील बालकांना छोट्या आकारांच्या गोळ्या पुरविणे, (ब) घटसर्प, डांग्या खोकला, पोलिओ, धनुर्वात, क्षय व गोवर या रोगांच्या प्रतिबंधक लसी मुलांना (१ वर्षांपर्यंत) आणि धनुर्वात प्रतिबंधक लसी गरोदर स्त्रियांना देणे आणि (क) धनुर्वात प्रतिबंधक लसी १ ते १० वर्षे वयोगटातील मुलांना व 'अ' जीवनसत्वयुक्त मिश्रण १-३ वर्षे वयोगटातील मुलांना देणे. १९९६-९७ मध्ये ह्या (अ), (ब) व (क) उपक्रमांतर्गत लाभ मिळालेल्यांची संख्या अनुक्रमे ३५.७९ लाख, ४०.४८ लाख आणि १३१.६३ लाख होती. १९९७-९८ या वर्षात डिसेंबर, १९९७ पर्यंत या उपक्रमांतर्गत लाभ मिळालेल्यांची संख्या अनुक्रमे २४.०९ लाख, २८.९२ लाख आणि ९७.३७ लाख होती. नमुना नोंदणी पाहणीच्या अंदाजानुसार (अस्थायी) १९९६ मध्ये राज्यात बालमृत्यू प्रमाण ४८ होते व ते भारताकरिता असलेल्या ७२ पेक्षा बरेच कमी होते.

सावित्रीबाई फुले कन्या कल्याण योजना

१२.६. महिलांचा सामाजिक दर्जा वाढविणे हे ह्या योजनेचे उद्दिष्ट आहे. ज्या जोडप्यांना एकही मुलगा नाही आणि एक अथवा दोन मुली आहेत अशा नसबंदी करून घेतलेल्या जोडप्यांना राष्ट्रीय बचत प्रमाणपत्रे व युनिट ट्रस्ट ऑफ इंडिया प्रमाणपत्रे या स्वरूपात बक्षिस देण्याची योजना १ एप्रिल, १९९५ पासून अंमलात आणण्यात आली आहे.

पोलिओ लसीकरण कार्यक्रम

१२.७. जागतिक आरोग्य संघटनेने इ. स. २००० पर्यंत जग 'पोलिओ मुक्त' करण्याचे ठरविले आहे. त्याचाच एक भाग म्हणून भारत सरकारच्या आरोग्य विभागाने पोलिओ लसीकरण कार्यक्रम संपूर्ण देशात

1974-75 to 24 in 1995-96. During the year 1997-98, upto December, 1997, the number of Copper-T acceptors was 2.79 lakh, which was more by about 2 per cent than that of corresponding period of 1996-97.

12.4 For effective impact of family welfare programme on fertility, it is essential that the programme is accepted by younger couples having less number of living children. The classification of vasectomy and tubectomy acceptors according to the number of living children shows that the average number of living children in the case of vasectomy acceptors has declined from 4.3 in 1971-72 to 2.9 in 1996-97 and that for tubectomy acceptors, it declined from 4.5 to 2.9. In respect of I.U.D acceptors, it declined from 2.3 in 1979-80 to 1.6 in 1996-97. Similarly, average age at acceptance has declined during the corresponding period from 39.5 years to 30.0 years for vasectomy acceptors, from 32.4 years to 28.1 years for tubectomy acceptors and from 27.4 years to 25.0 years for I. U.D. acceptors.'

12.5 The maternal and child health programme is aimed at reducing the infant and maternal mortality. Under this programme, three activities are undertaken viz. (a) supply of large size tablets of folic acid and ferrous sulphate to expectant and nursing mothers and small size tablets to children in the age-group 1-2 years, (b) immunisation of children (up to 1 year of age) against the diseases like diphtheria, pertussis, polio, tetanus, tuberculosis and measles and administering tetanus toxoid to expectant women and (c) administering tetanus toxoid to children in the age-group 1-10 years and oral administration of vitamin 'A' for children between age-group 1 to 3 years. The number of beneficiaries during 1996-97 under the (a), (b) and (c) activities were 35.79 lakh, 40.48 lakh and 131.63 lakh respectively. During the current year 1997-98 upto December, 1997, the beneficiaries under these activities were 24.09 lakh, 28.92 lakh and 97.37 lakh respectively. The infant mortality rate for the State during 1996 according to the Sample Registration Scheme estimates (provisional) was 48, which was much lower than the rate of 72 for India.

Savitribal Phule Kanya Kalyan Scheme

12.6 The objective of this scheme is to increase social status of women. The couples having no male child & having one daughter or two daughters and undergoing sterilization were given award in the form of the NSC and UTI certificates. This Scheme is implemented from 1st April 1995.

Pulse Polio Programme

12.7 The World Health Organisation has aimed at making the world 'Polio Free' by 2000 A.D. As a part of this, the Health Department of the

राबविण्याचा निर्णय घेतला आहे. पोलिओ रोगाचे देशातून निर्मूलन करण्यासाठी १९९५-९६, १९९६-९७ व १९९७-९८ या तीन वर्षी पोलिओच्या नियमित लसीकरण कार्यक्रमाबरोबर मुलांना त्यांच्या पूर्वीच्या लसीकरण स्थितीचा विचार न करता पोलिओचे दोन अतिरिक्त डोस द्यावयाचे आहेत. ह्या विशेष कार्यक्रमा अंतर्गत १९९५-९६ मध्ये ०-३ वर्षे वयोगटातील ६५.४८ लाख मुलांना पोलिओचे डोस दि. ९ डिसेंबर, १९९५ रोजी व ६८.६५ लाख मुलांना पोलिओचे डोस दि. २० जानेवारी, १९९६ रोजी देण्यात आले. त्याचप्रमाणे १९९६-९७ मध्ये ०-५ वर्षे वयोगटातील १०४.१५ लाख मुलांना पोलिओचे डोस दि. ७ डिसेंबर, १९९६ रोजी व १०७.६४ लाख मुलांना पोलिओचे डोस दि. १८ जानेवारी, १९९७ रोजी देण्यात आले. १९९७-९८ मध्ये ०-५ वर्षे वयोगटातील १०६.५५ लाख मुलांना पोलिओचे डोस दि. ७ डिसेंबर, १९९७ रोजी व पोलिओचा दुसरा डोस १११.९० लाख मुलांना दि. १८ जानेवारी, १९९८ रोजी देण्यात आला.

विशेष शालेय आरोग्य कार्यक्रम

१२.८. १९९७-९८ मध्ये दि. १० नोव्हेंबर ते २७ नोव्हेंबर, १९९७ या कालावधीत इयत्ता १ ली ते ४ थी मधील विद्यार्थ्यांची शालेय आरोग्य तपासणी कार्यक्रमांतर्गत आरोग्य तपासणी करण्यात आली. या कार्यक्रमांतर्गत राज्यात ६३,४९२ शाळा मधील ७३.८५ लाख विद्यार्थ्यांची आरोग्य तपासणी करण्यात आली. किरकोळ आजारांपासून प्रथमिक स्वरूपाचे औषधोपचार करण्यात आले व गंभीर स्वरूपाच्या आजाराबाबत तज्ञ सुचविण्यात आले.

नागरी भागातील गरिबांसाठी मूलभूत सेवा

१२.९. नागरी भागातील गरिबांचे आर्थिकदृष्ट्या व सामाजिक दृष्ट्या जीवनमान उंचाविणे हा या योजनेचा मुख्य उद्देश आहे. या योजनेचा लक्ष्यगट माता व बालके आहेत. या योजनेखाली परिसर सुधारणा, साक्षरता, माता व बालकांचे आरोग्य, लसीकरण, सकस आहार तयार करण्याचे प्रशिक्षण, शालेय शिक्षण, अनौपचारिक शिक्षण, प्रौढ शिक्षण, सामूहिक आरोग्य व स्वच्छता, मुलांसाठी सांस्कृतिक कार्यक्रम, राष्ट्रीय एकतामतेसाठी कार्यक्रम, नागरी गरिबांचे विशेषतः स्त्रियांचे उत्पन्न वाढीसाठी प्रशिक्षण असे कार्यक्रम या योजनेखाली घेण्यात येतात.

१२.१०. हा कार्यक्रम राज्यातील ३५ शहरांमध्ये राबविण्यात येत आहे व या शहरांना १९९०-९१ ते १९९६-९७ या सात वर्षांत या गावांना ७.२० कोटी रुपये एवढे अनुदान उपलब्ध करून दिले आहे.

पोषण कार्यक्रम

१२.११. मुलांना, गरोदर स्त्रियांना व स्तन्यदा मातांना किमान पोषण आहार व आरोग्य सुविधा पुरविण्याच्या दृष्टीने राज्य शासन पोषण कार्यक्रमांतर्गत विविध योजना राबविते. या योजनेखाली केलेले कार्य खालीलप्रमाणे आहे.

Government of India decided to implement the pulse polio programme throughout the country. To achieve the motive of eradicating polio throughout the country, during the years 1995-96, 1996-97 and 1997-98, in addition to the regular immunisation programme, additional two oral doses of polio vaccine are to be administered irrespective of previous doses. During 1995-96 under the special programme, oral doses of polio were administered to 65.48 lakh children between the age group 0-3 years on 9th December, 1995 and to 68.65 lakh such children on 20th January, 1996. Similarly during 1996-97, oral doses of polio were administered to 104.15 lakh children between the age group 0-5 years on 7th December, 1996 and to 107.64 lakh such children on 18th January, 1997 and during 1997-98 first dose of pulse polio immunisation was given to 106.55 lakh children (0-5 years) on 7th December, 1997. Second dose of pulse polio immunisation was given to 111.90 lakh children (0-5 years) on 18th January, 1998.

Special School Health Programme

12.8 During 1997-98, the Special School Health Programme was taken up from 10th November to 27th November, 1997 for medical check-up of the students in standards I to IV. During this programme 73.85 lakh students from 63,492 schools throughout the State were examined. Primary treatment was given for minor illness and referral services were provided for major illness.

Basic Services for the Urban Poor

12.9 The aim of this programme is to improve the living conditions, economically and socially, of the urban poor. The target group of this scheme is women and children. Under this scheme, programmes such as environment improvement, literacy, child and mother health, immunisation, nutritious food preparation training, school education, informal education, adult education, community health and cleanliness, cultural programmes for children, programmes for national integration and training for income generation to the urban poor specially for women are undertaken.

12.10 This programme is being implemented in 35 towns in the State. During seven years i.e. from 1990-91 to 1996-97, grant-in-aid amounting to Rs. 7.20 crore was made available to these towns.

Nutrition Programme

12.11 In order to provide minimum nutritional requirements and health care to children, pregnant women and nursing mothers, the State Government is implementing different schemes under nutrition programme. The performance under these schemes is given below.

ग्रामीण भाग

शालेय पोषण कार्यक्रम

१२.१२. या योजनेखाली ग्रामीण भागातील प्राथमिक शाळांपैकी बहुशिक्षकी शाळांतील इयत्ता पहिलीच्या आणि एकशिक्षकी शाळांतील इयत्ता पहिली ते चौथी पर्यंतच्या शाळांतील ६ ते ११ वर्षे वयोगटातील मुलांना पूरक पोषक आहार दिला जातो. राज्याच्या आदिवासी क्षेत्रात या योजनेची व्याप्ती वाढवून बहुशिक्षकी शाळांतील इयत्ता दुसरी ते चौथी पर्यंतच्या मुलांनाही समाविष्ट केले आहे. प्रत्येक लाभार्थी विद्यार्थ्यास १०० ग्रॅम 'पौष्टिक आहार' किंवा १५० मि. लि. उकळलेले दूध किंवा एक उकडलेले अंडे रविवार व सुटीचे दिवस आणि दीर्घ काळाच्या सुट्या सोडून इतर सर्व दिवशी वर्षातील सुमारे २०० दिवस देण्यात येते. १९९५-९६ मध्ये ५५,७७४ शाळांतील २३.८५ लाख मुलांना 'पौष्टिक आहार' देण्यात आला. १९९६-९७ मध्ये ऑक्टोबर, १९९६ पर्यंत २३.०० लाख मुलांना ह्या कार्यक्रमा अंतर्गत लाभ देण्यात आला.

ग्रामीण भागातील एकात्मिक बालविकास सेवा योजना

१२.१३. ह्या योजनेखाली अंगणवाडीमध्ये नाव नोंदविलेल्या सहा वर्षाखालील कुपोषित मुलांना आणि गरीब कुटुंबांतील गरोदर स्त्रियांना व स्तन्यदा मातांना पूरक पोषक आहार देण्यात येतो. भारत सरकारने या योजने अंतर्गत १९९५-९६ वर्षाअखेर ग्रामीण व आदिवासी भागात २९८ प्रकल्पांना मंजुरी दिलेली असून त्यापैकी राज्यशासनाने २४१ प्रकल्पांना मंजुरी दिली. मंजूर केलेल्या २४१ प्रकल्पांपैकी २२७ प्रकल्प १९९६-९७ अखेर चालू होते. ह्या २२७ प्रकल्पांपैकी ४० प्रकल्प आदिवासी भागात आहेत. १९९६-९७ मध्ये सदर २२७ प्रकल्पांतर्गत ३७,७१६ अंगणवाड्यांमध्ये ३८.१८ लाख लाभार्थ्यांची नोंदणी झाली होती. त्यापैकी ३०.९३ लाख लाभार्थ्यांना पूरक पोषण आहाराचा लाभ देण्यात आला आणि त्या करिता १३५.८६ कोटी रु. खर्च झाले. १९९७-९८ मध्ये सप्टेंबर, १९९७ पर्यंत २२९ प्रकल्पांतील ३८,६८८ अंगणवाड्यांमध्ये ३९.५४ लाख लाभार्थ्यांची नोंदणी झाली होती. त्यापैकी ३०.९३ लाख लाभार्थ्यांना पूरक पोषण आहाराचा लाभ देण्यात आला आणि त्या करिता रु. ६७.९७ कोटी खर्च झाले.

नागरी भाग

नागरी भागातील एकात्मिक बालविकास सेवा योजना

१२.१४. नागरी भागातील या प्रकल्पाखालील लाभार्थ्यांना ग्रामीण एकात्मिक बालविकास सेवा प्रकल्पांसारखाच पोषक आहार देण्यात येतो. १९९६-९७ मध्ये असे २४ प्रकल्प राज्याच्या नागरी भागात कार्यरत होते. चालू वर्षी (१९९७-९८) ऑक्टोबर, १९९७ पर्यंत २,६१० अंगणवाडी कार्यरत होत्या व २.६१ लाख लाभार्थ्यांना पूरक पोषण कार्यक्रमाचा लाभ देण्यात आला.

Rural Area

School Feeding Programme

12.12 The scheme envisages provision of supplementary nutrition to primary school going children in the age-group 6 to 11 years in standard I in multi teacher schools and standard I to IV in single teacher schools in the rural areas of the State. The programme has been extended to the children in the standard II to IV in multi-teacher schools in the tribal areas of the State. Under this scheme each beneficiary student is given 100 gm. 'Paushtik Ahar' or 150 ml. boiled milk or one boiled egg on all school days except Sundays, holidays and vacations, i.e. for about 200 days in a year. During 1995-96, 23.85 lakh school children from 55,774 schools were given 'Paushtik Ahar'. In 1996-97 upto October, 1996, 23.00 lakh school children were covered under this programme.

Integrated Child Development Services (ICDS) scheme in rural areas

12.13 Under this scheme nutritious supplementary food is given to the malnourished children below six years of age and to the pregnant women and nursing mothers belonging to poor families enrolled at Anganwadi centres. The number of ICDS projects sanctioned by the Government of India in the rural and tribal areas of the State at the end of 1995-96 was 298, out of which Government of Maharashtra has sanctioned 241 ICDS projects. Out of these 241 ICDS projects sanctioned, 227 ICDS projects were functioning at the end of 1996-97. Out of these 227 projects, 40 ICDS projects are in the tribal areas. During 1996-97, 38.18 lakh beneficiaries were enrolled at 37,716 Anganwadis in the 227 ICDS projects. Out of these, 30.93 lakh beneficiaries were supplied with supplementary nutritious food and for that an expenditure of Rs.135.86 crore was incurred. In the year 1997-98 upto September, 1997, 39.54 lakh beneficiaries were enrolled in 38,688 Anganwadis of 229 ICDS projects for supplementary nutrition. Out of these, 30.93 lakh beneficiaries were provided with supplementary nutrition and for that an expenditure of Rs.67.97 crore was incurred.

Urban Area

Integrated Child Development Services (ICDS) scheme

12.14 The beneficiaries of ICDS projects in urban areas are provided with nutritious diet as given under the ICDS programme in rural areas. During 1996-97, 24 such projects were functioning in the urban areas of the State. During the current year (1997-98) upto October, 1997, 2,610 Anganwadis were functioning and 2.61 lakh beneficiaries were benefitted under supplementary nutrition programme.

नागरी झोपडपट्ट्यांकरिता विशेष पोषण कार्यक्रम

१२.१५. या कार्यक्रमा अंतर्गत नागरी भागातील झोपडपट्ट्यात राहणाऱ्या समाजाच्या दुर्बल घटकांतील सहा वर्षाखालील मुले, गरोदर स्त्रिया व स्तन्यदा मातांना पोषक आहार, तसेच लोह व फॉलिक अॅसिडच्या गोळ्या आणि 'अ' जीवनसत्त्वाच्या मात्रा देण्यात येतात. या योजनेअंतर्गत १९९६-९७ मध्ये ऑक्टोबर, १९९६ पर्यंत ६९१ केंद्रे कार्यरत होती व १.३८ लाख लाभार्थ्यांना पौष्टिक आहार देण्यात आला.

महिलांसाठी धोरण

१२.१६. महाराष्ट्र शासनाने जून, १९९४ मध्ये 'महिलांसंबंधी धोरण' जाहीर केले. अशा प्रकारचे धोरण हे भारतात पहिलेच आहे. 'राज्य महिला आयोग' स्थापन करणारेही (जानेवारी, १९९३) महाराष्ट्र हे पहिलेच राज्य आहे. महिलांना त्यांच्या बुद्धिमत्तेचा व व्यक्तिमत्त्वाचा पूर्ण क्षमतेचा शोध घेऊन ती वृद्धिंगत करण्यात येणाऱ्या सामाजिक, आर्थिक व राजकीय अडचणी दूर करणे हा या धोरणाचा हेतू आहे. महाराष्ट्रात महिलांना जन्मजात हक्क म्हणून मालमत्तेत समान अधिकार देण्याच्या दृष्टीने हिंदू वारसा अधिनियम, १९५६ दुरुस्त करण्याचा युगारंभी बदल या धोरणात प्रस्तावित आहे. महिला कुटुंबप्रमुख असणाऱ्या बहुसंख्य कुटुंबांची मोठी संख्या विचारात घेऊन तसेच महिलांच्या विशिष्ट गरजांकडे शासकीय यंत्रणा प्रतिसादशील करावी या दृष्टीने सर्व विकास योजनांची पुनर्रचना करण्यात येणार आहे. महिलांना व्यावसायिक प्रशिक्षण, प्रगतीसाठी उपलब्ध असलेल्या संधी व पायाभूत सोयी आणि वित्त पुरवठा व बाजारपेठांच्या संधी यांची माहिती करून देण्याचेही या धोरणा अंतर्गत प्रस्तावित आहे. या धोरणाच्या शासनातील रोजगाराच्या विविध क्षेत्रात महिलांना आरक्षण देण्याची तरतूद आहे.

महिला व बालकल्याण

१२.१७. महिला व बालकांचा वेगाने व परिणामकारक विकास साधण्यासाठी महिला व बालकल्याण हा नवीन स्वतंत्र विभाग जून, १९९३ मध्ये निर्माण करण्यात आला आहे. महिलांच्या उन्नतीसाठी महत्त्वाच्या योजनाखाली केलेले कार्य खालील तक्ता क्र. १२.१ मध्ये दिले आहे.

Special Nutrition Programme for Urban Slums

12.15 Under this programme, children below six years of age and pregnant women and nursing mothers belonging to weaker sections of the community in the urban slums are provided with nutritious diet and tablets of iron and folic acid alongwith doses of Vitamin A. During 1996-97, upto October, 1996 under the scheme 691 centres were functioning in the State and 1.38 lakh beneficiaries were provided with nutritious diet.

Policy for Women

12.16 The Government of Maharashtra has declared its 'Policy for Women' in June, 1994. This policy is the first of its kind in India. The Maharashtra State was also the first State to set up a State Commission for Women in January, 1993. The policy seeks to remove the social, economic and political constraints that hinder women from exploring and enhancing the full potential of their intellect and personalities. The policy proposes epoch-making changes by amending the Hindu Succession Act of 1956, to give women coparcenary rights. Simultaneously, all development programmes are to be re-oriented, keeping in mind the large number of women-headed households and making the Government machinery responsive to the specific needs of women. The policy further proposes to provide women with vocational training, knowledge of opportunities and infrastructure available and financial and marketing avenues. The policy also provides reservation for women in various categories of employment.

Women and Child Welfare

12.17 A new department viz. Women and Child Welfare Department has been created in June, 1993, to look after the welfare of women and children with a view to ensuring their speedy and effective development. The performance under the important schemes for upliftment of women is shown in the Table No.12.1 below.

तक्ता क्रमांक/Table No. 12.1

महिलांच्या उन्नतीसाठी महत्त्वाच्या योजनांखाली १९९६-९७ मध्ये केलेले कार्य
Performance under important schemes for upliftment of women during 1996-97

अनु. क्र. Sr. No.	योजनेचे नांव	१९९६-९७ मधील खर्च (रु. लाखात) Expenditure during 1996-97 (Rs. in lakh)	लाभार्थ्यांची संख्या No. of beneficiaries	Name of the scheme
(1)	(2)	(3)	(4)	(2)
1	व्यावसायिक प्रशिक्षण घेणाऱ्या महिलांना विद्यावेतन	66.18	11,030	Award of stipend to women for vocational training
2	स्वयंरोजगार कार्यक्रमाखाली वैयक्तिक आर्थिक सहाय्य	58.64	11,728	Individual financial aid under self-employment programme
3	देवदासींचे पुनर्वसन	8.81	73	Rehabilitation of Devdasis
4	निराश्रित महिलांसाठी संस्था	144.48	515	Institute for destitutes women
5	महिला मंडळाना प्रशिक्षणासाठी अनुदान	96.60	22,740	Grant-in-aid for training to Mahila Mandal
6	माहेर योजना (सुधारित)	17.21	286	Maher Yojana (Revised)

१२.१८. राज्यात बालकल्याणाच्या दृष्टीने कार्यरत असणाऱ्या शासकीय/स्वयंसेवी संस्था (अ) बाल सुधारगृहे-५०, (ब) बहुउद्देशीय समाज केंद्रे-४, (क) बाल सदन संस्था-१०७ व बालसदन केंद्रे-३३७ व (ड) बाल मार्गदर्शन चिकित्सा केंद्रे-१० अशी होती.

गृहनिर्माण

१२.१९. नागरी लोकसंख्येतील वाढ आणि वेगाने होणारे औद्योगिकीकरण ह्या बाबी महाराष्ट्राच्या शहर व नगरांतील निवासाची समस्या अधिक बिकट होण्यास कारणीभूत आहेत. निवासाची ही समस्या काही प्रमाणात सोडविण्याचा प्रयत्न शासनाच्या विविध कार्यक्रमांतर्गत केला जात आहे.

नागरी गृहनिर्माण

१२.२०. महाराष्ट्र गृहनिर्माण व क्षेत्रविकास प्राधिकरण (म्हाडा) १९७७ मध्ये स्थापन करण्यात आले. राज्यातील निवासाची गरज भागविणे हे म्हाडाचे प्रमुख उद्दिष्ट आहे. म्हाडा हे गृहनिर्माण कार्यक्रमासाठी लागणारा निधी, हुडको व आयुर्विमा महामंडळ तसेच राज्य शासनाच्या योजनांतर्गत नियतव्ययाद्वारे मिळविते. म्हाडाने १९९६-९७ या वर्षात १,६६९ सदनिका अल्प उत्पन्न गटासाठी, ३५२ सदनिका मध्यम उत्पन्न गटासाठी आणि १,४१३ सदनिका उच्च उत्पन्न गटासाठी बांधल्या आहेत. सुरुवातीपासून मार्च, १९९७ पर्यंत म्हाडाने अल्प उत्पन्न गटासाठी व आर्थिक दृष्ट्या कमकुवत गटासाठी (गाळे+भूखंड) १,७१,८७१, मध्यम उत्पन्न गटासाठी ३०,२२३, उच्च उत्पन्न गटासाठी १६,२५८ सदनिका व झोपडपट्टी निर्मुलन कार्यक्रमांतर्गत २२,८१२ सदनिका बांधल्या आहेत. याशिवाय म्हाडाने दुकाने व व्यापारी संकुले बांधली आहेत आणि भूखंड सुद्धा विकसित करून दिले आहेत.

ग्रामीण गृहनिर्माण

इंदिरा आवास योजना

१२.२१. ग्रामीण भागातील दारिद्र्यरेषेखालील अनुसूचित जातींच्या/अनुसूचित जमातींच्या व्यक्ती / अन्य आणि मुक्त वेढबिगार व्यक्ती यांना घरकुले मोफत पुरविणे, हे इंदिरा आवास योजनेचे उद्दिष्ट आहे. ह्या योजनेसाठी निधीच्या ८० टक्के भाग केंद्रशासनाकडून आणि २० टक्के भाग राज्यशासनाकडून उचलला जातो.

१२.२२. या योजनेंतर्गत १९९६-९७ मध्ये एकूण १८५.८५ कोटी रुपयाचा निधी (यामध्ये मागील वर्षातील अखर्चीत निधीचा समावेश आहे) उपलब्ध करून देण्यात आला. तर १५५.८९ कोटी रुपये खर्च करण्यात आले. १९९६-९७ मध्ये ५७,५५६ घरकुले बांधण्याचे उद्दिष्ट निश्चित करण्यात आले होते. प्रत्यक्षात ५८,२४४ घरकुले बांधण्यात आली व ३५,८०७ घरकुलांची कामे प्रगतिपथावर होती. या योजने अंतर्गत १९९७-९८ मध्ये १०७.७३ कोटी रुपये एवढा निधी माहे जानेवारी, १९९८ अखेर उपलब्ध करून देण्यात आला. त्यापैकी माहे जानेवारी, १९९८ अखेर ७०.८० कोटी रुपये खर्च करण्यात आले. तसेच १९९७-९८ मध्ये ६१,१२२ घरकुले बांधण्याचे उद्दिष्ट निश्चित करण्यात आले. त्यापैकी जानेवारी,

12.18 Under the child welfare programme, the Government /Voluntary Institutes functioning in the State are (a) Remand Homes - 50, (b) Multipurpose Community Centres - 4, (c) Balsadan Societies - 107 and Balsadan Units - 337 and (d) Child Guidance Clinics - 10.

Housing

12.19 Growth of urban population and rapid industrialisation are the factors aggravating the housing problems in the cities and towns in Maharashtra. Efforts to solve the problems of housing to some extent are being made under the various programmes drawn up by the Government.

Urban Housing

12.20 The Maharashtra Housing and Area Development Authority (MHADA) was constituted in 1977. The main objective of the MHADA is to meet the need for housing in the State. The MHADA secures funds for housing activities from the HUDCO, LIC and plan outlays from the State Government. During 1996-97, the MHADA constructed 1,669 dwelling units for lower income group (LIG), 352 dwelling units for middle income group (MIG) and 1,413 dwelling units for higher income group (HIG). Since inception upto the end of March, 1997, the MHADA has constructed 1,71,871 dwelling units (Tenements + Plots) for economically weaker section and LIG, 30,223 dwelling units for MIG, 16,258 dwelling units for HIG and 22,812 dwelling units under Slum Clearance Programme. It has also constructed shops and commercial complexes and has given developed plots.

Rural Housing

Indira Awas Yojana (IAY)

12.21 The aim of Indira Awas Yojana is to provide houses free of cost in rural areas for those below poverty line persons belonging to Scheduled Castes/Scheduled Tribes, Others and freed bonded labourers. Under this scheme 80 per cent fund is shared by the Central Government and 20 per cent by the State Government.

12.22 The funds made available (including last year's unspent balance) for this scheme for the year 1996-97 was Rs.185.8 crore, as against this an expenditure of Rs.155.89 crore was incurred. During 1996-97, a target of construction of 57,556 houses was fixed. Upto March, 1997, a total of 58,244 houses were constructed, and construction of 35,807 houses was in progress. During the year 1997-98, the funds of Rs.107.73 crore were made available upto January, 1998 and an expenditure of Rs.70.80 crore has been incurred upto January, 1998. The target fixed for the year 1997-98 is construction of 61,122 houses. As against this upto January 1998,

१९९८ अखेर २८,६५८ घरकुले बांधण्यात आली व २९,४२६ घरकुलांचे बांधकाम प्रगतिपथावर होते.

झोपडपट्टी पुनर्वसन योजना

१२.२३. बृहन्मुंबईतील ४० लाख झोपडपट्टीवासियांना मोफत पक्की घरे देण्याची योजना महाराष्ट्र शासनाने जाहीर केली आहे. यासंबंधात नेमलेल्या अभ्यासगटाच्या बहुतांश शिफारसी शासनाने स्वीकारल्या आहेत. झोपडपट्टीवासीयांना २२५ चौ. फुटांची सदनिका मोफत पुरविणे, संक्रमण शिबिराची उभारणी व पुनर्वसनासाठी प्रोत्साहनात्मक वाढीव चटई क्षेत्र निर्देशांक देण्याची तरतूद, ही या योजनेची महत्त्वाची वैशिष्ट्ये आहेत. यासंदर्भात ' झोपडपट्टी पुनर्वसन प्राधिकरण ' ऑक्टोबर, १९९५ मध्ये स्थापन करण्यात आले. फेब्रुवारी, १९९८ अखेर झोपडपट्टी पुनर्वसन प्राधिकरणाकडे ४२१ प्रस्ताव प्राप्त झाले आहेत त्यापैकी ३४५ प्रस्तावांना मंजुरी देण्यात आली असून. त्यातील १६६ प्रस्तावांना बांधकाम सुरु करण्यास अनुमती दिली आहे. १४० प्रकल्पांतर्गत बांधकाम प्रगतिपथावर आहे.

पाणीपुरवठा

१२.२४. आठव्या पंचवार्षिक योजनेअखेर पर्यंत राज्यातील २४२ शहरात नळ पाणीपुरवठ्याची सुविधा उपलब्ध करून देण्यात आली होती. आणखी दोन शहरात पाणीपुरवठ्याच्या योजना, ११२ शहरात आवर्धन योजना व पाच शहरात मलनिःसारण योजना घेण्यात आल्या. १९९७-९८ च्या वार्षिक योजनेत नागरी पाणीपुरवठा योजना व स्वच्छता कार्यक्रम यासाठी ४४४.२४ कोटी रुपये नियतव्ययाची तरतूद करण्यात आली आहे.

१२.२५. भारत सरकारने आणि राज्य शासनाने पिण्याचे पाणीपुरवठा कार्यक्रमास अत्यंत उच्च अग्रक्रम दिला आहे आणि इ.स २००० पर्यंत राज्यातील सर्व जनतेस पिण्याच्या पाण्याची सुविधा उपलब्ध करून देण्याचे ठरविले आहे. या कार्यक्रमाचा ' वीस कलमी कार्यक्रमात ', तसेच ' राष्ट्रीय किमान गरजा कार्यक्रमात ' अंतर्भाव केला आहे. ग्रामीण भागातील पिण्याच्या पाणीपुरवठा योजने अंतर्गत गावातील पिण्याच्या पाण्याचे स्रोत, भूप्रदेश व लोकसंख्या यानुसार नळ पाणीपुरवठा, विंधण विहिरी अथवा विहिरी अशा सोयी पुरविण्यात येतात.

१२.२६. राज्यात दि. १ एप्रिल, १९९७ रोजी २६,२६६ गावे व २३,८९९ वाड्या पिण्याच्या पाण्याबाबत समस्याग्रस्त होत्या. आठव्या पंचवार्षिक योजनेच्या कालावधीत २७,५०१ गावे/वाड्यातील पाण्याच्या समस्या हाताळण्यात आल्या. १९९७-९८ मध्ये डिसेंबर, १९९७ पर्यंत १,३६५ गावे/वाड्यातील पाण्याच्या समस्या हाताळण्यात आल्या. १९९७-९८ च्या वार्षिक योजनेत ग्रामीण पाणीपुरवठा व स्वच्छता कार्यक्रमासाठी २६७.०९ कोटी रुपये नियतव्ययाची तरतूद करण्यात आली आहे.

१२.२७. राज्यामध्ये दरवर्षी अपुऱ्या पावसामुळे बऱ्याच गावात पिण्याच्या पाण्याची तीव्र टंचाई निर्माण होते. अशा गावात शासनाला तातडीच्या पाणीपुरवठा योजना हाती घ्याव्या लागतात. हा कार्यक्रम राबविण्याबाबतचे व संनियंत्रण करण्याबाबतचे पुरेसे अधिकार शासनाने जिल्हाधिकार्यांना दिलेले आहेत. ऑक्टोबर, १९९६ ते सप्टेंबर, १९९७ ह्या

28,658 houses were constructed and the construction of 29,426 houses was in progress.

Slum Rehabilitation Scheme

12.23 The Government of Maharashtra has announced a scheme for providing of free flats to 40 lakh population living in slum areas in Brihanmumbai. The majority recommendations of the study group appointed for this purpose have been accepted by the Government. The provision of 225 sq. feet free flat to the slum residents, construction of transit camps and provision of additional floor space index for encouraging the rehabilitation component are the important features of this scheme. In this connection the Slum Rehabilitation Authority has been set up in October, 1995. Upto end of February, 1998, the Slum Rehabilitation Authority has received 421 proposals. Out of these, 345 proposals have been sanctioned, of which 166 proposals were given permission for construction. The construction work is in progress in respect of 140 proposals.

Water Supply

12.24 By the end of Eighth Five Year Plan, 242 towns in the state were provided with piped water supply facility. The water supply schemes for two more towns, augmentation scheme for 112 towns and sewerage schemes for five towns were taken up. An outlay of Rs. 444.24 crore is earmarked for urban water supply and sanitation programme in Annual Plan 1997-98.

12.25 The Government of India and the State Government have accorded very high priority to the drinking water supply programme and have decided to provide drinking water facilities to all citizens in the State by the year 2000 A.D. This programme has been included in the '20-Point Programme' and also in the 'National Minimum Needs Programme'. The rural drinking water supply schemes are implemented by providing piped water supply, borewells, dug wells depending on source of water, terrain and population of the village.

12.26 As on 1st April, 1997, there were 26,266 villages and 23,899 wadis having problems of drinking water in the State. During the Eighth Five Year Plan 27,501 villages/wadis were tackled. During 1997-98, 1,365 villages/wadis were tackled upto December, 1997. An outlay of Rs. 267.09 crore is earmarked for rural water supply and sanitation programme in the Annual Plan 1997-98.

12.27 Due to inadequacy of rainfall, acute scarcity of drinking water arises in number of villages in the State every year. The Government has to take emergency water supply schemes in these villages. The District Collectors have been given adequate powers for execution and monitoring

कालावधीत हा कार्यक्रम राबविण्यात आलेली गावे/वाड्यांची योजनानिहाय संख्या खालील तक्ता क्र. १२.२ मध्ये दिली आहे.

of this programme. The schemewise number of villages/wadis covered under this programme during the period October,1996 to September, 1997 are shown in the Table No.12.2 below.

तक्ता क्रमांक/Table No. 12.2

तातडीच्या पाणीपुरवठा योजना राबविण्यात आलेली गावे/वाड्यांची ऑक्टोबर, १९९६ ते सप्टेंबर, १९९७ पर्यंतची योजना निहाय संख्या.

Schemewise number of villages/Wadis covered under emergency water supply scheme during

October,1996 to September, 1997.

अ.क्र.	योजना	संख्या	गावे	वाड्या	
Sr.		Number	Villages	Wadis	Name of the scheme
No.					
(1)	(2)	(3)	(4)	(5)	(2)
1.	नवीन विधण विहिरी बांधणे	9,387	4,899	2,841	Construction of new borewells
2.	नळ पाणीपुरवठा योजनेअंतर्गत विशेष दुरुस्त्या	1,403	1,323	138	Special repairs to piped water schemes
3.	विधण विहिरीच्या विशेष दुरुस्त्या	2,784	1,961	283	Special repairs under borewells
4.	तात्पुरत्या पूरक नळपाणी पुरवठा योजना	589	574	24	Temporary supplementary piped water schemes

टँकरमुक्त महाराष्ट्र

१२.२८. इ.स. २००० पर्यंत राज्यातील सर्व गावे/वाड्यांना पिण्याचे स्वच्छ व पुरेसे पाणी पुरविण्याचा शासनाचा निर्धार आहे. राज्यातील ज्या गावांना टँकर/बैलगाडीद्वारे पाणीपुरवठा केला जातो, त्या गावांना टप्प्याटप्प्याने टँकरमुक्त करण्याचेही शासनाने ठरविले आहे. त्यास अनुसरून १९९६-९७ मध्ये 'टँकरमुक्त महाराष्ट्र' हा कार्यक्रम राबविण्यात आला. १९९६-९७ पासून पाच जिल्हे टँकरमुक्त करण्याचे लक्ष्य ठरविले होते. त्यापैकी चार जिल्हे मार्च, १९९७ पर्यंत टँकरमुक्त करण्यात आले असून उर्वरित जिल्हा मार्च, १९९८ पर्यंत टँकरमुक्त होईल. याशिवाय १९९७-९८ मध्ये सहा जिल्हे टँकरमुक्त करण्याचे ठरविण्यात आले असून त्यानुसार कार्यवाही चालू आहे. उर्वरित १८ जिल्हांपैकी दरवर्षी नऊ जिल्हे अनुक्रमे १९९८-९९ व १९९९-२००० या वर्षी टँकरमुक्त करण्याचे ठरविले आहे. या कार्यक्रमांतर्गत १५ फेब्रुवारी, १९९८ पर्यंत एकूण ६०९ गावे/वाड्यातील पाण्याची समस्या हाताळण्यात आली असून ८२० गावे/वाड्यातील कामे प्रगतीपथावर आहेत. या कार्यक्रमांतर्गत १९९६-९७ व १९९७-९८ (फेब्रुवारी, १९९८ पर्यंत) अनुक्रमे ११.०६ कोटी रुपये व ४५.३४ कोटी रुपये खर्च करण्यात आले.

पर्यावरण विभाग (हवा व जल प्रदूषण प्रतिबंध)

१२.२९. गेल्या काही दशकात प्रामुख्याने औद्योगिक क्षेत्रात झालेल्या वाढीमुळे भारतीय अर्थव्यवस्थेची वाढ वेगाने झाली आहे. त्याचबरोबर मोठ्या प्रमाणावरील औद्योगिक प्रदूषणामुळे नैसर्गिक पर्यावरणाचा नाश

Tanker free Maharashtra

12.28 The State Government has resolved to supply clean and sufficient drinking water to all the villages/wadis by the year 2000 A.D. The Government has also decided that the villages which are supplied water through tankers/bullock carts will be made tanker free in phases. In pursuance of this decision, 'Tanker free Maharashtra' programme was implemented from the year 1996-97. A target to make five districts 'tanker free' was fixed in the year 1996-97, out of which, upto March, 1997, four districts have been made 'tanker free' and the remaining one district is expected to be made 'tanker free' by March, 1998. It has been decided to make additional six districts 'tanker free' during the year 1997-98 and accordingly, action is being taken. Of the remaining 18 districts, nine districts each will be made 'tanker free' in the years 1998-99 and 1999-2000 respectively. Under this scheme upto 15th February, 1998, a total of 609 villages/wadis were tackled and works in 820 villages/wadis was in progress. During 1996-97 and 1997-98, (upto February, 1998) an expenditure of Rs.11.06 crore and Rs.45.34 crore was incurred respectively.

Environment department (Prevention of Air and Water Pollution)

12.29 The Indian Economy has grown at a rapid pace during the last few decades with industry as important constituent of growth. At the same time

होत आहे. महाराष्ट्र शासनाने याविषयाचे महत्त्व विचारात घेऊन पर्यावरण हा एक स्वतंत्र विभाग १९८५ मध्ये निर्माण केला आहे. तथापि त्या आधीपासूनच महाराष्ट्र शासनाने 'महाराष्ट्र जल प्रदूषण व प्रतिबंध अधिनियम, १९६९' अन्वये १९७० मध्ये स्थापन केलेले 'महाराष्ट्र प्रदूषण नियंत्रण मंडळ' कार्यरत आहे. मंडळ खालील महत्त्वाच्या पर्यावरण अधिनियमाची अंमलबजावणी करते.

- (१) जल (प्रदूषण प्रतिबंध व नियंत्रण) अधिनियम, १९७४, १९७८ व १९८८ च्या सुधारणासह.
- (२) जल (प्रदूषण प्रतिबंध व नियंत्रण) अधिनियम, १९७७, १९९२ च्या सुधारणासह.
- (३) वायू (प्रदूषण प्रतिबंध व नियंत्रण) अधिनियम, १९८१, १९८७ च्या सुधारणासह.
- (४) पर्यावरण (संरक्षण) अधिनियम, १९८६

१२.३०. जल व वायू प्रदूषणाबाबत मंडळ सर्व प्रमुख कारखान्यांकडून विविध बाबींवर माहिती गोळा करते. तसेच त्यावर नियमित देखरेखही ठेवते. मंडळाने जल व वायू प्रतिबंध अधिनियमाखाली १९९५-९६ मध्ये ७,४७० विविध उद्योगांना स्थापना व विस्ताराबाबत अनुमती दिली. त्या तुलनेत १९९४-९५ मध्ये ९,०६४ इतक्या उद्योगांना अनुमती देण्यात आली होती. मंडळाने १९९६-९७ मध्ये ७,८७२ विविध उद्योगांना राज्यात अनुमती दिली. १९९७-९८ मध्ये सप्टेंबर, १९९७ पर्यंत मंडळाने ३,६६४ विविध उद्योगांना अनुमती दिली आहे. अधिनियमातील तरतुदीनुसार मंडळ उद्योगांकडून वापरलेल्या पाण्याकरिता पाणीपट्टी वसूल करते. १९९६-९७ मध्ये मंडळाने पाणीपट्टी म्हणून ८.१७ कोटी रु. वसूल केले होते. त्या तुलनेत १९९५-९६ मध्ये १०.९६ कोटी रुपये वसूल केले होते.

the natural environment is being damaged by extensive pollution by industries. Considering the importance of this subject, the Government of Maharashtra has created a separate department for Environment in 1985. However, well before that 'Maharashtra Pollution Control Board' constituted in 1970 under 'Maharashtra Prevention of Water Pollution Act, 1969' has been in force in the State. The Board implements following environmental enactments.

- (1) Water (Prevention & Control of Pollution) Act, 1974 amended in 1978, 1988.
- (2) Water (Prevention & Control of Pollution) Cess Act, 1977 amended in 1992
- (3) Air (Prevention & Control of Pollution) Act, 1981 amended in 1987
- (4) Environment (Protection) Act, 1986

12.30 The Board collects data on various aspects of water and air pollution from all major establishments in the State and regularly monitors them. During 1995-96 the board issued 7,470 consents to establish or expansion to various industries under water and air pollution prevention Act, as against 9,064 consents issued during 1994-95. During 1996-97, Board has issued 7,872 consents to various industries in the State. During 1997-98 up to September, 1997, the Board has issued 3,664 consents to various industries in the State. As per the provision under the Act, the Board collects water cess from the industries on the basis of consumption of water. During 1996-97 water cess of Rs. 8.17 crore was collected as against Rs. 10.96 crore collected during 1995-96.

१३. नागरी पुरवठा

सार्वजनिक वितरण व्यवस्था

१३.१ सार्वजनिक वितरण व्यवस्था ही काही जीवनावश्यक वस्तू परवडणाऱ्या किंमतीत उपलब्ध करून देण्याचे प्रमुख साधन आहे. आता तर ती दारिद्र्य निर्मुलनासाठीच्या धोरणातील एक महत्त्वाचे अंग बनली आहे.

१३.२ राज्यात सार्वजनिक वितरण व्यवस्थेमार्फत तांदूळ, गहू, साखर, खाद्य तेल आणि घासलेट यांचे वितरण १९९७-९८ वर्षामध्ये चालू राहिले. ऑक्टोबर, १९९५ पासून राज्यात सार्वजनिक वितरण व्यवस्थेमार्फत, उपलब्धतेच्या अधीन राहून, तूर डाळ वितरित करण्यात येत होती. तूर डाळ उपलब्ध नसल्यास चणा डाळ किंवा मसूर डाळ वितरित करण्यात येत होती. सध्या सार्वजनिक वितरण व्यवस्थेमार्फत चणा डाळीचे वितरण करण्यात येत आहे.

१३.३ राज्यातील अधिकृत शिधावाटप/रास्त भाव दुकानांची संख्या ऑक्टोबर, १९९७ अखेर ४२,७१६ होती. त्यापैकी ३१,८१८ ग्रामीण भागात व १०,८९८ शहरी भागात होती. १९९७-९८ मध्ये सार्वजनिक वितरण व्यवस्थेमार्फत धान्यवाटपाचे परिमाण दरमहा दरडोई ८ किलोग्रॅम इतके असून त्याची कमाल मर्यादा प्रति पुरवठा पत्रिका ३० किलोग्रॅम इतकी आहे.

पुनर्रचित सार्वजनिक वितरण व्यवस्था

१३.४ केंद्र शासनाने एकात्मिक आदिवासी विकास प्रकल्प आणि अवर्षण प्रवण क्षेत्र प्रकल्प यांच्या क्षेत्रांत सार्वजनिक वितरण व्यवस्था बळकट करण्याच्या दृष्टीने 'पुनर्रचित सार्वजनिक वितरण व्यवस्था' हा कार्यक्रम १९९२ मध्ये सुरू केला होता. या कार्यक्रमांतर्गत केंद्र शासनाकडून सर्वसाधारण सार्वजनिक वितरण व्यवस्थेअंतर्गत किंमतीपेक्षा प्रति क्विंटल ५० रुपये कमी किंमतीने गव्हाचा व तांदळाचा पुरवठा होत होता. लक्ष्य निर्धारित सार्वजनिक वितरण व्यवस्थेची अंमलबजावणी सुरू झाल्यापासून केंद्र शासनाने वरील कमी किंमतीत गहू व तांदूळ देणे बंद केले आहे. केंद्र शासनाकडून कमी किंमतीत अन्न धान्य पुरवठा बंद झाला तरी राज्य शासनाने अनुदानाचा अतिरिक्त बोजा सहन करून पुनर्रचित सार्वजनिक वितरण व्यवस्था क्षेत्रात गहू व तांदूळ यांचे कमी किरकोळ किंमतीतील वितरण चालू ठेवले आहे. या कार्यक्रमाची अंमलबजावणी राज्यातील ११४ तालुक्यात करण्यात येत आहे. पुनर्रचित सार्वजनिक वितरण व्यवस्थेचा एक भाग म्हणून शासनाने नेहमीचा लोकसंख्येचा निकष शिथिल करून आवश्यक तेथे स्वतंत्र महसुली गावात रास्त भाव दुकान उघडण्याचा निर्णयही घेतला. या कार्यक्रमांतर्गत क्षेत्रात सुमारे १२,२०० रास्त भाव दुकाने कार्यरत आहेत. सार्वजनिक वितरण व्यवस्थेअंतर्गत असलेल्या गहू, तांदूळ, साखर, पामोलिन तेल इत्यादी नेहमीच्या वस्तूशिवाय 'पुनर्रचित सार्वजनिक वितरण व्यवस्था' अंतर्गत क्षेत्रात चहा पावडर, आयोजिनयुक्त मीठ, धुण्याचा साबण, स्नानाचा साबण या वस्तूसुद्धा वितरित करण्यात येत आहेत.

विशेष अनुदानित सार्वजनिक वितरण योजना

१३.५ आदिवासीची क्रयशक्ती अपुरी असल्यामुळे राज्य शासनाने राज्यातील आदिवासी क्षेत्रांकरिता 'विशेष अनुदानित सार्वजनिक वितरण

13. CIVIL SUPPLIES

Public Distribution System

13.1 The Public Distribution System(PDS) has been a major instrument for ensuring availability of certain essential commodities at affordable prices. It has now become an important constituent of the strategy for the poverty eradication.

13.2 The distribution of rice, wheat, sugar, edible oil and kerosene through the Public Distribution System (PDS) was continued during the year 1997-98 in the State. Since October, 1995, tur dal was being distributed through PDS in the State, subject to its availability. If tur dal was not available, either gram dal or masur dal was distributed. At present, gram dal is being distributed through PDS.

13.3 The number of authorised ration/fair price shops in the State at the end of October, 1997 was 42,716 of which 31,818 were in the rural areas and 10,898 were in the urban areas. The monthly quantum of foodgrains for distribution through the Public Distribution System during 1997-98 is 8 kg. per person, with maximum limit of 30 kg. per supply card.

Revamped Public Distribution System

13.4 With a view to strengthening the PDS in the Integrated Tribal Development Project (ITDP) and the Drought Prone Area Project (DPAP) areas, the Central Government had launched 'Revamped PDS(RPDS)' programme in 1992. Under RPDS, the Government of India was supplying wheat and rice at a price less by Rs.50 per quintal than the prices prevailing under the general PDS. After introduction of TPDS, the Government of India discontinued the supply of wheat and rice at the above concessional rates. However, in spite of discontinuation of these concessional rates by the Government of India, the State Government has continued to maintain the subsidised retail prices of wheat and rice in these areas by bearing the extra burden on account of subsidy. The RPDS is being implemented in 114 talukas of the State. As a part of the RPDS, the Government also decided to open fair price shops in the independent revenue villages wherever necessary by relaxing regular norm of population. At present, the number of fair price shops functioning in the areas covered under 'Revamped PDS' is about 12,200. In addition to the regular PDS commodities such as wheat, rice, sugar, palmolein oil etc., the commodities viz. tea powder, iodised salt, washing soap, toilet soap are also being distributed in the areas covered under RPDS.

Specially Subsidised Public Distribution Scheme

13.5 Having regard to the inadequate purchasing power of the tribals, the State Government

योजना ' नोव्हेंबर, १९९२ मध्ये सुरू केली असून ही योजना १४ जिल्ह्यांतील ६८ तालुक्यांत राबविण्यात येत आहे. ह्या योजनेअंतर्गत खालील वस्तू कमी केलेल्या किंमतीत व त्यांच्यासमोर दर्शविलेल्या परिमाणानुसार वितरित करण्यात येतात.

launched in November, 1992 a scheme known as 'Specially Subsidised Public Distribution Scheme' for the tribal areas in the State, which is being implemented in 68 talukas of 14 districts. Under this scheme, the following commodities are distributed at lower prices and as per the quantum shown against them.

तक्ता क्रमांक/ TABLE No. 13.1

एकात्मिक आदिवासी विकास प्रकल्प क्षेत्रात विशेष अनुदानित सार्वजनिक वितरण योजनेअंतर्गत वितरित केल्या जाणाऱ्या वस्तूंचे परिमाण व त्यांच्या किरकोळ विक्रीची किंमत

Quantum and retail selling prices of commodities distributed under Specially Subsidised Public Distribution Scheme in ITDP areas

अनु- क्रमांक Serial No. (1)	वस्तू (2)	प्रति पुरवठा पत्रिका दरमहा परिमाण (किलोग्रॅममध्ये) Quantum per supply card per month (in kg.) (3)	किरकोळ विक्रीची प्रति किलोग्रॅम किंमत (रु.) Retail selling price per kg. (Rs.) (4)	Commodity (2)
1	गहू	30	3.00	Wheat
2	तांदूळ		4.40 to 5.50	Rice
3	ज्वारी		1.75	Jowar
4	तूर डाळ	1	12.00	Tur dal
5	चनाडाळ	1	8.00	Gram dal
6	पामोलिन तेल	1	27.00 25.00 (per litre)	Palmolein oil
7	आयोडिनयुक्त मीठ	1	1.65	Iodised salt
8	चहा पावडर	3 (प्रत्येकी १०० ग्रॅमची पाकिटे) (Packets of 100 gm each)	10.40 (प्रति/per 100ग्रॅम/gm)	Tea powder
9	स्नानाचा साबण	2 (प्रत्येकी १०० ग्रॅमच्या वड्या) (Cakes of 100 gm each)	3.40 (प्रति वडी/per cake)	Toilet soap
10	धुण्याचा साबण	2 (प्रत्येकी १२५ ग्रॅमच्या वड्या) (Cakes of 125 gm each)	2.40 (प्रति वडी/per cake)	Washing soap

द्वार वितरण योजना

१३.६ विशेष अनुदानित सार्वजनिक वितरण व्यवस्थेचा एक भाग म्हणून 'द्वार वितरण योजना' राज्यातील आदिवासी भागात राबविण्यात येत आहे. या योजनेअंतर्गत शासकीय गोदामापासून रास्त भाव दुकानापर्यंत वस्तूंची वाहतूक शासकीय वाहनांचा वापर करून व शासकीय खर्चाने केली जाते. सध्या या योजनेअंतर्गत सुमारे ५,००० रास्त भाव दुकाने समाविष्ट आहेत व त्यासाठी १५३ वाहने वापरली जातात. अमरावती जिल्हा वगळता राज्यातील इतर आदिवासी भागात ही योजना महाराष्ट्र राज्य सहकारी आदिवासी विकास महामंडळ व अमरावती जिल्ह्यात विदर्भ सहकारी पणन संस्था यांच्या मार्फत राबविली जाते आणि त्यासाठी या दोन्ही संस्थांकडे १५३ वाहने सुपूर्द करण्यात आलेली आहेत. या संस्थांना वाहने चालविणे, ती सुस्थितीत ठेवणे, त्यांची दुरुस्ती करणे आणि सुटे भाग बदलून घेणे, इंधनावरील खर्च, चालकाचे वेतन इत्यादीवरील खर्च भागविणे शक्य व्हावे यासाठी वाहतूक केलेल्या वस्तूंच्या वजनाच्या प्रमाणात प्रति किंवल नऊ रुपये या दराने रक्कम दिली जाते.

Door Step Delivery Scheme

13.6 As a part of Specially Subsidised PDS, the 'Door Step Delivery Scheme' is being implemented in the tribal areas of the State. Under this scheme, the transportation of commodities from Government godowns to fair price shops is carried out by using Government vehicles and at Government cost. At present the scheme covers nearly 5,000 fair price shops with the help of 153 vehicles. In the tribal areas of the State, excluding Amravati district, the scheme is being implemented through the Maharashtra State Co-operative Tribal Development Corporation and in Amravati district through Vidarbha Co-operative Marketing Society. All the 153 vehicles have been handed over to these two agencies for the said purpose. To enable these agencies to meet the running cost, maintenance, repairs and replacement cost, cost on fuel, salaries of drivers etc., an amount of Rs.9 per quintal of transported commodities is reimbursed to these agencies.

सार्वजनिक वितरण व्यवस्थेअंतर्गत पाच शिधावस्तूंच्या किंमती स्थिर ठेवणे

१३.७ जीवनावश्यक वस्तूंच्या वाढत्या किंमतींपासून राज्यातील जनतेस व विशेषतः गरीब जनतेस दिलासा देण्यासाठी सार्वजनिक वितरण व्यवस्थेअंतर्गत वितरित होणाऱ्या गहू, तांदूळ, साखर, खाद्य तेल व डाळ या पाच शिधावस्तूंच्या किरकोळ किंमती १ जून, १९९५ पासून पुढील पाच वर्षांच्या कालावधीकरिता राज्य शासनाने स्थिर ठेवल्या आहेत. सार्वजनिक वितरण व्यवस्थेअंतर्गत वितरित होणाऱ्या या पाच वस्तूंच्या किरकोळ विक्रीच्या किंमती १ जून, १९९५ रोजीच्या पातळीवर स्थिर ठेवल्या असून त्या तक्ता १३.२ मध्ये दर्शविल्या आहेत.

Freezing of prices of five Commodities under PDS

13.7 With a view to giving relief from rising prices of essential commodities to the people in the State, especially to the poor people, the State Government has frozen the retail prices of wheat, rice, sugar, edible oil and dal being distributed under PDS with effect from 1st June, 1995 for a period of five years. The retail selling prices of these five commodities under PDS are frozen at the level prevalent as on 1st June, 1995 and are as shown in Table 13.2 below:

तक्ता क्रमांक/ TABLE No. 13.2

सार्वजनिक वितरण व्यवस्थेअंतर्गत किंमती स्थिर ठेवण्यात आलेल्या पाच वस्तूंच्या किरकोळ विक्रीच्या किंमती
Retail selling prices of five commodities distributed through PDS for which the prices are frozen.

अनुक्रमांक Serial No.	वस्तू/प्रत (2)	किंमत (रुपये) प्रति किलोग्रॅम १ जून, १९९५ पासून Price (Rs.) per kg. from 1st June, 1995			Commodity/Variety (2)	
		सर्वसाधारण सार्वजनिक वितरण व्यवस्था क्षेत्रे General PDS areas	अवर्षण प्रवण प्रकल्प क्षेत्रे DPAP areas	विशेष अनुदानित सार्वजनिक वितरण व्यवस्था क्षेत्रे Specially subsidised PDS areas		
(1)	(2)	(3)	(4)	(5)	(2)	
1	तांदूळ—				Rice—	
	अत्युत्तम	...	7.90	7.25	5.50	Superfine
	उत्तम	...	7.50	7.00	5.20	Fine
	साधारण	...	6.60	6.00	4.40	Common
2	गहू	...	5.00	4.00	3.00	Wheat
3	खाद्यतेल	...	32.00	32.00	27.00	Edible oil
4	तूर डाळ	...	26.00	18.00	12.00	Tur dal
5	साखर	...	9.05	9.05	9.05	Sugar

लक्ष्य निर्धारित सार्वजनिक वितरण व्यवस्था

१३.८ केंद्र शासनाने किमान सामायिक कार्यक्रमांतर्गत, गरिबांना केंद्र स्थानी मानून सार्वजनिक वितरण व्यवस्था सुधारित करण्याचा निर्णय घेतला व त्यानुसार 'लक्ष्य निर्धारित सार्वजनिक वितरण व्यवस्था' लागू केली. या व्यवस्थेखाली दारिद्र्य रेषेखालील पात्र कुटुंबांना दरमहा प्रति पुरवठा पत्रिकेमागे १० किलो अन्नधान्य (गहू व तांदूळ) सार्वजनिक वितरण व्यवस्थेअंतर्गत किंमतीच्या सुमारे निम्म्या दराने वितरित करावयाचे आहे. ही व्यवस्था संपूर्ण राज्यात दिनांक १ जून, १९९७ पासून राबविली जात आहे. केंद्र शासनाने महाराष्ट्र राज्याकरिता दारिद्र्य रेषेखालील कुटुंबांची संख्या ६०.४५ लाख निश्चित केलेली आहे. या व्यवस्थेखालील पात्र कुटुंबांच्या पुरवठा पत्रिकांवर 'तूतास पात्र' असे शिक्के मारण्यात आलेले आहेत. या कुटुंबांना नवीन खास पुरवठा पत्रिका देण्यात येणार आहेत. या व्यवस्थेअंतर्गत देण्यात येत असलेल्या गहू व तांदूळ यांच्या किरकोळ विक्री किंमती अनुक्रमे रूपये ३.०० प्रति किलो व रूपये ४.०० प्रति किलो आहेत.

रास्त भावाच्या दुकानांनी केलेली उचल

१३.९ राज्यातील रास्त भाव दुकानांनी १९९७ या कॅलेंडर वर्षात केलेली तांदळाची उचल ५.७९ लाख टन होती तर आधीच्या कॅलेंडर

Targetted Public Distribution System

13.8 Under the Common Minimum Programme, the Government of India decided to streamline the PDS with the focus on the poor and accordingly has introduced 'Targetted Public Distribution System (TPDS)'. Under this system, 10 kg. of foodgrains (wheat and rice) per supply card per month are to be distributed at nearly half the general PDS prices to the eligible "Below Poverty Line(BPL)" families. This system is being implemented throughout the State with effect from 1st June, 1997. The Government of India has fixed the number of BPL families for Maharashtra at 60.45 lakh. The supply cards of eligible families have been stamped as 'presently eligible' under this system. New special supply cards are going to be issued to these families. The retail prices of wheat and rice supplied under this system are Rs.3.00 per kg. and Rs.4.00 per kg. respectively.

Offtake by Fair Price Shops

13.9 The offtake of rice by fair price shops in the State for the calendar year 1997 was 5.79 lakh tonnes

वर्षात ती ५.८२ लाख टन होती. या कालावधीतील गव्हाची उचल ९.०४ लाख टन होती तर आधीच्या कॅलेंडर वर्षात ती ९.२७ लाख टन होती. १९९६ द्या वर्षात राज्यातील पुनर्रचित सार्वजनिक वितरण व्यवस्थेअंतर्गत क्षेत्रात तांदळाची व गव्हाची उचल अनुक्रमे १.७१ लाख टन व २.६५ लाख टन झाली होती. जानेवारी, १९९७ ते मे, १९९७ पर्यंत या क्षेत्रातील तांदळाची व गव्हाची उचल अनुक्रमे ०.७० लाख टन व ०.८१ लाख टन झाली.

अन्नधान्याचे नियतन

१३.१० भारत सरकारने राज्य शासनाला सार्वजनिक वितरण व्यवस्थेअंतर्गत वितरित करण्यासाठी भारतीय अन्न महामंडळामार्फत तांदळाचे व गव्हाचे नियतन करणे चालू ठेवले. राज्यास १९९७ मध्ये ६.६३ लाख टन तांदळाचे व १०.४५ लाख टन गव्हाचे नियतन करण्यात आले. त्यापैकी लक्ष्य निर्धारित सार्वजनिक वितरण व्यवस्थेअंतर्गत जून, १९९७ ते डिसेंबर, १९९७ पर्यंत १.४८ लाख टन तांदूळ व २.७५ लाख टन गहू राज्यास प्राप्त झाला. आधीच्या वर्षी म्हणजे १९९६ मध्ये भारत सरकारने राज्य शासनाला ८.५८ लाख टन तांदळाचे व ९.६० लाख टन गव्हाचे नियतन केल होते.

आधारभूत किंमत योजना

१३.११ राज्य शासनाने पूर्वीप्रमाणेच १९९७-९८ मध्येही महाराष्ट्र राज्य सहकारी पणन महासंघामार्फत आधारभूत किंमत योजनेअंतर्गत भात, सर्वसाधारण दर्जाची (एफएक्यू) ज्वारी, बाजरी व मका खरेदी करण्याची व्यवस्था केली आहे. १९९७-९८ च्या हंगामाकरिता भाताच्या श्रेणी अ व साधारण प्रतीसाठी ठरवून दिलेल्या आधारभूत किंमती प्रति क्विंटल अनुक्रमे ४५५ रुपये व ४१५ रुपये अशा आहेत. आधीच्या हंगामाकरिता या किंमती अत्युत्तम, उत्तम व साधारण प्रतीसाठी प्रति क्विंटल अनुक्रमे ४१५ रुपये, ३९५ रुपये व ३८० रुपये अशा होत्या. सर्वसाधारण दर्जाच्या ज्वारी, बाजरी व मक्याची १९९७-९८ च्या हंगामाकरिता आधारभूत किंमत प्रति क्विंटल ३६० रुपये इतकी आहे. आधीच्या हंगामाकरिता सर्वसाधारण दर्जाच्या ज्वारी, बाजरी व मक्याकरिता आधारभूत किंमती प्रति क्विंटल अनुक्रमे रुपये ३१०, रुपये ३१० व रुपये ३२० अशा होत्या.

भात गिरणी धारकांकडून सक्तीची तांदूळ वसुली

१३.१२. महाराष्ट्र राईस (लेव्ही ऑन राईस मिलर्स) आदेश, १९८९ (राज्य आदेश) हा आदेश अत्यावश्यक वस्तू अधिनियम, १९५५ अंतर्गत काढण्यात आला आहे. या आदेशान्वये राज्यातील भात गिरण्यांनी, हलर सोडून, त्यांनी भरडाई केलेल्या तांदळाच्या ३० टक्के लेव्ही विहित किंमतीने शासनाला द्यावयाची असते. तथापि शेतकऱ्यांसाठी आणि शेत मजुरांसाठी करण्यात आलेली खावटी भरडाई काही प्रमाणात लेव्ही मुक्त आहे. त्यानुसार १९९६-९७ च्या हंगामामध्ये राज्यात एकूण ३२,३८० टन लेव्ही तांदळाची वसुली झाली होती. १९९७-९८ च्या हंगामात २८ फेब्रुवारी, १९९८ पर्यंत २१,९८२ टन लेव्ही तांदळाची वसुली झाली.

नियंत्रित (लेव्ही) साखर

१३.१३ जानेवारी, १९९६ पासून महाराष्ट्राला भारत सरकारकडून सार्वजनिक वितरण व्यवस्थेअंतर्गत वाटपाकरिता मिळणारे नियंत्रित साखरेचे

as against 5.82 lakh tonnes during the previous calendar year. In the case of wheat offtake for the calendar year 1997 was 9.04 lakh tonnes as against 9.27 lakh tonnes during the previous calendar year. During 1996 the offtake of rice and wheat in RPDS areas of the State were 1.71 lakh tonnes and 2.65 lakh tonnes respectively. From January, 1997 to May, 1997 the offtakes of rice and wheat in RPDS areas were 0.70 lakh tonnes and 0.81 lakh tonnes respectively.

Allotment of Foodgrains

13.10 The Government of India continued to allot rice and wheat to the State Government through the Food Corporation of India (FCI) for distribution under the PDS. During 1997, the allotments were 6.63 lakh tonnes of rice and 10.45 lakh tonnes of wheat. Out of this, under TPDS from June, 1997 to December, 1997 the State received 1.48 lakh tonnes of rice and 2.75 lakh tonnes of wheat. In the previous year i.e. in 1996, the Government of India had allotted 8.58 lakh tonnes of rice and 9.60 lakh tonnes of wheat to the State.

Support Price Scheme

13.11 As in the past, in 1997-98 also the State Government has made arrangements to purchase paddy, Fair Average Quality (FAQ) of jowar, bajra and maize under Support Price Scheme through the Maharashtra State Co-operative Marketing Federation. The support prices fixed per quintal for grade A and common varieties of paddy for the 1997-98 season are Rs. 455 and Rs.415 respectively. The support prices fixed per quintal for superfine, fine and common varieties of paddy for previous year were Rs.415, Rs.395 and Rs.380 respectively. The support price of FAQ of jowar, bajra and maize for 1997-98 season is Rs.360 per quintal. The support prices fixed per quintal for FAQ of jowar, bajra and maize for previous season were Rs.310, Rs.310 and Rs.320 respectively.

Levy on Rice Millers

13.12 Maharashtra Rice (Levy on Rice Millers) Order, 1989 (State Order) is issued under Essential Commodities Act, 1955. As per this order, the rice millers in the State, except hullers, are required to pay 'at a fixed price' levy of 30 per cent of rice milled by them. However, khavti milling for cultivators and agricultural labourers are exempted from payment of levy to some extent. Accordingly, during 1996-97 season, 32,380 tonnes levy rice was collected in the State. During 1997-98 upto 28th February, 1998 the quantity of levy rice collected was 21,982 tonnes.

Controlled (Levy) Sugar

13.13 Since January, 1996 onwards the monthly allocation of levy sugar quota for Maharashtra by

मासिक नियतन ३३,५५० टन असून ते १९९१ च्या जनगणनेनुसारच्या लोकसंख्येवर आधारित आहे. डिसेंबर, १९९६ ते मे, १९९७ या कालावधीकरिता भारत सरकारकडून मासिक नियतनाच्या १० टक्के म्हणजे ३,३५५ टन वाढीव मासिक नियतन राज्यास प्राप्त झाले. जून, १९९७ पासून भारत सरकारने नियंत्रित साखरेचे हे वाढीव १० टक्के नियतन बंद केले आहे. राज्यातील पुरवठा पत्रिका धारकांना साखर दरमहा दरडोई ४२५ ग्रॅम या परिमाणात वितरित केली जाते. १ फेब्रुवारी, १९९४ पासून नियंत्रित साखरेचा किरकोळ विक्रीदर प्रति किलोग्रॅम रुपये ९.०५ इतका आहे. भारत सरकारने जरी १० फेब्रुवारी, १९९७ पासून नियंत्रित साखरेचा किरकोळ विक्रीदर प्रति किलोग्रॅम रुपये ९.०५ वरून रुपये १०.५० इतका व पुन्हा १ ऑक्टोबर, १९९७ पासून प्रति किलोग्रॅम रुपये १०.५० वरून रुपये ११.४० इतका वाढविला असला तरी, राज्य शासनाच्या सार्वजनिक वितरण व्यवस्थेअंतर्गत पाच शिधा वस्तूंच्या किंमती स्थिर ठेवण्याच्या निर्णयानुसार राज्यात नियंत्रित साखरेचे वितरण पुरवठा पत्रिका धारकांना प्रति किलोग्रॅम रुपये ९.०५ या दरानेच सुरू आहे.

१३.१४ भारत सरकारकडून नियंत्रित साखरेच्या नेहमीच्या मासिक नियतनाव्यतिरिक्त १९९७ च्या सणासुदीसाठी ९,०१४ टन इतकी अतिरिक्त साखर प्राप्त झाली. ही अतिरिक्त साखर नेहमीच्या मासिक परिमाणाव्यतिरिक्त सप्टेंबर, १९९७ या महिन्यात दरडोई ५० ग्रॅम या परिमाणात व ऑक्टोबर, १९९७ मध्ये ५०० ग्रॅम प्रति पुरवठा पत्रिका या परिमाणात वितरित करण्यासाठी उपलब्ध करून देण्यात आली. याशिवाय महाराष्ट्र राज्य सहकारी साखर कारखाना संघ, मुंबई यांनी त्यांच्या सदस्य कारखान्याकडून ७,५०० टन 'खुल्या विक्रीची' साखर लेव्ही साखरेच्या एकस-फॅक्टरी दराने उपलब्ध करून दिली होती. तिचे वितरण सणासाठी प्रति पुरवठा पत्रिकेमागे ५०० ग्रॅम या परिमाणानुसार प्रति किलोग्रॅम रु. ९.०५ या दराने पुरवठा पत्रिका धारकांना करण्यात आले.

खाद्य तेल

१३.१५ केंद्र शासनाकडून १९९७ मध्ये राज्यास सार्वजनिक वितरण व्यवस्थेअंतर्गत वितरित करण्यासाठी २८,००० टन इतका आयात पाम तेलाचा पुरवठा झाला. आधीच्या वर्षात ३५,००० टन इतका पुरवठा झाला होता. हे खाद्य तेल दरमहा प्रति पुरवठा पत्रिकेमागे एक किलोग्रॅम/लिटर या प्रमाणात वितरित करण्यासाठी उपलब्ध करून देण्यात आले.

घासलेट

१३.१६ राज्याला भारत सरकारकडून एप्रिल, १९९७ पर्यंत दरमहा १,६५,२२१ किलोलिटर या प्रमाणात घासलेटचे नियतन प्राप्त होत होते. मे, १९९७ पासून राज्याला भारत सरकारकडून दरमहा १,६६,८७८ किलोलीटर या प्रमाणात घासलेटचे नियतन प्राप्त होत आहे. या घासलेटचा पुरवठा घरगुती व बिगर घरगुती वापरासाठी असतो.

झुणका-भाकर योजना

१३.१७ राज्य शासनाने दिनांक १ मे, १९९५ पासून राज्यात 'झुणका-भाकर' योजना सुरू केली आहे. या योजनेअंतर्गत एक रुपया

the Government of India is 33,550 tonnes which is fixed on the basis of 1991 census population. For the period December, 1996 to May, 1997 the State has received 10 per cent additional allocation per month i.e. additional 3,355 tonnes per month over and above the monthly quota. From June, 1997, the Government of India has discontinued this 10 per cent additional levy sugar allocation. Levy sugar is distributed to the supply card holders at the rate of 425 grams per head per month in the State. The retail selling price for levy sugar is Rs.9.05 per kg. with effect from 1st February, 1994. Though the Government of India has increased the retail selling price of sugar from Rs.9.05 to Rs.10.50 per kg. with effect from 10th February, 1997 and again from Rs.10.50 to Rs.11.40 per kg. with effect from 1st October, 1997, the levy sugar is being distributed to the supply card holders in the State at the rate of Rs.9.05 per kg. only as per the State Government's decision to freeze the prices of five commodities distributed under PDS.

13.14 Apart from the regular monthly quota of levy sugar the Government of India had released an additional quantity of 9,014 tonnes of levy sugar for distribution during the festival seasons of 1997. This was made available for distribution over and above the normal monthly quota at the rate of 50 grams per head in September, 1997 and 500 grams per supply card in the month of October, 1997. Further, 7,500 tonnes of 'free sale' sugar was made available by the Maharashtra Rajya Sahakari Sakhar Karkhana Sangh, Mumbai from its member sugar factories at the rate of levy sugar ex-factory rate which was distributed to the supply card holders in the State at the quantum of 500 grams per supply card at the price of Rs.9.05 per kg for festivals.

Edible Oil

13.15 For the year 1997, the State received 28,000 tonnes of imported palmolein oil from the Government of India for distribution through PDS as against 35,000 tonnes received in the earlier year. This oil was made available for distribution through PDS at the monthly quantum of 1 kg./litre per supply card.

Kerosene

13.16 Upto April, 1997, the State was receiving monthly allocation of kerosene at the uniform rate of 1,65,221 kilolitre from the Government of India. Since May, 1997, the State is receiving monthly allocation of kerosene at the rate of 1,66,878 kilolitre. The kerosene is supplied both for domestic and non-domestic uses.

Zunka-Bhakar Scheme

13.17 The State Government has launched the 'Zunka-Bhakar scheme' from 1st May, 1995 in the

या स्वस्त किंमतीत प्रत्येकी ५० ग्रॅमच्या दोन भाकऱ्या व सुमारे ३५ ते ५० ग्रॅम झुणका देण्यात येतो. ज्या ठिकाणी लोकांची सतत ये-जा असते अशी ठिकाणे झुणका-भाकर केंद्र उघडण्यासाठी निवडण्यात येतात. राज्यात ३१ जानेवारी, १९९८ रोजी एकूण ४,२७० झुणका-भाकर केंद्रे कार्यरत होती. त्यापैकी २९१ केंद्रे महाराष्ट्र राज्य परिवहन महामंडळाच्या बसस्थानकावर होती.

१३.१८. राज्य शासनाने १९९६-९७ मध्ये झुणका-भाकर केंद्रांना त्यांनी केलेल्या झुणका-भाकर विक्रीच्या प्रमाणात रु. ९.४३ कोटी इतके रोख अनुदान दिले आहे. त्याशिवाय झुणका-भाकर केंद्रांना केंद्र (स्टॉल) उभारण्यासाठी शासनाने १९९६-९७ मध्ये १.९९ कोटी रूपयांचे अनुदान दिले आहे. १९९७-९८ या वर्षासाठी झुणका-भाकर योजनेकरिता १८ कोटी रूपयांची तरतूद करण्यात आली आहे.

State. Under this scheme, Zunka-Bhakar consisting of two bhakarries of 50 grams each and approximately 35 to 50 grams zunka is provided at cheaper price of Re. 1 only. Places where there is a continuous movement of people are selected for opening of Zunka-Bhakar centres. There were 4,270 Zunka-Bhakar centres functioning in the State as on 31st January, 1998. Out of these, 291 Zunka-Bhakar centres were at Maharashtra State Road Transport Corporation's bus stands.

13.18. During the financial year 1996-97, the State Government has granted a cash subsidy of Rs.9.43 crore to Zunka-Bhakar centres for the units of Zunka-Bhakar sold by them. In addition to this, the Government has granted a subsidy of Rs.1.99 crore for construction of Zunka-Bhakar centres. During the financial year 1997-98, a provision of Rs.18 crore has been made for the Zunka-Bhakar scheme.

१४. संस्थांद्वारे वित्तपुरवठा

अनुसूचित वाणिज्यिक बँका

१४.१ राज्यात ३० जून, १९९७ रोजी सर्व अनुसूचित वाणिज्यिक बँकांच्या कार्यालयांची संख्या (शाखा) ५,९८२ होती, ती आधीच्या वर्षाच्या तुलनेत १.८ टक्क्याने जास्त होती. ही वाढ अखिल भारतीय स्तरावरील १.० टक्के वाढीच्या तुलनेत जवळजवळ दुप्पट होती. राज्यातील एकूण अनुसूचित वाणिज्यिक बँक शाखांपैकी ५६ टक्के शाखा ग्रामीण व निमनागरी भागात आणि ४४ टक्के शाखा नागरी भागात होत्या. राज्यातील एकूण बँक शाखांपैकी २२ टक्के बँक शाखा एकट्या बृहन्मुंबईमध्ये होत्या. भारतातील एकूण अनुसूचित वाणिज्यिक बँक शाखांपैकी ७३ टक्के शाखा ग्रामीण व निमनागरी भागात होत्या आणि २७ टक्के शाखा नागरी भागात होत्या. देशातील एकूण बँक शाखांपैकी महानगरांमध्ये १२ टक्के बँक शाखा होत्या. राज्यात दर लाख लोकसंख्येमागे असलेल्या बँक कार्यालयांची (शाखा) संख्या ३० जून, १९९७ अखेर ६.८ इतकी होती व ती अखिल भारतीय स्तरावरील (६.७) बँक कार्यालयांच्या (शाखा) संख्येपेक्षा थोडीशी जास्त होती.

१४.२ राज्यातील अनुसूचित वाणिज्यिक बँकांच्या एकूण ठेवींमध्ये आधीच्या वर्षापेक्षा १४.६ टक्क्यांनी वाढ होऊन त्या जून, १९९७ अखेर १,०३,९९९ कोटी रुपये झाल्या. राज्यातील ह्या बँकांच्या एकूण पतपुरवठ्यामध्ये त्याच कालावधीमध्ये आधीच्या वर्षापेक्षा ५.५ टक्क्यांनी वाढ होऊन तो ६९,१०१ कोटी रुपये झाला. जून, १९९७ अखेर अखिल भारतीय स्तरावर बँकांच्या ठेवींमध्ये व पतपुरवठ्यामध्ये आधीच्या वर्षाच्या तुलनेत अनुक्रमे १६.२ टक्के व ७.७ टक्के वाढ झाली. अखिल भारतीय स्तरावरील एकूण बँक शाखांच्या संख्येमध्ये राज्याचा वाटा जरी फक्त ९.४ टक्के असला तरी देशातील एकूण ठेवींमध्ये व पतपुरवठ्यामध्ये राज्याचा वाटा अनुक्रमे २१ टक्के व २४ टक्के होता.

१४.३ राज्याच्या ग्रामीण व निमनागरी भागातील एकत्रित ठेवींमध्ये व पतपुरवठ्यामध्ये जून, १९९७ अखेर आधीच्या वर्षाच्या तुलनेत अनुक्रमे १५.७ टक्के व ९.८ टक्के वाढ होऊन त्या अनुक्रमे ९,५३९ कोटी रुपये व ४,८९१ कोटी रुपये इतक्या झाल्या. याच कालावधीमध्ये अखिल भारतीय स्तरावर ग्रामीण व निमनागरी भागातील एकत्रित ठेवींमध्ये व पतपुरवठ्यामध्ये अनुक्रमे १६.३ टक्के व १०.७ टक्के इतकी वाढ झाली. राज्यातील एकूण अनुसूचित वाणिज्यिक बँकांच्या शाखांपैकी ५६ टक्के शाखा जरी ग्रामीण व निमनागरी भागात होत्या तरी राज्यातील सर्व अनुसूचित वाणिज्यिक बँकांच्या एकूण ठेवींमध्ये व पतपुरवठ्यामध्ये त्यांचा वाटा अनुक्रमे केवळ ९.२ टक्के आणि ७.१ टक्के इतकाच होता. गेल्या पाच वर्षांत (१९९२-९७) राज्याच्या ग्रामीण व निमनागरी भागातील (एकत्रित) अनुसूचित वाणिज्यिक बँकांच्या ठेवीतील व पतपुरवठ्यातील वाढ अनुक्रमे ११५ टक्के व ७४ टक्के होती. याच कालावधीत नागरी भागातील ठेवी व पतपुरवठ्यातील वाढ अनुक्रमे ८० टक्के व १०५ टक्के होती. ३० जून, १९९७ रोजी राज्यातील अनुसूचित वाणिज्यिक बँकांच्या एकूण ठेवींमध्ये व पतपुरवठ्यामध्ये बृहन्मुंबईमधील ठेवी व पतपुरवठ्याचा वाटा अनुक्रमे ७५ टक्के व ८१ टक्के होता. राज्यातील ह्या बँकांची ३० जून, १९९७ अखेरची ठेवींची दरडोई रक्कम ११,७७३ रुपये होती आणि

14. INSTITUTIONAL FINANCE

Scheduled Commercial Banks

14.1 The number of banking offices (branches) of all scheduled commercial banks in the State as on 30th June, 1997 was 5,982, registering a growth of 1.8 per cent over that of the previous year. This growth rate was almost double as compared to that of All-India which was 1.0 per cent. Out of the total scheduled commercial banking offices in the State, 56 per cent were in the rural and semi-urban areas and 44 per cent in the urban areas. Brihanmumbai alone had 22 per cent of the total banking offices in the State. Of the total banking offices at the All-India level, the rural and semi-urban areas accounted for 73 per cent and the urban areas accounted for 27 per cent. At the All-India level, the metropolies accounted for 12 per cent of the total banking offices. The number of banking offices (branches) per lakh of population in the State as on 30th June, 1997 was 6.8 which was slightly more than that for All-India (6.7).

14.2 The aggregate deposits of the scheduled commercial banks in the State were Rs. 1,03,919 crore at the end of June, 1997 showing an increase of 14.6 per cent over that of the previous year. The total credit of these banks in the State for the same period was Rs. 69,101 crore, showing an increase of 5.5 per cent over that of the previous year. The growth in the deposits and credit of these banks over the previous year at the All-India level was 16.2 per cent and 7.7 per cent respectively. Although the State had a share of only 9.4 per cent in the total banking offices at All-India level, its share in the aggregate deposits and credit was 21 per cent and 24 per cent respectively.

14.3 The deposits and credit in the rural and semi-urban areas taken together for the State as at the end of June, 1997 stood at Rs.9,539 crore and Rs.4,891 crore respectively, showing an increase of 15.7 per cent and 9.8 per cent respectively over that of the previous year. During the same period the growth of deposits and credit in the rural and semi-urban areas together at All-India level was 16.3 per cent and 10.7 per cent respectively. Even though 56 per cent of the branches of the scheduled commercial banks in the State were in the rural and semi-urban areas of the State, these accounted for only 9.2 per cent of the total deposits and 7.1 per cent of the total credit of all the scheduled commercial banks in the State. During the period of last five years (1992-97), the increase in the deposits and credit of the scheduled commercial banks in the rural and semi-urban areas taken together of the State was 115 per cent and 74 per cent respectively. The increase in the deposits and credit in the urban areas in the same period was 80 per cent and 105 per cent respectively. In the total deposits and credit of all

ती अखिल भारतीय स्तरावरील अशा रकमेपेक्षा (रुपये ५,३९३) दुप्पटीपेक्षा जास्त होती. राज्यातील ह्या बँकांची पतपुरवठ्याची दरडोई रकम ७,८२८ रुपये होती आणि ती अखिल भारतीय स्तरावरील अशा रकमेपेक्षा (रुपये २,९६०) बरीच जास्त होती. बृहन्मुंबई वगळता राज्यातील ठेवी व पतपुरवठ्याची दरडोई रकम अनुक्रमे ३,३७९ रुपये व ९,६७३ रुपये होती. राज्यातील सर्व अनुसूचित वाणिज्यिक बँकांचे येणे कर्जांचे ठेवीशी प्रमाण जून, १९९६ अखेर ७२ टक्के होते ते कमी होऊन जून, १९९७ अखेर ६७ टक्के झाले. ग्रामीण व निमनागरी भागाकरिता याच कालावधीमध्ये हे प्रमाण ५४ टक्क्यांवरून कमी होऊन ते ५१ टक्के झाले. जून, १९९७ अखेर राज्यातील या बँकांचे कर्जांचे ठेवीशी असलेले प्रमाण (६७ टक्के) अखिल भारतीय स्तरावरील प्रमाणापेक्षा (५६ टक्के) जास्त होते.

१४.४ राज्यातील अनुसूचित वाणिज्यिक बँकांची विविध क्षेत्रांतील येणे कर्जांची अगदी अलीकडील म्हणजे ३१ मार्च, १९९५ या संदर्भ दिनांकाकरिता उपलब्ध असलेली माहिती पुढील तक्ता क्रमांक १४.१ मध्ये दिली आहे.

scheduled commercial banks in the State, as on 30th June, 1997, the share of Brihanmumbai was 75 per cent and 81 per cent respectively. The per capita deposits in the State as on 30th June, 1997 were Rs.11,773 which were more than double of that for All-India (Rs.5,313). The per capita credit of these banks in the State was Rs.7,828, which was much higher than that for All-India (Rs.2,960). The per capita deposits and credit for the State excluding Brihanmumbai were Rs.3,379 and Rs.1,673 respectively. The Credit-Deposit ratio of all the scheduled commercial banks in the State as at the end of June, 1997 decreased to 67 per cent from 72 per cent as at the end of June, 1996. During the same period in the rural and semi-urban areas, this ratio decreased to 51 per cent from 54 per cent. The Credit-Deposit ratio of these banks at the end of June, 1997, for the State (67 per cent) was higher than that for All-India (56 per cent).

14.4 The latest available data on outstanding credit of the scheduled commercial banks in the State in different sectors which pertain to 31st March, 1995 are presented in the following table No.14.1.

तक्ता क्रमांक/TABLE No. 14.1
महाराष्ट्रातील अनुसूचित वाणिज्यिक बँकांचे क्षेत्रवार येणे कर्ज
Sectorwise outstanding credit of scheduled commercial banks in Maharashtra

(रुपये कोटीत / Rs. in crore)

क्षेत्र	३१ मार्च, १९९४ रोजी As on 31st March, 1994		३१ मार्च, १९९५ रोजी As on 31st March, 1995		Sector
	येणे कर्ज Outstanding credit	एकूणशी टक्केवारी Percentage to total	येणे कर्ज Outstanding credit	एकूणशी टक्केवारी Percentage to total	
(1)	(2)	(3)	(4)	(5)	(1)
1. कृषि व संलग्न सेवा	1,810	4.67	2,098	3.90	Agriculture and allied activities
2. खाणकाम व दगड खाणकाम	104	0.27	145	0.27	Mining and quarrying
3. वस्तुनिर्माण	18,398	47.46	24,679	45.83	Manufacturing industry
4. वीज निर्मिती, वायू व पाणीपुरवठा	125	0.32	214	0.40	Electricity, Gas and Water Supply
5. बांधकाम	890	2.30	1,061	1.97	Construction
6. परिवहन	447	1.15	552	1.02	Transport operations
7. व्यक्तिगत आणि व्यावसायिक सेवा	959	2.47	978	1.82	Personal and professional services
8. व्यापार	9,073	23.41	12,905	23.96	Trade
9. व्यक्तिगत कर्जे	2,606	6.72	2,923	5.43	Personal loans
10. इतर	4,355	11.23	8,296	15.41	Other
एकूण	38,767	100.00	53,851	100.00	Total
त्यापैकी कुशल कारागीर, ग्रामोद्योग व इतर लघु उद्योग यांना	3,243	8.37	3,937	7.31	of which to Artisans, Village Industries and other Small-Scale Industries

१४.५ मार्च, १९९५ अखेर राज्यातील अनुसूचित वाणिज्यिक बँकांच्या एकूण येणे कर्जांमध्ये वस्तुनिर्माण क्षेत्राचा वाटा ४५.८ टक्के इतका मोठा होता. तसेच, व्यापार क्षेत्राचा वाटा देखील लक्षणीय म्हणजे २४.० टक्के होता. परंतु कृषि व संलग्न सेवा क्षेत्राचा वाटा फक्त ३.९ टक्के होता. वस्तुनिर्माण क्षेत्रामध्ये समाविष्ट असलेल्या कृषाल कारागीर, ग्रामोद्योग आणि इतर लघु उद्योग यांचा एकूण येणे कर्जांमध्ये वाटा ७.३ टक्के होता.

वार्षिक पतपुरवठा योजना

१४.६ प्राधान्य क्षेत्र कर्जपुरवठा कार्यक्रमांतर्गत ग्रामीण पतपुरवठा वाटप व्यवस्थेत सुधारणा करण्याच्या दृष्टीने भारतीय रिझर्व्ह बँकेने १ एप्रिल, १९८९ पासून 'सेवा क्षेत्र पद्धती (सर्व्हिस एरिआ अप्रोच)' कार्यान्वित केली आहे. खेड्यांच्या गटातील ग्रामीण जनतेच्या वित्त पुरवठ्याबाबतच्या सर्व गरजा नेमून दिलेल्या एकाच संस्थेमार्फत पुरविणे हे सेवा क्षेत्र पद्धतीचे उद्दिष्ट आहे. पतपुरवठ्याच्या वाटपाची वार्षिक लक्ष्ये राज्यातील वाणिज्यिक बँका, प्रादेशिक ग्रामीण बँका आणि सहकारी बँका यांनी मिळून साध्य करावीत अशी अपेक्षा आहे. पतपुरवठ्यांची लक्ष्ये जिल्ह्यातील अग्रणी बँकेतर्फे निश्चित करण्यात येतात. महाराष्ट्र बँक ही या योजनेचे संनियंत्रण करणारी राज्यातील संयोजक बँक आहे. वित्तीय संस्थांची पतपुरवठ्याबाबतची गेल्या तीन वर्षातील लक्ष्ये व साध्ये पुढील तक्ता क्र. १४.२ मध्ये दर्शविली आहेत.

14.5 Of the total outstanding credit by the scheduled commercial banks in the State as at the end of March, 1995, manufacturing sector accounted for a sizeable share of 45.8 per cent. The share of trade sector was also significant being 24.0 per cent, whereas the agriculture and allied activities share was only 3.9 per cent. The artisans, village industries and other small-scale industries which are included in the manufacturing sector accounted for 7.3 per cent of the total outstanding credit.

Annual Credit Plan

14.6 With the main objective of improving Rural Credit Delivery System under priority sector lending programme, the Reserve Bank of India (RBI) has introduced a scheme viz. Service Area Approach (SAA) with effect from 1st April, 1989. The SAA aims at meeting all credit requirements of the rural people from a cluster of villages allocated to a single institution under the scheme. The Commercial Banks, Regional Rural Banks and Co-operative Banks together are expected to achieve the yearly targets of credit disbursement. The targets of credit disbursement are fixed by lead banks in each district. Bank of Maharashtra is State's convenor bank to monitor this scheme. The targets and achievements in respect of credit of these financial institutions for the last three years are given in the following table No.14.2.

तक्ता क्रमांक/TABLE No. 14.2

महाराष्ट्र राज्यातील वित्तीय संस्थांकडून वार्षिक पतपुरवठा योजनेंतर्गत कर्जाचे वाटप
Credit disbursement in Maharashtra State by Financial Institutions under the Annual Credit Plan
(रुपये कोटीत/Rs. in crore)

अनु. Sr. No.	प्राधान्य क्षेत्र Priority Sector	1995-96		1996-97		1997-98	
		लक्ष्य Target	साध्य Achievement	लक्ष्य Target	साध्य Achievement	लक्ष्य Target	डिसेंबर, १९९७ पर्यंत साध्य Achievement upto December, 1997
(1)	(2)	(3)	(4)	(5)	(6)	(7)	(8)
1.	कृषि व संलग्न कार्य Agriculture and Allied Activities.	2,066.39	2,090.80	2,477.02	2,325.28	2,848.34	2,224.14
2.	ग्रामीण कारागीर, ग्राम व कुटीर उद्योग आणि लघुउद्योग Rural Artisans, Village and Cottage Industries and SSI.	431.95	446.45	510.85	412.08	596.62	294.02
3.	इतर प्राधान्य क्षेत्रे Other Priority Sectors	368.86	447.74	452.14	518.88	571.10	352.76
एकूण Total		2,867.20	2,984.99 (104)	3,440.01	3,256.24 (95)	4,016.06	2,870.92

कंसातील आकडे लक्ष्याशी टक्केवारी दर्शवितात.

Figures in brackets show percentages to the target.

१४.७ १९९६-९७ मध्ये वार्षिक पत पुरवठा योजनेअंतर्गत राज्याच्या ग्रामीण भागात विविध प्राधान्य क्षेत्रांसाठी एकूण ३,२५६ कोटी रुपयांचा पतपुरवठा करण्यात आला. वार्षिक पतपुरवठा योजनेअंतर्गत १९९६-९७ मध्ये करण्यात आलेल्या एकूण कर्जवाटपामध्ये कृषि व संलग्न सेवा, ग्रामीण कारागीर/ग्रामोद्योग/कुटीर उद्योग व लघु उद्योग आणि व्यापार व संलग्न सेवा यांचा वाटा अनुक्रमे ७१ टक्के, १३ टक्के आणि १६ टक्के होता. १९९७-९८ मध्ये, डिसेंबर, १९९७ अखेर २,८७१ कोटी रुपयांचा पतपुरवठा करण्यात आला. १९९८-९९ मध्ये या योजनेअंतर्गत ४.९४० कोटी रुपयांचा पतपुरवठा करण्याचे योजिले आहे.

एकात्मिक ग्रामीण विकास कार्यक्रमांमध्ये बँकांचा सहभाग

१४.८ राज्य शासनाकडून राबविण्यात येणाऱ्या एकात्मिक ग्रामीण विकास कार्यक्रमाच्या अंमलबजावणीत बँकांचा महत्त्वाचा सहभाग आहे. १९९६-९७ मध्ये ह्या कार्यक्रमाखाली १,६१,०१८ कुटुंबांना शासनाकडून ७०.८७ कोटी रुपयांचे अनुदान वाटप आणि बँकांकडून १७४.६४ कोटी रुपयांचे कर्जवाटप करण्यात आले. प्रत्येक लाभार्थ्यांसाठी एकूण १५,२४७ रुपयांचे वाटप करण्यात आले. मागील वर्षी प्रत्येक लाभार्थ्यांस १२,८८७ रुपयांचे वाटप करण्यात आले होते. प्रत्येक लाभार्थ्यांस वाटप केलेल्या रकमेत मागील वर्षाच्या तुलनेत १९९६-९७ मध्ये १८ टक्क्यांनी वाढ झाली. एकूण कर्जवाटपात वाणिज्यिक बँकांचा वाटा ७१ टक्के, सहकारी बँकांचा २० टक्के व ग्रामीण बँकांचा वाटा ९ टक्के इतका होता.

संयुक्त भांडवली संस्था

१४.९ महाराष्ट्र राज्यातील संयुक्त भांडवली संस्थांची संख्या १९९५-९६ मधील ८८,५५८ वरून ९.४ टक्क्यांनी वाढून १९९६-९७ मध्ये ती ९६,९२२ झाली. याच कालावधीत अखिल भारतीय स्तरावर संयुक्त भांडवली संस्थांच्या संख्येत झालेली वाढ किंचित जास्त म्हणजे १०.२ टक्के होती. राज्यातील एकूण संयुक्त भांडवली संस्थांपैकी खाजगी मर्यादित संस्था ८६,७४१ (८९.५ टक्के) आणि सार्वजनिक मर्यादित संस्था १०,१८१ (१०.५ टक्के) होत्या. राज्यातील खाजगी व सार्वजनिक संयुक्त भांडवली संस्थांच्या संख्येत १९९६-९७ मध्ये आधीच्या वर्षाच्या तुलनेत अनुक्रमे ९.५ आणि ९.१ टक्क्यांनी वाढ झाली. राज्यातील या संस्थांचे भरणा केलेले भांडवल, मार्च, १९९६ अखेर असलेल्या २८,९१६ कोटी रुपयांवरून वाढून ते मार्च, १९९७ अखेर ३५,५०१ कोटी रुपये एवढे झाले, ही वाढ २२.८ टक्के होती. या तुलनेत अखिल भारतीय स्तरावरील वाढ १२.५ टक्के होती. अखिल भारतीय स्तरावर अशा संस्थांचे भरणा केलेले भांडवल मार्च, १९९६ अखेर आणि मार्च, १९९७ अखेर अनुक्रमे १,६४,०८८ कोटी रुपये आणि १,८४,५४३ कोटी रुपये होते. वर्ष १९९७-९८ च्या पहिल्या सहा महिन्यांमध्ये (सप्टेंबर, १९९७ अखेरपर्यंत) महाराष्ट्र राज्यातील संयुक्त भांडवली संस्थांची संख्या १,००,८९० पर्यंत वाढली. त्यापैकी खाजगी मर्यादित संस्था ९०,४३२ आणि सार्वजनिक मर्यादित संस्था १०,४५८ होत्या.

14.7 Under the Annual Credit Plan, total credit of Rs.3,256 crore was disbursed to the various priority sectors during the year 1996-97 in the rural areas of the State. Of the total credit disbursement during 1996-97 under the Annual Credit Plan, the share of Agriculture & allied activities, Rural artisans/village/cottage SSI and Trade & allied services was 71 per cent, 13 per cent and 16 per cent respectively. During the year 1997-98, by the end of December, 1997 credit of Rs.2,871 Crore was disbursed. During the year 1998-99, it is envisaged to disburse credit to the extent of Rs. 4,940 crore under this programme.

Participation of the banks in the Integrated Rural Development Programme(IRDP)

14.8 The banks have important participation in the Integrated Rural Development Programme, being implemented by the State Government. Under IRDP during the year 1996-97, the subsidy of Rs.70.87 crore from the Government and the loan of Rs.174.64 crore from banks was distributed to 1,61,018 families. The per beneficiary package works out to Rs.15,247. During the previous year the per beneficiary package was Rs.12,887. The increase in the per beneficiary package during 1996-97 was 18 per cent over that of the previous year. In the disbursement of loan, the share of commercial banks was 71 per cent, that of the co-operative banks was 20 per cent and rural banks was 9 per cent.

Joint Stock Companies

14.9 The number of Joint Stock Companies in Maharashtra State increased by 9.4 per cent to 96,922 during the year 1996-97 from 88,558 in 1995-96. The growth of Joint Stock Companies at the All-India level during the same period was slightly more at 10.2 per cent. Out of the total Joint Stock Companies in the State, 86,741 (i.e. 89.5 per cent) were private limited companies and 10,181 (i.e. 10.5 per cent) were public limited companies. The percentage increase in the number of private and public limited companies during the year 1996-97 over that in the previous year was 9.5 per cent and 9.1 per cent respectively. The paid-up capital of these companies in the State increased from Rs.28,916 crore as at the end of March,1996 to Rs.35,501 crore as at the end of March, 1997, registering a growth of 22.8 per cent, as compared to 12.5 per cent growth at the All-India level. The paid-up capital at All-India level as at the end of March, 1996 and March, 1997 was Rs.1,64,088 crore and 1,84,543 crore respectively. During the first six months of 1997-98 (by the end of September, 1997), the number of Joint Stock Companies in Maharashtra State increased to 1,00,890, out of which, 90,432 were private limited companies and 10,458 were public limited companies.

अल्पबचत

१४.१० राज्यात १९९६-९७ मध्ये अल्पबचत योजनेअंतर्गत १,२०० कोटी रुपये इष्टांक असताना प्रत्यक्षात निव्वळ जमा १,७३८ कोटी रुपये झाली. १९९५-९६ मध्ये १,६३७ कोटी रुपये निव्वळ जमा झाले होते, व या निव्वळ जमेवर १९९६-९७ मध्ये भारत सरकारकडून राज्य शासनास १,५१८ कोटी रुपये इतके कर्जसहाय्य प्राप्त झाले. १९९७-९८ मध्ये माहे डिसेंबर, १९९७ अखेर १,९३२ कोटी रुपये इतकी निव्वळ जमा झाली होती. आधीच्या वर्षात तत्सम कालावधीअखेर ६७२ कोटी रुपये इतकी निव्वळ जमा झाली होती.

लॉटरी

१४.११ राज्याच्या सामाजिक-आर्थिक विकास कार्यक्रमासाठी निधी उभारण्याकरिता राज्य शासनाने १ मार्च, १९६९ पासून राज्यात राज्य लॉटरी योजना सुरू केली. या योजनेखाली मासिक, साप्ताहिक आणि दैनिक सोडली काढण्यात येतात. १९९६-९७ या वर्षात राज्य लॉटरीपासून ७.७८ कोटी रुपये निव्वळ नफा झाला, तर १९९५-९६ मध्ये हा नफा ५.२३ कोटी रुपये होता.

Small Savings

14.10 Under the Small Savings Scheme, during the year 1996-97, the net collection in the State was Rs.1,738 crore as against the target of Rs.1,200 crore. The net small savings collection during the year 1995-96 was Rs.1,637 crore, against which a loan assistance of Rs.1,518 crore was received by the State Government during the year 1996-97 from the Government of India. In the year 1997-98, by the end of December, 1997, the net collection was Rs.1,932 crore. The net collection in the corresponding period of the previous year was Rs.672 crore.

Lottery

14.11 In order to raise resources for the socio-economic development the State Government introduced the Scheme of Lottery in the State from 1st March, 1969. Under this scheme monthly, weekly and daily draws are being arranged. During the year 1996-97 the net profit from Lottery was Rs.7.78 crore as against Rs.5.23 crore in the year 1995-96.

१५. स्थानिक स्वराज्य संस्थांची वित्तीय स्थिती

१५.१. राज्यात १९९६-९७ मध्ये २७,६२० ग्रामपंचायती, २९ जिल्हा परिषदा, २३२ नगरपरिषदा, १३ महानगरपालिका आणि ७ कटक मंडळे अशा निरनिराळ्या स्थानिक स्वराज्य संस्था कार्यरत होत्या. या सर्व स्थानिक स्वराज्य संस्थांचे १९९६-९७ मधील एकत्रित उत्पन्न एकूण जमा आणि आरंभीची शिल्लक धरून १०,१२३.५५ कोटी रुपये होते. या सर्व स्थानिक स्वराज्य संस्थांचा १९९६-९७ चे उत्पन्न व खर्च ९,२०६.८८ कोटी रुपये होता. स्थानिक स्वराज्य संस्थांचे १९९६-९७ चे उत्पन्न व खर्च संस्थांच्या प्रकारानुसार खालील तक्ता क्रमांक १५.१ मध्ये दिले आहे.

15. FINANCES OF LOCAL BODIES

15.1. Local Self Government bodies of various types functioning in the State during 1996-97 were 27,620 Village Panchayats, 29 Zilla Parishads, 232 Municipal Councils, 13 Municipal Corporations and 7 Cantonment Boards. The total income, including total receipts and opening balance, of all these local bodies together during 1996-97 was Rs.10,123.55 crore. The total expenditure of all these local bodies during 1996-97 was Rs.9,206.88 crore. The income and expenditure of all these local bodies by type of local body for 1996-97 is presented in the table No.15.1 below.

तक्ता क्रमांक/ TABLE No. 15.1

स्थानिक स्वराज्य संस्थांचे (प्रकारानुसार) १९९६-९७ मधील उत्पन्न व खर्च
Income and expenditure of local bodies (by type) during 1996-97

(रुपये कोटीत/Rs. in crore)

स्थानिक संस्थेचा प्रकार	संख्या Number	उत्पन्न/ Income			खर्च Expenditure	Type of local body
		जमा Receipts	आरंभीची शिल्लक Opening balance	एकूण Total		
(1)	(2)	(3)	(4)	(5)	(6)	(1)
ग्रामपंचायत	27,620	245.26	57.26	302.52	223.73	Village Panchayat
जिल्हा परिषद	29	3,507.27	192.26	3,699.53	3,548.56	Zilla Parishad
नगरपरिषद	232	925.55	162.21	1,087.76	930.49	Municipal Council
महानगरपालिका	13	4,753.79	210.79	4,964.58	4,441.03	Municipal Corporation
कटक मंडळ	7	62.77	6.39	69.16	63.07	Cantonment Board
एकूण		9,494.64	628.91	10,123.55	9,206.88	Total

ग्रामपंचायती

१५.२. ग्रामपंचायतींचे प्रमुख स्रोतनिहाय उत्पन्न व त्यांचा मुख्य शीर्षनिहाय खर्च १९९५-९६ आणि १९९६-९७ या वर्षासाठी तक्ता क्रमांक १५.२ मध्ये दर्शविला आहे.

१५.३. सर्व ग्रामपंचायतींची १९९६-९७ मधील एकूण जमा २४५.२६ कोटी रुपये होती व ती १९९५-९६ च्या जमेच्या तुलनेत बरीच जास्त (४२.५ टक्के) होती. १९९६-९७ मध्ये प्रति ग्रामपंचायत जमा ८८,७९८ रुपये होती. ग्रामपंचायतींच्या १९९६-९७ मधील एकूण जमेपैकी करापासून जमा ३२.२ टक्के आणि शासकीय अनुदानापासून जमा ३५.८ टक्के होती.

१५.४. १९९६-९७ मध्ये सर्व ग्रामपंचायतींचा एकूण खर्च २२३.७३ कोटी रुपये होता व तो आधीच्या वर्षातील खर्चापेक्षा बराच जास्त (४२.६ टक्के) होता. १९९६-९७ मध्ये प्रति ग्रामपंचायत खर्च ८१,००२ रुपये होता. ग्रामपंचायतींच्या एकूण खर्चापैकी प्रामुख्याने खर्च आरोग्य व स्वच्छता (३०.९ टक्के), सार्वजनिक बांधकाम (३०.९ टक्के) आणि प्रशासन (१८.४ टक्के) या शीर्षाखाली झाला.

Village Panchayats

15.2. The major sourceswise income and broad headwise expenditure of the village panchayats for the years 1995-96 and 1996-97 are presented in the table No.15.2.

15.3. The total receipts of all the village panchayats in 1996-97 were Rs.245.26 crore which were significantly higher by 42.5 per cent than those in 1995-96. The receipts per village panchayat during 1996-97 were Rs.88,798. Of the total receipts of village panchayats during 1996-97, the receipts from taxes accounted for 32.2 per cent and those from Government grants accounted for 35.8 per cent.

15.4. The total expenditure of all the village panchayats during 1996-97 was Rs.223.73 crore, which was significantly higher by 42.6 per cent than that of previous year. The expenditure per village panchayat during 1996-97 was Rs.81,002. Of the total expenditure of village panchayats, major expenditure was incurred on health & sanitation (30.9 per cent), public works (30.9 per cent) and administration (18.4 per cent).

तक्ता क्रमांक/ TABLE No. 15.2
ग्रामपंचायतींचे १९९५-९६ व १९९६-९७ मधील उत्पन्न व खर्च
Income and expenditure of Village Panchayats for the years 1995-96 and 1996-97

वाव	1995-96 (रुपये कोटीत/ Rs. in Crore)	एकूण जमेशी/ एकूण खर्चाशी टक्केवारी Percentage to total receipts/ total expenditure	1996-97 (रुपये कोटीत/ Rs. in Crore)	एकूण जमेशी/ एकूण खर्चाशी टक्केवारी Percentage to total receipts/ total expenditure	Item
(1)	(2)	(3)	(4)	(5)	(1)
उत्पन्न					
(अ) जमा					
१. कर					Income
(अ) घरे व इतर मालमत्ता यावरील कर	34.88	20.3	43.38	17.7	(A) Receipts
(ब) इतर कर	33.35	19.4	35.45	14.5	1. Taxes
(क) एकूण कर (अ+ब)	68.23	39.7	78.83	32.2	(a) Taxes on houses and other properties
२. शासकीय अनुदान	50.23	29.2	87.87	35.8	(b) Other taxes
३. अंशदान व देणग्या	34.30	19.9	58.42	23.8	(c) Total taxes (a+b)
४. इतर जमा	19.33	11.2	20.14	8.2	2. Government grants
एकूण जमा (अ)	172.09	100.0	245.26	100.0	3. Contributions and donations
(ब) आरंभीची शिल्लक	41.75	-	57.26	-	4. Other receipts
एकूण उत्पन्न (अ+ब)	213.84	-	302.52	-	(A) Total receipts
					(B) Opening balance
					Total Income (A+B)
खर्च					
१. प्रशासन	33.19	21.2	41.22	18.4	Expenditure
२. आरोग्य व स्वच्छता	38.31	24.4	69.16	30.9	1. Administration
३. सार्वजनिक बांधकामे	49.48	31.6	69.23	30.9	2. Health and sanitation
४. सार्वजनिक दिवाबत्ती	13.24	8.4	14.35	6.4	3. Public Works
५. शिक्षण	2.34	1.5	3.52	1.6	4. Public lighting
६. लोककल्याण	14.42	9.2	18.00	8.1	5. Education
७. इतर खर्च	5.87	3.7	8.25	3.7	6. Welfare of people
एकूण खर्च (१ ते ७)	156.85	100.0	223.73	100.0	7. Other Expenditure
					Total Expenditure (1 to 7)

जिल्हा परिषदा

१५.५. राज्यातील जिल्हा परिषदांचे स्रोतांनुसार १९९५-९६ आणि १९९६-९७ मधील उत्पन्न तक्ता क्रमांक १५.३ मध्ये दर्शविले आहे.

१५.६. १९९६-९७ वर्षाच्या सुधारित अंदाजांनुसार जिल्हा परिषदांच्या एकूण जमेशी महसुली जमा ९२.२ टक्के होती, तर भांडवली जमा ७.८ टक्के होती. एकूण जमेशी शासकीय अनुदानाचा वाटा जास्त म्हणजे ९०.२ टक्के इतका होता, तर स्वनिर्मित साधनांपासूनच्या जमेचा वाटा केवळ २.० टक्के होता. एकूण सांविधिक शासकीय अनुदानामध्ये सहेतुक अनुदानाचा (जिल्हा परिषदेकडे वर्ग झालेली कामे व योजना यांच्यासाठी अनुदान) वाटा सर्वात जास्त (६२.९ टक्के) होता.

Zilla Parishads

15.5. The sourcewise income of Zilla Parishads in the State during 1995-96 and 1996-97 is presented in the table No.15.3.

15.6. As per the revised estimates for 1996-97, of the total receipts of Zilla Parishads, the revenue receipts accounted for 92.2 per cent and capital receipts for 7.8 per cent. Of the total receipts, Government grants comprised major share i.e. 90.2 per cent, whereas share of self-raised resources was only 2.0 per cent. Of the total statutory grants, the share of purposive grants (grants for works and schemes diverted to Zilla Parishad) was maximum i.e. 62.9 per cent.

तक्ता क्रमांक/ TABLE No. 15.3
जिल्हा परिषदांचे १९९५-९६ व १९९६-९७ मधील उत्पन्न
Income of Zilla Parishads during 1995-96 and 1996-97

(रुपये कोटीत/Rs. in crore)

बाब	1995-96		1996-97		Item
	प्रत्यक्ष Actuals	एकूण जमेशी टक्केवारी Percentage to total receipts	सुधारित अंदाज Revised estimates	एकूण जमेशी टक्केवारी Percentage to total receipts	
(1)	(2)	(3)	(4)	(5)	(1)
अ) महसुली जमा					(A) Revenue receipts
१. स्वनिर्मित साधनांपासून	94.78	3.0	71.08	2.0	1. Self-raised resources
२. शासकीय अनुदाने					2. Government grants
२.१. साविधिक					2.1. Statutory
(अ) सहेतुक अनुदाने	1,617.52	50.9	1,836.39	52.3	(a) Purposive grants
(ब) आस्थापना अनुदान	288.63	9.1	335.84	9.6	(b) Establishment grants
(क) योजना अंतर्गत अनुदान	505.55	15.9	647.49	18.5	(c) Plan grants
(ड) इतर अनुदाने	122.28	3.8	100.84	2.9	(d) Other grants
एकूण (२.१)	2,533.98	79.7	2,920.56	83.3	Total (2.1)
२.२ अभिकरण योजनांसाठी	259.02	8.1	242.42	6.9	2.2 For agency schemes
एकूण—(२)	2,793.00	87.8	3,162.98	90.2	Total—(2)
एकूण महसुली जमा (अ)	2,887.78	90.8	3,234.06	92.2	(A) Total Revenue receipts
(ब) भांडवली जमा	292.60	9.2	273.21	7.8	(B) Capital Receipts
(क) एकूण जमा (अ+ब)	3,180.38	100.0	3,507.27	100.0	(C) Total Receipts (A+B)
(ड) आरंभीची शिल्लक	261.46	192.26	(D) Opening balance
एकूण उत्पन्न (क+ड)	3,441.84	3,699.53	Total Income (C+D)

१५.७. १९९६-९७ च्या जमेच्या सुधारित अंदाजाची १९९५-९६ च्या प्रत्यक्ष जमेशी तुलना करता, १९९६-९७ मधील महसुली जमा १२.० टक्क्यांनी वाढल्याचे तर भांडवली जमा ६.६ टक्क्यांनी कमी झाल्याचे दिसते.

१५.८. जिल्हा परिषदांचा १९९५-९६ व १९९६-९७ या वर्षातील प्रमुख शीर्षनिहाय खर्च तक्ता क्रमांक १५.४ मध्ये दर्शविला आहे.

१५.९. १९९६-९७ च्या सुधारित अंदाजाप्रमाणे जिल्हा परिषदांच्या महसुली खर्चात १९९५-९६ च्या तुलनेत १३.१ टक्क्यांनी वाढ दिसून येते. १९९६-९७ मधील एकूण खर्चापैकी शिक्षण या बाबीवरील खर्च (४५.१ टक्के) सर्वात जास्त होता.

15.7. A comparison of the revised estimates of 1996-97 with the actuals for 1995-96 shows that the revenue receipts in 1996-97 increased by 12.0 per cent whereas the capital receipts decreased by 6.6 per cent.

15.8. The major headwise expenditure of Zilla Parishads during 1995-96 and 1996-97 is presented in the table No. 15.4.

15.9. As per the revised estimates, the total revenue expenditure of Zilla Parishads in 1996-97 was higher by 13.1 per cent over that in 1995-96. Of the total expenditure during 1996-97, the expenditure on education accounted for major share i.e. 45.1 per cent.

तक्ता क्रमांक/ TABLE No. 15.4
जिल्हा परिषदांचा १९९५-९६ व १९९६-९७ मधील खर्च
Expenditure of Zilla Parishads during 1995-96 and 1996-97

(रुपये कोटीत/Rs. in crore)

बाब	1995-96		1996-97		Item
	प्रत्यक्ष Actuals	एकूणशी टक्केवारी Percentage to total	सुधारित अंदाज Revised estimates	एकूणशी टक्केवारी Percentage to total	
(1)	(2)	(3)	(4)	(5)	(1)
(अ) महसुली खर्च					(A) Revenue Expenditure
१. सामान्य प्रशासन ..	240.47	7.5	262.40	7.4	1. General administration
२. कृषि ..	52.34	1.6	53.60	1.5	2. Agriculture
३. पशुसंवर्धन ..	33.97	1.1	37.60	1.0	3. Animal husbandry
४. वने ..	9.74	0.3	9.87	0.3	4. Forests
५. पाटबंधारे ..	156.07	4.9	158.88	4.5	5. Irrigation
६. इमारती व दळणवळण (सार्वजनिक बांधकाम)	303.58	9.5	294.37	8.3	6. Buildings and communi- cations (Public works)
७. सामूहिक विकास ..	66.14	2.1	88.38	2.5	7. Community development
८. शिक्षण ..	1,362.62	42.5	1,602.84	45.1	8. Education
९. वैद्यकीय आणि आरोग्य सेवा ..	216.10	6.7	244.41	6.9	9. Medical and health services
१०. सार्वजनिक आरोग्य अभियांत्रिकी	96.72	3.0	106.07	3.0	10. Public health engineering
११. समाज कल्याण ..	57.41	1.8	59.37	1.7	11. Social welfare
१२. इतर खर्च ..	233.45	7.3	280.57	7.9	12. Other Expenditure
एकूण (अ)	2,828.61	88.3	3,198.36	90.1	Total (A)
(ब) भांडवली खर्च	376.41	11.7	350.20	9.9	(B) Capital Expenditure
एकूण खर्च (अ+ब)	3,205.02	100.0	3,548.56	100.0	Total Expenditure (A+B)

नागरी संस्था

१५.१०. नागरी संस्थांमध्ये महानगरपालिका, नगरपरिषदा आणि कटक मंडळे यांचा समावेश आहे. १९९६-९७ मध्ये राज्यात १३ महानगरपालिका होत्या. राज्यातील २३२ नगरपरिषदांपैकी २१ 'अ' वर्गीय, ४७ 'ब' वर्गीय आणि १६४ 'क' वर्गीय होत्या. १९९१ च्या जनगणनेनुसार महानगरपालिका व नगरपरिषदांमध्ये राज्यातील एकूण नागरी लोकसंख्येपैकी अनुक्रमे ६०.९ टक्के आणि ३४.५ टक्के लोकसंख्या होती. उर्वरित नागरी लोकसंख्या (४.६ टक्के) ही ७ कटक मंडळे आणि नगरपरिषदा नसलेल्या ८४ नगरांत होती. नागरी संस्थांचे १९९५-९६ व १९९६-९७ मधील उत्पन्न व खर्च पुढील तक्ता क्रमांक १५.५ मध्ये दर्शविला आहे.

Civic Bodies

15.10. The civic bodies comprise Municipal Corporations, Municipal Councils and Cantonment Boards. The number of Municipal Corporations in the State during 1996-97 was 13. Of the 232 Municipal Councils in the State, 21 fall in 'A' class, 47 in 'B' class and 164 in 'C' class. As per 1991 population census, the Municipal Corporations and Municipal Councils respectively covered 60.9 per cent and 34.5 per cent of the total urban population in the State. Rest of the urban population (4.6 per cent) was covered by 7 Cantonment Boards and 84 Non-Municipal Towns. The income and expenditure of the civic bodies during 1995-96 and 1996-97 is presented in the following table No.15.5.

तक्ता क्रमांक/ TABLE No. 15.5

१९९५-९६ व १९९६-९७ मधील नागरी संस्थांचे उत्पन्न व खर्च
Income and expenditure of civic bodies for the years 1995-96 and 1996-97

(रुपये कोटीत/Rs. in crore)

बाब (1)	महानगरपालिका Municipal Corporations		नगरपरिषदा Municipal Councils		कटक मंडळे Cantonment Boards		Item (1)
	1995-96 (2)	1996-97 (3)	1995-96 (4)	1996-97 (5)	1995-96 (6)	1996-97 (7)	
१. नागरी संस्थांची संख्या	12	13	233	232	7	7	1. No. of civic bodies
२. उत्पन्न							2. Income
२.१ जमा	3,556.00	4,753.79	873.25	925.55	49.19	62.77	2.1 Receipts
२.२ आरंभीची शिल्लक	208.92	210.79	124.94	162.21	6.28	6.39	2.2. Opening balance
एकूण (२)	3,764.92	4,964.58	998.19	1,087.76	55.47	69.16	Total (2)
३. खर्च	3,506.44	4,441.03	835.65	930.49	47.71	63.07	3. Expenditure

१५.११. राज्यातील महानगरपालिका, नगरपरिषदा व कटक मंडळे यांची १९९६-९७ मधील जमा मागील वर्षाच्या तुलनेत अनुक्रमे ३४ टक्के, सहा टक्के आणि २८ टक्क्यांनी वाढली. राज्यातील महानगरपालिका, नगरपरिषदा व कटक मंडळे यांचा १९९६-९७ मधील एकूण खर्च मागील वर्षाच्या तुलनेत अनुक्रमे २७ टक्के, ११ टक्के व ३२ टक्क्यांनी वाढला. नागरी संस्थांचे १९९६-९७ मधील प्रमुख स्रोतनिहाय उत्पन्न आणि मुख्य शीर्षनिहाय खर्च अनुक्रमे तक्ता क्रमांक १५.६ व १५.७ मध्ये दर्शविला आहे.

१५.१२. महानगरपालिकांना १९९६-९७ या वर्षात 'पट्टी व कर इत्यादि' पासून मिळालेली जमा त्यांच्या एकूण जमेच्या ५० टक्के होती. ही टक्केवारी 'अ' वर्ग नगरपरिषदांसाठी ५९, 'ब' वर्ग नगरपरिषदांसाठी ५०, 'क' वर्ग नगरपरिषदांसाठी ४१ आणि कटकमंडळांसाठी ४० होती. एकूण जमेपैकी शासकीय अनुदान 'अ' वर्ग नगरपरिषदांच्या बाबतीत १८ टक्के, 'ब' वर्ग नगरपरिषदांच्या बाबतीत २३ टक्के, 'क' वर्ग नगरपरिषदांच्या बाबतीत ३३ टक्के आणि कटकमंडळांच्या बाबतीत १० टक्के होते. महानगरपालिकांच्या बाबतीत एकूण जमेत शासकीय अनुदानाचा वाटा नऊ टक्के होता.

१५.१३. १९९६-९७ मध्ये महानगरपालिकांच्या एकूण खर्चापैकी आस्थापना (कर वसुली खर्चासह) या बाबीवरील खर्च सर्वात जास्त (३९.८ टक्के) होता. त्या खालोखाल पाणीपुरवठा (१२.५ टक्के), जलनिःसारण व मलनिःसारण (७.२ टक्के), बांधकाम (५.७ टक्के) व शिक्षण (३.६ टक्के) या बाबींवर होता. १९९६-९७ या वर्षाकरिता 'अ', 'ब' आणि 'क' या सर्व वर्गांच्या नगरपरिषदांच्या खर्चाचा एकत्रित विचार करता, ३७.८ टक्के आस्थापनेवर (कर वसुली खर्चासह), १६.२ टक्के बांधकामावर, ९.८ टक्के पाणीपुरवठ्यावर, ३.५ टक्के दिवाबंदीवर व ३.३ टक्के सार्वजनिक आरोग्यावर खर्च झाला. कटक मंडळांसाठी ही टक्केवारी अनुक्रमे २६.४ टक्के, १४.७ टक्के, ३.६ टक्के, २.७ टक्के व ४.७ टक्के अशी होती.

15.11 The receipts of Municipal Corporations, Municipal Councils and Cantonment Boards in the State in 1996-97 increased by 34 per cent, six per cent and 28 per cent respectively over those in the previous year. The total expenditure of Municipal Corporations, Municipal Councils and Cantonment Boards in the State during 1996-97 increased by 27 per cent, 11 per cent and 32 per cent respectively over that of the previous year. The major sourcewise income and broad headwise expenditure of civic bodies for the year 1996-97 is presented in the Table No.15.6 and 15.7 respectively.

15.12. Of the total receipts of Municipal Corporations during 1996-97, 50 per cent were derived through rates, taxes, etc. This percentage was 59 for 'A' class, 50 for 'B' class, 41 for 'C' class Municipal Councils and 40 for Cantonment Boards. Of the total receipts, the Government grants were 18 per cent for 'A' class Municipal Councils, 23 per cent for 'B' class Municipal Councils, 33 per cent for 'C' class Municipal Councils and 10 per cent for Cantonment Boards. In the case of Municipal Corporations, the Government grants were nine per cent of the total receipts.

15.13. Of the total expenditure of Municipal Corporations during 1996-97, the major expenditure was on administration (including that on recovery of taxes) (39.8 per cent), followed by water supply (12.5 per cent), drainage and sewerage (7.2 per cent), construction works (5.7 per cent) and education (3.6 per cent). Of the total expenditure during 1996-97 of 'A', 'B' and 'C' class Municipal Councils taken together, 37.8 per cent was on administration (including that on recovery of taxes), 16.2 per cent on construction, 9.8 per cent on water supply, 3.5 per cent on street lighting and 3.3 per cent on public health. For the Cantonment Boards, these percentages were 26.4, 14.7, 3.6, 2.7 and 4.7 respectively.

तक्ता क्रमांक/ TABLE No. 15.6
नागरी संस्थांचे १९९६-९७ मधील उत्पन्न
Income of Civic bodies during 1996-97

(रुपये कोटीत/Rs. in crore)

वाव (1)	महानगरपालिका Municipal Corpo- rations (2)	नगरपरिषदा/Municipal Councils				कटक मंडळे Cantonment Boards (7)	सर्व नागरी संस्था All Civic bodies (8)	Item (1)
		वर्ग 'अ' Class 'A' (3)	वर्ग 'ब' Class 'B' (4)	वर्ग 'क' Class 'C' (5)	सर्व All (6)			
१. जमा								1. Receipts
१.१. पट्टी, कर इत्यादी	2,376.20	262.51	127.46	93.38	483.35	25.02	2,884.57	1.1. Rates,taxes etc.
१.२. शासकीय अनुदाने	449.78	81.12	59.86	74.62	215.60	6.12	671.50	1.2. Government grants.
१.३. वाणिज्यिक उपक्रमांपासून	130.40	5.52	1.58	1.69	8.79	0.02	139.21	1.3. Commercial enterprises.
१.४. टॅबी आणि कर्जे.	815.89	66.97	34.56	29.73	131.26	21.20	968.35	1.4. Deposits and Loans etc.
१.५. इतर उत्पन्न	981.52	26.57	32.14	27.84	86.55	10.41	1,078.48	1.5 Other income
एकूण जमा (१)	4,753.79	442.69	255.60	227.26	925.55	62.77	5,742.11	Total receipts (1)
२. अरंभीची शिल्लक	210.79	71.02	48.95	42.24	162.21	6.39	379.39	2. Opening balance
एकूण उत्पन्न (१+२)	4,964.58	513.71	304.55	269.50	1,087.76	69.16	6,121.50	Total Income(1+2)

तक्ता क्रमांक/ TABLE No. 15.7
नागरी संस्थांचे १९९६-९७ मधील खर्च
Expenditure of Civic bodies during 1996-97

(रुपये कोटीत/Rs. in crore)

वाव (1)	महानगरपालिका Municipal Corpo- rations (2)	नगरपरिषदा/Municipal Councils				कटक मंडळे Cantonment Boards (7)	सर्व नागरी संस्था All Civic bodies (8)	Item (1)
		वर्ग 'अ' Class 'A' (3)	वर्ग 'ब' Class 'B' (4)	वर्ग 'क' Class 'C' (5)	सर्व All (6)			
१. प्रशासन								1. Administration
अ. आस्थापना	1,658.34	146.61	81.72	82.01	310.34	16.22	1,984.90	(a) Establishment
ब. इतर	89.23	13.06	7.62	6.78	27.46	0.31	117.00	(b) Others
२. कर वसुली	22.15	7.08	3.51	3.20	13.79	0.11	36.05	2. Recovery of taxes
३. सार्वजनिक दिवाबत्ती	116.32	18.19	9.36	5.06	32.61	1.68	150.61	3. Street lighting
४. पाणीपुरवठा	553.58	45.48	26.78	19.19	91.45	2.26	647.29	4. Water Supply
५. सार्वजनिक सुरक्षा	7.84	0.78	1.14	0.72	2.64	0.05	10.53	5. Public security
६. सार्वजनिक आरोग्य	184.19	14.21	9.40	6.71	30.32	2.98	217.49	6. Public health
७. जलनिःस्सारण व मलनिःस्सारण	321.76	3.11	2.62	1.35	7.08	1.08	329.92	7. Drainage and Sewerage
८. बांधकामे	255.11	72.46	44.93	33.03	150.42	9.27	414.80	8. Construction works
९. वाहतूक	162.59	0.13	0.59	1.17	1.89	0.01	164.49	9. Transport
१०. शिक्षण	158.09	13.60	8.63	4.94	27.17	0.23	185.49	10. Education
११. दुर्बल घटकांवरील खर्च	13.27	9.37	3.06	1.86	14.29	27.56	11. Expenditure on weaker sections
१२. विशेष खर्च व दिलेली कर्जे	269.57	50.95	29.40	24.81	105.16	23.97	398.70	12. Extra-ordinary expenditure and loans extended
१३. इतर खर्च	628.99	48.23	34.46	33.18	115.87	4.90	749.76	13. Other expenditure
एकूण खर्च (१ ते १३)	4,441.03	443.26	263.22	224.01	930.49	63.07	5,434.59	Total expenditure(1 to 13)

टीप :- विविध विभागांतर्गत/कर्मचारी आस्थापनेवरील खर्च एकत्रित करण्यात आला असून बाब क्र. १(अ) समोर दर्शविला आहे.

Note - Expenditure on staff/establishment under various activities has been clubbed and shown at item 1(a).

१६. विशेष अभ्यास

१६.१ भारत सरकार अर्थव्यवस्थेच्या विविध क्षेत्रांबाबत सामाजिक व आर्थिक माहिती गोळा करण्यासाठी राष्ट्रीय नमुना पाहणी संघटनेमार्फत नियमितपणे राष्ट्रव्यापी नमुना पाहण्या घेत असते. महाराष्ट्र शासन या पाहण्यांमध्ये अनुरूप नमुना तत्त्वावर नियमितपणे सहभागी होत असून राज्यासाठी निवडलेल्या नमुन्यासाठी आकडेवारी गोळा करून तिचे विश्लेषण करते. आतापर्यंत अशा ५३ पाहण्या घेण्यात आल्या आहेत. ५३ व्या पाहणीत (जानेवारी-डिसेंबर, १९९७) व्यापारी उपक्रमांची माहिती गोळा करण्यात आली. या पाहणीतील निवडक बाबींचे शीघ्रतत्कीकरण करून त्यावर आधारित महत्त्वाचे निष्कर्ष खाली सादर केले आहेत. हे निष्कर्ष अस्थायी असून त्यात संपूर्ण आकडेवारीच्या तपशीलवार तत्कीकरणानंतर बदल होण्याची शक्यता आहे.

१६.२ १९९० च्या आर्थिक गणनेचा अनुवर्ती अभ्यास म्हणून व्यापारी उपक्रमातील रोजगार, वित्तलब्धी, गुंतवणूक, विक्री व खरेदी इत्यादी संबंधी अधिक तपशीलवार माहिती गोळा करण्यासाठी ५३ व्या पाहणीत व्यापारी उपक्रमांची नमुना पाहणी घेण्यात आली. या नमुना पाहणीची व्याप्ती (१) स्वकार्यरत व्यापारी उपक्रम (स्वकाव्याज) ज्यात नियमितपणे मजुरीवर एकही कामगार नाही असे उपक्रम (२) अनिर्देशित व्यापारी आस्थापना (अनिव्याआ) ज्यात नियमितपणे मजुरीवर एक किंवा अधिक कामगार आहेत परंतु एकूण कामगारांची (घरगुती व मजुरीवरील एकत्रित) संख्या पाच किंवा पाचपेक्षा कमी आहे अशा प्रकारच्या उपक्रमां पुरतीच मर्यादित होती. येथे नमूद करण्यात येते की, ज्या व्यापारी आस्थापनात पाच पेक्षा जास्त कामगार होते अशा आस्थापना या पाहणीत समाविष्ट नाहीत. त्यामुळे या पाहणीच्या निष्कर्षावरून राज्यातील व्यापार उद्योगाचे संपूर्ण चित्र स्पष्ट होणार नाही.

१६.३ या पाहणीत समावेश केलेल्या व्यापारी उपक्रमांची (अ) घाऊक व्यापार, (ब) किरकोळ व्यापार आणि (क) इतर अशा तीन प्रकारात वर्गवारी केली आहे. घाऊक व्यापारात सर्वसाधारणपणे उत्पादकांकडून वस्तूंची खरेदी होते व किरकोळ विक्रेत्यांना त्यांची विक्री केली जाते. किरकोळ व्यापारात घाऊक व्यापाऱ्यांकडून वस्तूंची खरेदी करून त्यांची उपभोक्त्यांना विक्री करण्यात येते. 'इतर' या प्रकारात लिलाव करणारे, दलाल व विक्रीसाठी चारा, गवत, जंगलातील फळे, मासे, खेकडे, इ. मोफत गोळा करणारे अशांचा समावेश होतो. हे निष्कर्ष ग्रामीण भागातील ६,०१५ व नागरी भागातील १०,५०७ उपक्रमांकडून गोळा केलेल्या माहितीवर आधारित आहेत.

१६.४ ग्रामीण व नागरी भागातील व्यापारी उपक्रमांची व्यापाराच्या वर्गीकरणानुसार व उपक्रमाच्या प्रकारानुसार टक्केदारी खालील तक्ता क्र. १६.१ मध्ये दिली आहे.

16. SPECIAL STUDIES

16.1 The Government of India regularly conducts nationwide sample surveys through the National Sample Survey Organisation to collect data on socio-economic aspects of the various sectors of economy. The Government of Maharashtra regularly participates in these surveys on a matching sample basis and collects and analyses the data from that State sample. So far 53 such surveys are conducted. During the 53rd survey (January-December, 1997), data on trading enterprises were collected. Important results of this survey based on quick tabulation of the selected data of the State sample are presented below. These results are provisional and subject to revision after the detailed tabulation of the complete data.

16.2 As a follow-up study of the Economic Census 1990, sample survey of trading enterprises was conducted in the 53rd survey to collect more detailed information relating to employment, emoluments, investments, sales and purchases etc. of trading enterprises. The coverage of this sample survey was restricted to the enterprise types of (1) Own Account Trading Enterprises (OATE) i.e. enterprises not having any hired worker on fairly regular basis and (2) Non-directory Trading Establishments (NDTE) i.e. enterprises employing one or more hired workers on a fairly regular basis, but the total number of workers (household and hired taken together) being five or less. It may be noted here that, the trading establishments employing more than five workers are not covered in this survey. As such the survey results will not reflect the full scenario of the trading activity in the State.

16.3 The trading enterprises covered in this survey have been grouped into three categories viz. (a) wholesale trade, (b) retail trade and (c) others. In the wholesale trade, goods are generally bought from the producers and sold to the retailers. In the retail trade, goods are purchased from wholesalers and sold to consumers. The category 'others' includes the auctioneeries, commission agents and the activities of free collection for sale such as fodder, grass, wild fruits, fish, crabs etc. The results are based on data collected from 6,015 enterprises from the rural areas and 10,507 enterprises from the urban areas.

16.4 Percentage distribution of number of enterprises in rural and urban areas according to category of trade and enterprise type is given in Table No.16.1 below.

तक्ता क्रमांक / TABLE NO. 16.1

ग्रामीण व नागरी भागातील व्यापारी उपक्रमांची व्यापाराच्या वर्गीकरणानुसार व उपक्रमांच्या प्रकारानुसार टक्केवारी
Percentage distribution of number of enterprises in rural and urban areas according to category of trade and enterprise type

व्यापाराचा प्रकार	उपक्रमांची टक्केवारी						Category of Trade
	Percentage distribution of enterprises						
	ग्रामीण/Rural			नागरी/Urban			
(1)	स्वकाव्याज OATE	अनिव्याजा NDTE	एकूण Total	स्वकाव्याज OATE	अनिव्याजा NDTE	एकूण Total	(1)
घाऊक	0.6	6.8	1.2	3.6	17.1	6.1	Wholesale
किरकोळ	93.6	91.5	93.4	92.9	77.4	90.0	Retail
इतर	5.8	1.7	5.4	3.5	5.5	3.9	Others
एकूण	100.0	100.0	100.0	100.0	100.0	100.0	Total

स्वकाव्याज : स्वकार्यरत व्यापारी उपक्रम / OATE : Own Account Trading Enterprises

अनिव्याजा : अनिर्देशित व्यापारी आस्थापना / NDTE : Non-directory Trading Establishments

१६.५ किरकोळ व्यापारी उपक्रमांचे घाऊक व्यापारी उपक्रमांशी ग्रामीण भागातील गुणोत्तर ७८:१ तर नागरी भागात हे गुणोत्तर १५:१ असे आढळले. एकूण व्यापारी उपक्रमांत 'इतर' या व्यापारी उपक्रमांचा म्हणजेच लिलाव करणारे, दलाली प्रतिनिधी इत्यादींचा हिस्सा ग्रामीण भागात ५.४ टक्के व नागरी भागात ३.९ टक्के होता.

16.5 It is observed that in the rural areas the proportion of retail trading enterprises to wholesale trading enterprises was 78:1, while in the urban areas this proportion was 15:1. In the total number of trading enterprises, the share of 'other' type of enterprises i.e. commission agents, auctioneering services etc. was 5.4 per cent in rural areas and 3.9 per cent in urban areas.

१६.६ ग्रामीण व नागरी भागातील उपक्रमांची व्यापाराच्या प्रकारानुसार (१९८७ च्या दोन अंकी राष्ट्रीय औद्योगिक वर्गीकरणप्रमाणे) टक्केवारी खालील तक्ता क्र. १६.२ मध्ये दिली आहे.

16.6 The percentage distribution of number of enterprises in rural and urban areas according to category of trading activity (as per two digit National Industrial Classification -1987) is given in Table No.16.2 below.

तक्ता क्रमांक / TABLE NO. 16.2

ग्रामीण व नागरी भागातील उपक्रमांची व्यापाराच्या प्रकारानुसार टक्केवारी
Percentage distribution of number of enterprises in rural and urban areas according to category of trading activity

व्यापाराचा प्रकार	ग्रामीण/Rural	नागरी/Urban	*Category of Trade
(1)	(2)	(3)	(1)
(अ) घाऊक व्यापार			(A) Wholesale Trade
१) शेतकी कच्चांमाल, प्राणी, अन्न, पेये, वस्त्र इत्यादी	72.5	67.2	1) Agricultural raw materials, live animals, food, beverages, textiles etc.
२) लाकूड, कागद, चामडे, इंधन, रसायने, धातू इत्यादी	21.1	15.7	2) Wood, paper, leather, fuel, chemicals, metals etc.
३) सर्व प्रकारची यंत्रे व सामग्री	0.0	4.2	3) All types of machinery and equipments
४) फर्निचर, रबर, बांधकाम साहित्य, घडयाळे, टाकाऊ वस्तू, खेळणी इत्यादी	6.4	12.9	4) Furniture, rubber, building materials, watches, wastes, toys etc.
एकूण	100.0	100.0	Total

(1)	(2)	(3)	(4)
(ब) किरकोळ व्यापार			(B) Retail Trade
१) अन्न, पेये, तंबाखू इत्यादी	65.4	52.4	1) Food, beverages, tobacco etc.
२) वस्त्र	4.3	9.2	2) Textiles
३) लाकूड, इंधन, घरगुती वापराच्या वस्तू इ.	7.8	15.2	3) Wood, fuel, household utilities etc.
४) लेखनसामग्री, खते, बांधकाम साहित्य, औषधे व वैद्यकीय वस्तू इत्यादी	22.5	23.2	4) Stationery, fertilizers, building materials, pharmaceutical and medical goods etc.
एकूण	100.0	100.0	Total

* १९८७ च्या दोन अंकी राष्ट्रीय औद्योगिक वर्गीकरणप्रमाणे/As per two digit National Industrial Classification—1987

१६.७ घाऊक व्यापारात 'कच्चा शेतकी माल, प्राणी, अन्न, पेये, वस्त्र' हा गट ग्रामीण व नागरी या दोन्ही भागात सर्वात महत्त्वाचा होता. ग्रामीण भागातील एकूण घाऊक व्यापारी उपक्रमात ह्या गटाचा हिस्सा सुमारे तीन चतुर्थांश (७२.५ टक्के) व नागरी भागात दोन तृतीयांश (६७.२ टक्के) इतका होता. किरकोळ व्यापारात 'अन्न, पेये, तंबाखू' हा गट महत्त्वाचा होता व एकूण उपक्रमांपैकी ग्रामीण भागात दोन तृतीयांश व नागरी भागात निम्मे उपक्रम या गटातील होते. 'लेखन सामग्री, खते, बांधकाम साहित्य, औषधे व वैद्यकीय वस्तू' हा गट सुध्दा महत्त्वाचा होता व या गटाचा किरकोळ व्यापारातील एकूण उपक्रमांपैकी ग्रामीण व नागरी या दोन्ही भागातील हिस्सा एक पंचमांशपेक्षा किंचित जास्त होता.

१६.८ महाराष्ट्रातील ग्रामीण व नागरी भागातील व्यापारी उपक्रमांची व्यापाराच्या प्रकारानुसार महत्त्वाची वैशिष्ट्ये खालील तक्ता क्र. १६.३ मध्ये दिली आहेत.

16.7 Amongst wholesale trade, the group 'trading in agricultural raw materials, live animals, food, beverages, textiles' was most important both in rural and urban areas. In rural areas this group accounted for about three fourth of the total enterprises (72.5 per cent) and in urban areas two third of the total enterprises (67.2 per cent). In retail trade, the group 'trading in food, beverages, tobacco etc.' was most important and accounted for two third and half of the total number of enterprises in rural and urban areas respectively. The group 'stationery, fertilisers, building materials, pharmaceutical and medical goods etc.' was also important, as its share in total enterprises was slightly more than one fifth in both rural and urban areas.

16.8 Important characteristics of trading enterprises in rural and urban areas of Maharashtra are given in Table No.16.3 below.

तक्ता क्रमांक / TABLE NO. 16.3

महाराष्ट्रातील ग्रामीण व नागरी भागातील व्यापारी उपक्रमांची व्यापाराच्या प्रकारानुसार महत्त्वाची वैशिष्ट्ये
Important characteristics of trading enterprises by category of trade in Maharashtra

व्यापाराचा प्रकार	भाग	प्रति उपक्रम Per enterprise		प्रति कामगार Per worker		Area	Category of trade
(1)	(2)	मासिक स्थूल* मूल्यवृद्धी (रु.) Monthly* Gross value added (Rs.)	स्थिर मालमत्ता@ (रु.) Fixed@ assets (Rs.)	मासिक स्थूल* मूल्यवृद्धी (रु.) Monthly* Gross value added (Rs.)	स्थिर मालमत्ता@ (रु.) Fixed@ assets (Rs.)	(2)	(1)
घाऊक	ग्रामीण	7165	77513	2990	32344	Rural	Wholesale
	नागरी	22736	398404	8940	156663	Urban	
किरकोळ	ग्रामीण	4137	58012	2811	39420	Rural	Retail
	नागरी	8534	148194	5078	88173	Urban	
इतर	ग्रामीण	2429	15571	1644	10540	Rural	Others
	नागरी	11263	205144	5473	99685	Urban	
एकूण	ग्रामीण	4082	55966	2752	37730	Rural	Total
	नागरी	9510	165730	5440	94804	Urban	

* पाहणीच्या दिवसापूर्वीच्या महिन्यातील / During the month prior to the date of survey.

@ पाहणीच्या दिवशी / As on the date of survey.

१६.९ सर्व व्यापारी उपक्रम मिळून प्रति उपक्रम व प्रति कामगार मासिक स्थूल मूल्य वृद्धी व स्थिर मालमत्ता ग्रामीण भागापेक्षा नागरी भागात बरीच जास्त होती. अशाच प्रकारचा कल थोड्याफार फरकाने व्यापाराच्या तीनही प्रकारात आढळला. रा.न.पा. च्या ४६ व्या पाहणीत (१९९०-९१) ५३ व्या पाहणीप्रमाणेच माहिती गोळा करण्यात आली होती. त्या पाहणीनुसार प्रति उपक्रम मासिक स्थूल मूल्यवृद्धी ग्रामीण भागात रुपये १,३४५ व नागरी भागात रुपये २,९८२ होती. या दोन पाहण्यांमधील कालावधीत झालेली भाववाद विचारात घेता ४६ च्या पाहणीतील मासिक स्थूल मूल्यवृद्धी ग्रामीण भागात रुपये २,४३८ व नागरी भागात रुपये ५,४०६ इतकी येते. ह्या किंमतीची सध्याच्या पाहणीतील किंमतीशी तुलना केली असता दरम्यानच्या कालावधीत (१९९०-९१ ते १९९७) मासिक स्थूल मूल्यवृद्धी मध्ये ग्रामीण भागात ६७ टक्के व नागरी भागात ७६ टक्के वाढ दिसून येते. प्रति कामगार मासिक स्थूल मूल्यवृद्धीतील तत्सम वाढ ग्रामीण भागात ८२ टक्के व नागरी भागात ९८ टक्के होती.

१६.१० व्यापारी उपक्रमांची रोजगाराच्या आकारानुसार टक्केवारी खालील तक्ता क्रमांक १६.४ मध्ये दिली आहे.

16.9 For all the trading enterprises taken together, per enterprise and per worker monthly gross value added and fixed assets were substantially higher in the urban areas than those in rural areas. Similar trend is observed more or less in all the three categories of trade. The information similar to the 53rd survey was collected in 46th survey of N.S.S.(1990-91). As per that survey, per enterprise monthly gross value added for rural areas was Rs.1,345 and for urban areas it was Rs.2,982. Adjusting these values for the price rise for the period between these two surveys, the monthly gross value added works out to Rs.2,438 for the rural areas and Rs.5,406 for the urban areas. Comparing these values with the values available from the present survey shows that during the intervening period (1990-91 to 1997) the monthly gross value added has increased by 67 per cent in rural areas and 76 per cent in urban areas. The corresponding increase in monthly gross value added per worker is 82 per cent in rural areas and 98 per cent in urban areas.

16.10 The percentage distribution of trading enterprises according to the size class of employment is given in Table No.16.4 below.

तक्ता क्रमांक / TABLE No. 16.4
व्यापारी उपक्रमांची रोजगाराच्या आकारानुसार टक्केवारी
Percentage distribution of trading enterprises according to size class of employment

रोजगाराचा आकार	उपक्रमांची टक्केवारी Percentage distribution of enterprises		Size class of employment
	ग्रामीण Rural (2)	नागरी Urban (3)	
(1)			(1)
१	63.0	50.9	1
२	28.9	32.1	2
३	5.9	10.7	3
४	1.4	4.3	4
५	0.8	2.0	5
एकूण	100.0	100.0	Total
सरासरी रोजगार	1.5	1.7	Average employment

१६.११ एक किंवा दोन कामगार असलेल्या व्यापारी उपक्रमांची टक्केवारी ग्रामीण भागात ९१.९ व नागरी भागात ८३.० इतकी आढळली. तसेच प्रति उपक्रम सरासरी कामगारांची संख्या ग्रामीण व नागरी भागात अनुक्रमे १.५ व १.७ होती.

16.11 It is observed that 91.9 per cent of the rural and 83.0 per cent of the urban trading enterprises had one or two workers and the average employment per enterprise was 1.5 and 1.7 in the rural and urban areas respectively.

D-9844
14/5/98

भाग दोन
सांख्यिकीय तक्ते

PART II
STATISTICAL TABLES

तक्ता क्रमांक/TABLE No. 1

महाराष्ट्राची व भारताची लोकसंख्या
POPULATION OF MAHARASHTRA AND INDIA

वर्ष Year	एकूण लोकसंख्या (कोटीत) Total population (In crore)		दशवर्षीय वाढ (+) किंवा घट (-) टक्केवारी Decennial percentage increase (+) or decrease (--)		साक्षरतेची टक्केवारी †† Literacy percentage	
	महाराष्ट्र Maharashtra	भारत India	महाराष्ट्र Maharashtra	भारत India	महाराष्ट्र Maharashtra	भारत India
(1)	(2)	(3)	(4)	(5)	(6)	(7)
1951	3.20	36.11	(+) 19.27	(+) 13.31	20.5	18.3†
1961	3.96	43.92	(+) 23.60	(+) 21.51	35.1	28.3
1971	5.04	54.82	(+) 27.45	(+) 24.80	45.8	34.5
1981	6.28	68.52	(+) 24.54	(+) 25.00	55.8	43.7*
1991	7.89	84.63†	(+) 25.73	(+) 23.85†	64.9	52.2@@

† जम्मू आणि काश्मीरची अंदाजित लोकसंख्या धरून/Including projected population of Jammu and Kashmir.

†† १९५१, १९६१ व १९७१ ची साक्षरतेची टक्केवारी ५ वर्ष व त्याहून अधिक वयाच्या लोकसंख्येसाठी आहे. १९८१ व १९९१ ची साक्षरतेची टक्केवारी ७ वर्ष व त्याहून अधिक वयाच्या लोकसंख्येसाठी आहे./Literacy rates for 1951, 1961 and 1971 relate to population aged 5 and above. The rates for the years 1981 and 1991 relate to population aged 7 and above.

* १९८० च्या साक्षरतेची टक्केवारी आसाम व जम्मू आणि काश्मीर सोडून/Literacy percentage of 1981 is excluding Assam and Jammu and Kashmir.

@@ १९९१ च्या साक्षरतेची टक्केवारी जम्मू आणि काश्मीर सोडून/Literacy percentage of 1991 is excluding Jammu and Kashmir.

आधार.—i)महानिबंधक व गणना आयुक्त, भारत सरकार, नवी दिल्ली; ii)संचालक, जनगणना कार्यालय, महाराष्ट्र, मुंबई.

Source.—i)Registrar General and Census Commissioner, Government of India, New Delhi; ii)Director of Census Operations, Maharashtra, Mumbai.

तक्ता क्रमांक/TABLE No. 2

राज्यातील ग्रामीण आणि नागरी लोकसंख्या
RURAL AND URBAN POPULATION IN THE STATE

अनु क्र. Serial No.	वर्ष Year	लोकसंख्या (कोटीत)/Population (In Crore)					नागरी लोकसंख्येची एकूण लोकसंख्येशी टक्केवारी Percentage of urban population to total population	स्त्री-पुरुष प्रमाण (दर हजार पुरुषांमागे स्त्रियांची संख्या) Sex Ratio (Females per thousand males)	घनता (दर चौ. कि. मीटर मागे लोकसंख्या) Density (No. of persons per sq. km.)		
		ग्रामीण Rural	नागरी Urban	एकूण Total	पुरुष Males	स्त्रिया Females					
(1)	(2)	(3)	(4)	(5)	(6)	(7)	(8)	एकूण Total	ग्रामीण Rural	नागरी Urban	(12)
1	1901	1.62	0.32	1.94	0.98	0.96	16.59	978	1,003	862	67
2	1911	1.82	0.32	2.15	1.09	1.06	15.13	967	1,000	796	75
3	1921	1.70	0.39	2.09	1.07	1.02	18.50	950	994	776	73
4	1931	1.95	0.45	2.40	1.23	1.17	18.60	947	987	790	83
5	1941	2.12	0.57	2.68	1.38	1.31	21.11	949	989	810	94
6	1951	2.28	0.92	3.20	1.65	1.55	28.75	941	1,000	807	106
7	1961	2.84	1.12	3.96	2.04	1.91	28.22	936	995	801	129
8	1971	3.47	1.57	5.04	2.61	2.43	31.17	930	985	820	164
9	1981	4.08	2.20	6.28	3.24	3.04	35.03	937	967	850	204
10	1991	4.84	3.05	7.89	4.08	3.81	38.69	934	972	875	257

टीप.—आकडे संक्षिप्तात दिल्याने बेरजा जुळतीलच असे नाही.

Note.—Details may not add up to totals due to rounding.

आधार.—i)महानिबंधक व गणना आयुक्त, भारत सरकार, नवी दिल्ली; ii) संचालक, जनगणना कार्यालय, महाराष्ट्र, मुंबई.

Source.—i)Registrar General and Census Commissioner, Government of India, New Delhi; ii)Director of Census Operations, Maharashtra, Mumbai.

तक्ता क्रमांक/TABLE No.3

महाराष्ट्र राज्याचे नमुना नोंदणी पाहणीवर आधारलेले जन्म, मृत्यू व बालमृत्यू दर
BIRTH, DEATH AND INFANT MORTALITY RATES BASED ON SAMPLE REGISTRATION SCHEME,
MAHARASHTRA STATE

वर्ष Year	ग्रामीण/Rural			नागरी/Urban			एकत्र/Combined		
	जन्म दर Birth rate	मृत्यू दर Death rate	बालमृत्यू दर Infant mortality rate	जन्म दर Birth rate	मृत्यू दर Death rate	बालमृत्यू दर Infant mortality rate	जन्म दर Birth rate	मृत्यू दर Death rate	बालमृत्यू दर Infant mortality rate
(1)	(2)	(3)	(4)	(5)	(6)	(7)	(8)	(9)	(10)
1971	33.7 (38.9)	13.5 (16.4)	111 (138)	29.0 (30.1)	9.7 (9.7)	88 (82)	32.2 (36.9)	12.3 (14.9)	105 (129)
1981	30.4 (35.6)	10.6 (13.7)	90 (119)	24.5 (27.0)	7.4 (7.8)	49 (62)	28.5 (33.9)	9.6 (12.5)	79 (110)
1985	29.8 (34.3)	9.4 (13.0)	78 (107)	27.7 (28.1)	6.7 (7.8)	49 (59)	29.0 (32.9)	8.4 (11.8)	68 (97)
1986	31.7 (34.2)	9.7 (12.2)	73 (105)	27.4 (27.1)	6.1 (7.6)	44 (62)	30.1 (32.6)	8.4 (11.1)	63 (96)
1987	30.2 (33.7)	9.5 (12.0)	76 (104)	26.6 (27.4)	6.1 (7.4)	47 (61)	28.9 (32.2)	8.3 (10.9)	66 (95)
1988	31.4 (33.1)	10.1 (12.0)	76 (102)	25.8 (26.3)	6.7 (7.7)	50 (62)	29.4 (31.5)	8.9 (11.0)	68 (94)
1989	30.6 (32.2)	8.9 (11.1)	66 (98)	24.6 (25.2)	6.3 (7.2)	44 (58)	28.5 (30.6)	8.0 (10.3)	59 (91)
1990	29.5 (31.7)	8.5 (10.5)	64 (86)	23.8 (24.7)	5.4 (6.8)	44 (50)	27.5 (30.2)	7.4 (9.7)	58 (80)
1991*	28.0 (30.9)	9.3 (10.6)	69 (87)	22.9 (24.3)	6.2 (7.1)	38 (53)	26.2 (29.5)	8.2 (9.8)	60 (80)
1992*	27.4 (30.9)	9.1 (10.9)	67 (85)	21.5 (23.1)	5.6 (7.0)	40 (53)	25.3 (29.2)	7.9 (10.1)	59 (79)
1993*	27.1 (30.4)	9.3 (10.6)	63 (82)	22.8 (23.7)	4.8 (5.8)	32 (45)	25.2 (28.7)	7.3 (9.3)	50 (74)
1994*	26.9 (30.5)	9.2 (10.1)	68 (80)	23.0 (23.1)	5.6 (6.7)	38 (52)	25.1 (28.7)	7.5 (9.3)	55 (74)
1995*@	25.9 (30.0)	8.9 (9.7)	66 (80)	22.4 (22.6)	5.3 (6.5)	34 (49)	24.5 (28.3)	7.4 (9.0)	55 (74)
1996*@	24.9 (29.3)	8.7 (9.7)	58 (78)	20.6 (21.4)	5.4 (6.5)	31 (46)	23.2 (27.4)	7.4 (8.9)	48 (72)

टीप/Note.—(१) कंसातील आकडे भारताकरिता आहेत.

Bracketed figures are for India.

(२) @ अस्थायी/Provisional.

(३) * जम्मू व काश्मीर वगळून/ Excluding Jammu and Kashmir.

(४) जन्म दर व मृत्यू दर एक हजार लोकसंख्येमागे आहेत.

Birth rates and Death rates are per thousand population.

(५) बालमृत्यू दर एक हजार जिवंत जन्मांमागे आहेत.

Infant mortality rates are per thousand live births.

आधार.—नमुना नोंदणी पत्रिका, महानिबंधक, भारत सरकार, नवी दिल्ली.

Source.—Sample Registration Bulletin, Registrar General of India, New Delhi.

काम करणाऱ्या लोकांची १९९१ जनगणनेनुसार आर्थिक वर्गवारी
**ECONOMIC CLASSIFICATION OF WORKERS AS PER POPULATION CENSUS
 1991**

(हजारात / In thousand)

काम करणाऱ्याचा वर्ग (1)	महाराष्ट्र† Maharashtra			भारत* India			Class of workers (1)
	पुरुष Males (2)	स्त्रिया Females (3)	एकूण Total (4)	पुरुष Males (5)	स्त्रिया Females (6)	एकूण Total (7)	
1 शेतकरी	6,231	3,941	10,172	88,481	22,221	1,10,702	Cultivators
2 शेतमजूर	3,906	4,408	8,313	46,165	28,433	74,598	Agricultural labourers
3 पशुसंवर्धन, जंगलकाम, मच्छीमारी, शिकार, मळे, फळबागा आणि संलग्न कामे	404	68	472	4,716	1,325	6,041	Livestock, forestry, fishing, hunting and plantations, orchards and allied activities
4 खाणकाम आणि दगड खाणकाम	98	17	115	1,537	214	1,751	Mining and quarrying
5 वस्तुनिर्माण, प्रक्रिया, संधारण व दुरुस्ती—							Manufacturing, processing, servicing and repairs—
(अ) घरगुती उद्योग	337	162	498	4,555	2,249	6,804	(a) Household industry
(ब) घरगुती उद्योगाव्यतिरिक्त इतर उद्योग	3,251	347	3,598	19,414	2,453	21,867	(b) Other than household industry
6 बांधकाम	709	93	802	5,122	421	5,543	Construction
7 व्यापार आणि वाणिज्य	2,400	256	2,657	19,863	1,434	21,296	Trade and Commerce
8 वाहतूक, साठवण आणि दळणवळण	1,116	45	1,160	7,810	208	8,018	Transport storage and communications
9 इतर सेवा	2,468	751	3,219	23,995	5,316	29,312	Other services
(अ) एकूण मुख्यतः काम करणारे (१ ते ९)	20,919	10,088	31,006	2,21,659	64,274	2,85,932	(a) Total main workers (1 to 9)
(ब) सीमांतिक कामगार	374	2,530	2,904	2,705	25,494	28,199	(b) Marginal workers
(क) एकूण काम न करणारे	19,525	25,486	45,011	2,10,844	3,13,592	5,24,437	(c) Total non-workers
एकूण (अ + ब + क)	40,817	38,104	78,921	4,35,208	4,03,360	8,38,568	Total (A + B + C)

* जम्मू व काश्मीर वगळून/Excluding Jammu and Kashmir.

† धुळे जिल्ह्यातील ३३ गावांची, जेथे गणना घेतली नाही, माहिती वगळून/Excluding information of 33 villages of Dhule District, where Census was not conducted.

टीप.—आकडे संक्षिप्तात दिल्याने बेरजा जुळतीलच असे नाही.

Note.—Figures may not add up to totals due to rounding.

आधार.—i)महानिबंधक व गणना आयुक्त, भारत सरकार, नवी दिल्ली; ii)संचालक, जनगणना कार्यालय, महाराष्ट्र, मुंबई.

Source.—i)Registrar, General and Census Commissioner, Government of India, New Delhi; ii) Director of Census Operations, Maharashtra, Mumbai.

तक्का क्रमांक TABLE No. 5

औद्योगिक स्रोतांनुसार राज्य उत्पन्न - चातू किमतीनुसार

NET STATE DOMESTIC PRODUCT BY INDUSTRY OF ORIGIN AT CURRENT PRICES

(रुपये कांटीन/Rs. in crore)

अनुक्रमांक Serial No. (1)	उद्योग (2)	1980-81 (3)	1985-86 (4)	1988-89 (5)	1989-90 (6)	1990-91 (7)	1991-92 (8)	1992-93 (9)	1993-94* (10)	1994-95* (11)	1995-96* (12)	1996-97* (13)	Industry (2)
1	कृषि	3,749	5,455	8,931	11,393	11,715	11,679	16,868	18,480	21,002	24,283	29,012	Agriculture
2	वन संवर्धन आणि ओडके पाडणे	371	610	744	1,301	1,355	1,244	1,382	1,406	1,664	1,685	1,796	Forestry and logging
3	मासेमारी	88	119	169	182	301	329	459	516	518	740	949	Fishing
4	खाण व दगड खाणकाम	53	145	162	236	276	262	386	421	564	615	687	Mining and quarrying
	एकूण - प्राथमिक	4,261 (28.1)	6,329 (23.9)	10,006 (24.7)	13,112 (26.2)	13,647 (23.5)	13,514 (20.6)	19,095 (23.3)	20,823 (21.3)	23,748 (21.2)	27,323 (20.5)	32,444 (21.3)	Sub-Total—Primary
5	वस्तुनिर्माण (कारखाने)- अ) नोंदणीकृत	2,901	4,917	7,366	9,112	11,071	11,666	13,456	15,603	17,885	23,492	25,617	Manufacturing— a) Registered
	ब) अनोंदणीकृत	1,251	1,850	2,402	3,077	3,354	3,845	5,031	6,406	6,999	8,800	10,828	b) Un-registered
6	वांधकाम	1,004	2,100	3,163	3,639	4,175	5,114	6,043	6,876	7,909	9,156	10,611	Construction
7	वीज, वायु (गॅस) आणि पार्ष्णीपुरवटा	165	485	609	642	888	1,099	1,496	2,158	2,685	3,350	3,873	Electricity, gas and water supply
	एकूण - द्वितीय	5,321 (35.1)	9,352 (35.3)	13,540 (33.5)	16,470 (32.8)	19,488 (33.5)	21,724 (33.0)	26,026 (31.7)	31,043 (31.7)	35,478 (31.8)	44,798 (33.6)	50,929 (33.5)	Sub-Total—Secondary
8	परिवहन, साठवण व दळणवळण, व्यापार, हॉटेल्स व उपाहारगृहे.	2,540	4,750	7,324	8,917	10,603	12,130	14,665	17,408	20,143	24,610	27,661	Transport, storage and communications, trade, hotels and restaurants.
9	बँका व विमा उद्योग, म्हावग मालमत्ता व गहन्या घरांची मालकी, व्यवसाय सेवा, सार्वजनिक प्रशासन आणि इतर सेवा	3,041	6,036	9,602	11,640	14,399	18,440	22,290	28,706	32,357	36,690	41,095	Banking and insurance, real estate and ownership of dwellings, business services, public administration and other services
	एकूण - तृतीय	5,581 (36.8)	10,786 (40.8)	16,926 (41.8)	20,557 (41.0)	25,002 (43.0)	30,570 (46.4)	36,955 (45.0)	46,114 (47.0)	52,500 (47.0)	61,300 (45.9)	68,756 (45.2)	Sub-Total—Tertiary
	एकूण—निव्वळ राज्य उत्पन्न	15,163 (100.0)	26,467 (100.0)	40,472 (100.0)	50,139 (100.0)	58,137 (100.0)	65,808 (100.0)	82,076 (100.0)	97,980 (100.0)	1,11,726 (100.0)	1,33,421 (100.0)	1,52,129 (100.0)	Total—Net State Domestic Product.
	एकूण—दरडोई राज्य उत्पन्न (रुपये)	2,435	3,826	5,430	6,570	7,439	8,242	10,080	11,799	13,195	15,457	17,295	<i>Per capita State Income (Rs.)</i>

* अस्थायी/Provisional.

टीप.—(१) कंसातील आकडे निव्वळ राज्य उत्पन्नाशी टक्केवारी दर्शवितात.

(२) आकडे संक्षिप्तान दिव्याने वेगजा जुळविलेले असे नाही.

आधार.—अर्थ व सांख्यिकी मंचालनालय, महाराष्ट्र शासन, मुंबई.

† प्राथमिक अंदाज/Preliminary estimates.

Note.—(1) Figures in brackets show percentages to Net State Domestic Product.

(2) Details may not add up to totals due to rounding.

Source—Directorate of Economics and Statistics, Government of Maharashtra, Mumbai.

NET STATE DOMESTIC PRODUCT BY INDUSTRY OF ORIGIN AT CONSTANT (1980-81) PRICES

(रुपये कोटीत/Rs. in crore)

अनुक्रमांक Serial No.	उद्योग	1980-81	1985-86	1988-89	1989-90	1990-91	1991-92	1992-93	1993-94*	1994-95*	1995-96*	1996-97†	Industry
(1)	(2)	(3)	(4)	(5)	(6)	(7)	(8)	(9)	(10)	(11)	(12)	(13)	(2)
1	कृषि ...	3,749	3,786	4,656	5,836	5,468	4,301	6,134	6,089	5,892	6,355	7,431	Agriculture
2	वन संवर्धन आणि ऑडके पाडणे ...	371	348	385	529	483	485	465	402	447	447	445	Forestry and logging
3	मासेमारी ...	88	83	94	101	101	98	129	113	91	128	158	Fishing
4	खाण व दगड खाणकाम ...	53	89	76	100	118	105	122	105	131	139	148	Mining and quarrying
	एकूण-प्राथमिक ...	4,261	4,306	5,211	6,566	6,170	4,989	6,850	6,709	6,561	7,069	8,182	Sub-Total—Primary
		(100.0)	(101.1)	(122.3)	(154.1)	(144.8)	(117.1)	(160.8)	(157.5)	(154.0)	(165.9)	(192.0)	
5	वस्तूनिर्माण (कारखाने)- अ)नोंदणीकृत ...	2,901	3,656	4,528	5,200	5,797	5,495	5,754	6,205	6,984	7,917	8,297	Manufacturing— a) Registered
	ब)अनोंदणीकृत ...	1,251	1,450	1,618	1,916	1,878	2,044	2,488	2,963	3,306	3,902	4,013	b) Un-Registered
6	बांधकाम ...	1,004	1,197	1,331	1,379	1,429	1,480	1,534	1,589	1,646	1,705	1,766	Construction
7	वीज, वायु (गॅस) आणि पाणीपुरवठा ...	165	258	327	370	407	469	464	526	581	653	680	Electricity, gas and water supply
	एकूण-द्वितीय ...	5,321	6,561	7,804	8,865	9,511	9,488	10,240	11,283	12,517	14,177	14,756	Sub-Total— Secondary
		(100.0)	(123.3)	(146.7)	(166.6)	(178.7)	(178.3)	(192.4)	(212.0)	(235.2)	(266.4)	(277.3)	
8	परिवहन, साठवण व दळणवळण, व्यापार, हॉटेल्स आणि उपहारगृहे ...	2,540	3,318	3,976	4,481	4,815	4,700	5,270	5,513	6,055	6,954	7,396	Transport, storage and communications, trade, hotels and restaurants.
9	बँका व विमा उद्योग, स्थावर मालमत्ता व राहत्या घरांची मालकी, व्यवसाय सेवा, सार्वजनिक प्रशासन आणि इतर सेवा ...	3,041	4,529	5,371	6,139	6,728	7,962	8,983	10,621	11,058	11,488	12,351	Banking and insurance, real estate and owner- ship of dwellings, business services, public administration and other services
	एकूण-तृतीय ...	5,581	7,847	9,347	10,620	11,543	12,662	14,253	16,134	17,113	18,442	19,747	Sub-Total—Tertiary
		(100.0)	(140.6)	(167.5)	(190.3)	(206.8)	(226.9)	(255.4)	(289.1)	(306.6)	(330.4)	(353.8)	
	एकूण-निव्वळ राज्य उत्पन्न ...	15,163	18,714	22,362	26,051	27,224	27,139	31,343	34,126	36,191	39,688	42,685	Total Net State Domestic Product
		(100.0)	(123.4)	(147.5)	(171.8)	(179.5)	(179.0)	(206.7)	(225.1)	(238.7)	(261.7)	(281.5)	
	दरडोई राज्य उत्पन्न (रुपये) ...	2,435	2,705	3,000	3,414	3,483	3,399	3,849	4,110	4,274	4,598	4,853	Per capita State Income (Rs.)
		(100.0)	(111.1)	(123.2)	(140.2)	(143.0)	(139.6)	(158.1)	(168.8)	(175.5)	(188.8)	(199.3)	

* अस्थायी/Provisional.

† प्राथमिक अंदाज/Preliminary estimates.

टीप.—(1) कंसातील आकडे स्तंभ (3) शी टक्केवारी दर्शवितात.

Note.—(1) Figures in brackets show percentages to Col. (3).

(2) आकडे संक्षिप्तात दिल्याने बेरजा जुळतीलच असे नाही.

(2) Details may not add up to totals due to rounding.

आधार.—अर्थ व सांख्यिकी संचालनालय, महाराष्ट्र शासन, मुंबई.

Source.—Directorate of Economics and Statistics, Government of Maharashtra, Mumbai.

तक्ता क्रमांक / TABLE No. 7

औद्योगिक स्रोतानुसार निव्वळ राष्ट्रीय देशांतर्गत उत्पन्न व राष्ट्रीय उत्पन्न-चालू किंमतीनुसार
NET NATIONAL DOMESTIC PRODUCT BY INDUSTRY OF ORIGIN AND NATIONAL INCOME AT CURRENT PRICES

(रुपये कोटीत/Rs. in crore)

अनुक्रमांक Serial No.	उद्योग	1980-81	1985-86	1988-89	1989-90	1990-91	1991-92	1992-93*	1993-94*	1994-95*	1995-96*	1996-97†	Industry (2)
(1)	(2)	(3)	(4)	(5)	(6)	(7)	(8)	(9)	(10)	(11)	(12)	(13)	
1	कृषि ...	40,056	65,387	97,969	1,08,387	1,27,259	1,49,824	1,66,949	1,94,316	2,25,396	2,39,582	2,68,729	Agriculture
2	वनसंवर्धन आणि ओडके पाडणे...	3,229	5,200	6,689	7,659	8,095	8,167	8,197	9,548	10,830	10,888	10,861	Forestry and logging
3	मासेमारी ...	806	1,701	2,681	3,237	3,944	4,367	5,492	6,612	7,614	8,618	10,224	Fishing
4	खाण व दगड खाणकाम ...	1,474	4,823	6,911	7,468	8,419	8,707	9,893	11,670	12,534	13,288	12,548	Mining and quarrying
	एकूण-प्राथमिक ...	45,565 (41.3)	77,111 (37.2)	1,14,250 (36.4)	1,26,751 (34.9)	1,47,717 (34.7)	1,71,065 (34.9)	1,90,931 (34.2)	2,22,146 (34.1)	2,56,374 (33.2)	2,72,376 (30.4)	3,02,362 (29.6)	Sub-Total—Primary
5	वस्तुनिर्माण (कारखाने)- अ) नोंदणीकृत ...	10,050	21,467	32,840	41,076	47,025	50,316	56,388	67,004	84,312	1,05,078	1,18,837	Manufacturing— a) Registered
	ब) अनोंदणीकृत ...	8,648	14,337	21,344	25,768	30,162	31,267	37,280	41,002	51,761	65,039	70,951	b) Un-Registered
6	बांधकाम ...	5,771	12,227	19,690	22,384	27,222	30,648	34,917	38,800	45,830	55,929	65,826	Construction
7	वीज, वायु (गॅस) आणि पाणीपुरवठा	912	2,116	2,789	3,290	4,178	4,913	6,925	8,592	11,843	14,398	17,508	Electricity, gas and water supply
	एकूण-द्वितीय ...	25,381 (23.0)	50,147 (24.2)	76,663 (24.4)	92,518 (25.5)	1,08,587 (25.5)	1,17,144 (23.9)	1,35,510 (24.3)	1,55,398 (23.9)	1,93,746 (25.1)	2,40,444 (26.9)	2,73,122 (26.7)	Sub-Total— Secondary
8	परिवहन, साठवण व दळणवळण, व्यापार, हॉटेल्स आणि उपहारगृहे.	18,046 (16.4)	40,061 (19.2)	61,361 (19.6)	71,411 (19.7)	85,233 (20.0)	99,201 (20.3)	1,17,131 (21.0)	1,37,876 (21.1)	1,66,461 (21.5)	1,96,518 (22.0)	2,31,673 (22.7)	Transport, storage and communications, trade, hotels and restaurants.
9	बँका व विमा उद्योग, स्थावर मालमत्ता व राहत्या घरांची मालकी, व्यवसाय सेवा, सार्वजनिक प्रशासन आणि इतर सेवा	21,348 (19.3)	40,243 (19.4)	61,511 (19.6)	72,336 (19.9)	84,082 (19.8)	1,02,279 (20.9)	1,14,254 (20.5)	1,35,902 (20.9)	1,56,099 (20.2)	1,85,362 (20.7)	2,14,876 (21.0)	Banking and insurance, real estate and owner- ship of dwellings, business services, public administration and other services
	एकूण-तृतीय ...	39,394 (35.7)	80,304 (38.6)	1,22,872 (39.2)	1,43,747 (39.6)	1,69,315 (39.8)	2,01,480 (41.2)	2,31,385 (41.5)	2,73,778 (42.0)	3,22,560 (41.7)	3,81,880 (42.7)	4,46,549 (43.7)	Sub-Total—Tertiary
	एकूण- निव्वळ राष्ट्रीय देशांतर्गत उत्पन्न ...	1,10,340 (100.0)	2,07,562 (100.0)	3,13,785 (100.0)	3,63,016 (100.0)	4,25,619 (100.0)	4,89,689 (100.0)	5,57,826 (100.0)	6,51,322 (100.0)	7,72,680 (100.0)	8,94,700 (100.0)	10,22,033 (100.0)	Total-Net National Domestic Product.
	एकूण-निव्वळ राष्ट्रीय उत्पन्न ...	1,10,685	2,06,133	3,09,289	3,57,285	4,18,074	4,79,612	5,46,023	6,38,979	7,59,597	8,81,216	10,08,188	Total-Net National Product (i.e. National Income)
	दरडोई राष्ट्रीय उत्पन्न (रुपये) ...	1,630	2,730	3,842	4,347	4,983	5,603	6,262	7,196	8,403	9,578	10,771	Per capita National Income (Rs.)

* अस्थायी/Provisional. † शीघ्र अंदाज/Quick estimates.
टीप.—(1) कंसातील आकडे निव्वळ राष्ट्रीय देशांतर्गत उत्पन्नाशी टक्केवारी दर्शविताना.
आधार.—केंद्रीय सांख्यिकीय संघटना, नवी दिल्ली.

Note.—Figures in brackets show percentages to the Net National Domestic Product.
Source.—Central Statistical Organisation, New Delhi.

NET NATIONAL DOMESTIC PRODUCT BY INDUSTRY OF ORIGIN AND NATIONAL INCOME AT CONSTANT (1980-81) PRICES

(रुपये कोटीत/Rs. in crore)

अनुक्रमांक Serial No.	उद्योग	1980-81	1985-86	1988-89	1989-90	1990-91	1991-92	1992-93*	1993-94*	1994-95*	1995-96*	1996-97†	Industry
(1)	(2)	(3)	(4)	(5)	(6)	(7)	(8)	(9)	(10)	(11)	(12)	(13)	(2)
1	कृषि ...	40,056	46,991	54,925	55,452	57,773	56,032	59,781	62,093	65,992	62,665	67,871	Agriculture
2	वन संवर्धन आणि ओडके पाडणे...	3,229	3,131	2,878	3,130	3,037	3,012	2,877	2,804	2,853	2,843	2,846	Forestry and logging
3	मासेमारी ...	806	1,034	1,141	1,279	1,317	1,377	1,450	1,563	1,661	1,756	1,876	Fishing
4	खाण व दगड खाणकाम ...	1,474	1,691	2,284	2,408	2,697	2,770	2,762	2,738	2,746	3,031	2,968	Mining and quarrying
	एकूण-प्राथमिक ...	45,565 (100.0)	52,847 (116.0)	61,228 (134.4)	62,269 (136.7)	64,824 (142.3)	63,191 (138.7)	66,870 (146.8)	69,198 (151.9)	72,562 (159.2)	70,295 (154.3)	75,561 (165.8)	Sub-Total-Primary
5	वस्तुनिर्माण (कारखाने)- अ) नोंदणीकृत ...	10,050	15,560	19,656	22,627	23,642	22,669	23,139	25,876	29,112	33,384	35,874	Manufacturing- a) Registered
	ब) अनोंदणीकृत ...	8,648	10,853	13,501	14,613	15,766	14,646	15,510	15,988	17,814	20,376	21,551	b) Un-Registered
6	बांधकाम ...	5,771	6,679	7,797	8,166	9,147	9,361	9,689	9,765	10,390	11,416	12,006	Construction
7	वीज, वायु (गॅस) आणि पाणीपुरवठा	912	1,321	1,777	2,019	2,139	2,383	2,623	2,761	3,135	3,421	3,597	Electricity, gas and water supply
	एकूण-द्वितीय ...	25,381 (100.0)	34,413 (135.6)	42,731 (168.4)	47,425 (186.9)	50,694 (199.7)	49,059 (193.3)	50,961 (200.8)	54,390 (214.3)	60,451 (238.2)	68,597 (270.3)	73,028 (287.7)	Sub-Total-Secondary
8	परिवहन, साठवण व दळणवळण, व्यापार, हॉटेल्स आणि उपहारगृहे.	18,046	24,317	29,163	31,575	33,172	33,740	35,853	38,411	42,749	48,777	53,024	Transport, storage and communications, trade, hotels and restaurants.
9	बँका व विमा उद्योग, स्थावर मालमत्ता व राहत्या घरांची मालकी, व्यवसाय सेवा, सार्वजनिक प्रशासन आणि इतर सेवा	21,348	28,649	35,863	39,417	41,528	44,563	46,697	50,605	53,202	57,435	61,814	Banking and insurance, real estate and ownership of dwellings, business services, public adminis- tration and other services
	एकूण-तृतीय ...	39,394 (100.0)	52,966 (134.5)	65,026 (165.1)	70,992 (180.2)	74,700 (189.6)	78,303 (198.8)	82,550 (209.5)	89,016 (226.0)	95,951 (243.6)	1,06,212 (269.6)	1,14,838 (291.5)	Sub-Total-Tertiary
	एकूण- निव्वळ राष्ट्रीय देशांतर्गत उत्पन्न ...	1,10,340 (100.0)	1,40,226 (127.1)	1,68,985 (153.1)	1,80,686 (163.8)	1,90,218 (172.4)	1,90,553 (172.7)	2,00,381 (181.6)	2,12,604 (192.7)	2,28,964 (207.5)	2,45,104 (222.1)	2,63,427 (238.7)	Total-Net National Domestic Product
	एकूण-निव्वळ राष्ट्रीय उत्पन्न ...	1,10,685 (100.0)	1,39,025 (125.6)	1,65,750 (149.7)	1,77,315 (160.2)	1,86,446 (168.4)	1,86,191 (168.2)	1,95,602 (176.7)	2,07,545 (187.5)	2,23,580 (202.0)	2,39,957 (216.8)	2,58,465 (233.5)	Total-Net National Product. (i.e. National Income)
	दरडोई राष्ट्रीय उत्पन्न (रुपये) ...	1,630 (100.0)	1,841 (112.9)	2,059 (126.3)	2,157 (132.3)	2,222 (136.3)	2,175 (133.4)	2,243 (137.6)	2,337 (143.4)	2,473 (151.7)	2,608 (160.0)	2,761 (169.4)	Per capita National Income (Rs.)

* अस्थायी/Provisional.

† शीघ्र अंदाज/Quick Estimates.

टीप.-कंसातील आकडे स्तंभ (३) शी टक्केवारी दर्शवितात.

आधार.-केंद्रीय सांख्यिकीय संघटना, नवी दिल्ली.

Note.—Figures in brackets show percentages to col. (3).

Source.—Central Statistical Organisation, New Delhi.

तक्ता क्रमांक/TABLE No. 9
महाराष्ट्र राज्यातील कृषि क्षेत्रावरील करांपासून महसुली जमा
REVENUE RECEIPTS FROM TAXES ON AGRICULTURE SECTOR IN MAHARASHTRA STATE

(रुपये लाखात/Rs. in lakh)

अनुक्रमांक Serial No. (1)	तपशील (2)	1970-71 (3)	1975-76 (4)	1980-81 (5)	1985-86 (6)	1990-91 (7)	1995-96 (8)	1996-97 (R/E) (9)	1997-98 (B/E) (10)	Particulars (2)
1	कृषि उत्पन्नावरील कर	5.04	24.21	23.08	8.68	0.64	0.01	Taxes on agricultural income
2	जमीन महसूल/कर-सर्वसाधारण वसुली	696.36	910.16	852.77	1,225.11	2,543.38	3,791.55	3,943.00	4,101.00	Land revenue/tax-ordinary collections.
3	महाराष्ट्र कर (सुधारणा) अधिनियम, १९७५ अन्वये फेरबदल केलेल्या महाराष्ट्र जमीन महसूल व विशेष आकारणी यामध्ये वाढ करण्याबाबत अधिनियम, १९७४ च्या कलम ३ नुसार जमीन महसुलातील वाढ	...	18.98	38.41	Increase in land revenue under Section 3 of the Maharashtra Increase of Land Revenue and Special Assessment Act, 1974 as modified by Maharashtra Tax (Amendment) Act, 1975
4	रोजगार हमी योजनेकरिता जमीन महसुलातील वाढ	43.12	221.69	186.99	224.05	233.00	242.00	Increase in land revenue for Employ- ment Guarantee Scheme.
5	जमिनीवरील पट्टी व उपकर	83.46	352.44	356.08	1,082.52	1,115.45	4,314.40	4,487.00	4,666.00	Rates and cesses on land
6	ऊस खरेदीवरील कर	442.95	1,780.02	1,775.53	3,363.45	3,892.98	5,366.61	4,800.00	5,500.00	Tax on purchase of sugarcane
			(+)94.64*	(+)0.36*	(+)15.00*	
7	ऊस (विनियमन, पुरवठा आणि खरेदी, नियंत्रण) अधिनियमाखालील जमा रकमा	Receipts under sugarcane (Regulation, supply and purchase, control) Act.
8	शिक्षण उपकर अधिनियम— (अ) वाणिज्यिक पिकांखालील शेत जमिनीवरील विशेष आकारणी (ब) जलसिंचित कृषि जमिनीवरील रोजगार हमी उपकर (क) महाराष्ट्र जमीन महसूल व विशेष आकारणी अधिनियम, १९७४ खालील विशेष आकारणीत वाढ	7.64	44.49	91.88	486.17	510.50	525.80	Education Cess Act— (a) Special assessment on agricultural lands under commercial crops (b) Employment Guarantee Cess on irrigated agricultural lands (c) Increase in special assessment under Maharashtra Land Revenue and Special Assessment Act, 1974.
	एकूण	1,227.81	3,180.45	3,205.34	6,025.76	7,882.66	14,392.55	14,193.75	15,248.80	Total

* अर्थसंकल्पीय शीर्ष ००४५, वस्तू व सेवा यावरील इतर कर व शुल्क या शीर्षाखालील जमा. *Receipts under the budget head 0045, Other Taxes and Duties on Commodities and Services.

R/E=सुधारलेले अंदाज/Revised Estimates. B/E=अर्थसंकल्पीय अंदाज/Budget Estimates.

आधार-वित्त विभाग, महाराष्ट्र शासन मुंबई.

Source—Finance Department, Government of Maharashtra, Mumbai.

TRENDS IN RECEIPTS ON REVENUE AND CAPITAL ACCOUNTS

(रुपये कोटीत/Rs. in crore)

बाब	1970-71 प्रत्यक्ष रकमा Actuals (2)	1980-81 प्रत्यक्ष रकमा Actuals (3)	1990-91 प्रत्यक्ष रकमा Actuals (4)	1995-96 प्रत्यक्ष रकमा Actuals (5)	1996-97 सु.अं. (R/E) (6)	1997-98 अ.अं. (B/E) (7)	Item (1)
महसुली जमा							REVENUE RECEIPTS.
(एक) कर महसूल (अ + ब)	336	1,467	6,110	12,612	14,146	16,432	(I) TAX REVENUE (A+B)
(अ) केंद्राकडून वसूल होणाऱ्या करांतील राज्याचा हिस्सा ...	80	336	990	1,677	2,146	2,455	(A) Shares in Centrally Collected Taxes
(१) आयकर ...	42	110	338	652	828	961	(i) Income Tax
(२) संपदा शुल्क (इस्टेट ड्युटी) ...	1	2	0	0	0	0	(ii) Estate Duty
(३) केंद्रीय उत्पादन शुल्क ...	37	224	652	1,025	1,318	1,494	(iii) Union Excise Duties
(ब) राज्याकडून वसूल होणारे कर—	256	1,131	5,120	10,935	12,000	13,977	(B) Taxes Collected by State
(१) कृषिविषयक उत्पन्नावरील कर ...	0	0	0	0	0	0	(i) Agriculture Income Tax
(२) जमीन महसूल ...	10	16	62	121	125	130	(ii) Land Revenue
(३) मुद्रांक व नोंदणी फी ...	14	43	286	1,236	1,400	1,550	(iii) Stamps and Registration Fees
(४) राज्य उत्पादन शुल्क ...	7	89	542	1,071	1,160	1,350	(iv) State Excise Duties
(५) विक्रीकर ...	160	750	3,175	6,844	7,460	8,829	(v) Sales Tax
(६) वाहनावरील कर ...	14	51	204	423	524	540	(vi) Taxes on Vehicles
(७) मालावरील व उतारूवरील कर ...	12	18	202	248	209	331	(vii) Tax on Goods and Passengers
(८) विद्युत शुल्क ...	18	59	278	357	441	484	(viii) Electricity Duty
(९) करमणूक कर ...	13	45	71	97	97	140	(ix) Entertainment Tax
(१०) व्यवसाय, व्यापार आणि अजिवीका व रोजगार यावरील कर ...	0	32	191	331	360	385	(x) Tax on professions, Trades, Calling and Employment.
(११) इतर राज्य कर महसूल ...	8	28	109	207	224	238	(xi) Other State Tax Revenue
(दोन) करांव्यतिरिक्त महसूल—	120	571	2,589	3,947	5,400	4,863	(II) Non-Tax Revenue
(१) व्याजविषयक जमा रकमा ...	23	99	658	1,271	1,962	1,504	(i) Interest Receipts
(२) केंद्रशासनाकडून सहाय्यक अनुदाने ...	29	134	795	1,172	1,763	1,653	(ii) Grants-in-aid from Central Govt.
(३) इतर कराव्यतिरिक्त महसूल ...	68	338	1,136	1,504	1,675	1,706	(iii) Other non-tax revenue
(तीन) महसुली लेख्यांवरील एकूण जमा (एक +दोन)	456	2,038	8,699	16,559	19,546	21,295	(III) Total Revenue Receipts (I + II)
भांडवली जमा							CAPITAL RECEIPTS.
(१) राज्य शासनाचे देशांतर्गत ऋण*	178	516	266	572	1,471	2,209	(i) Internal Debt of the State Govt.*
(२) केंद्र शासनाकडून कर्जे व आगाऊ रकमा ...	66	312	1,296	1,901	3,084	2,593	(ii) Loans & Advances from Central Government.
(३) राज्य शासनाने दिलेली कर्जे व आगाऊ रकमा (वसुली)...	19	39	122	161	198	174	(iii) Loans & Advances by the State Government (Recoveries).
(४) लोक लेख्यावरील निव्वळ जमा**	74	152	630	2,330	1,998	1,946	(iv) Net Receipts on Public Account.**
(५) इतर जमा (निव्वळ) ‡	6	(—) 18	(—) 14	48	0	0	(v) Other Receipts. (net)‡
एकूण भांडवली जमा	343	1,001	2,300	5,012	6,751	6,922	Total Capital Receipts.
एकूण जमा (महसुली + भांडवली)	799	3,039	10,999	21,571	26,297	28,217	Total Receipts (Revenue + Capital)

*अर्थोपाय व आगाऊ रकमा धरून

**रोख शिल्लक गुंतवणूक लेखा (निव्वळ) वगळून

‡यात ' आंतरराज्यीय तडजोड ' निव्वळ ' आकरिमकता निधीमध्ये केलेले विनियोजन (निव्वळ) आणि ' आकरिमकता निधी ' (निव्वळ) यांचा समावेश आहे.

आधार—संक्षिप्त अर्थसंकल्प, तक्ता क्र. ३ व ५.

* Inclusive of ways & means advances.

** It excludes " Cash balance investment account " (net)

‡ It comprises inter state settlement (net), appropriations to the contingency fund (net) and contingency fund (net).

Source : Budget-in-Brief, Table No. 3 & 5.

तक्ता क्रमांक/ TABLE No. 11
महसुली व भांडवली लेखांवरील खर्चातील कल
TRENDS IN EXPENDITURE ON REVENUE AND CAPITAL ACCOUNTS

(रुपये कोटीत/Rs. in crore)

बाब	1970-71 प्रत्यक्ष रकमा Actuals (2)	1980-81 प्रत्यक्ष रकमा Actuals (3)	1990-91 प्रत्यक्ष रकमा Actuals (4)	1995-96 प्रत्यक्ष रकमा Actuals (5)	1996-97 सु.अ. (R/E) (6)	1997-98 अ.अ. (B/E) (7)	Item (1)
महसुली लेखा							
(ए) विकास खर्च (अ+ब)	300	1,427	6,241	12,054	14,942	13,237	REVENUE ACCOUNT
(अ) सामाजिक सेवा	155	678	3,197	6,693	8,020	7,574	(A) DEVELOPMENT EXPENDITURE(a+b)
(ब) आर्थिक सेवा त्यापैकी-	145	749	3,044	5,361	6,922	5,663	(a) Social Services
(१) कृषि व संलग्न कार्यक्रम	N.A.	322	1,163	1,458	1,584	1,462	(b) Economic Services of which --
(२) ग्राम विकास	N.A.	...	259	854	981	879	(1) Agriculture and Allied activities
(३) पाटबंधारे व पूर नियंत्रण	N.A.	166	642	1,339	1,404	1,186	(2) Rural Development
(४) वाहतूक	N.A.	83	220	1,073	1,267	1,433	(3) Irrigation and Flood Control
(५) सर्वसाधारण आर्थिक सेवा	N.A.	173	566	412	412	427	(4) Transport
(बी) विकासेतर खर्च (अ+ब)	86	336	1,319	2,597	3,080	5,094	(5) General Economic Services
(अ) सर्वसाधारण सेवा (१ ते ४)	85	328	1,268	2,514	2,941	4,944	(B) NON-DEVELOPMENT EXPENDITURE (a+b)
(१) राज्याची अंगे	38	21	74	180	238	163	(a) General Services (1 to 4)
(२) आर्थिक सेवा	...	53	147	236	235	235	(1) Organs of State
(३) प्रशासकीय सेवा	47	209	720	1,461	1,630	3,561	(2) Fiscal Services
(४) निवृत्ती वेतने आणि संकीर्ण सर्वसाधारण सेवा...	...	45	327	637	838	985	(3) Administrative Services
(ब) इतर विकासेतर खर्च	1	8	51	83	139	150	(4) Pensions and Miscellaneous General Services
(सी) ऋण सेवा	74	154	1,194	2,517	3,023	3,670	(b) Other Non-Development Expenditure
एकूण - महसुली खर्च (ए+बी+सी)	460	1,917	8,754	17,168	21,045	22,001	(C) DEBT SERVICES
भांडवली संवितरीत रकमा							
(डी) महसुली लेखाबाहेरील भांडवली खर्च(एक+दोन)	90	348	964	2,704	2,833	2,675	CAPITAL DISBURSEMENT
(एक) विकास खर्च (अ+ब)	90	340	963	2,702	2,820	2,665	(D) Capital Expenditure Outside Revenue Account (I+II)
(अ) सामाजिक सेवा	24	20	83	161	203	211	(I) Development Expenditure (a+b)
(ब) आर्थिक सेवा	66	320	880	2,541	2,617	2,454	(a) Social Services
त्यापैकी -							(b) Economic Services
(१) कृषि व संलग्न कार्यक्रम	7	69	82	338	495	392	of which --
(२) पाटबंधारे व पूर नियंत्रण	48	196	574	1,564	1,124	1,374	(1) Agriculture & Allied Activities
(३) उर्जा	54	171	393	371	(2) Irrigation & Flood Control
(४) वाहतूक	16	41	151	454	559	294	(3) Energy
(दोन) विकासेतर खर्च	...	8	1	2	13	10	(4) Transport
(इ) राज्य शासनाच्या देशांतर्गत ऋणाची परतफेड	...	508	60	43	746	1,482	(II) Non-Development Expenditure
(एफ) केंद्रशासनाकडून कर्जे व आगाऊ रकमा यांची परतफेड	171	46	281	461	542	651	(E) Repayment of internal debt of the State Government
(जी) राज्य शासनाने दिलेली कर्जे व आगाऊ रकमा	62	275	714	1,000	1,105	823	(F) Repayment of Loans & Advances from Central Government.
एकूण भांडवली संवितरीत रकमा (डी ते जी)	323	1,177	2,019	4,208	5,226	5,631	(G) Loans & Advances by the State Government
एकूण खर्च (महसुली + भांडवली)	783	3,094	10,773	21,376	26,271	27,632	Total Capital Disbursement (D to G).
							Total Expenditure (Revenue + Capital)

तक्ता क्रमांक/TABLE No. 12

उद्देशानुसार
Purpose

आर्थिक वर्गीकरण	सर्वसाधारण सेवा General Services			सामाजिक आणि सामूहिक सेवा Social and Community Services		
	1995-96 (प्रत्यक्ष) (Actuals)	1996-97 (सुधारलेले अंदाज) (Revised estimates)	1997-98 (अर्थसंकल्पीय अंदाज) (Budget estimates)	1995-96 (प्रत्यक्ष) (Actuals)	1996--97 (सुधारलेले अंदाज) (Revised estimates)	1997-98 (अर्थसंकल्पीय अंदाज) (Budget estimates)
	(1)	(2)	(3)	(4)	(5)	(6)
१ चालू खर्च—						
(अ) सेवा व वस्तू	2,26,604	2,59,624	4,72,150	1,22,842	1,45,553	1,33,045
(ब) व्याज प्रदान
(क) अनुदाने	12,333	16,880	17,818	4,27,218	5,07,779	5,10,708
(ड) इतर चालू खर्च	351	2,024	2,016	33,346	40,772	55,293
एकूण—(१)	2,39,288	2,78,528	4,91,984	5,83,406	6,94,104	6,99,046
२ भांडवली खर्च—						
२.१(अ) एकूण भांडवल निर्मिती	(—) 888 @	8,367	6,253	51,883	90,721	42,906
(ब) भांडवली अनुदाने	34,540	32,964	15,265
(क) भाग भांडवल गुंतवणूक	1,544	4,210	7,587
(ड) कर्जे	(—)7,877	87	72	10,849	12,143	13,029
(इ) इतर भांडवली हस्तांतरित रकमा	(—)1,412	(—) 652*	(—)735*	4,163	2,044	2,369
उपवेरीज—(२.१)	(—)10,177	7,802	5,590	1,02,979	1,42,082	81,156
२.२ ऋणाची परतफेड
एकूण—(२)	(—)10,177	7,802	5,590	1,02,979	1,42,082	81,156
एकूण—(१+ २)	2,29,111	2,86,330	4,97,574	6,86,385	8,36,186	7,80,202

@ ऋणांक, संकीर्ण सार्वजनिक बांधकामाच्या आगाऊ रक्कमा व संग्रह याबाबतची निव्वळ जमा दर्शवितो.

* ऋणांक राज्य सरकारी मालमत्तेतील (जमीन) घट दर्शवितो.

टीप.—(१) १९८३-८४ पर्यंतच्या आर्थिक पाहणीच्या प्रकाशनात प्रसिद्ध केलेल्या उद्देशानुसार वर्गीकरणात व येथे सादर केलेल्या वर्गीकरणात थोडा फरक आहे.

(२) सर्वसाधारण सेवेत प्रशासनिक व न्यायदान, कायदा व सुव्यवस्था, करवसुलीविषयक सेवा व इतर सर्वसाधारण सेवा यांचा अंतर्भाव होतो.

(३) सामाजिक व सामूहिक सेवेत मूलभूत सामाजिक सेवा उदा. शिक्षण, सार्वजनिक आरोग्य, कुटुंबकल्याण, वैद्यकीय सोयी, मागासवर्गीयांचे कल्याण व इतर सामाजिक सेवा उदा. सामाजिक सुरक्षा व कल्याण कार्यक्रम व करमणूक, सार्वजनिक उद्यान इत्यादी बाबतीतील सेवांचा समावेश होतो.

(४) आर्थिक सेवेत कृषि, लघु पाटबंधारे, मृदू संधारण, क्षेत्र विकास, पशुसंवर्धन, दुग्ध व कुक्कुट विकास, वन, शिकार व मत्स्यव्यवसाय, जल व वीज विकास, उद्योग व खनिजे, परिवहन व दळणवळण, सहकार इत्यादी विषयक सेवा या कार्यक्रमांचा अंतर्भाव होतो.

(५) इतर सेवा या सदरात आपत्तीच्या निवारणासाठी केलेला खर्च जमिनीची कमालमर्यादा, जमीनदारी पद्धती निर्मूलनामुळे भूधारकांना नुकसान भरपाई, सरकारी ऋणावरील व्याज प्रदान, सरकारी ऋण व्यवहार इत्यादींचा समावेश होतो.

आधार.—अर्थ व सांख्यिकी संचालनालय, महाराष्ट्र शासन, मुंबई.

TABLE No. 12

आर्थिक व उद्देशानुसार वर्गीकरण

MAHARASHTRA STATE GOVERNMENT BUDGET

(रूपये लाखात/Rs. in lakh)

वर्गीकरण Classification									
आर्थिक सेवा Economic Services			इतर सेवा Other Services			एकूण Total			
1995-96 (प्रत्यक्ष) (Actuals)	1996-97 (सुधारलेले अंदाज) (Revised estimates)	1997-98 (अर्थसंकल्पीय अंदाज) (Budget estimates)	1995-96 (प्रत्यक्ष) (Actuals)	1996-97 (सुधारलेले अंदाज) (Revised estimates)	1997-98 (अर्थसंकल्पीय अंदाज) (Budget estimates)	1995-96 (प्रत्यक्ष) (Actuals)	1996-97 (सुधारलेले अंदाज) (Revised estimates)	1997-98 (अर्थसंकल्पीय अंदाज) (Budget estimates)	Economic Classification
(8)	(9)	(10)	(11)	(12)	(13)	(14)	(15)	(16)	(1)
97,508	1,06,017	99,587	1,938	2,503	2,148	4,48,892	5,13,697	7,06,930	1. Current Expenditure—
.....	1,85,641	2,36,448	2,91,669	1,85,641	2,36,448	2,91,669	(a) Consumption expenditure
24,743	38,246	24,292	47	4,64,341	5,62,905	5,52,818	(b) Interest payments
1,27,474	2,33,204	1,21,451	1,046	987	681	1,62,217	2,76,987	1,79,441	(c) Grants
									(d) Other current expenditure
2,49,725	3,77,467	2,45,330	1,88,672	2,39,938	2,94,498	12,61,091	15,90,037	17,30,858	Total—(1)
3,57,125	3,55,818	2,79,578	332	227	43	4,08,452	4,55,133	3,28,780	2. Capital Expenditure—
44,753	63,575	65,440	79,293	96,539	80,705	2(i) (a) Gross capital formation
17,928	23,140	69,573	19,472	27,350	77,160	(b) Capital grants
96,802	98,038	68,635	174	250	194	99,948	1,10,518	81,930	(c) Investment in shares
1,494	3,004	2,174	(—)9	45	49	4,236	4,441	3,857	(d) Loans
									(e) Other capital transfers
5,18,102	5,43,575	4,85,400	497	522	286	6,11,401	6,93,981	5,72,432	Sub-total—2(i)
.....	50,492	1,28,786	2,13,244	50,492	1,28,786	2,13,244	2(ii) Repayment of Debt
5,18,102	5,43,575	4,85,400	50,989	1,29,308	2,13,530	6,61,893	8,22,767	7,85,676	Total—(2)
7,67,827	9,21,042	7,30,730	2,39,661	3,69,246	5,08,028	19,22,984	24,12,804	25,16,534	Grand Total—(1+2)

@ Negative figure represents net credit on account of stock and miscellaneous public works advances.

*Negative figures represent depletion in the assets (land) held by State Government.

Note.—(1) The purpose classification presented here slightly differs from those published in the Economic Survey upto 1983-84.

(2) General services cover the services which are administrative and judiciary, those related to the maintenance of law and order and the tax collection and other general services.

(3) Social and community services cover the basic social services like education, public health, family welfare, medical facilities, backward class welfare and other social services like social security and welfare activities, recreation, public gardens etc.

(4) Economic services cover the services like agriculture, minor irrigation, soil conservation, area development, animal husbandry, dairy and poultry development, forests, hunting and fisheries, water and power development, industry and minerals, transport and communications, co-operative activities etc.

(5) Other services cover the outlay in connection with relief on calamities, land ceiling, compensation to land owners on abolition of Zamindari system, payment of interest on public debt, public debt transactions etc.

Source.—Directorate of Economics and Statistics, Government of Maharashtra, Mumbai.

तक्ता क्रमांक / TABLE No. 13

आठवी पंचवार्षिक योजना-वर्षनिहाय व उप क्षेत्रनिहाय सुधारित नियत व्यय आणि खर्च

EIGHTH FIVE YEAR PLAN—YEARWISE AND SUB-SECTORWISE OUTLAY AND EXPENDITURE

(रुपये कोटीत/Rs. in crore)

अनु- क्रमांक Serial No.	विकासाचे शीर्ष/उपशीर्ष	मान्य व्यय आठवी पंचवार्षिक योजना (१९९२-९७) Approved outlay VIIIth Five Year Plan (1992-97)	वार्षिक योजना १९९२-९५ Annual Plan 1992-95		वार्षिक योजना १९९५-९६ Annual Plan 1995-96		वार्षिक योजना १९९६-९७ Annual Plan 1996-97		वार्षिक योजना १९९७-९८ मान्य नियत व्यय Annual Plan 1997-98 Approved outlay	Head/Sub-head of Development
			सुधारित नियत व्यय Revised outlay	प्रत्यक्ष खर्च Actual expenditure	सुधारित नियत व्यय Revised outlay	प्रत्यक्ष खर्च Actual expenditure	सुधारित नियत व्यय Revised outlay	प्रत्यक्ष खर्च Actual expenditure	(8)	
(1)	(2)	(3)	(4)	(5)	(6)	(7)	(8)	(9)	(10)	(2)
1	कृषि व संलग्न सेवा	1,350.22	825.78	763.17	458.71	350.31	390.71	357.13	313.14	Agriculture and allied services
2	ग्रामविकास	1,709.83	1,272.81	1,544.29	679.85	625.74	759.96	666.41	717.42	Rural development
3	विशेष क्षेत्र विकास कार्यक्रम	216.56	213.12	175.52	40.01	46.47	46.76	38.72	60.39	Special area development programme.
4	पाटबंधारे व पूरनियंत्रण	3,329.10	2,494.60	2,760.62	1,031.32	1,688.26	1,050.24	1,219.58	2,733.21	Irrigation and flood control.
5	विद्युत विकास	4,579.98	2,460.11	2,951.36	1,085.66	1,336.15	1,416.57	1,576.58	1,458.49	Power development
6	उद्योग व खाणकाम	814.46	422.09	453.19	231.52	209.67	316.80	279.04	105.11	Industry and minerals
7	वाहतूक व दळणवळण	1,739.23	1,178.02	921.54	585.11	514.71	600.02	579.11	590.04	Transport and communications
8	शास्त्रीय सेवा, पर्यावरण व तंत्रशास्त्र	8.11	3.42	2.71	2.38	1.94	3.56	1.92	5.66	Science, technology and environment
9	सर्वसाधारण आर्थिक सेवा	386.02	320.38	292.61	208.91	186.84	245.74	190.65	281.91	General economic services
10	सामाजिक व सामूहिक सेवा	4,185.13	2,154.78	2,131.67	1,618.50	1,256.83	1,866.91	1,516.28	1,867.90	Social and community services
11	सर्वसाधारण सेवा	201.36	121.49	133.88	50.07	91.79	64.35	37.37	28.61	General services
12	इतर सेवा	...	358.00	137.10	416.80	318.53	416.91	394.10	231.31	Other services
	एकूण	18,520.00	11,824.60	12,267.66	6,408.84	6,627.24	7,178.53	6,856.89	8,393.19	Total

आधार-नियोजन विभाग, महाराष्ट्र शासन, मुंबई.

Source,—Planning Department, Government of Maharashtra, Mumbai.

महाराष्ट्र राज्यातील निवडक केंद्रांमधील औद्योगिक कामगारांकरिता ग्राहक किंमतीचे निर्देशांक

CONSUMER PRICE INDEX NUMBERS FOR INDUSTRIAL WORKERS AT SELECTED CENTRES IN MAHARASHTRA STATE

(पायाभूत वर्ष १९८२=१००/Base year 1982=100)

वर्ष/महिना Year/Month (1)	मुंबई MUMBAI		सोलापूर SOLAPUR		नागपूर NAGPUR		पुणे PUNE		
	अन्न गट Food group (2)	सर्वसाधारण निर्देशांक General index (3)	अन्न गट Food group (4)	सर्वसाधारण निर्देशांक General index (5)	अन्न गट Food group (6)	सर्वसाधारण निर्देशांक General index (7)	अन्न गट Food group (8)	सर्वसाधारण निर्देशांक General index (9)	
	भार/Weight	...	59.9	100.0	59.9	100.0	53.08	100.0	50.6
1990-91	...	212	201	194	196	195	201	212	198
1991-92	...	255	234	242	234	229	230	251	226
1992-93	...	285	260	274	262	257	257	287	257
1993-94	...	302	279	271	269	270	273	299	272
1994-95	...	342	314	308	296	299	296	335	304
1995-96	...	378	346	361	337	331	320	383	339
1996-97	...	401	372	385	365	364	354	406	366
1997-98*	...	442	405	377	370	368	370	429	392
जानेवारी/January, 1997	...	411	381	395	373	380	366	414	375
फेब्रुवारी/February, 1997	...	419	386	394	375	383	374	413	376
मार्च/March, 1997	...	410	383	391	374	384	374	406	375
एप्रिल/April, 1997	...	429	396	370	364	382	374	408	376
मे/May, 1997	...	420	391	371	365	363	364	414	379
जून/June, 1997	...	438	403	380	371	359	362	426	385
जुलै/July, 1997	...	436	402	369	364	361	367	425	385
ऑगस्ट/August, 1997	...	439	403	377	371	369	371	425	387
सप्टेंबर/September, 1997	...	444	407	376	370	366	370	430	390
ऑक्टोबर/October, 1997	...	454	413	374	370	359	366	434	401
नोव्हेंबर/November, 1997	...	451	411	381	375	357	366	446	407
डिसेंबर/December, 1997	...	465	422	391	383	392	386	457	414

तक्ता क्रमांक/TABLE No. 14—contd.

वर्ष/महिना Year/Month (1)	नाशिक NASHIK		अकोला AKOLA		कोल्हापूर KOLHAPUR		जळगाव JALGAON		नांदेड NANDED		औरंगाबाद AURANGABAD		
	अन्न गट Food group (10)	सर्वसाधारण निर्देशांक General index (11)	अन्न गट Food group (12)	सर्वसाधारण निर्देशांक General index (13)	अन्न गट Food group (14)	सर्वसाधारण निर्देशांक General index (15)	अन्न गट Food group (16)	सर्वसाधारण निर्देशांक General index (17)	अन्न गट Food group (18)	सर्वसाधारण निर्देशांक General index (19)	अन्न गट Food group (20)	सर्वसाधारण निर्देशांक General index (21)	
भार/Weight	...	52.9	100.0	62.3	100.0	55.64	100.0	55.98	100.0	60.26	100.0	53.65	100.0
1990-91	...	202	202	198	199	200	196	201	196	191	200	205	197
1991-92	...	247	236	237	229	249	230	247	228	238	234	247	227
1992-93	...	266	257	263	253	285	259	276	251	261	256	277	252
1993-94	...	284	277	270	266	286	267	277	259	260	264	276	258
1994-95	...	315	302	310	297	326	301	315	294	298	297	318	292
1995-96	...	343	329	344	325	379	337	361	325	351	340	376	334
1996-97	...	379	361	369	351	402	360	388	347	374	361	402	362
1997-98*	...	394	380	365	356	416	382	393	359	371	369	396	372
जानेवारी/January, 1997	...	391	368	394	371	409	368	405	358	382	365	418	376
फेब्रुवारी/February, 1997	...	389	367	389	368	403	367	402	359	382	366	414	375
मार्च/March, 1997	...	385	368	365	354	407	370	390	354	369	361	396	367
एप्रिल/April, 1997	...	381	368	348	343	411	375	383	350	365	361	385	361
मे/May, 1997	...	385	374	355	348	411	377	387	354	369	366	395	369
जून/June, 1997	...	378	371	362	354	410	376	396	359	373	368	394	368
जुलै/July, 1997	...	388	376	367	357	413	380	395	360	368	367	398	372
ऑगस्ट/August, 1997	...	401	384	364	356	411	379	394	360	369	368	395	371
सप्टेंबर/September, 1997	...	399	383	364	356	416	382	391	357	373	370	392	369
ऑक्टोबर/October, 1997	...	398	384	370	360	421	385	389	357	368	367	394	373
नोव्हेंबर/November, 1997	...	398	385	376	364	422	392	390	360	371	370	398	376
डिसेंबर/December, 1997	...	417	395	381	370	427	396	410	372	386	380	414	387

* ९ महिन्यांची सरासरी.

* Average of 9 months.

आधार :- कामगार आयुक्तांचे कार्यालय, मुंबई.

Source:- Office of Commissioner of Labour, Mumbai.

तक्ता क्रमांक/TABLE No. 15

नागरी श्रमिकेतर कर्मचाऱ्यांकरिता ग्राहक किंमतीचे निर्देशांक
CONSUMER PRICE INDEX NUMBERS FOR URBAN NON-MANUAL EMPLOYEES

(पायाभूत वर्ष : १९८४-८५=१०० / Base year : 1984-85=100)

वर्ष/महिना Year/Month (1)	मुंबई Mumbai (2)	औरंगाबाद Aurangabad (3)	नागपूर Nagpur (4)	पुणे Pune (5)	सोलापूर Solapur (6)	अखिल भारत All India (7)
1990-91 ...	154	165	162	162	157	161
1991-92 ...	180	191	182	182	184	183
1992-93 ...	204	209	198	201	204	202
1993-94 ...	219	223	209	213	214	216
1994-95 ...	239	251	226	229	234	236
1995-96* ...	258	275	249	250	254	258

टीप.—केंद्रीय सांख्यिकी संघटना, नवी दिल्ली यांनी जानेवारी ते जून १९९६ या कालावधीकरिता निर्देशांक प्रसिद्ध केलेले नाहीत.

Note.—Index Numbers for January to June 1996, are yet to be published by Central Statistical Organisation.

* ९ महिन्यांची सरासरी/Average for 9 months

आधार.—केंद्रीय सांख्यिकीय संघटना, नवी दिल्ली.

Source.—Central Statistical Organisation, New Delhi.

तक्ता क्रमांक/TABLE No. 16

महाराष्ट्र व अखिल भारतातील शेतमजुरांकरिता ग्राहक किंमतीचे निर्देशांक
**CONSUMER PRICE INDEX NUMBERS FOR AGRICULTURAL LABOURERS IN MAHARASHTRA
 AND ALL INDIA**

(पायाभूत वर्ष : शेतकी वर्ष १९६०-६१=१०० / Base year : Agricultural year 1960-61=100)

वर्ष/महिना Year/Month (1)	महाराष्ट्र/Maharashtra		अखिल भारत/All India	
	अन्न गट Food group (2)	सर्वसाधारण निर्देशांक General index (3)	अन्न गट Food group (4)	सर्वसाधारण निर्देशांक General index (5)
भार/Weight ...	76.07	100.00	78.12	100.00
1961-62 ...	97	98	N.A.	N.A.
1966-67 ...	190	173	198	181
1971-72 ...	223	204	211	196
1976-77 ...	338	309	313	293
1981-82 ...	515	462	488	444
1986-87 ...	622	571	618	572
1994-95 ...	1377	1247	1361	1247
1995-96** ...	270	255	236	234
1996-97 ...	271	256	260	256
1997-98* ...	265	256	261	262
डिसेंबर/December, 1996 ...	272	257	269	263
जानेवारी/January, 1997 ...	272	258	267	262
फेब्रुवारी/February, 1997 ...	267	255	267	263
मार्च/March, 1997 ...	261	252	265	262
एप्रिल/April, 1997 ...	259	250	262	261
मे/May, 1997 ...	261	253	258	258
जून/June, 1997 ...	264	256	258	259
जुलै/July, 1997 ...	264	256	261	261
ऑगस्ट/August, 1997 ...	267	257	263	262
सप्टेंबर/September, 1997 ...	269	259	263	263
ऑक्टोबर/October, 1997 ...	266	258	261	263
नोव्हेंबर/November, 1997 ...	265	257	260	262
डिसेंबर/December, 1997 ...	272	262	264	265

** पायाभूत वर्ष १९८६-८७ असे धरून नवीन मालिका नोव्हेंबर, १९९५ पासून सुरु करण्यात आली.

** New series has been introduced since November, 1995 with 1986-87 as base year.

* ९ महिन्यांची सरासरी/Average for 9 months

आधार.—श्रम केंद्र, भारत सरकार, सिमला.

N.A.=उपलब्ध नाही/Not available.

Source.—Labour Bureau, Government of India, Simla.

तक्ता क्रमांक/TABLE No. 17

औद्योगिक कामगारांकरिता अखिल भारतीय ग्राहक किंमतीचे निर्देशांक
ALL INDIA CONSUMER PRICE INDEX NUMBERS FOR INDUSTRIAL WORKERS

(पायाभूत वर्ष : १९८२=१०० / Base year : 1982=100)

वर्ष/महिना Year/Month	अन्न Food	पान-सुपारी, तंबाखू व मादक पदार्थ Pan, supari, tobacco and intoxicants	इंधन व दिवाबत्ती Fuel and light	घरभाडे Housing	कापड, बिछाना व पादत्राणे Clothing, bedding and footwear	संकीर्ण Miscellaneous	सर्वसाधारण निर्देशांक General index
(1)	(2)	(3)	(4)	(5)	(6)	(7)	(8)
भार/Weight	57.00	3.15	6.28	8.67	8.54	16.36	100.00
1990-91 ...	199	243	186	185	154	187	193
1991-92 ...	230	280	204	198	169	210	219
1993-94 ...	272	340	234	224	201	251	258
1994-95 ...	304	368	243	237	227	273	284
1995-96 ...	337	397	260	255	253	294	313
1996-97 ...	369	432	295	280	271	322	342
1997-98*	382	475	324	294	284	350	360
डिसेंबर/December, 1996...	380	440	302	281	268	329	350
जानेवारी/January, 1997...	376	441	304	290	268	332	350
फेब्रुवारी/February, 1997...	375	445	312	290	269	334	350
मार्च/March, 1997 ...	373	451	313	290	278	338	351
एप्रिल/April, 1997 ...	377	465	316	290	281	340	354
मे/May, 1997 ...	372	468	318	290	284	342	352
जून/June, 1997 ...	376	472	319	290	283	343	355
जुलै/July, 1997 ...	380	472	320	296	284	345	358
ऑगस्ट/August, 1997 ...	381	475	321	296	284	347	359
सप्टेंबर/September, 1997	383	476	323	296	284	350	361
ऑक्टोबर/October, 1997...	387	480	328	296	284	357	365
नोव्हेंबर/November, 1997...	387	481	333	296	285	361	366
डिसेंबर/December, 1997...	396	483	337	296	288	364	372

* ९ महिन्यांची सरासरी/Average for 9 months

आधार.—श्रम केंद्र, भारत सरकार, सिमला.

Source.—Labour Bureau, Government of India, Simla.

तक्ता क्रमांक/TABLE No. 18

अखिल भारतीय घाऊक किंमतीचे निर्देशांक
ALL INDIA WHOLESALE PRICE INDEX NUMBERS

(पायाभूत वर्ष : १९८१-८२=१०० / Base year : 1981-82=100)

वर्ष Year	मूलभूत वस्तू Primary articles	इंधन, शक्ति, दिवाबत्ती व वंगण Fuel, power, light and lubricants	उत्पादित वस्तू Manufactured products	सर्व वस्तू All commodities	
(1)	(2)	(3)	(4)	(5)	
भार/Weight	...	(32.295)	(10.663)	(57.042)	(100.000)
1985-86	125.7	129.8	124.5	125.4
1986-87	137.1	138.6	129.2	132.7
1987-88	152.6	143.3	138.5	143.6
1988-89	160.1	151.2	151.5	154.3
1989-90	163.6	156.6	168.6	165.7
1990-91	184.9	175.8	182.8	182.7
1991-92	218.3	199.0	203.4	207.8
1992-93	234.6	227.1	225.6	228.7
1993-94	250.9	262.4	243.2	247.8
1994-95	283.2	280.4	268.8	274.7
1995-96	304.1	285.4	293.1	295.8
1996-97	328.4	324.2	305.0	314.6
1997-98(p)*...	...	337.6	362.6	316.5	328.2

(P)=अस्थायी/Provisional.

* १० महिन्यांची सरासरी/Average for 10 months

आधार.—अर्थिक सल्लागार, उद्योग मंत्रालय, भारत सरकार, नवी दिल्ली, यांचे कार्यालय.

Source.—Office of the Economic Adviser, Ministry of Industry, Government of India, New Delhi.

तक्ता क्रमांक/TABLE No. 19

महत्त्वाच्या किंमत निर्देशांकांवर आधारित चलन वाढीचे दर
INFLATION RATES BASED ON IMPORTANT PRICE INDICES

वर्ष/महिना Year/Month	चलनवाढीचे दर/ Inflation Rates				
	अखिल भारतीय घाऊक@ किमतीचा निर्देशांक All India wholesale price index number	औद्योगिक कामगारांसाठी+ अखिल भारतीय ग्राहक किमतीचा निर्देशांक All India consumer price index number for industrial workers	महाराष्ट्रातील नागरी भागाकरिता ग्राहक किमतीचा निर्देशांक Consumer price index number for urban Maharashtra	महाराष्ट्रातील ग्रामीण भागाकरिता ग्राहक किमतीचा निर्देशांक Consumer price index number for rural Maharashtra	
(1)	(2)	(3)	(4)	(5)	
1985-86 ...	4.48	6.41	6.63	5.35	
1987-88 ...	8.21	9.06	7.71	8.00	
1990-91 ...	10.26	11.20	11.20	8.83	
1991-92 ...	13.74	13.48	15.03	19.42	
1992-93 ...	10.06	9.86	11.28	12.06	
1993-94 ...	8.34	7.28	6.09	0.83	
1994-95 ...	10.87	10.27	8.35	10.45	
1995-96 ...	7.70	9.96	9.30	12.40	
1996-97 ...	6.34	9.43	6.27	7.26	
1997-98 * ...	4.77	6.08	4.82	3.61	
(April-January)					
डिसेंबर/December, 1996 ...	7.52	10.41	6.34	7.21	
जानेवारी/January, 1997 ...	7.53	11.11	7.21	7.37	
फेब्रुवारी/February, 1997 ...	7.89	10.76	7.30	7.55	
मार्च/March, 1997 ...	7.11	10.03	6.29	7.90	
एप्रिल/April, 1997 ...	6.44	9.26	5.35	6.43	
मे/May, 1997 ...	5.81	7.32	4.43	4.87	
जून/June, 1997 ...	5.72	6.61	3.06	2.92	
जुलै/July, 1997 ...	4.07	5.60	2.30	2.33	
ऑगस्ट/August, 1997 ...	3.69	4.66	3.08	1.62	
सप्टेंबर/September, 1997 ...	3.72	4.94	4.22	1.81	
ऑक्टोबर/October, 1997 ...	4.41	5.49	4.55	1.65	
नोव्हेंबर/November, 1997 ...	3.95	4.87	4.55	1.71	
डिसेंबर/December, 1997 ...	4.31 (P)	6.29	6.47	4.10	
जानेवारी/January, 1998 ...	5.72 (P)	N.A.	10.09	8.85	

N.A.=उपलब्ध नाही/Not available. (P)=अस्थायी/Provisional. * १० महिन्यांची सरासरी/Average for 10 months

टीप.-चलनवाढ दर=मागील वर्षाच्या तत्सम कालावधीतील निर्देशांकापेक्षा चालू कालावधीतील निर्देशांकात झालेली टक्केवारीतील वाढ.

Note.—Inflation rate= Percentage rise in the index of the current period over that of corresponding period of the previous year.

आधार.—@ आर्थिक सल्लागार, उद्योग मंत्रालय, भारत सरकार, नवी दिल्ली यांचे कार्यालय.

+ श्रम केंद्र, भारत सरकार, सिमला.

Source.—@ Office of Economic Advisor, Ministry of Industry, Government of India, New Delhi .

+ Labour Bureau, Government of India, Simla.

तक्ता क्रमांक / TABLE No. 20

महाराष्ट्र राज्यातील चालू कारखाने व त्यातील रोजगार

WORKING FACTORIES AND FACTORY EMPLOYMENT IN MAHARASHTRA STATE

(रोजगाराची संख्या हजारत)
(Employment in thousand)

डिसेंबर अखेर संपणारे वर्ष/ जून अखेर संपणारे अर्ध वर्ष	वाव ** Item	शक्तीवर चालणारे कारखाने Power operated factories			विगर शक्तीवर चालणारे कारखाने * Non-power operated factories			एकूण कारखाने All factories			Year ending December/ Half year ending June	
		५० हून कमी कामगार कामावर असलेले Employing less than 50 workers	५० किंवा अधिक कामगार कामावर असलेले Employing 50 or more workers	एकूण शक्तीवर चालणारे कारखाने Total power operated	५० हून कमी कामगार कामावर असलेले Employing less than 50 workers	५० किंवा अधिक कामगार कामावर असलेले Employing 50 or more workers	एकूण विगर शक्तीवर चालणारे कारखाने Total non-power operated	५० हून कमी कामगार कामावर असलेले Employing less than 50 workers	५० किंवा अधिक कामगार कामावर असलेले Employing 50 or more workers	एकूण सर्व कारखाने Total all factories		
(1)	(2)	(3)	(4)	(5)	(6)	(7)	(8)	(9)	(10)	(11)	(1)	
डिसेंबर, १९६१	कारखाने/Factories	...	5,097	1,781	6,878	1,004	351	1,355	6,101	2,132	8,233	December, 1961
	रोजगार/Employment	...	99	626	725	21	41	63	120	667	787	
डिसेंबर, १९६६	कारखाने/Factories	...	5,504	2,246	7,750	934	359	1,293	6,438	2,605	9,043	December, 1966
	रोजगार/Employment	...	108	715	823	18	38	57	126	753	879	
डिसेंबर, १९७१	कारखाने/Factories	...	6,341	2,701	9,042	856	343	1,199	7,197	3,044	10,241	December, 1971
	रोजगार/Employment	...	123	824	947	15	36	51	138	860	998	
डिसेंबर, १९७६	कारखाने/Factories	...	8,414	2,715	11,129	724	70	794	9,138	2,785	11,923	December, 1976
	रोजगार/Employment	...	157	874	1,031	11	6	17	168	880	1,048	
डिसेंबर, १९८१	कारखाने/Factories	...	10,238	3,132	13,370	3,154	70	3,224	13,392	3,202	16,594	December, 1981
	रोजगार/Employment	...	183	983	1,166	20	6	26	203	989	1,192	
डिसेंबर, १९८६	कारखाने/Factories	...	11,364	3,043	14,407	5,524	35	5,559	16,888	3,078	19,966	December, 1986
	रोजगार/Employment	...	189	929	1,117	28	4	32	217	933	1,150	
डिसेंबर, १९९१	कारखाने/Factories	...	13,139	3,199	16,338	7,743	38	7,781	20,882	3,237	24,119	December, 1991
	रोजगार/Employment	...	215	910	1,124	40	4	44	254	914	1,169	
जून, १९९६	कारखाने/Factories	...	14,839	3,807	18,646	9,300	36	9,336	24,139	3,843	27,982	June, 1996
	रोजगार/Employment	...	250	961	1,211	47	5	51	297	966	1,262	

डिसेंबर अखेर संपणारे वर्ष/ जून अखेर संपणारे अर्ध वर्ष	वाच ** Item	शक्तीवर चालणारे कारखाने Power operated factories			विद्युत शक्तीवर चालणारे कारखाने * Non-power operated factories			एकूण कारखाने All factories			Year ending December/ Half year ending June	
		५० हून कमी कामगार कामावर असलेले Employing less than 50 workers	५० किंवा अधिक कामगार कामावर असलेले Employing 50 or more workers	एकूण शक्तीवर चालणारे कारखाने Total power operated	५० हून कमी कामगार कामावर असलेले Employing less than 50 workers	५० किंवा अधिक कामगार कामावर असलेले Employing 50 or more workers	एकूण विद्युत शक्तीवर चालणारे कारखाने Total non-power operated	५० हून कमी कामगार कामावर असलेले Employing less than 50 workers	५० किंवा अधिक कामगार कामावर असलेले Employing 50 or more workers	एकूण सर्व कारखाने Total all factories		
(1)	(2)	(3)	(4)	(5)	(6)	(7)	(8)	(9)	(10)	(11)	(1)	
डिसेंबर, १९९६	कारखाने/Factories	...	14,710	3,757	18,467	9,168	33	9,201	23,878	3,790	27,668	December, 1996
	रोजगार/Employment	...	245	985	1,231	45	4	48	290	989	1,279	
जून, १९९७	कारखाने/Factories	...	14,944	3,921	18,865	9,610	35	9,645	24,554	3,956	28,510	June, 1997
	रोजगार/Employment	...	251	982	1,233	47	4	51	298	985	1,284	

** कारखाने-चालू कारखान्यांची संख्या, रोजगार-रोजगारांची दैनिक सरासरी .

** Factories-Number of working factories : Employment-Average Daily Employment.

* १९७४ पासून बिडी कारखान्यांची नोंद यातून काढून वेगळ्या अधिनियमाखाली समाविष्ट करण्यात आली आहे.

* Bidi factories are deregistered and covered under separate Act, from 1974.

टीप.—(१) प्रतिवृत्त न पाठविणाऱ्या कारखान्यातील कामगारांची अंदाजे सरासरी वर्गिल आकड्यामध्ये अंतर्भूत आहे.

Note.—(1) Employment includes estimated average daily employment of factories not submitting returns.

(२) वर्गिल आकडे १९४८ च्या कारखाना अधिनियमाखाली येणाऱ्या कारखान्यांमधील आहेत.

(2) Figures pertain to the factories registered under the Factories Act, 1948.

(३) डिसेंबर १९९६ चे व १९९७ अर्धवर्षाचे आकडे अस्थायी स्वरूपाचे आहेत.

(3) Figures for December, 1996 and half yearly 1997 are provisional.

(४) " विद्युत शक्तीवर चालणारे कारखाने " यामध्ये कारखाना अधिनियम, १९४८ च्या विभाग ८५ खाली नोंदविलेल्या शक्तीवर चालणारे-या लहान कारखान्यांचा समावेश आहे.

(4) Non-power operated factories are inclusive of the power operated small factories registered under section 85 of the Factories Act, 1948.

(५) रोजगाराचे आकडे संक्षिप्तत लिहिल्यामुळे काही टिकाणी वेगळा जुळणार नाहीत.

(5) Details may not add up to totals due to rounding in respect of employment.

आधार.—औद्योगिक सुरक्षा व आरोग्य संचालनालय, महाराष्ट्र राज्य, मुंबई.

Source.—Directorate of Industrial Safety and Health, Maharashtra State, Mumbai.

तक्ता क्रमांक / TABLE No. 21

महाराष्ट्र राज्यातील विविध उद्योगांतील रोजगार

EMPLOYMENT IN DIFFERENT INDUSTRIES IN MAHARASHTRA STATE

(शंभगत/In hundred)

अनुक्रमांक Serial No.	उद्योग	दैनिक सरासरी रोजगार Average daily employment										Industries (2)
		1961 (3)	1966 (4)	1971 (5)	1976 (6)	1981 (7)	1986 (8)	1991 (9)	अर्ध वार्षिक Half yearly 1996 (10)	अर्ध वार्षिक Half yearly 1997 (11)	1996 (12)	
1	खाद्य वस्तू	551	554	573	770	883	1,094	1,224	1,391	1,461	1,331	Food products
2	पेये	11	16	23	33	41	56	64	90	86	87	Beverages
3	तंबाखू व तंबाखूचे पदार्थ	340	346	325	36	41	46	42	53	44	51	Tobacco and tobacco products
4	सुतीकापड	3,210	2,882	2,831	2,806	2,804	2,341	1,872	1,757	1,728	1,750	Cotton textiles
5	लोकर, रेशीम व मनुष्यनिर्मित कृत्रिम तंतूचे कापड	349	345	523	486	496	372	439	476	425	492	Wool, silk and manmade artificial fibre textiles
6	कापडाच्या वस्तू	132	243	162	275	254	215	216	351	324	327	Textile products
7	लाकड व लाकडाच्या वस्तू, फर्निचर	109	111	75	62	75	152	152	155	153	150	Wood and wood products, furniture
8	कागद, कागदाच्या वस्तू, मुद्रण, प्रकाशन व संबंधित उद्योग	390	451	494	511	549	530	491	544	546	551	Paper and paper products, printing, publishing and allied industries.
9	कातडी व कातडीच्या वस्तू, केसाळ कातडीच्या व कातडीच्या पर्यायी वस्तू	11	13	14	23	25	27	35	38	36	35	Leather and products of leather, fur and substitutes of leather
10	रसायने व रसायनिक वस्तू	340	519	760	947	1,059	1,034	1,215	1,364	1,361	1,352	Chemicals and chemical products
11	ग्वार, प्लॅस्टिक, पेट्रोलियम व कोळसा यांचे पदार्थ व अणुइंधनाची प्रक्रिया	174	245	349	353	421	464	482	563	563	564	Rubber, plastic, petroleum and coal products, processing of nuclear fuel
12	अधातू खनिज पदार्थ	284	339	402	403	403	399	423	371	368	364	Non-metallic mineral products
13	मूलभूत धातू व मिश्र धातू उद्योग, धातूच्या वस्तू व सुटे भाग (यंत्रे व सामग्री सोडून)	499	708	924	1,044	1,310	1,181	1,301	1,438	1,448	1,453	Basic metal and alloys industries, metal products and parts (except machinery and equipments)
14	यंत्रे व सामग्री (परिवहन सामग्री सोडून)	594	1,017	1,322	1,431	1,786	1,728	1,614	1,758	1,773	1,767	Machinery and equipments (other than transport equipments)

अनुक्रमांक Serial No.	उद्योग	दैनिक सगमगी रोजगार Average daily employed										Industries (2)
		1961 (3)	1966 (4)	1971 (5)	1976 (6)	1981 (7)	1986 (8)	1991 (9)	अर्ध वार्षिक Half yearly 1996 (10)	अर्ध वार्षिक Half yearly 1997 (11)	1996 (12)	
15	परिवहन सामग्री व सुटे भाग	469	502	608	701	903	1,004	867	930	1,018	1,050	Transport equipments and parts
16	उत्पादन करणारे इतर उद्योग	157	186	180	169	209	171	231	297	301	324	Other manufacturing industries
17	इतर	256	315	412	431	663	681	1,016	1,048	1,152	1,188	Others
एकूण		7,874	8,793	9,977	10,481	11,921	11,496	11,686	12,625	12,788	12,836	Total

टीप.—(१) आकडे संक्षिप्तात दिल्याने वेगवेगळे जुळेल असे नाही.

(२) १९७४ पासून बिडी कारखान्यांची नोंद वेगळ्या अधिनियमात करण्यात आली.

(३) १९९६ व अर्ध वार्षिक १९९७ चे आकडे अस्थायी आहेत.

Note.—(1) Details may not add up to totals due to rounding.

(2) Bidi factories are covered under separate Act from 1974.

(3) Figures for 1996 and half yearly 1997 are provisional.

आधार.—औद्योगिक सुरक्षा व आरोग्य संचालनालय, महाराष्ट्र राज्य, मुंबई.

Source.—Directorate of Industrial Safety and Health, Maharashtra State, Mumbai.

तक्ता क्रमांक / TABLE No. 22

महाराष्ट्र राज्यातील औद्योगिक विवाद *

INDUSTRIAL DISPUTES IN MAHARASHTRA STATE *

(भाग घेतलेले कामगार व वाया गेलेले श्रमदिन शंभरात/
Workers involved and mandays lost in hundred)

वाव	1961	1966	1971	1976	1981	1986	1991	1995	1996	1997	Item
(1)	(2)	(3)	(4)	(5)	(6)	(7)	(8)	(9)	(10)	(11)	(1)
कापड गिरण्या—											Textile mills—
(अ) संप व टाळेबंदीची संख्या	34	89	156	72	66	28	10	13	11	15	(a) No. of strikes and lockouts
(ब) भाग घेतलेले कामगार	172	3,069	3,197	955	564	108	61	47	38	304	(b) Workers involved
(क) वाया गेलेले श्रमदिन	356	22,280	9,702	1,917	47,356	5,920	2,368	3,097	5,492	5,313	(c) Mandays lost
अभियांत्रिकी कारखाने—											Engineering factories—
(अ) संप व टाळेबंदीची संख्या	57	230	211	143	119	65	59	47	47	30	(a) No. of strikes and lockouts
(ब) भाग घेतलेले कामगार	122	485	469	276	412	140	110	104	184	97	(b) Workers involved
(क) वाया गेलेले श्रमदिन	1,071	3,340	5,641	1,747	16,209	10,927	14,462	11,483	26,720	15,603	(c) Mandays lost
संकीर्ण—											Miscellaneous—
(अ) संप व टाळेबंदीची संख्या	183	462	323	122	451	207	148	71	54	56	(a) No. of strikes and lockouts
(ब) भाग घेतलेले कामगार	541	1,590	841	287	1,031	584	423	247	144	1,313	(b) Workers involved
(क) वाया गेलेले श्रमदिन	4,329	9,799	5,182	546	31,489	36,131	29,663	18,810	15,148	13,112	(c) Mandays lost
एकूण—											Total—
(अ) संप व टाळेबंदीची संख्या	274	781	690	337	636	300	217	131	112	101	(a) No. of strikes and lockouts
(ब) भाग घेतलेले कामगार	834	5,144	4,507	1,519	2,007	831	594	398	366	1,715	(b) Workers involved
(क) वाया गेलेले श्रमदिन	5,756	35,419	20,525	4,210	95,054	52,978	46,493	33,390	47,360	34,028	(c) Mandays lost.

टीप.—(१) १९९७ चे आकडे अस्थायी स्वरूपाचे आहेत.

(२) बाब क्रमांक ४(ब) व ४(क) समोरील आकडे संक्षिप्तत दिल्याने प्रत्यक्ष बेरजेशी जुळतीलच असे नाही.

(३) *राज्य औद्योगिक संबंध यंत्रणेखालील.

Note.—(1) Figures for 1997 are provisional.

(2) Figures against item No. 4(b) and 4(c) may not tally against actual totals due to rounding.

(3) *Under State Industrial Relations Machinery.

आधार.—कामगार आयुक्त, महाराष्ट्र शासन, मुंबई.

Source.—Commissioner of Labour, Government of Maharashtra, Mumbai.

महाराष्ट्र राज्यातील सेवायोजनविषयक आकडेवारी

EMPLOYMENT EXCHANGE STATISTICS IN MAHARASHTRA STATE

(हजारात/In thousand)

वर्ष/महिना Year/Month	नोंदणी झालेल्या व्यक्तीची संख्या Number of registrations	नोकरी मिळालेल्यांची संख्या Number of placements	जाहीर झालेल्या रिकाम्या जागा Number of vacancies notified	दर हजार जाहीर केलेल्या जागांच्या संख्येमागे नोकरी मिळालेल्या व्यक्ती (संख्या) Placements per thousand vacancies notified (No.)	वर्ष/महिना- अखेरीस पटावर असलेल्या व्यक्तींची संख्या Number on live register as at the end of the year/month
(1)	(2)	(3)	(4)	(5)	(6)
1960-61	278	29	62	476	162
1965-66	381	60	102	485	267
1970-71	415	40	87	458	361
1975-76	456	35	83	416	795
1980-81	608	40	86	469	1,268
1985-86	639	40	80	502	2,546
1990-91	622	31	64	484	3,022
1993-94	615	25	54	464	3,351
1994-95	633	23	50	468	3,464
1995-96	750	21	52	409	3,693
1996-97	654	21	51	414	3,799
एप्रिल/April, 1997	40	2	4	409	3,799
मे/May, 1997	32	2	5	405	3,794
जून/June, 1997	61	1	6	237	3,811
जुलै/July, 1997	142	2	4	413	3,921
ऑगस्ट/August, 1997	67	4	4	923	3,935
सप्टेंबर/September, 1997	54	2	5	287	3,913
ऑक्टोबर/October, 1997	49	1	3	424	3,906
नोव्हेंबर/November, 1997	53	2	3	520	3,915
डिसेंबर/December, 1997	63	2	3	527	3,933
जानेवारी/January, 1998	52	2	2	791	3,947

टीप.—(१) वरील आकड्यांत 'डीकेज्युअलायझेशन स्कीम (टेक्स्टाईल)' याचे आकडे समाविष्ट नाहीत.

Note.—(1) The above figures are exclusive of those relating to 'Decasualisation scheme (Textile)

(२) स्तंभ ३ व ४ मधील आकडे संक्षिप्तात दिल्याने स्तंभ ५ मधील आकडे जुळतीलच असे नाही.

(2) Figures in column 5 may not tally due to rounding of figures under column numbers 3 and 4.

आधार.—सेवायोजन संचालक, महाराष्ट्र शासन, नवी मुंबई.

Source.—Director of Employment, Government of Maharashtra, Navi Mumbai.

रोजगार हमी योजनेखाली महाराष्ट्र राज्यात घेण्यात आलेली प्रकारानुसार कामे व त्यांवरील खर्च
**CATEGORYWISE NUMBER OF WORKS AND EXPENDITURE INCURRED THEREON UNDER
 THE EMPLOYMENT GUARANTEE SCHEME IN MAHARASHTRA STATE**

(रुपये लाखात/Rs. in lakh)

कामाचा प्रकार	1995-96		1996-97		1997-98*		Category of work
	मार्च, १९९६ अखेरची एकूण कामे Number of works at the end of March, 1996	सन १९९५-९६ मधील खर्च Expenditure incurred during 1995-96	मार्च, १९९७ अखेरची एकूण कामे Number of works at the end of March, 1997	सन १९९६-९७ मधील खर्च Expenditure incurred during 1996-97	सप्टेंबर, १९९७ अखेरची एकूण कामे Number of works at the end of September, 1997	सन १९९७-९८ मधील सप्टेंबर, १९९७ पर्यंत खर्च Expenditure incurred during 1997-98 up to September 1997	
(1)	(2)	(3)	(4)	(5)	(6)	(7)	(1)
1. जलसिंचन ...	2,804	5,834.08	721	4,351.01	393	2,372.00	Irrigation
2. मृदसंधारण व भू-विकास ...	18,320	11,895.37	11,345	6,688.68	6,188	3,648.00	Soil conservation and land development
3. वनीकरणाची कामे ...	1,265	3,167.20	4,928	2,578.36	2,688	1,406.00	Forest works
4. रस्तेविषयक कामे ...	1,160	5,128.17	1,267	4,285.83	691	2,358.00	Roads
5. इतर कामे ...	2,138	324.73	963	542.90	526	2,518.00	Other works
6. इतर (कर्मचाऱ्यांवरील खर्च, यंत्र, भूमिसंपादन, श्रमशक्ती, जवाहर विहिरी व फळबागा विकास इत्यादी)	3,695	18,025.45	5,287	14,116.17	2,882	6,069.00	Others (Expenditure under staff, machinery, land acquisition, shram- shakti, jawahar wells, horticulture development etc.)
एकूण	29,382	44,375.00	24,511	36,675.00@	13,368	18,371.00	Total

*अस्थायी/Provisional.

@विभागवारी उपलब्ध नसलेली रु. ४,११२.०५ लाख समाविष्ट करून/Inclusive of Rs. 4,112.05 lakh for which break-up is not available.

आधार.— नियोजन विभाग, महाराष्ट्र शासन, मुंबई.

Source.—Planning Department, Government of Maharashtra, Mumbai.

तक्ता क्रमांक/TABLE No. 25

महाराष्ट्रातील एकूण वहिती खातेदार, वहितीचे एकूण क्षेत्र व सरासरी क्षेत्र
NUMBER, AREA AND AVERAGE SIZE OF OPERATIONAL HOLDINGS IN MAHARASHTRA
 कृषि गणना
Agricultural Census

अनु- क्रमांक Serial No. (1)	आकारवर्ग (हेक्टर) Size class (Hectare) (2)	वहिती खातेदारांची संख्या Number of operational holdings (शमरात/In hundred)				वहितीचे एकूण क्षेत्र (शमर हेक्टरसमध्ये) Area of operational holdings (In hundred hectares)				वहितीचे सरासरी क्षेत्र (हेक्टर) Average size of holdings (hectare)			
		1970-71	1980-81	1985-86	1990-91	1970-71	1980-81	1985-86	1990-91	1970-71	1980-81	1985-86	1990-91
		(3)	(4)	(5)	(6)	(7)	(8)	(9)	(10)	(11)	(12)	(13)	(14)
1	Below 0.5 हून कमी ...	6,834	9,914	12,754	16,672	1,634	2,630	3,191	4,119	0.24	0.27	0.25	0.25
2	0.5—1.0 ...	5,585	9,345	12,126	16,075	4,142	7,103	9,125	12,057	0.74	0.76	0.75	0.75
3	1.0—2.0 ...	8,783	15,409	21,036	27,276	12,842	23,337	31,346	39,833	1.46	1.51	1.49	1.46
4	2.0—3.0 ...	6,266	10,275	12,474	13,969	15,386	25,363	30,582	33,689	2.46	2.47	2.45	2.41
5	3.0—4.0 ...	4,606	6,583	7,096	7,289	15,920	22,815	24,622	25,108	3.46	3.47	3.47	3.44
6	4.0—5.0 ...	3,576	4,601	4,672	4,469	15,961	20,556	20,822	19,864	4.46	4.47	4.46	4.44
7	5.0—10.0 ...	8,715	9,316	8,496	7,241	61,213	63,937	57,800	48,700	7.02	6.86	6.80	6.73
8	10.0—20.0 ...	4,180	2,819	2,102	1,530	56,302	37,213	27,594	19,749	13.47	13.20	13.13	12.91
9	20.0 व त्याहून अधिक/ and above ...	961	363	257	176	28,394	10,662	8,440	6,129	29.55	29.37	32.84	34.82
	एकूण/Total ...	49,506	68,625	81,013	94,697	2,11,794	2,13,616	2,13,522	2,09,248	4.28	3.11	2.64	2.21

आधार.—कृषि आयुक्त, महाराष्ट्र राज्य, पुणे.

Source.— Commissioner of Agriculture, Maharashtra State, Pune.

महाराष्ट्रातील जमिनीच्या वापराची आकडेवारी

LAND UTILISATION STATISTICS OF MAHARASHTRA

(क्षेत्र शंभर हेक्टर्समध्ये/Area in hundred hectares)

वर्ष Year	भौगोलिक क्षेत्र Geographical area	वनांखालील क्षेत्र Area under forests	मशागतीसाठी उपलब्ध नसलेले क्षेत्र Land not available for cultivation	मशागत न केलेले इतर क्षेत्र Other uncultivated land	पडीत जमिनी Fallow lands	पिकाखालील क्षेत्र Cropped Area	पिकाखालील एकूण क्षेत्र Gross cropped area						
(1)	(2)	(3)	(4)	(5)	(6)	(7)	(8)	(9)	(10)	(11)	(12)	(13)	
1985-86	...	3,07,583	53,390	17,259	11,213	10,562	13,818	1,939	6,091	11,078	1,82,233	23,455	2,05,688
1986-87	...	3,07,583	53,498	16,791	11,524	10,439	13,670	1,958	9,091	10,574	1,80,038	23,202	2,03,240
1987-88	...	3,07,583	53,050	16,216	11,791	9,455	12,707	1,894	9,890	11,191	1,81,389	28,034	209,423
1988-89	...	3,07,583	52,293	16,347	11,820	10,089	11,345	2,471	9,725	11,306	1,82,187	32,671	2,14,858
1989-90	...	3,07,583	51,259	16,138	10,921	9,839	11,120	2,965	8,811	10,901	1,85,629	31,048	2,16,677
1990-91	...	3,07,583	51,279	16,217	10,910	9,659	11,248	3,009	8,983	10,631	1,85,647	32,947	2,18,594
1991-92	...	3,07,583	51,341	16,354	11,656	9,666	11,377	2,832	14,155	11,254	1,78,948	22,386	2,01,334
1992-93	...	3,07,583	51,447	15,906	11,866	9,479	11,803	2,874	13,064	10,941	1,80,203	31,683	2,11,886
1993-94	...	3,07,583	51,460	15,624	12,811	9,430	11,726	2,728	9,785	12,138	1,81,881	32,209	2,14,090
1994-95	...	3,07,583	52,771	17,158	12,303	9,889	13,585	1,925	10,232	10,752	1,78,968	35,211	2,14,179
1995-96	...	3,07,583	52,767	17,117	12,361	8,902	13,580	2,221	10,368	11,155	1,79,112	34,162	2,13,274
1996-97	...	3,07,583	52,743	17,107	12,490	8,906	13,572	2,257	10,487	11,258	1,78,763	37,857	2,16,620

टीप—१९९४-९५ ते १९९६-९७ चे आकडे अस्थायी आहेत.

Note.—The figures from 1994-95 to 1996-97 are provisional.

आधार.—कृषि आयुक्त, महाराष्ट्र राज्य, पुणे.

Source.—Commissioner of Agriculture, Maharashtra State, Pune.

तक्ता क्रमांक/TABLE No. 27

महाराष्ट्र राज्यातील मुख्य पिकांखालील क्षेत्र, पीक उत्पादन आणि दर हेक्टरी उत्पादन

**AREA UNDER PRINCIPAL CROPS, PRODUCTION AND YIELD PER HECTARE
IN MAHARASHTRA STATE**

अन्नधान्य (क्षेत्र हजार हेक्टर्समध्ये/Area in thousand hectares, उत्पादन शंभर टनांमध्ये/Production in hundred tonnes,
Food grains दर हेक्टरी उत्पादन किलोग्रॅममध्ये/Yield per hectare in kilogram)

अनु- क्रमांक Serial No. (1)	वर्ष Year (2)	तांदूळ/Rice			गहू/Wheat			ज्वारी/Jowar			
		क्षेत्र Area (3)	उत्पादन Production (4)	दर हेक्टरी उत्पादन Yield per hectare (5)	क्षेत्र Area (6)	उत्पादन Production (7)	दर हेक्टरी उत्पादन Yield per hectare (8)	क्षेत्र Area (9)	उत्पादन Production (10)	दर हेक्टरी उत्पादन Yield per hectare (11)	
1	1960-61	...	1,300	13,692	1,054	907	4,011	442	6,284	42,235	672
2	1965-66	...	1,321	8,843	669	833	2,800	336	6,057	22,948	379
3	1970-71	...	1,352	16,622	1,229	812	4,403	542	5,703	15,574	273
4	1975-76	...	1,416	22,858	1,615	1,169	11,991	1,026	6,064	34,662	572
5	1980-81	...	1,459	23,147	1,587	1,063	8,862	834	6,469	44,085	681
6	1985-86	...	1,536	21,605	1,406	888	6,515	734	6,628	39,178	591
7	1990-91	...	1,597	23,436	1,467	867	9,093	1,049	6,300	59,292	941
8	1994-95	...	1,538	23,971	1,558	767	11,112	1,449	5,351	45,808	856
9	1995-96	...	1,517	25,628	1,689	702	8,977	1,279	5,557	49,818	896
10	1996-97	...	1,478	26,144	1,769	799	11,670	1,460	5,692	62,405	1,041

अनु- क्रमांक Serial No. (1)	वर्ष Year (2)	बाजरी/Bajri			सर्व तृणधान्ये/All cereals			तूर/Tur			
		क्षेत्र Area (12)	उत्पादन Production (13)	दर हेक्टरी उत्पादन Yield per hectare (14)	क्षेत्र Area (15)	उत्पादन Production (16)	दर हेक्टरी उत्पादन Yield per hectare (17)	क्षेत्र Area (18)	उत्पादन Production (19)	दर हेक्टरी उत्पादन Yield per hectare (20)	
1	1960-61	...	1,635	4,886	299	10,606	67,550	637	530	4,683	883
2	1965-66	...	1,828	3,698	202	10,512	40,374	384	564	2,480	440
3	1970-71	...	2,039	8,241	404	10,320	47,367	459	627	2,711	432
4	1975-76	...	1,808	5,600	310	10,931	78,687	720	676	4,078	604
5	1980-81	...	1,534	6,966	454	10,976	86,465	788	644	3,186	495
6	1985-86	...	1,717	4,198	245	11,209	75,540	674	758	4,541	599
7	1990-91	...	1,940	11,149	575	11,136	1,07,401	964	1,004	4,185	417
8	1994-95	...	1,766	11,133	631	9,931	98,249	989	1,046	5,174	495
9	1995-96	...	1,665	9,654	580	9,970	1,00,068	1,004	1,045	6,220	595
10	1996-97	...	1,947	18,311	941	10,468	1,25,518	1,199	1,040	7,090	682

अनु- क्रमांक Serial No. (1)	वर्ष Year (2)	हरभरा/Gram			सर्व कडधान्ये/All pulses			सर्व अन्नधान्ये/All cereals and pulses			
		क्षेत्र Area (21)	उत्पादन Production (22)	दर हेक्टरी उत्पादन Yield per hectare (23)	क्षेत्र Area (24)	उत्पादन Production (25)	दर हेक्टरी उत्पादन Yield per hectare (26)	क्षेत्र Area (27)	उत्पादन Production (28)	दर हेक्टरी उत्पादन Yield per hectare (29)	
1	1960-61	...	402	1,341	334	2,349	9,889	421	12,955	77,439	598
2	1965-66	...	312	790	252	2,330	6,574	282	12,842	46,948	366
3	1970-71	...	310	866	281	2,566	6,770	264	12,886	54,137	420
4	1975-76	...	446	1,805	404	2,914	11,675	401	13,845	90,362	653
5	1980-81	...	410	1,372	335	2,715	8,252	304	13,691	94,717	692
6	1985-86	...	501	1,606	320	2,840	11,575	408	14,049	87,115	620
7	1990-91	...	668	3,548	532	3,257	14,409	442	14,393	1,21,810	846
8	1994-95	...	763	4,686	614	3,596	16,979	472	13,527	1,15,228	852
9	1995-96	...	717	3,760	524	3,305	16,609	503	13,275	1,16,677	879
10	1996-97	...	750	4,984	665	3,325	20,368	613	13,793	1,45,886	1,058

तक्ता क्रमांक/TABLE No. 27—contd.

नगदी पिके
Cash crops(क्षेत्र हजार हेक्टर्समध्ये/Area in thousand hectares,
उत्पादन शंभर टनांमध्ये/Production in hundred tonnes,
दर हेक्टरी उत्पादन किलोग्रॅममध्ये/Yield per
hectare in kilogram)

कापूस (रुई)/Cotton (lint)					भुईमूग/Groundnut			
अनु- क्रमांक Serial No. (1)	वर्ष Year (2)	क्षेत्र Area (30)	उत्पादन Production (31)	दर हेक्टरी उत्पादन Yield per hectare (32)	क्षेत्र Area (33)	उत्पादन Production (34)	दर हेक्टरी उत्पादन Yield per hectare (35)	
1	1960-61	...	2,500	2,878	114	1,083	7,999	739
2	1965-66	...	2,716	1,787	66	1,117	4,731	423
3	1970-71	...	2,750	824	30	904	5,863	649
4	1975-76	...	2,307	1,326	58	854	6,925	811
5	1980-81	...	2,550	2,081	82	695	4,507	649
6	1985-86	...	2,709	3,372	125	670	4,906	732
7	1990-91	...	2,721	3,188	117	864	9,788	1,132
8	1994-95	...	2,760	4,013	145	603	6,292	1,044
9	1995-96	...	3,065	4,759	155	511	5,764	1,128
10	1996-97	...	3,085	5,344	173	576	7,559	1,313

ऊस/Sugarcane					तंबाखू/Tobacco			
अनु- क्रमांक Serial No. (1)	वर्ष Year (2)	तोडणी क्षेत्र Harvested area (36A)	क्षेत्र Area (36)	उत्पादन Production (37)	दर हेक्टरी उत्पादन Yield per hectare (38)	क्षेत्र Area (39)	उत्पादन Production (40)	दर हेक्टरी उत्पादन Yield per hectare (41)
1	1960-61	...	155	155	1,04,040	25	123	480
2	1965-66	...	133	171	1,00,800	13	64	461
3	1970-71	...	167	204	1,44,333	12	52	448
4	1975-76	...	228	268	2,05,444	11	49	441
5	1980-81	...	258	319	2,37,063	12	77	648
6	1985-86	...	265	355	2,32,682	10	79	775
7	1990-91	...	442	536	3,81,544	8	79	1,039
8	1994-95	...	518	612	4,26,800	10	128	1,306
9	1995-96	...	580	670	4,66,561	9	135	1,436
10	1996-97	...	516	619	4,18,048	10	108	1,137

टीप.—(१) १९९४-९५ ते १९९६-९७ चे आकडे अस्थायी आहेत.

(२) कापसाचं उत्पादन रुई मध्ये आहे.

आधार.—कृषि आयुक्त, महाराष्ट्र राज्य, पुणे.

Note.—(1) The figures from 1994-95 to 1996-97 are provisional.

(2) Production of cotton is in lint.

Source.—Commissioner of Agriculture, Maharashtra State, Pune.

विविध स्रोतांनुसार महाराष्ट्र राज्यातील जलसिंचित क्षेत्र
AREA IRRIGATED BY SOURCES IN MAHARASHTRA STATE

(हजार हेक्टरमध्ये/In thousand hectares)

अनु- क्रमांक Serial No.	वर्ष Year	जलसिंचित क्षेत्र/Area irrigated				ओलिताखालील पिकांची सघनता Intensity of irrigated cropping	विहिरींची संख्या (हजारात) No. of irrigation wells (In thousand)	दर विहिरीमागे सिंचित निव्वळ क्षेत्र (हेक्टरमध्ये) Net area irrigated per well (In hect)	पिकांखालील एकूण क्षेत्र Gross cropped area	एकूण जलसिंचित क्षेत्राची पिकांखालील एकूण क्षेत्राशी टक्केवारी Percentage of gross irrigated area to gross cropped area		
		विहिरी Wells	इतर साधने Other sources	निव्वळ क्षेत्र Net area	एकूण क्षेत्र Gross area							
(1)	(2)	(3)	(4)	(5)	(6)	(7)	(8)	(9)	(10)	(11)		
1	1960-61	595	477	1,072	1,220	114	542	1.10	18,823	6.48
2	1965-66	711	496	1,206	1,388	115	611	1.16	18,972	7.32
3	1970-71	768	579	1,347	1,570	117	694	1.11	18,737	8.38
4	1975-76	1,084	717	1,802	2,171	120	779	1.39	19,664	11.04
5	1980-81	1,055	780	1,835	2,415	132	826	1.28	19,642	12.30
6	1985-86	1,162	787	1,949	2,420	124	914	1.27	20,569	11.77
7	1988-89	1,419	971	2,390	3,074	129	976	1.45	21,486	14.31
8	1989-90	1,568	1,007	2,575	3,217	125	992	1.58	21,668	14.85
9	1990-91	1,672	999	2,671	3,319	124	1,017	1.64	21,859	15.18
10	1991-92	1,732	981	2,713	3,252	120	1,068	1.62	20,133	16.15
11	1992-93	1,737	943	2,680	3,261	122	1,144	1.52	21,189	15.39
12	1993-94	1,373	1,141	2,514	3,292	131	N.A.	N.A.	21,409	15.38
13	1994-95	1,377	1,144	2,521	3,301	131	N.A.	N.A.	21,418	15.41
14	1995-96	1,371	1,139	2,510	3,287	131	N.A.	N.A.	21,327	15.41
15	1996-97	1,392	1,157	2,549	3,338	131	N.A.	N.A.	21,662	15.41

N. A.=उपलब्ध नाही/Not available

टीप.—(१) आकडे संक्षिप्तात दिल्याने बेरजा जुळतीलच असे नाही.

(२) रकाना क्र. ७ मध्ये (रकाना क्र. ६ ÷ रकाना क्र. ५) × १०० हे सूत्र वापरून सघनता काढली आहे.

(३) १९९४-९५ ते १९९६-९७ चे आकडे अस्थायी स्वरूपाचे आहेत.

आधार.—कृषि आयुक्त, महाराष्ट्र राज्य, पुणे.

Note.—(1) Details may not add up to the totals due to rounding.

(2) Intensity under col-No. 7 is worked out by using the formula (Col. No. 6 ÷ Col. No. 5) × 100.

(3) Figures for the years 1994-95 to 1996-97 are provisional.

Source.—Commissioner of Agriculture, Maharashtra State, Pune.

तक्ता क्रमांक/TABLE No. 29

महाराष्ट्र राज्यातील कृषि उत्पादनाचे पीकनिहाय निर्देशांक

CROPWISE INDEX NUMBERS OF AGRICULTURAL PRODUCTION IN MAHARASHTRA STATE

(त्रैवर्षीय सरासरी - पाया : १९७९-८२=१००/Triennial average - Base : 1979-82=100)

गट/पिके (1)	भार Weight (2)	1982-83 (3)	1985-86 (4)	1986-87 (5)	1987-88 (6)	1988-89 (7)	1989-90 (8)	1990-91 (9)	1991-92 (10)	1992-93 (11)	1993-94 (12)	1994-95 (13)	1995-96 (14)	1996-97* (15)	Groups/Crops (1)
१. अन्नधान्ये-															1. Foodgrains—
(अ) तृणधान्ये--															(a) Cereals—
(१) तांदूळ ..	9.49	87.4	97.8	79.8	77.9	120.8	106.6	106.1	95.6	107.0	112.5	108.5	116.0	118.4	.. (i) Rice
(२) गहू ..	5.92	80.6	67.3	58.4	67.5	106.7	94.1	93.9	64.8	82.4	109.1	114.8	92.7	120.5	.. (ii) Wheat
(३) ज्वारी ..	22.16	95.5	80.0	63.4	121.0	87.5	135.3	121.1	69.0	136.5	122.0	93.5	101.7	127.4	.. (iii) Jowar
(४) बाजरी ..	3.08	64.2	58.1	64.6	126.1	124.5	167.1	154.3	124.4	246.4	167.6	154.1	133.6	253.5	.. (iv) Bajri
(५) बाली ..	0.02	37.7	52.8	56.6	41.5	15.1	15.1	17.0	7.6	31.2	30.2	26.4	24.5	22.6	.. (v) Barley
(६) मका ..	0.46	36.9	78.7	63.4	87.3	105.8	89.1	105.2	86.7	229.8	326.5	316.8	283.4	421.3	.. (vi) Maize
(७) नाचणी ..	0.85	92.0	118.6	70.5	99.3	105.8	101.2	98.4	87.3	98.1	82.1	83.5	75.9	72.1	.. (vii) Ragi
(८) कोदरा ..	0.05	73.7	74.8	61.9	61.9	93.7	91.3	66.6	46.6	102.0	92.5	84.9	54.2	47.7	.. (viii) Kodra
(९) इतर तृणधान्ये ..	0.19	76.7	68.5	83.7	126.0	120.1	163.4	150.8	124.4	334.5	108.0	80.8	139.5	53.1	.. (ix) Other cereals
एकूण--तृणधान्ये ..	42.22	88.5	81.3	66.7	103.3	101.0	124.2	115.7	79.2	131.3	122.7	106.4	107.5	135.2	.. Total—Cereals
(ब) कडधान्ये--															(b) Pulses—
(१) हरभरा ..	1.47	78.4	97.7	80.5	143.7	242.7	202.7	215.8	125.4	183.4	300.1	285.0	228.7	303.1	.. (i) Gram
(२) तूर ..	5.45	96.1	114.1	90.6	137.2	148.9	176.5	105.2	90.6	147.4	189.2	130.0	156.3	178.2	.. (ii) Tur
(३) इतर कडधान्ये ..	3.52	112.5	130.1	110.3	140.6	166.4	169.7	160.0	91.3	225.6	229.9	170.6	158.9	198.8	.. (iii) Other pulses
एकूण--कडधान्ये ..	10.44	99.2	117.2	95.8	139.3	168.0	177.9	139.2	95.7	178.8	218.5	165.5	167.4	202.7	.. Total—Pulses
एकूण--अन्नधान्ये ..	52.66	90.6	88.4	72.5	110.4	114.3	134.9	120.4	82.5	140.8	141.7	118.1	119.4	148.6	.. Total -Foodgrains
२. अन्नधान्येतर															2. Non-Foodgrains
(अ) गळिताची धान्ये--															(a) Oilseeds—
(१) भुईमूग ..	7.23	71.4	73.7	72.4	111.9	162.8	159.3	158.9	87.6	123.2	124.9	102.1	93.6	122.7	.. (i) Groundnut
(२) तीळ ..	0.57	94.2	149.0	141.0	193.4	225.8	184.9	223.7	175.2	291.7	245.2	160.4	143.1	152.8	.. (ii) Sesamum
(३) मोहरी, राई आणि जवस	0.78	73.4	93.6	66.0	97.1	87.6	90.7	86.5	43.5	51.3	77.5	76.6	71.4	77.2	.. (iii) Rape, mustard and linseed.
(४) एरंडी ..	0.01	25.0	308.3	83.3	116.7	125.0	125.0	166.7	166.7	150.0	158.3	208.3	225.0	225.0	.. (iv) Castor seed
(५) सूर्यफूल ..	0.57	76.8	270.3	170.8	395.6	309.8	530.1	609.8	231.9	493.1	711.5	564.4	617.3	648.0	.. (v) Sunflower
एकूण--गळिताची धान्ये ..	9.16	73.3	92.5	82.3	133.4	169.4	178.1	184.8	98.4	150.6	164.9	132.5	89.1	153.5	.. Total—Oil seeds

गट/पिके (1)	भार Weight (2)	1982-83 (3)	1985-86 (4)	1986-87 (5)	1987-88 (6)	1988-89 (7)	1989-90 (8)	1990-91 (9)	1991-92 (10)	1992-93 (11)	1993-94 (12)	1994-95 (13)	1995-96 (14)	1996-97* (15)	Groups/Crops (1)
(ब) तंतू पिके—															(b) Fibres—
(१) कापूस ..	9.89	110.4	136.0	61.9	102.9	94.5	151.3	128.6	79.3	123.9	180.0	161.8	191.9	215.5	.. (i) Cotton
(२) मेस्ता ..	0.04	44.5	51.8	44.0	41.4	46.1	44.5	38.0	33.9	57.7	45.4	43.7	38.1	43.3	.. (ii) Mesta
एकूण—तंतू पिके ..	9.93	110.1	135.6	61.9	102.7	94.3	150.8	128.2	79.1	123.7	179.4	161.4	191.3	214.8	.. Total—Fibres
(क) संकीर्ण—															1. Miscellaneous—
(१) ऊस ..	25.97	114.3	96.5	99.6	104.3	104.8	139.9	158.2	151.2	128.0	115.7	183.5	193.5	173.3	.. (i) Sugarcane
(२) तंबाखू ..	0.14	68.3	117.3	142.6	118.8	132.2	144.1	117.3	75.7	175.3	193.1	190.1	200.5	160.4	.. (ii) Tobacco
(३) बटाटा ..	0.22	84.7	95.0	110.8	100.7	122.8	98.5	120.9	120.6	108.5	113.0	104.1	127.3	122.6	.. (iii) Potato
(४) मिरची ..	1.92	107.1	89.9	82.6	81.5	94.4	92.8	102.2	77.0	92.3	82.8	76.8	79.0	80.5	.. (iv) Chilli
एकूण—संकीर्ण पिके ..	28.25	113.3	96.2	98.7	102.8	104.3	136.4	153.9	145.5	125.6	113.8	175.7	185.3	166.6	.. Total-Miscellaneous
एकूण—अन्नधान्येत्तर ..	47.34	104.9	103.7	87.8	108.7	114.8	147.5	154.5	122.5	130.1	137.5	164.3	167.9	174.2	.. Total—Non-Foodgrains
सर्व पिके ..	100.00	97.4	95.7	79.7	109.6	114.6	140.8	136.5	101.4	135.7	139.7	140.0	142.4	160.7	.. All Crops

*अंतिम अंदाज/Final forecast

टीप.—१९९२-९३ ते १९९५-९६ चे निर्देशांक अस्थायी आहेत.

Note.—Index numbers for 1992-93 to 1995-96 are provisional.

आधार.—कृषि आयुक्त, महाराष्ट्र राज्य, पुणे.

Source.—Commissioner of Agriculture, Maharashtra State, Pune

तक्ता क्रमांक/TABLE No. 30

महाराष्ट्र राज्यातील पशुधन आणि कोंबड्या व बदके

LIVESTOCK AND POULTRY IN MAHARASHTRA STATE

(हजागत/In thousand)

अनुक्रमांक Serial No.	वर्ष Year	गाई-वैल Cattle	म्हशी-गेडे Buffaloes	मेंढ्या आणि शेळ्या Sheep and goats	इतर* पशुधन Other* live stock	एकूण पशुधन Total live stock	दर	पिकांखालील	दर लाख	एकूण कोंबड्या व बदके Total poultry	
							शंभर हेक्टर चगाई क्षेत्रामागे शेळ्या, मेंढ्या (संख्या) Sheep and goats per hundred hectares of grazing and pasture land (No.)	हेक्टर निव्वळ क्षेत्रामागे (संख्या) पशुधन Live- stock per hundred hectares of net area cropped (No.)	दर लाख लोकसंख्ये- मागे पशुधन No. of Live- stock per lakh of population		
(1)	(2)	(3)	(4)	(5)	(6)	(7)	(8)	(9)	(10)	(11)	
1	1961	..	15,328	3,087	7,273	360	26,048	512	144	66	10,577
2	1966	..	14,729	3,042	7,326	352	25,449	522	140	57	9,902
3	1972	..	14,705	3,301	8,038	317	26,361	491	164	52	12,217
4	1978	..	15,218	3,899	10,199	326	29,642	650	162	51	18,751
5	1982	..	16,162	3,972	10,376	410	30,919	673	175	48	19,844
6	1987	..	16,983	4,755	12,068	448	34,255	950	189	48	24,839
7	1992	..	17,441	5,447	13,015	489	36,393	940	202	45	32,187

* 'इतर पशुधन' या बाबीमध्ये डुकरे, घोडे व शिमरे, खेचरे, उंट व गाढवे यांचा समावेश करण्यात आला आहे.

* 'Other livestock' includes pigs, horses and ponies, mules, camels and donkeys.

टीप.—आकडे संक्षिप्तात दिल्याने वेगळा जुळतीलच असे नाही.

Note.—Details may not add up to totals due to rounding.

आधार.—पशुधन गणना

Source.—Livestock Census

CO-OPERATIVE SOCIETIES IN MAHARASHTRA STATE (Salient Features)

वाच (1)	1960-61 (2)	1965-66 (3)	1970-71 (4)	1975-76 (5)	1980-81 (6)	1985-86 (7)	1990-91 (8)	1994-95 (9)	1995-96 (10)	1996-97 (11)	Type (1)
I. सहकारी संस्थांची संख्या—											<i>Number of societies—</i>
(1) शिखर व मध्यवर्ती-कृषि व विंगर कृषि पत संस्था.	39	29	29	30	31	34	34	34	34	34	Apex and central-Agricultural and non-agricultural credit institutions
(2) प्राथमिक कृषि पत संस्था*	21,400	20,861	20,420	20,130	18,577	18,458	19,565	19,975	20,137	20,104	Agricultural credit societies
(3) विंगर कृषि पत संस्था	1,630	2,255	2,964	3,863	5,474	7,112	11,291	16,594	17,671	17,568	Non-agricultural credit societies
(4) पणन संस्था	344	419	410	400	423	655	931	1,063	1,044	985	Marketing societies
(5) उत्पादक संस्था	4,306	6,506	6,810	9,553	14,327	21,148	28,954	40,150	37,380@	36,191	Productive enterprises
(6) इतर	3,846	7,337	11,964	15,683	21,915	31,883	43,845	56,585	62,823@	61,903	Others
एकूण	31,565	37,407	42,597	49,659	60,747	79,290	1,04,620	1,34,401	1,39,089	1,36,785	Total
II. सभासदांची संख्या (हजारामध्ये)—											<i>Number of members (In thousand)—</i>
(1) शिखर व मध्यवर्ती-कृषि व विंगर कृषि पत संस्था **	76	67	70	951	1,014	1,065	1,485	1,535	1,305	1,331	Apex and central-Agricultural and non-agricultural credit institutions**
(2) कृषि पत संस्था	2,170	3,360	3,794	4,447	5,416	6,327	7,942	8,746	8,936	8,930	Primary Agricultural credit societies
(3) विंगर कृषि पत संस्था	1,087	1,779	2,438	3,143	3,759	6,169	9,302	14,401	14,488	15,484	Non-agricultural credit societies
(4) पणन संस्था	141	219	282	351	471	624	745	889	888	872	Marketing societies
(5) उत्पादक संस्था	323	622	959	1,396	2,124	3,037	3,974	5,676	5,246	5,266	Productive enterprises
(6) इतर	394	739	1,038	1,341	1,999	2,919	3,455	4,556	4,907	4,622	Others
एकूण	4,191	6,786	8,581	11,629	14,783	20,141	26,903	35,803	35,770	36,505	Total
III. खेळते भांडवल (लाख रुपये)—											<i>Working capital (In lakh Rs.)—</i>
(1) शिखर व मध्यवर्ती-कृषि व विंगर कृषि पत संस्था	11,907	29,331	61,317	1,10,409	1,83,052	3,99,218	8,80,554	14,34,284	17,83,481	20,44,336	Apex and central-Agricultural and non-agricultural credit institutions
(2) प्राथमिक कृषि पत संस्था	5,812	17,500	34,329	31,549	52,746	89,328	1,85,100	2,98,521	3,29,138	3,28,810	Primary Agricultural credit societies
(3) विंगर कृषि पत संस्था	4,593	8,031	16,806	34,405	1,20,881	3,15,985	7,50,784	14,44,138	15,95,438	17,98,966	Non-agricultural credit societies
(4) पणन संस्था	592	2,683	3,910	13,551	18,822	26,149	33,960	53,201	54,010	45,376	Marketing societies
(5) उत्पादक संस्था	4,132	8,764	21,920	60,203	1,02,945	1,74,142	4,58,810	7,99,983	7,78,192	7,75,364	Productive enterprises
(6) इतर	2,060	4,866	10,749	28,728	42,591	79,915	1,19,137	2,88,811	5,03,676	5,28,122	Others
एकूण	29,096	71,175	1,49,031	2,78,845	5,21,037	10,84,737	24,28,345	43,18,938	50,43,935	55,20,974	Total

* यात प्राथमिक कृषि पत संस्था, प्राथमिक व विकास बँका आणि धान्य बँका यांचा १९७०-७१ पर्यंत समावेश आहे.
Includes primary agricultural credit societies, primary and development banks and grain banks upto 1970-71
** नाममात्र सभासद वगळून/Excludes Nominal Members.

@१९९५-९६ या वर्षापासून उपसा सिंचन संस्थांचा समावेश 'उत्पादक' ऐवजी 'इतर' या प्रकारात करण्यात आला आहे.
@Lift Irrigation societies are classified in 'others' category instead of 'productive' category from 1995-96.

तक्ता क्रमांक/TABLE No. 31—contd.

वाव	1960-61	1965-66	1970-71	1975-76	1980-81	1985-86	1990-91	1994-95	1995-96	1996-97	Item
	(2)	(3)	(4)	(5)	(6)	(7)	(8)	(9)	(10)	(11)	(1)
IV. दिलेले कर्ज (लाख रुपये)—											<i>Advances (In lakh Rs.)—</i>
(1) शिखर व मध्यवर्ती-कृषि व विगर कृषि पत संस्था	17,538	43,221	75,103	1,90,954	1,52,751	2,80,348	9,08,475	12,12,470	16,97,396	18,39,977	Apex and central-Agricultural and non-agricultural credit institutions
(2) प्राथमिक कृषि पत संस्था	4,256	9,130	13,296	17,009	24,999	41,892	79,966	1,42,514	1,51,027	1,66,107	Primary Agricultural credit societies
(3) विगर कृषि पत संस्था	4,703	8,550	20,443	35,557	1,12,948	3,47,448	5,17,816	9,41,848	12,00,097	14,29,309	Non-agricultural credit societies
(4) पणन संस्था	347	753	327	510	349	585	845	1,564	1,564	1,579	Marketing societies
(5) उत्पादन संस्था	71	249	328	459	1,208	1,077	1,678	3,067	5,844	5,875	Productive enterprises
(6) इतर	84	263	374	445	1,218	5,289	6,029	26,044	17,540	17,547	Others
एकूण	26,999	62,166	1,09,871	2,44,934	2,93,473	6,76,639	15,14,809	23,27,507	30,73,468	34,60,394	Total
V. वेगे कर्ज (लाख रुपये)—											<i>Outstanding loans (In lakh Rs.)—</i>
(1) शिखर व मध्यवर्ती-कृषि व विगर कृषि पत संस्था	8,714	23,386	47,803	71,563	1,13,677	2,47,693	5,88,901	8,84,118	11,00,931	11,51,600	Apex and central-Agricultural and non-agricultural credit institutions
(2) प्राथमिक कृषि पत संस्था	4,788	14,328	28,410	22,977	38,367	64,417	1,31,021	2,13,887	2,31,023	2,63,261	Primary Agricultural credit societies
(3) विगर कृषि पत संस्था	3,185	5,806	10,506	19,478	73,089	1,85,402	4,59,440	8,31,517	9,43,857	12,83,477	Non-agricultural credit societies
(4) पणन संस्था	80	235	182	293	387	489	935	1,032	1,032	1,032	Marketing societies
(5) उत्पादन संस्था	57	382	607	1,423	3,033	4,376	6,884	12,075	16,994	14,112	Productive enterprises
(6) इतर	218	597	785	1,370	2,523	10,870	19,101	39,163	39,181	39,957	Others
एकूण	17,042	44,734	88,293	1,17,104	2,31,076	5,13,247	12,06,282	19,81,792	23,33,018	27,53,439	Total
VI. उलाढाल-तयार मालाच्या विक्रीचे मूल्य (लाख रुपये)—											<i>Turnover—Value of produced goods sold (In lakh Rs.)—</i>
(1) शिखर व मध्यवर्ती-कृषि व विगर कृषि पत संस्था	Apex and central-Agricultural and non-agricultural credit institutions
(2) प्राथमिक कृषि पत संस्था	1,005	1,730	5,097	8,209	14,623	19,458	23,948	34,143	47,052	47,993	Primary Agricultural credit societies
(3) विगर कृषि पत संस्था	247	258	306	455	977	1,793	..	6,478	6,802	6,880	Non-agricultural credit societies
(4) पणन संस्था	4,761	14,501	21,389	73,765	97,923	1,22,259	2,60,247	2,09,748	2,64,689	4,32,617	Marketing societies
(5) उत्पादन संस्था	3,601	7,250	19,433	52,001	1,03,134	1,95,400	3,46,703	6,08,030	6,82,402	6,85,646	Productive enterprises
(6) इतर	1,117	4,549	6,914	14,123	18,684	27,756	33,008	1,16,606	1,34,963	1,40,366	Others
एकूण	10,731	28,288	53,139	1,48,553	2,35,341	3,66,666	6,63,906	9,75,005	11,35,908	13,13,502	Total

टीप—(१) १९९६-९७ ची आकडेवारी अस्थायी आहे. (२) १९९२-९३ पर्यन्तची आकडेवारी " जून अखेर असून १९९४-९५ पासून मार्च अखेरपर्यन्तची आहे.
 Note.—(1) Figures for 1996-97 are provisional. Figures upto 1992-93 are at the end of June and from 1994-95 onwards are at the end of March.
 आधार.—सहकार आयुक्त आणि निबंधक, सहकारी संस्था, महागण्ट शानन, पुणे.
 Source.—Commissioner for Co-operation and Registrar, Co-operative Societies, Government of Maharashtra, Pune.

ELECTRICITY SUPPLY IN MAHARASHTRA STATE

बाब (1)	1960-61 (2)	1965-66 (3)	1970-71 (4)	1975-76 (5)	1980-81 (6)	1985-86 (7)	1990-91 (8)	1995-96 (9)	1996-97 (10)	Item (1)
अ. स्थापित क्षमता (मेगॅ वॅट)–										A. Installed capacity (Mega Watt)–
अ-१ राज्यातील स्थापित क्षमता–										A-1 Installed Capacity in the State
(1) औष्णिक	443	653	1,051	1,401	2,771	4,890	6,462	7,155	7,155	Thermal
(2) तेलजन्य	34	52	14	Neg.	Neg.	Neg.	Neg.	Neg.	Neg.	Oil
(3) जलजन्य	282	599	844	1,175	1,317	1,339	1,552	1,602	1,602	Hydro
(4) नैसर्गिक वायूजन्य	672	672	1,092	1,092	Natural Gas
(5) अणुशक्तीजन्य (महाराष्ट्राचा वाटा)	210	210	210	190	190	190	190	Nuclear (Maharashtra's share)
एकूण(अ-१)	759	1,304	2,119	2,786	4,298	7,091	8,876	10,039	10,039	Total (A—1)
अ-२ स्थापित क्षमतेत महाराष्ट्राचा वाटा										A-2 State's share in Installed Capacity of—
(1) राष्ट्रीय औष्णिक ऊर्जा महामंडळ	NA	NA	NA	NA	NA	NA	NA	1,406	1,406	National Thermal Power Corporation
(2) अणुशक्ति महामंडळ	NA	NA	NA	NA	NA	NA	NA	137	137	Nuclear Power Corporation
एकूण(अ-२)	NA	NA	NA	NA	NA	NA	NA	1,543	1,543	Total (A—2)
एकूण (अ-१+अ-२)	759	1,304	2,119	2,786	4,298	7,091	8,876	11,582	11,582	Total (A-1 + A-2)
ब. उत्पादन (दशलक्ष किलो वॅट तास)–										B. Generation (Million Kilowatt Hour)–
(1) औष्णिक	1,835	2,416	3,392	6,252	11,416	20,229	28,085	39,794	43,101	Thermal
(2) तेलजन्य	68	62	Neg.	Neg.	Neg.	Neg.	Neg.	Neg.	Neg.	Oil
(3) जलजन्य	1,365	3,157	4,533	4,753	6,448	5,398	5,615	4,482	4,707	Hydro
(4) नैसर्गिक वायूजन्य	1,128	2,730	6,343	5,734	Natural Gas
(5) अणुशक्तीजन्य (महाराष्ट्राचा वाटा)	1,209	1,047	887	891	881	702	483	Nuclear (Maharashtra's share)
(6) इतर	5	12	Other
एकूण	3,268	5,635	9,134	12,052	18,751	27,647	37,311	51,326	54,037	Total

तक्ता क्रमांक/TABLE No. 32—contd.

बाब (1)	1960-61 (2)	1965-66 (3)	1970-71 (4)	1975-76 (5)	1980-81 (6)	1985-86 (7)	1990-91 (8)	1995-96 (9)	1996-97 (10)	Item (1)
क. वापर (दशलक्ष किलोवॅट तास)–										C. Consumption (Kilo Watt Hour)–
(1) घरगुती	260	448	732	1,049	1,779	2,975	5,065	7,732	8,349	Domestic
(2) वाणिज्यिक	198	363	547	745	949	1,410	2,068	2,849	3,185	Commercial
(3) उद्योगधंद्याकरिता वीज	1,853	3,297	5,312	5,935	8,130	11,124	14,706	18,053	18,119	Industrial
(4) सार्वजनिक दिवाबत्ती	20	39	74	101	159	218	291	382	404	Public lighting
(5) रेल्वे कर्षण	339	414	421	658	766	853	970	1,419	1,452	Railways
(6) कृषि	15	90	356	803	1,723	3,671	6,604	13,621	14,115	Agriculture
(7) सार्वजनिक पाणीपुरवठा	35	66	146	196	330	511	N.A.	1,220	1,241	Public Water works
(8) संकीर्ण	62	3	198	217	267	295	227	Miscellaneous
एकूण	2,720	4,717	7,650	9,490	14,034	20,979	29,971	45,571	47,092	Total
ड. दरडोई विजेचा वापर–										D. Per capita consumption of electricity–
(1) वाणिज्यिक (किलोवॅट तास)	5.0	8.0	10.9	13.3	15.1	20.1	27.5	33.0	36.5	Commercial (in kilowatt hour)
(2) औद्योगिक (किलोवॅट तास)	46.8	72.8	105.4	106.7	129.5	158.8	195.4	209.2	207.4	Industrial (in kilowatt hour)

Neg.—नगण्य/Negligible.

टीप.—(१) वरील आकडे केवळ सार्वजनिक विद्युत व्यवसायी यंत्रणेचे आहेत.

(२) आकडे संक्षिप्तात दिल्याने बेरजा जुळतीलच असे नाही.

आधार.—(१) केंद्रीय विद्युत प्राधिकरण, भारत सरकार, नवी दिल्ली.

(२) महाराष्ट्र राज्य विद्युत मंडळ, मुंबई.

N.A. = उपलब्ध नाही/Not available.

Note.—(1) The above figures are related to public utilities only.

(2) Details may not add up to the totals due to rounding.

Source.—(1) Central Electricity Authority, Government of India, New Delhi.

(2) Maharashtra State Electricity Board, Mumbai.

भारतातील औद्योगिक उत्पादनाचे निर्देशांक

INDEX NUMBERS OF INDUSTRIAL PRODUCTION IN INDIA

(पायाभूत वर्ष/Base year 1980-81 = 100)

अनुक्रमांक Serial No. (1)	घाव (2)	भार/ Weight (3)	1981-82 (4)	1992-93 (5)	1993-94 (6)	1994-95 (7)	1995-96 (8)	1996-97 (9)	1996-97* (10)	1997-98* (11)	Item (2)
I	सर्वसाधारण निर्देशांक	100.00	109.3	218.9	232.0	253.7	284.5	304.3	293.7	308.3	... General Index
II	खाणकाम व दगड खाणकाम	11.46	117.7	223.7	231.5	248.8	267.3	269.6	251.6	263.1	... Mining and quarrying
III	वस्तुनिर्माण	77.11	107.9	210.7	223.5	245.4	278.8	302.3	292.3	306.2	... Manufacturing
	उद्योग गट										Industry Group
1	खाद्य वस्तु	5.3	113.5	175.3	160.0	181.7	207.0	213.9	173.2	158.0	... Food products
2	तंबाखू	1.6	104.3	113.7	137.8	134.8	160.9	184.7	185.2	192.7	... Tobacco
3	सुती कापड वस्त्रनिर्माण	12.3	99.7	150.1	160.5	155.8	173.1	188.6	187.7	205.7	... Cotton textiles
4	ताग, आंबाडी व मेटाचे कापड	2.0	95.7	87.0	103.2	91.5	93.6	95.8	91.9	99.0	... Jute, hemp and mesta products
5	कापडाच्या वस्तु	0.8	96.7	75.8	73.4	78.6	89.7	95.5	93.0	88.0	... Textile products
6	लाकूड, लाकडाच्या वस्तु व फर्निचर इत्यादी	0.5	153.2	190.5	199.3	205.5	240.8	232.8	241.0	224.6	... Wood, wood products and furniture etc.
7	कागद आणि कागदाच्या वस्तु	3.2	108.3	210.9	224.8	258.1	286.7	309.8	307.2	329.6	... Paper and paper products
8	चामडे, चामडाच्या व फर्च्या वस्तु	0.5	128.1	187.7	204.3	211.9	227.5	232.0	239.1	227.0	... Leather, leather products and fur products
9	ग्वार, प्लॅस्टिक, पेट्रोलियम व कोळसा यांचे पदार्थ	4.0	119.2	174.6	176.4	182.1	196.8	206.0	204.9	209.3	... Rubber, plastic, petroleum and coal products
10	गसायने व गसायनिक वस्तु	12.5	116.9	276.9	297.9	326.3	356.5	364.3	361.2	394.0	... Chemicals and chemical products
11	अधातू खनिज पदार्थ	3.0	106.7	209.0	218.5	236.0	264.5	286.2	273.6	309.5	... Non-metallic mineral products
12	मूलभूत धातू व मिश्र धातु	9.8	100.0	168.5	224.2	214.5	223.5	303.5	300.8	307.2	... Basic metal and alloys products
13	धातुच्या वस्तु आणि सुटे भाग	2.3	94.6	124.6	126.5	148.7	173.8	177.8	177.3	178.6	... Metal products and parts
14	यंत्रसामग्री (विद्युत यंत्रसामग्री सोडून)	6.2	111.1	181.1	189.2	206.9	250.3	250.8	241.3	248.5	... Machinery (except electrical machinery)
15	विद्युत यंत्रसामग्री, साधने, उपकरणे व पुरवठा	5.8	103.9	483.6	460.1	609.9	729.0	753.8	718.5	756.9	... Electrical machinery, apparatus, appliances and supplies.
16	परिवहन सामग्री व सुटे भाग	6.4	108.1	200.6	211.2	239.2	298.1	354.6	331.8	327.9	... Transport equipment and parts
17	इतर वस्तुनिर्माण उद्योग	0.9	149.2	281.3	267.0	269.6	300.6	283.4	269.9	292.7	... Other manufacturing industries
IV	विद्युत, वायू व वाफ-विद्युत	11.43	110.2	269.9	290.0	314.6	340.1	352.9	345.8	355.2	... Electricity, gas and steam-electricity

* सलगमगे आठ महिन्यांकरिता अमून अस्थायी./Average for eight months and provisional.

आधार.—केंद्रीय सांख्यिकीय संघटना (औ.सां.कक्ष), कलकत्ता.

Source.—Central Statistical Organisation (I. S. Wing), Calcutta.

तक्ता क्रमांक/TABLE No. 34

महाराष्ट्र राज्यातील उद्योगांच्या महत्वाच्या बाबी

IMPORTANT CHARACTERISTICS OF INDUSTRIES IN MAHARASHTRA STATE

(रुपये कोटीन/Rs. in crore)

उद्योग गट (1)	वर्ष Year (2)	स्थिर भांडवल Fixed capital (3)	खेळते भांडवल Working capital (4)	एकूण श्रमदिनांची संख्या (लाखात) Total mandays worked (In lakh) (5)		एकूण उत्पादन Total output मूल्य वेरजेशी टक्केवारी Value Percentage to total (7)		वापरलेला माल Material consumed (9)	एकूण निविष्टी Total input (10)	मूल्यवृद्धी Value added मूल्य वेरजेशी टक्केवारी Value Percentage to total (11)		Industry Group (12)
				कामगारांचे वेतन Wages to workers (6)	मूल्य वेरजेशी टक्केवारी Value Percentage to total (8)	मूल्य वेरजेशी टक्केवारी Value Percentage to total (11)	मूल्य वेरजेशी टक्केवारी Value Percentage to total (12)					
(1) खाद्य वस्तू	1994-95	2,139	701	421	246.9	10,701	10.0	8,487	9,346	1,161	5.1	Food products
	1995-96	2,586	1,098	472	329.3	13,433	9.8	10,430	11,499	1,701	5.9	
(2) पेये, तंबाखू व संबंधित उद्योग	1994-95	344	208	223	76.4	1,443	1.3	836	1,112	309	1.4	Beverages, tobacco and related products
	1995-96	470	176	204	105.0	1,634	1.2	939	1,235	364	1.3	
(3) मुती कापड वस्त्रनिर्माण	1994-95	1,774	(—)98	459	387.5	3,843	3.6	2,275	3,046	634	2.8	Cotton textiles
	1995-96	2,140	(—)344	497	440.0	4,207	3.1	2,575	3,405	603	2.1	
(4) लोकर, रेशीम व मनुष्यनिर्मित तंतूचे कापड	1994-95	1,461	818	192	176.0	3,252	3.0	1,828	2,506	614	2.7	Wool, silk and man-made fibre textiles
	1995-96	2,555	535	191	191.2	3,888	2.8	2,352	3,140	588	2.0	
(5) ताग व इतर वनस्पतीजन्य तंतूचे कापड (कापूस व काथ्या सोडून)	1994-95	4	-	1	0.6	30	-	19	22	7	-	Jute and other vegetable fibre textiles
	1995-96	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	(except cotton and coir)
(6) कापडाच्या वस्तू	1994-95	409	379	98	65.7	2,162	2.0	1,213	1,640	483	2.1	Textile products
	1995-96	559	575	96	70.4	2,711	2.0	1,594	2,130	532	1.8	
(7) लाकडाच्या वस्तू, फर्निचर इत्यादी	1994-95	29	6	13	6.3	130	0.1	90	108	19	0.1	Wood products, furniture etc.
	1995-96	46	26	17	8.1	150	0.1	95	122	23	0.1	
(8) कागद, कागदाच्या वस्तू, मुद्रण, प्रकाशन व संबंधित उद्योग	1994-95	1,243	641	176	156.1	2,977	2.8	1,544	2,084	791	3.5	Paper and paper products, printing, publishing and allied industries
	1995-96	1,626	775	182	174.5	4,118	3.0	2,248	2,976	1,012	3.5	
(9) कानडी व कातड्याच्या, केसाळ कातड्याच्या वस्तू व कातड्याच्या पर्यायी वस्तू	1994-95	17	32	9	3.8	152	0.1	104	128	21	0.1	Leather products of leather and fur and substitutes of leather
	1995-96	47	57	13	11.2	251	0.2	160	200	45	0.2	

तक्ता क्रमांक/TABLE No. 34-contd.

(रुपये कोटीत/Rs. in crore)

उद्योग गट	वर्ष Year	एकूण श्रमदिनांची संख्या				एकूण उत्पादन Total output			मूल्यवृद्धी Value added		Industry Group	
		स्थिर भांडवल Fixed capital	खेलते भांडवल Working capital	(लाखात) Total mandays worked (In lakh)	कामगारांचे वेतन Wages to workers	मूल्य Value	वेरजेशी टक्केवारी Percentage to total	वापरलेला माल Material consumed	एकूण निविष्टी Total input	मूल्य Value		वेरजेशी टक्केवारी Percentage to total
(1)	(2)	(3)	(4)	(5)	(6)	(7)	(8)	(9)	(10)	(11)	(12)	(1)
(10) मूलभूत रसायने व रसायनिक पदार्थ	.. 1994-95	7,924	3,151	481	586.0	18,785	17.5	10,239	13,634	4,511	20.0	Basic chemicals and chemical products
	1995-96	10,222	3,985	518	675.4	24,394	17.8	12,905	16,841	6,787	23.5	
(11) रबर, प्लॅस्टिक, पेट्रोलियम व कोळसा यांचे पदार्थ व अणु इंधनाची प्रक्रिया	1994-95	3,004	1,959	169	153.5	11,821	11.0	9,256	9,999	1,606	7.1	Rubber, plastic, petroleum and coal products and processing of nuclear fuel
	1995-96	3,986	2,074	183	219.3	13,895	10.1	11,229	12,170	1,443	5.0	
(12) अधातू खनिज पदार्थ	.. 1994-95	622	256	102	76.3	1,613	1.5	642	1,167	384	1.7	Non-metallic mineral products
	1995-96	1,145	410	107	91.3	1,983	1.4	739	1,376	515	1.8	
(13) मूलभूत धातू व मिश्र धातू उद्योग	.. 1994-95	4,182	1,829	224	197.4	8,621	8.0	5,525	7,012	1,338	5.9	Basic metal and alloys industries
	1995-96	6,257	3,264	250	229.1	11,653	8.5	7,490	9,475	1,802	6.2	
(14) धातूच्या वस्तू व सुटे भाग (यंत्रे व सामग्री सोडून)	1994-95	1,163	514	198	200.7	3,478	3.2	1,960	2,559	800	3.5	Metal products and parts (except machinery and equipment)
	1995-96	1,730	758	213	232.0	3,978	2.9	2,305	2,943	903	3.1	
(15) यंत्र व सामग्री (परिवहन सामग्री सोडून)	.. 1994-95	3,586	2,789	570	621.0	14,604	13.6	8,579	10,528	3,708	16.4	Machinery and equipment (other than transport equipment)
	1995-96	4,777	5,195	611	810.6	19,842	14.5	12,349	14,899	4,472	15.5	
(16) परिवहन सामग्री व सुटे भाग	.. 1994-95	2,123	1,227	294	450.4	9,047	8.4	5,633	6,649	2,116	9.4	Transport equipment and parts
	1995-96	3,211	662	332	562.0	12,434	9.1	7,751	9,014	3,069	10.6	
(17) उत्पादन करणारे इतर उद्योग	.. 1994-95	337	601	92	77.3	2,732	2.5	1,980	2,304	394	1.7	Other manufacturing industries
	1995-96	634	936	114	105.0	3,909	2.9	2,740	3,142	703	2.4	
(18) इतर	.. 1994-95	13,218	2,998	595	707.3	11,846	11.0	4,524	7,316	3,658	16.2	Others
	1995-96	14,142	3,287	599	865.1	14,479	10.6	7,648	9,073	4,317	14.9	
एकूण	.. 1994-95	43,579	18,011	4,317	4,189.2	1,07,237	100.0	64,734	81,160	22,554	100.0	Total
	1995-96	56,131	23,469	4,599	5,119.7	1,36,960	100.0	85,550	1,03,640	28,880	100.0	

टीप.—१९९५-९६ चे आकडे अस्थायी आहेत.

आधार.—अर्थ व सांख्यिकी संचालनालय, महाराष्ट्र शासन, मुंबई.

आकडे संक्षिप्तात लिहिल्यामुळे काही टिकाणी वेगळा जुळणार नाहीत.

Source.—Directorate of Economics and Statistics, Government of Maharashtra, Mumbai.

Note.—Figures for 1995-96 are provisional. Figures may not add up to totals due to rounding.

तक्ता क्रमांक/TABLE No. 35

महाराष्ट्रातील निवडक उद्योग गटांतील कारखान्यांची रोजगार आकारवर्गाप्रमाणे टक्केवारी (१९९५-९६)
**PERCENTAGE DISTRIBUTION OF FACTORIES BY SIZE CLASS OF EMPLOYMENT IN SELECTED INDUSTRY GROUPS IN
 MAHARASHTRA (1995-96)***

रोजगार आकार वर्ग	खाद्य वस्तू Food products	पेये, तंबाखू व संबंधित पदार्थ Beverages, tobacco and related products	सुती कापड Cotton textiles	कापडाच्या वस्तू Textile products	कागद, कागदाच्या वस्तू, मुद्रण, प्रकाशन व संबंधित उद्योग Paper and paper products, printing, publishing and allied industries	मूलभूत रसायने आणि रासायनिक पदार्थ Basic chemicals and chemi- cal products	रबर, प्लॅस्टिक, पेट्रोलियम व कोळसा यांचे पदार्थ, अणू इंधनाची प्रक्रिया Rubber, plastic, petroleum and coal products and processing of nuclear fuel	धातुच्या वस्तू व सुटे भाग (यंत्रे व सामग्री सोडून) Metal products and parts. (except machinery and equipment)	यंत्रे व सामग्री (परिवहन सामग्री सोडून) Machinery and equip- ment (other than transport equipment)	परिवहन सामग्री व सुटे भाग Transport equipment and parts	सर्व उद्योग All industries	Size class of employment
(1)	(2)	(3)	(4)	(5)	(6)	(7)	(8)	(9)	(10)	(11)	(12)	(1)
२० पेक्षा कमी	56.6	30.0	31.1	57.3	57.1	45.5	61.4	66.1	48.3	43.8	51.5	Below 20
२०-४९	22.3	31.8	26.2	26.6	29.1	27.7	23.7	22.2	30.3	34.3	27.0	20-49
५०-९९	6.6	18.6	23.4	9.0	5.4	9.9	7.0	4.9	9.8	10.0	9.8	50-99
१००-१९९	5.6	12.6	8.6	5.0	4.6	8.2	4.6	4.0	6.6	3.9	6.0	100-199
२००-४९९	3.7	4.9	3.4	1.9	2.7	4.8	2.3	1.9	3.2	3.8	3.2	200-499
५०० आणि जास्त	5.2	2.1	7.3	0.2	1.1	3.9	1.0	0.9	1.8	4.2	2.5	500 and above
एकूण	100.0	100.0	100.0	100.0	100.0	100.0	100.0	100.0	100.0	100.0	100.0	Total

*अस्थायी/Provisional.

आधार.—अर्थ व सांख्यिकी संचालनालय, महाराष्ट्र शासन, मुंबई.

Source.—Directorate of Economics and Statistics, Government of Maharashtra, Mumbai.

महाराष्ट्रातील निवडक उद्योग गटांतील कारखान्यांची यंत्रसामग्रीत गुंतविलेल्या भांडवल आकारवर्गाप्रमाणे टक्केवारी १९९५-९६*
**PERCENTAGE DISTRIBUTION OF FACTORIES BY SIZE CLASS OF INVESTMENT IN PLANT AND MACHINERY
 IN SELECTED INDUSTRY GROUPS IN MAHARASHTRA 1995-96 ***

यंत्रसामग्रीत गुंतविलेल्या भांडवलाचा आकार वर्ग (रुपये)	खाद्य वस्तू Food products	पेये, तंबाखू व संबंधित पदार्थ Beverages, tobacco and related products	सुती कापड Cotton textiles	कापडाच्या वस्तू Textile products	कागद, कागदाच्या वस्तू, मुद्रण, प्रकाशन व संबंधित उद्योग Paper and paper products, printing publishing and allied industries	मूलभूत रसायने आणि रासायनिक पदार्थ Basic chemicals and chemi- cal products	रबर, प्लॅस्टिक, पेट्रोलियम व कोळसा यांचे पदार्थ, अणू, इंधनाची प्रक्रिया Rubber, plastic, petroleum and coal products and processing of nuclear fuel	धातुच्या वस्तू व सुटे भाग (यंत्रे व सामग्री सोडून) Metal products and parts (except machinery and equipment)	यंत्रे व सामग्री (परिवहन सामग्री सोडून) Machinery and equip- ment (other than transport equipment)	परिवहन सामग्री व सुटे भाग Transport equipment and parts	सर्व उद्योग All industries	Size class of investment in plant and machinery (in Rs.)
(1)	(20-21)	(22)	(23)	(26)	(28)	(30)	(31)	(34)	(35-36)	(37)	(12)	(1)
२.५ लाखापेक्षा कमी . .	27.6	59.6	30.2	41.1	19.5	11.4	16.1	30.9	19.3	13.0	26.3	Below 2.5 lakh
२.५ लाख ते ५.० लाख	18.7	2.7	22.3	14.1	9.2	8.2	12.4	17.3	11.7	10.8	13.3	2.5 lakh to 5.0 lakh
५.० लाख ते ७.५ लाख	8.1	0.7	9.9	6.6	7.6	5.7	9.4	9.4	11.6	9.9	8.1	5.0 lakh to 7.5 lakh
७.५ लाख ते १०.० लाख	4.4	3.9	4.5	3.8	6.0	5.0	6.7	7.2	7.0	6.7	5.6	7.5 lakh to 10.0 lakh
१० लाख ते १५ लाख . .	6.3	3.1	5.0	6.6	11.3	7.9	7.6	6.8	10.0	8.5	7.2	10 lakh to 15 lakh
१५ लाख ते २० लाख . .	4.4	1.8	3.9	6.2	8.3	8.0	5.2	5.7	6.4	8.2	5.5	15 lakh to 20 lakh
२० लाख ते ५० लाख . .	11.8	8.8	7.0	13.0	16.3	20.5	17.2	11.6	14.5	21.7	14.0	20 lakh to 50 lakh
५० लाख ते १ कोटी . .	4.5	3.3	3.6	4.2	9.9	10.8	8.5	4.0	7.2	9.3	7.1	50 lakh to 1 crore
१ कोटी ते ५ कोटी . .	5.9	7.7	5.7	2.5	8.1	12.2	10.7	4.9	7.4	6.7	7.6	1 crore to 5 crore
५ कोटी व त्याहून जास्त	8.3	8.4	7.9	1.9	3.8	10.3	6.2	2.2	4.9	5.2	5.3	5 crore and above
एकूण . .	100.0	100.0	100.0	100.0	100.0	100.0	100.0	100.0	100.0	100.0	100.0	Total

*अस्थायी/Provisional.

आधार.—अर्थ व सांख्यिकी संचालनालय, महाराष्ट्र शासन, मुंबई.

Source.—Directorate of Economics and Statistics, Government of Maharashtra, Mumbai.

तक्ता क्रमांक/TABLE No. 37

महाराष्ट्र राज्यात वित्तीय संस्थांनी मंजूर केलेले व वितरित केलेले अर्थसहाय्य

FINANCIAL ASSISTANCE SANCTIONED AND DISBURSED BY FINANCIAL INSTITUTIONS IN MAHARASHTRA STATE

(रुपये कोटीत/Rs. in crore)

अनु- क्रमांक Serial No. (1)	वित्तीय संस्था (2)	1980-81		1985-86		1990-91		1995-96		1996-97		Financial institutions (2)
		मंजूर	वाटप	मंजूर	वाटप	मंजूर	वाटप	मंजूर	वाटप	मंजूर	वाटप	
		Sanctioned	Disbursed	Sanctioned	Disbursed	Sanctioned	Disbursed	Sanctioned	Disbursed	Sanctioned	Disbursed	
1	भारतीय औद्योगिक वित्त महा-मंडळ	36.52	23.37	83.92	57.03	407.77	251.93	1,638.76 (16%)	562.04 (12%)	865.07 (12%)	789.84 (15%)	Industrial Finance Corporation of India
2	भारतीय औद्योगिक पत व गुंतवणूक मंडळ	85.00	52.00	112.00	93.00	1,113.43	379.30	3,500.81 (24%)	2,048.48 (29%)	3,445.01 (24%)	3,591.32 (32%)	Industrial Credit and Investment Corporation of India
3	एस. सी. आय. सी. आय. मर्यादित	254.80	151.10	1,461.91 (N.A.)	846.18 (N.A.)	**		SCICI Ltd.
4	*भारतीय औद्योगिक विकास बँक	208.82	188.65	567.84	353.30	1,271.68	700.15	3,418.10 (19%)	2,002.70 (19%)	2,442.80 (14%)	1,940.70 (17%)	* Industrial Development Bank of India
5	भारतीय लघु उद्योग विकास बँक	306.73	227.24	1,039.73 (17%)	750.71 (16%)	1,144.08 (18%)	708.49 (15%)	Small Industries Development Bank of India
6	भारतीय उद्योग पुनर्निर्माण बँक	0.38	...	14.44	6.24	33.54	25.54	101.70 (11%)	96.27 (18%)	83.16 (10%)	66.38 (12%)	Industrial Reconstruction Bank of India
7	महाराष्ट्र राज्य वित्तीय महामंडळ	36.85	26.36	67.03	40.65	157.97	94.61	500.95	351.17	226.52	245.74	Maharashtra State Financial Corporation
8	सिंकोम मर्यादित	31.06	23.77	53.87	43.27	85.40	68.87	481.00	345.00	296.00	279.00	SICOM Ltd.
9	युनिट ट्रस्ट ऑफ इंडिया	14.02	21.92	235.80	166.46	1,006.27	901.58	255.20 (8%)	32.80 (1%)	100.26 (3%)	86.88 (3%)	Unit Trust of India
10	भारतीय आयुर्विमा महामंडळ	16.05	12.97	54.42	19.71	254.55	110.58	519.40 (27%)	630.08 (29%)	722.01 (28%)	1,123.81 (41%)	Life Insurance Corporation of India
11	भारतीय सर्वसाधारण विमा महामंडळ	17.20	27.40	30.72	14.05	108.34	52.25	361.00 (52%)	220.00 (48%)	270.00 (34%)	192.00 (38%)	General Insurance Corporation of India
एकूण		445.90	376.44	1,220.04	793.71	5,000.48	2,963.15	13,278.56	7,885.43	9,594.91	9,024.16	Total

* पुनर्वित्तसहाय्य, हुंडी पुनर्वरणावळ व थेट अर्थसहाय्य मिळून एकूण अर्थसहाय्य./* Aggregate Financial Assistance including refinance, bills financing and direct assistance.

**एस.सी.आय.सी.आय.मर्यादित ही संस्था भारतीय औद्योगिक पत व गुंतवणूक मंडळ या संस्थेत १ एप्रिल १९९६, पासून विलीन झाली आहे.

**SCICI Ltd was merged with Industrial Credit and Investment Corporation of India Ltd. from 1st April, 1996.

आधार.--ह्या तक्त्यात उल्लेखिलेल्या वित्तीय संस्था./Source.—Financial institutions mentioned in this table.

कंसातील आकडे एकूण संख्येशी (भारत)महाराष्ट्राची टक्केवारी दर्शवितात.

Figures in brackets indicate percentage of Maharashtra to all India total.

महाराष्ट्र राज्यातील प्रमुख खनिजांचे उत्पादन
MAJOR MINERAL PRODUCTION IN MAHARASHTRA STATE

(उत्पादनाचे आकडे हजार टनांत/Quantity in thousand tonnes)

(मूल्याचे आकडे हजार रुपयांत/Value in thousand Rs.)

अनुक्रमांक Sr. No.	खनिज पदार्थ (2)	उत्पादन/मूल्य (3)	1961* (4)	1971* (5)	1976* (6)	1980-81 (7)	1985-86 (8)	1990-91 (9)	1995-96 (10)	1996-97 (11)	Quantity/ Value (3)	Minerals (2)
1	क्रोमाईट	(i) उत्पादन	1	3	3	2	2	2	...Quantity	Chromite
		(ii) मूल्य	108	468	650	539	1,323	1,678	...Value	
2	कोळसा	(i) उत्पादन	856	2,085	3,490	5,770	11,569	16,848	22,815	25,005	...Quantity	Coal
		(ii) मूल्य	18,643	74,517	2,07,899	6,68,090	20,27,273	47,24,381	110,96,766	126,26,077	...Value	
3	कच्चे लोखंड	(i) उत्पादन	362	613	757	1,456	1,399	645	172	91	...Quantity	Iron ore
		(ii) मूल्य	5,099	6,933	12,224	65,657	59,235	38,427	11,427	7,560	...Value	
4	चुनखडी	(i) उत्पादन	55	363	593	715	1,803	5,135	5,980	6,585	...Quantity	Limestone
		(ii) मूल्य	230	3,316	8,029	16,318	61,263	1,96,850	3,67,600	4,65,707	...Value	
5	कच्चे मँगनीज	(i) उत्पादन	179	218	200	232	235	276	321	305	...Quantity	Manganese ore
		(ii) मूल्य	20,625	14,784	31,667	55,315	1,58,508	1,61,462	3,67,649	4,08,171	...Value	
6	केओलिन (नैसर्गिक)	(i) उत्पादन	2	3	4	5	13	3	5	5	...Quantity	Kaolin
		(ii) मूल्य	13	16	37	114	305	94	431	522	...Value	(Natural)
7	बॉक्साईट	(i) उत्पादन	27	302	294	365	399	543	724	708	...Quantity	Bauxite
		(ii) मूल्य	199	2,052	7,646	13,742	15,969	44,263	1,35,849	1,30,228	...Value	
8	मीठ	(i) उत्पादन	384	472	433	540*	375*	229*	224	225	...Quantity	Salt
9	डोलोमाईट	(i) उत्पादन	6	5	7	27	21	28	36	43	...Quantity	Dolomite
		(ii) मूल्य	38	53	133	750	1,200	2,667	6,819	7,864	...Value	
10	सिलिका सॅंड	(i) उत्पादन	5	27	67	89	185	197	144	103	...Quantity	Silica sand
		(ii) मूल्य	34	346	1,628	2,474	7,014	8,717	12,831	11,228	...Value	
11	फ्लोराईट (ग्रेडेड)	(i) उत्पादन	3	3	4	...Quantity	Fluorite(Graded)
		(ii) मूल्य	2,444	4,161	5,685	...Value	
12	लॅटेराईट	(i) उत्पादन	85	263	251	...Quantity	Laterite
		(ii) मूल्य	7,603	23,629	27,623	...Value	
13	कायनाईट	(i) उत्पादन	...	5	16	22	12	15	5	1	...Quantity	Kyanite
		(ii) मूल्य	...	1,066	2,981	5,312	3,102	8,529	3,336	917	...Value	
14	इतर**	(i) उत्पादन	...	4	92	544	1,250	912	442	669	...Quantity	Others**
		(ii) मूल्य	...	36	1,839	2,717	19,597	19,610	13,333	19,628	...Value	
एकूण मूल्य (१ ते १४)†			44,989	1,03,587	2,74,733	8,31,028	23,53,466	52,15,047	120,45,154	1,37,12,888	... Total Value (1 to 14)†	
			(100)	(230)	(611)	(1,847)	(5,231)	(11,592)	(26,774)	(30,481)	...	

* आकडे कॅलेंडर वर्षाकरिता आहेत/*Figures for calender year.

@ आकडे ५०० टनांपेक्षा कमी आहेत/@Less than 500 tonnes.

**कोरंडम, चिकणमाती, गेरू, पायरोफायलाईट, स्फटिक, सॅंड (इतर), सिलिमनाईट, शेल व स्टेटाईट हे इतर मध्ये अंतर्भूत आहेत.

**Others include minerals like Corundum, Fireclay, Ochre, Pyrophyllite, Quartz, Sand (others), Sillimanite, Shale and Steatite.

टीप.—(१) १९६१ चे पायाभूत वर्ष धरून कंसातील आकडे सापेक्ष टक्केवारी दर्शवितात.

Note.—(1) Figures in the brackets show the percentage relative by taking 1961 as base.

(२) † मिठाचे मूल्य एकूण मूल्यात अंतर्भूत केलेले नाही.

(2) † Value of salt is not included in the total value.

आधार.—(१) इंडियन ब्यूरो ऑफ माईन्स, भारत सरकार, नागपूर.

Source.—(1) Indian Bureau of Mines, Government of India, Nagpur.

(२) सहाय्यक मीठ आयुक्त, भारत सरकार, मुंबई (फक्त मीठाकरिता).

(2) Assistant Salt Commissioner, Government of India, Mumbai (for salt only).

तक्ता क्रमांक/TABLE No. 39

महाराष्ट्र राज्यातील रस्त्यांची निरनिराळ्या प्रकारांनुसार लांबी (सार्वजनिक बांधकाम विभाग व जिल्हा परिषद यांच्या देखरेखी खालील)
ROAD LENGTH BY TYPE OF ROAD IN MAHARASHTRA STATE (MAINTAINED BY PUBLIC WORKS DEPARTMENT AND ZILLA PARISHAD)

(किलोमीटरमध्ये / In kilometres)

अनु. क्र. Serial No.	वर्ष Year	राष्ट्रीय महामार्ग National highways	राज्य महामार्ग State highways	प्रमुख जिल्हा रस्ते Major district roads	इतर जिल्हा रस्ते Other district roads	ग्रामीण रस्ते Village roads	एकूण रस्ते All roads	
(1)	(2)	(3)	(4)	(5)	(6)	(7)	(8)	
1	1965-66	...	2,364	10,528	12,628	8,744	17,524	51,788
2	1970-71	...	2,445	14,203	17,684	11,012	20,020	65,364
3	1975-76	...	2,860	15,032	19,925	14,506	36,434	88,757
4	1980-81	...	2,945	18,949	25,233	25,404	68,600	1,41,131
5	1985-86	...	2,937	19,260	26,157	28,478	76,839	1,53,671
6	1990-91	...	2,959	30,975	38,936	38,573	61,522@	1,72,965
7	1991-92	...	2,959	31,076	38,984	39,316	62,159	1,74,494
8	1992-93	...	2,949@@	31,772	39,349	39,819	63,123	1,77,012
9	1993-94	...	2,953	31,947	40,142	40,440	65,379	1,80,861
10	1994-95	...	2,958	32,010	40,448	40,498	68,251	1,84,165
11	1995-96	...	2,958	32,249	40,514	40,733	68,829	1,85,283
12	1996-97(P)	...	2,958	32,359	41,081	41,043	70,134	1,87,575

(P) अस्थायी/Provisional.

टीप.-(१) ग्रामीण रस्त्यांमध्ये अवर्गीकृत रस्त्यांचा समावेश आहे.

Note.—(1) Unclassified roads include in village roads.

(२) @ १९८७ पर्यंतच्या रस्ते लांबीची विभागणी " १९६१-८१ रस्ते विकास योजनेनुसार " आणि १९८७-८८ पासून ही विभागणी १९८१-२००१ रस्ते विकास योजनेनुसार केली आहे. खालच्या दर्जाच्या रस्त्यांची दर्जोन्नती झाल्याने रकाना क्र. ७ मध्ये रस्त्यांचे बाबतीत रस्त्यांची लांबी कमी झालेली दिसते.

(२) @ The classification of road length upto 1987 is according to " Road Development Plan, 1961-81 " and 1987-88 onwards it is according to 1981-2001 Road Development Plan. Due to upgradation of lower category roads to upper category roads there is reduction on column No. 7.

(३) @@ राष्ट्रीय महामार्ग नं. ४ च्या काही भागाचे पिंपरी-चिंचवड महानगरपालिकेकडे हस्तांतरण केल्यामुळे घट झाली आहे.

(३) @@ Decline due to declassification of part of National Highway No. 4 transferred to Pimpri-Chinchwad Municipal Corporation.

आधार.—सार्वजनिक बांधकाम विभाग, महाराष्ट्र शासन, मुंबई.

Source.—Public Works Department, Government of Maharashtra, Mumbai.

NUMBER OF MOTOR VEHICLES IN OPERATION IN MAHARASHTRA STATE

अनुक्रमांक Sr. No.	वाहनांचा प्रकार	1961	1966	1971	1976	1981	1986	1991	1996	1998	Class of vehicles
(1)	(2)	(3)	(4)	(5)	(6)	(7)	(8)	(9)	(10)	(11)	(2)
1	मोटार सायकली, स्कूटर व मोपेड	12,532	29,985	83,930	1,71,135	3,46,826	8,52,740	16,96,157	26,14,913	31,96,801	Motor-cycles, scooters & moped
2	मोटार गाड्या	50,589	68,858	1,22,508	1,79,989	2,24,752	3,08,566	4,23,505	5,28,154	6,73,709	Motor cars
3	टॅक्सी कॅब्स	6,086	8,802	17,806	22,657	31,302	39,838	43,168	58,662	71,150	Taxi cabs
4	स्वयंचालित रिक्शा	379	922	3,049	9,906	29,474	76,018	1,26,049	2,21,789	3,11,439	Auto rickshaws
5	स्टेज कार्गिजेस-										Stage carriages—
	(१) डिझेल इंजिनवर चालणाऱ्या	3,345	5,136	9,526	9,665	13,789	16,515	18,203	22,923	25,844	(i) Diesel engined
	(२) पेट्रोल इंजिनवर चालणाऱ्या	790	548	624	49						(ii) Petrol engined
6	कॉन्ट्रॅक्ट कार्गिजेस					1,498	2,732	3,980	8,616	11,411	Contract carriages
7	मालमोटारी-										Lorries—
	(अ) खाजगी वाहने-										A. Private carriers—
	(१) डिझेल इंजिनवर चालणारी	1,302	5,053	10,878	19,216	23,719	29,427	33,065	@	@	(i) Diesel engined
	(२) पेट्रोल इंजिनवर चालणारी	4,641	6,181	9,354	7,107	7,755	6,9095	6,713	@	@	(ii) Petrol engined
	(ब) सार्वजनिक वाहने-										B. Public carriers—
	(१) डिझेल इंजिनवर चालणाऱ्या	6,486	14,064	24,109	40,744	63,360	1,06,482	1,47,818	2,35,842	2,78,402	(i) Diesel engined
	(२) पेट्रोल इंजिनवर चालणाऱ्या	10,691	12,087	12,437	9,654	10,250	7,676	7,061	30,019	43,243	(ii) Petrol engined
8	रुग्णवाहिका	119	278	441	643	925	1,504	2,233	3,024	3,506	Ambulances
9	शाळेच्या बसेस	269	359	491	504	594	795	1,025	1,371	1,468	School buses
10	खाजगी प्रवासी वाहने	177	370	810	1,478	2,171	3,278	4,622	7,787	8,112	Private service vehicles
11	जोड वाहने (ट्रेलर)	1,554	4,021	7,075	11,298	23,173	40,159	60,858	1,01,073	1,31,163	Trailors
12	ट्रॅक्टर्स	899	3,543	7,821	12,019	24,079	40,452	61,088	1,00,521	1,29,922	Tractors
13	इतर	285	539	810	1,636	1,319	3,193	5,040	7,712	8,867	Others
	एकूण	1,00,144	1,60,746	3,11,669	4,97,700	8,04,986	15,36,280	26,40,585	39,42,406	48,95,037	Total
	दर लाख लोकसंख्येमागे मोटार वाहनांची संख्या	253	355	618	890	1,309	2,193	3,353	4,275	5,526	Motor vehicles per lakh of population
	दर लाख लोकसंख्येमागे रुग्णवाहिकांची संख्या	0.3	0.7	0.9	1.2	1.5	2.1	2.8	3.5	4.0	Ambulances per lakh of population

टीप.—(१) वरील आकडे दर वर्षीच्या १ जानेवारीचे आहेत.

(२) @नवीन मोटार वाहन कायद्याप्रमाणे खाजगी वाहने व सार्वजनिक वाहने असे वर्गीकरण रद्द करण्यात आले असून १९९४ पासून खाजगी व सार्वजनिक मालवाहक वाहने "सार्वजनिक वाहने" या रकान्यात एकत्र दाखविण्यात आली आहेत.

Note.—(1) Figures are as on 1st January of each year.

(2) @ According to New Act, separate classification of private carrier has been cancelled. From 1994 No. of private and public carriers together are shown in total 'Public carriers'.

आधार.—परिवहन आयुक्त, महाराष्ट्र शासन, मुंबई.

Source.—Transport Commissioner, Government of Maharashtra, Bombay.

तक्ता क्रमांक/TABLE No. 41

महाराष्ट्रात शैक्षणिक क्षेत्रात झालेली वाढ
GROWTH OF EDUCATION IN MAHARASHTRA

संस्थांचा प्रकार	1960-61	1965-66	1970-71	1975-76	1980-81	1985-86	1990-91	1994-95	1995-96	1996-97P	1997-98P	Type of institutions
(1)	(2)	(3)	(4)	(5)	(6)	(7)	(8)	(9)	(10)	(11)	(12)	(1)
1 प्राथमिक												Primary—
(१) संस्था	34,594	41,781	45,143	48,299	51,045	54,406	57,744	61,683	62,342	63,230	64,178	Institutions
(२) विद्यार्थी (हजारात)	4,178	5,535	6,229	6,993	8,392	9,418	10,424	11,475	11,717	11,972	12,211	Enrolment (in thousand)
(३) शिक्षक (हजारात)	113	153	185	221	222	245	268	294	302	304	308	Teachers (in thousand)
(४) प्रत्येक शिक्षकामागे विद्यार्थ्यांची संख्या	37	36	34	32	38	38	39	39	39	39	40	No. of students per teacher
2 माध्यमिक (उच्च माध्यमिक सह)@												Secondary (Including Higher Secondary)@
(१) संस्था	2,468	4,032	5,339	5,810	6,119	8,177	9,972	13,172	13,646	14,072	14,258	Institutions
(२) विद्यार्थी (हजारात)	858	1,500	1,936	2,442	3,309	4,585	5,794	7,368	7,615	7,947	8,169	Enrolment (in thousand)
(३) शिक्षक (हजारात)	35	57	77	96	114	146	182	223	229	237	240	Teachers (in thousand)
(४) प्रत्येक शिक्षकामागे विद्यार्थ्यांची संख्या	25	26	25	25	29	31	32	33	33	34	34	No. of students per teacher
3 उच्च (सर्व प्रकारचे)*—												Higher (All types)*
(१) संस्था	211	361	547	701	739	964	1,134	1,277	1,339	1,392	1,405	Institutions
(२) विद्यार्थी (हजारात)	110	189	328	474	589	864	1,135	847	873	853	870	Enrolment (in thousand)

P अस्थायी/Provisional.

@ १९९४-९५ पासून कनिष्ठ महाविद्यालयांचा समावेश उच्च माध्यमिक शिक्षणामध्ये केला आहे./From 1994-95 onwards junior colleges are included in higher secondary education.

* १९९४-९५ पासून वैद्यकीय व अभियांत्रिकी संस्था वगळल्या आहेत./From 1994-95 Medical and Engineering Institutions are excluded.

आधार.—शिक्षण संचालनालय, महाराष्ट्र शासन, पुणे.

Source.—Directorate of Education, Government of Maharashtra, Pune.

महाराष्ट्र राज्यातील उपलब्ध वैद्यकीय सुविधा

MEDICAL FACILITIES AVAILABLE IN MAHARASHTRA STATE

(सार्वजनिक आणि शासन सहाय्यित)

(Public and Government aided)

अनुक्रमांक Serial No.	वर्ष Year	रुग्णालये (संख्या) Hospitals (No.)	दवाखाने (संख्या) Dis- pensaries (No.)	प्राथमिक आरोग्य केंद्रे (संख्या) Primary Health Centres (No.)	प्राथमिक आरोग्य पथके (संख्या) Primary Health Units (No.)	क्षयरोग रुग्णालये आणि रुग्ण चिकित्सालये (संख्या) T. B. Hospitals and Clinics (No.)	संस्थांतील@@ खाटांची (संख्या) No. of beds in Institu- tions	दर लाख @ लोकसंख्ये- मागे खाटा Beds per Lakh of popula- tion
(1)	(2)	(3)	(4)	(5)	(6)	(7)	(8)	(9)
1	1971	299	1,372	388	1	72	43,823	88
2	1976	423	1,502	409	220	90	48,748	105
3	1981	530	1,776	454	400	90	71,385	114
4	1986	769	1,782	1,539	81 *	90	99,487	142
5	1991	768	1,896	1,672	81	1,977**	1,09,267	144
6	1992	830	1,702	1,672	81	1,977	1,15,747	144
7	1993	830	1,702	1,680	151	1,977	1,16,075	141
8	1994†	736	1,585*	1,695	161	2,321	1,24,701	148
9	1995†	736	1,418†	1,695	161	2,154**	1,24,701	145
10	1996(P)	741	1,423	1,695	161	2,164	1,25,527	143

† सुधारित / Revised (P) = अस्थायी / Provisional.

@@ यामध्ये खाजगी रुग्णालयांतील खाटांचा समावेश आहे.

Including beds in Private Hospitals.

* प्राथमिक आरोग्य केंद्रे म्हणून श्रेणी वाढ झाल्यामुळे संख्या कमी झाली.

Reduction in numbers due to upgradation as Primary Health Centres.

@ संबंधित वर्षाच्या मध्याकरिता अंदाजित लोकसंख्येवर आधारित आहे.

Based on mid year projected population of respective year.

** १९८८ पासून चिकित्सालयांचा समावेश करण्यात आला आहे.

No. of clinics have been included since 1988.

आधार.—आरोग्य सेवा संचालनालय, महाराष्ट्र शासन, पुणे.

Source.—Directorate of Health Services, Government of Maharashtra, Pune.

तक्ता क्रमांक/TABLE No. 43

महाराष्ट्रातील अधिकृत शिधावाटप / रास्त भावाच्या दुकानांना देण्यात आलेला तांदूळ व गहू
**QUANTITY OF RICE AND WHEAT ISSUED TO AUTHORISED RATION/FAIR PRICE SHOPS
 IN MAHARASHTRA**

(परिमाण लाख टनांत / Quantity in lakh tonnes)

वर्ष Year	तांदूळ/Rice			गहू/Wheat			शिधावाटप/ रास्त भावाच्या दुकानांची संख्या No. of ration/fair price shops	
	मुंबई शिधावाटप क्षेत्र Mumbai rationing area	इतर जिल्हे Other districts	एकूण (रकाना २+ रकाना ३) Total (Col. 2+ Col. 3)	मुंबई शिधावाटप क्षेत्र Mumbai rationing area	इतर जिल्हे Other districts	एकूण (रकाना ५+ रकाना ६) Total (Col. 5+ Col. 6)		
(1)	(2)	(3)	(4)	(5)	(6)	(7)	(8)	
1985	...	1.75	1.46	3.21	1.32	1.66	2.98	33,005
1987	...	2.63	4.45	7.08	2.13	8.54	10.67	33,830
1988	...	2.55	4.85	7.40	3.20	8.08	11.28	34,392
1989	...	2.48	3.90	6.38	3.42	7.64	11.06	34,596
1990	...	2.28	3.47	5.75	3.65	7.18	10.83	35,169
1991	...	2.73	3.89	6.62	3.87	8.91	12.78	35,437
1992	...	3.04	4.46	7.50	2.67	8.90	11.57	38,776
1993	...	2.65	3.69	6.34	1.43	4.05	5.48	40,429
1994	...	1.46	2.37	3.83	1.33	3.57	4.90	41,272
1995	...	1.06	2.55	3.61	1.33	5.06	6.39	41,287
1996	...	2.24	3.58	5.82	2.17	7.10	9.27	41,879
1997	...	1.89	3.90	5.79	2.05	6.99	9.04	42,716

(Upto Oct. 1997)

आधार.-अन्न, नागरी पुरवठा व ग्राहक संरक्षण विभाग, महाराष्ट्र शासन, मुंबई.

Source.—Food, Civil Supplies and Consumer Protection Department, Government of Maharashtra, Mumbai.

तक्ता क्रमांक/TABLE No. 44

भारत सरकारकडून महाराष्ट्र राज्याला मिळालेले तांदूळ व गहू यांचे नियतन
**QUANTITY OF RICE AND WHEAT ALLOTTED BY GOVERNMENT OF INDIA TO
 MAHARASHTRA STATE**

(लाख टनात/ In lakh tonnes)

वर्ष Year	तांदूळ Rice	गहू Wheat
(1)	(2)	(3)
1987	7.20	10.80
1989	6.75	12.51
1990	5.70	11.65
1991	5.70	13.90
1992	7.80	12.15
1993	8.58	9.85
1994	8.58	9.60
1995	8.58	11.00
1996	8.58	9.60
1997	6.63	10.45

आधार.-अन्न, नागरी पुरवठा व ग्राहक संरक्षण विभाग, महाराष्ट्र शासन, मुंबई.

Source.—Food, Civil Supplies and Consumer Protection Department, Government of Maharashtra, Mumbai.

महाराष्ट्र राज्याच्या ग्रामीण, निमनागरी व नागरी/महानगर क्षेत्रातील सर्व अनुसूचित वाणिज्यिक बँकांच्या ठेवी व कर्जे

DEPOSITS AND CREDITS OF ALL SCHEDULED COMMERCIAL BANKS IN RURAL, SEMI-URBAN AND URBAN/METROPOLITAN AREAS OF MAHARASHTRA STATE

(रुपये कोटीत/Rs. in crore)

महाराष्ट्र राज्याच्या ग्रामीण, निमनागरी व नागरी/महानगर क्षेत्रातील सर्व अनुसूचित वाणिज्यिक बँकांच्या ठेवी व कर्जे

DEPOSITS AND CREDITS OF ALL SCHEDULED COMMERCIAL BANKS IN RURAL, SEMI-URBAN AND URBAN/METROPOLITAN AREAS OF MAHARASHTRA STATE

वर्ष Year	वर्षाच्या जून महिन्यातील शेवटच्या शुक्रवागची स्थिती Position as on last Friday of June of the year						एकूण ठेवी Total deposits	एकूण कर्जे Total credits	दरडोई ठेवी (रुपये) Per capita deposits (in Rs.)	दरडोई कर्जे (रुपये) Per capita credit (in Rs.)	एकूण बँक कार्यालयाची संख्या No of banking offices		दर लाख लोकसंख्येमागे बँक कार्यालयांची संख्या Number of banking offices per lakh of population	
	ग्रामीण Rural		निमनागरी Semi-Urban		नागरी/महानगर Urban/Metropolitan						ग्रामीण व निमनागरी Rural and semi-Urban	नागरी/महानगर क्षेत्रातील Urban/Metropolitan		
	ठेवी Deposits	कर्जे Credit	ठेवी Deposits	कर्जे Credit	ठेवी Deposits	कर्जे Credit						एकूण Total		
(1)	(2)	(3)	(4)	(5)	(6)	(7)	(8)	(9)	(10)	(11)	(12)	(13)	(14)	(15)
1971	N.A.	N.A.	N.A.	N.A.	N.A.	N.A.	1,460.06	1,291.20†	290	256	N.A.	N.A.	1,471	2.9
1976	78.53	58.86	266.33	132.02	2,904.43	2,396.16	3,249.29	2,587.04	582	464	N.A.	N.A.	2,381	4.3
1981	308.51	226.20	713.56	383.55	6,568.26	5,320.98	7,590.33	5,930.72	1,204	940	N.A.	N.A.	3,627	5.8
1986	763.58	583.44	1,190.23	669.06	15,550.08	13,872.79	17,503.89	15,125.30	2,498	2,159	2,838	2,063	4,901	7.0
1991	1,700.76	1,356.90	2,347.38	1,354.43	36,181.44	26,935.52	40,229.58	29,646.85	5,344	3,580	3,353	2,238	5,591	7.4
1993	2,238.63	1,561.46	2,932.59	1,456.73	59,044.95	38,387.77	64,216.18	41,405.96	7,731	4,986	3,346	2,338	5,684	6.8
1994	2,632.30	1,649.42	3,500.11	1,534.38	62,708.94	39,693.98	68,841.36	42,877.79	8,130	5,064	3,364	2,379	5,743	6.8
1995	3,217.77	2,300.52	4,175.39	1,778.18	72,217.48	51,561.85	79,610.65	55,640.54	9,278	6,485	3,365	2,415	5,780	6.7
1996	3,285.64	2,044.94	4,959.32	2,408.91	82,416.66	61,059.35	90,661.62	65,513.19	10,369	7,493	3,339	2,538	5,877	6.7
1997	3,870.84	2,546.57	5,667.98	2,344.08	94,380.49	64,209.87	1,03,919.31	69,100.52	11,773	7,828	3,345	2,637	5,982	6.7

† आकडे जून, १९७१ च्या दुसऱ्या शुक्रवागचे आहेत / † Data relate to the second Friday of June, 1971.

टीप.—आकडे मंडळीत दिल्याने वेगळा जुळतीलच असे नाही.

आधार.—भारतीय रिझर्व्ह बँक, मुंबई.

N.A.=उपलब्ध नाही/Not Available.

Note.—Details may not add up to totals due to rounding.

Source.—Reserve Bank of India, Mumbai.

MONTHLY PER CAPITA EXPENDITURE

बाब (1)	जानेवारी, १९८३ ते डिसेंबर, १९८३/January, 1983 to December, 1983						जुलै, १९८७ ते जून, १९८८/		
	ग्रामीण/Rural		नागरी/Urban		राज्य/State		ग्रामीण/Rural		नागरी/
	द.मा.ख. M.P.C.E.	टक्केवारी Percentage	द.मा.ख. M.P.C.E.	टक्केवारी Percentage	द.मा.ख. M.P.C.E.	टक्केवारी Percentage	द.मा.ख. M.P.C.E.	टक्केवारी Percentage	द.मा.ख. M.P.C.E.
	(2)	(3)	(4)	(5)	(6)	(7)	(8)	(9)	(10)
1. तृणधान्ये ...	28.89	24.85	29.41	13.98	29.06	19.80	31.65	19.98	33.55
2. कडधान्ये ...	5.72	4.92	7.79	3.70	6.39	4.35	8.27	5.22	10.66
3. दूध व दुधाचे पदार्थ ...	6.33	5.44	18.18	8.64	10.17	6.93	10.23	6.46	24.90
4. इतर अन्नपदार्थ ...	30.56	26.29	65.60	31.18	41.91	28.56	48.65	30.71	97.13
एकूण अन्नपदार्थ	71.50	61.50	120.98	57.50	87.53	59.64	98.80	62.37	166.24
5. कापड ...	10.69	9.19	14.98	7.12	12.08	8.23	11.60	7.32	14.61
6. इंधन व दिवाबत्ती ...	9.25	7.96	13.43	6.38	10.61	7.23	13.13	8.29	19.34
7. इतर अन्नेतर पदार्थ ...	24.82	21.35	61.03	29.00	36.55	24.90	34.87	22.02	90.85
एकूण अन्नेतर पदार्थ	44.76	38.50	89.44	42.50	59.24	40.36	59.60	37.63	124.80
एकूण	116.26	100.00	210.42	100.00	146.77	100.00	158.40	100.00	291.04

टीप.- (१) द. मा. ख. म्हणजे दरडोई मासिक खर्च (रुपयात).

(२) वरील आकडे राष्ट्रीय नमुना पाहणीच्या राज्य नमुन्यावरून मिळालेल्या माहितीवर आधारलेले आहेत.

आधार.- अर्थ व सांख्यिकी संचालनालय, महाराष्ट्र शासन, मुंबई

TABLE No. 46

वरील दरडोई मासिक खर्च

ON DIFFERENT ITEMS OF CONSUMPTION

July, 1987 to June, 1988			जुलै, १९९३ ते जून, १९९४/July, 1993 to June, 1994*						Item	
राज्य/State		ग्रामीण/Rural		नागरी/Urban		राज्य/State				
टक्केवारी	द.मा.ख.	टक्केवारी	द.मा.ख.	टक्केवारी	द.मा.ख.	टक्केवारी	द.मा.ख.	टक्केवारी		
Percentage	M.P.C.E.	Percentage	M.P.C.E.	Percentage	M.P.C.E.	Percentage	M.P.C.E.	Percentage		
(11)	(12)	(13)	(14)	(15)	(16)	(17)	(18)	(19)	(1)	
11.53	32.26	16.04	55.53	16.79	63.23	11.65	58.33	14.30	...	Cereals
3.66	9.07	4.51	16.44	4.97	19.42	3.58	17.52	4.30	...	Pulses
8.55	15.00	7.46	21.65	6.55	45.46	8.37	30.31	7.43	...	Milk and milk products
33.38	64.16	31.92	101.77	30.76	169.18	31.16	126.27	30.96	...	Other food items
57.12	120.49	59.93	195.39	59.07	297.29	54.76	232.43	56.99	...	Total—Food items
5.02	12.57	6.25	22.48	6.80	24.39	4.49	23.17	5.68	...	Clothing
6.64	15.13	7.52	26.21	7.93	36.86	6.79	30.08	7.37	...	Fuel and light
31.22	52.87	26.30	86.66	26.20	184.40	33.96	122.19	29.96	...	Other non-food items
42.88	80.57	40.07	135.35	40.93	245.65	45.24	175.44	43.01	...	Total—Non-food items
100.00	201.06	100.00	330.74	100.00	542.94	100.00	407.87	100.00	...	Total

* अस्थायी / Provisional.

Note.—(1) M.P.C.E. means monthly *per capita* expenditure in Rs.

(2) Figures are based on the State Sample of the National Sample Survey.

Source.—Directorate of Economics and Statistics, Government of Maharashtra, Mumbai.

तक्ता क्रमांक / TABLE No. 47

दरडोई मासिक खर्चाच्या वर्गाप्रमाणे लोकसंख्येची टक्केवारी
**PERCENTAGE DISTRIBUTION OF POPULATION ACCORDING TO MONTHLY PER CAPITA
 EXPENDITURE CLASSES**

दरडोई मासिक खर्चाचे वर्ग (रुपयात) Monthly per capita expenditure class in (Rs.) (1)	जानेवारी, १९८३ ते डिसेंबर, १९८३ January, 1983 to December, 1983			जुलै, १९८७ ते जून, १९८८ July, 1987 to June, 1988			जुलै, १९९३ ते जून, १९९४ * July, 1993 to June, 1994		
	ग्रामीण Rural	नागरी Urban	राज्य State	ग्रामीण Rural	नागरी Urban	राज्य State	ग्रामीण Rural	नागरी Urban	राज्य State
	(2)	(3)	(4)	(5)	(6)	(7)	(8)	(9)	(10)
Below 60 पेक्षा कमी	11.91	3.13	9.06	2.72	1.11	2.20	0.00	0.00	0.00
60—100	40.95	14.62	32.40	21.22	5.15	16.05	0.15	0.00	0.10
100—200	39.05	43.20	40.40	57.56	36.17	50.69	16.85	3.08	11.84
200—300	5.21	21.86	10.61	12.49	25.53	16.68	38.64	18.37	31.27
300—400	1.54	8.67	3.85	3.46	13.17	6.58	22.70	20.03	21.73
400—500	0.42	3.59	1.45	1.36	7.37	3.30	10.30	16.25	12.46
500—600	0.33	2.14	0.92	0.54	4.49	1.81	5.07	12.51	7.78
600 आणि अधिक / and above	0.59	2.79	1.31	0.65	7.01	2.69	6.29	29.76	14.82
एकूण Total	100.00	100.00	100.00	100.00	100.00	100.00	100.00	100.00	100.00

* अस्थायी / Provisional.

टीप.—वरील आकडे राष्ट्रीय नमुना पाहणीच्या राज्य नमुन्यावरून मिळालेल्या माहितीवर आधारलेले आहेत.

Note.—Figures are based on the State Sample of the National Sample Survey.

आधार.—अर्थ व सांख्यिकी संचालनालय, महाराष्ट्र शासन, मुंबई.

Source.—Directorate of Economics and Statistics, Government of Maharashtra, Mumbai.

ECONOMIC CENSUS 1980 AND 1990 AT A GLANCE

(रुपये हजारत/Rs. in thousand)

वाव (1)	ग्रामीण/Rural			नागरी/Urban			एकूण/Total			Item (1)
	1980 (2)	1990 (3)	शेकडा वाढ per cent increase (4)	1980 (5)	1990 (6)	शेकडा वाढ per cent increase (7)	1980 (8)	1990 (9)	शेकडा वाढ per cent increase (10)	
1. उपक्रमांची संख्या--										I. No. of Enterprises
(अ) स्व-कार्यरत उपक्रम	732	1,009	37.74	504	714	41.63	1,236	1,722	39.33	(a) OAEs
(ब) आस्थापना *	233	300	28.68	370	602	62.45	603	902	49.41	(b) Establishments*
(क) एकूण	965	1,308	35.56	874	1,315	50.45	1,839	2,624	42.63	(c) Total
2. काम करणाऱ्या व्यक्तींची संख्या--										II. Persons usually working in--
(अ) स्व-कार्यरत उपक्रम	1,009	1,375	36.30	74	998	1,246.23	1,083	2,373	119.16	(a) OAEs
(ब) आस्थापना	1,137	1,472	29.51	3,860	5,115	32.52	4,997	6,587	31.83	(b) Establishments
(क) एकूण	2,145	2,847	32.70	4,605	6,113	32.76	6,750	8,960	32.74	(c) Total
3. प्रति उपक्रम काम करणाऱ्यांची सरासरी संख्या	2.2	2.2	..	5.3	4.6	..	3.7	3.4	..	III. Average No. of workers per enterprise
4. प्रति आस्थापना काम करणाऱ्यांची सरासरी संख्या	4.9	4.9	..	10.4	8.5	..	8.3	7.3	..	IV. Average No. of workers per establishment
5. एकूण आस्थापनांतील मजुरीवरील व्यक्ती	1,031	1,332	29.26	3,469	4,561	31.49	4,500	5,894	30.98	V. Hired workers in all establishments
6. प्रमुख वैशिष्ट्यांनुसार उपक्रमांची संख्या--										VI. No. of enterprises according to principal characteristics
(१) हंगामी	92	163	76.97	26	38	45.40	118	201	70.04	(1) Seasonal
(२) परिसर नसलेले	227	231	2.01	121	156	29.45	347	388	11.55	(2) Without premises
(३) शक्ती/इंधन वापरणारे	136	218	59.80	171	304	78.37	307	522	70.12	(3) With power /fuel
(४) मालकाचा सामाजिक गट										(4) Social group of owner
(अ) अनुसूचित जाती	110	118	6.94	42	62	47.79	152	180	18.18	(a) Scheduled castes
(ब) अनुसूचित जमाती	49	63	30.00	24	26	7.59	73	89	22.64	(b) Scheduled tribes
(५) मालकीचा प्रकार--										(5) Type of ownership
(अ) खाजगी	835	1,147	37.41	817	1,241	51.88	1,652	2,389	44.57	(a) Private
(ब) सहकारी	18	25	42.07	12	18	53.04	30	44	46.48	(b) Co-operative
(क) सार्वजनिक	113	136	20.77	45	55	23.73	157	191	21.61	(c) Public

OAEs = Own Account Enterprises.

* ज्या उपक्रमात कमीत कमी एक तरी व्यक्ती मजुरीवर काम करते असे उपक्रम/Enterprises with atleast one hired worker.

टीप.--आकडे संक्षिप्तत दिल्याने वेगळा जुळतीलच असे नाही./Note.--Details may not add up to totals due to rounding.

आधार.--अर्थ व सांख्यिकी मंचालनालय, महाराष्ट्र शासन, मुंबई./Source.--Directorate of Economics and Statistics, Government of Maharashtra, Mumbai.

तक्ता क्रमांक / TABLE No. 49

आर्थिक गणना/ ECONOMIC CENSUS 1990

प्रमुख उद्योग गटानुसार उपक्रमांची आणि कामगारांची संख्या

NUMBER OF ENTERPRISES AND PERSONS USUALLY WORKING ACCORDING TO MAJOR INDUSTRY GROUPS

1971-8198
D-9844

प्रमुख उद्योग
(1)

प्रमुख उद्योग (1)	उपक्रमांची संख्या No. of enterprises			कामगारांची संख्या (हजारात) Persons usually working (In thousand)			मजुरीवरील कामगारांची संख्या (हजारात) Hired persons usually working (In thousand)			Major industry groups (1)
	ग्रामीण Rural (2)	नागरी Urban (3)	एकूण Total (4)	ग्रामीण Rural (5)	नागरी Urban (6)	एकूण Total (7)	ग्रामीण Rural (8)	नागरी Urban (9)	एकूण Total (10)	
1. कृषि ...	2,86,821	21,679	3,08,500	480	54	534	58	21	79	... Agriculture
2. खाणकाम व दगड खाणकाम ...	3,272	527	3,799	22	20	43	18	20	38	... Mining and quarrying
3. वस्तुनिर्माण व दुरुस्ती सेवा ...	2,36,323	2,47,628	4,83,951	782	1,870	2,652	438	1,553	1,990	... Manufacturing and repair services
4. वीज, गॅस आणि पाणीपुरवठा ...	2,452	2,064	4,516	15	41	56	15	41	56	... Electricity, gas and water
5. बांधकाम ...	22,938	17,133	40,071	42	55	97	14	36	50	... Construction
6. घाऊक व्यापार ...	10,291	48,405	58,696	29	224	252	20	156	176	... Wholesale trade
7. किरकोळ व्यापार ...	3,11,126	5,17,147	8,28,273	435	1,115	1,550	65	463	528	... Retail trade
8. उपाहारगृहे आणि हॉटेल्स ...	41,640	58,421	1,00,061	92	295	387	35	219	255	... Restaurants and hotels
9. वाहतूक ...	15,921	34,344	50,265	41	165	206	21	130	151	... Transport
10. साठवण आणि गोदामे ...	5,371	22,521	27,892	16	69	85	13	51	64	... Storage and warehousing
11. दळणवळण ...	7,468	2,515	9,983	17	61	78	17	60	78	... Communications
12. वित्तीय, विमा, स्थावर मालमत्ता आणि व्यावसायिक सेवा ...	19,728	48,952	68,680	56	416	472	42	371	413	... Financial, insurance, real estate and business services.
13. सामूहिक, सामाजिक व व्यक्तिगत सेवा ...	3,44,923	2,89,172	6,34,095	816	1,693	2,509	572	1,411	1,982	... Community, social and personal services.
14. इतर (उल्लेख न केलेले उद्योग गट) ...	220	4,592	4,812	4	35	39	4	31	35	... Others (Unspecified industry groups).
एकूण ...	13,08,494	13,15,100	26,23,594	2,847	6,113	8,960	1,332	4,561	5,893	... Total

टीप.-रकाना क्रमांक ५ ते १० मधील आकडे संक्षिप्तात दिल्याने बेरजा जुळतीलच असे नाही.

Note.—Details may not add up to totals due to rounding of figures in column No. 5 to 10.

आधार.—अर्थ व सांख्यिकी संचालनालय, महाराष्ट्र शासन, मुंबई.

Source, Directorate of Economics and Statistics, Government of Maharashtra, Mumbai